

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 26

Київ – 2009

**Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно**

**Фахове видання з історичних, філософських та
політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України
від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18,
Бюлетень ВАК України № 10, 2006)**

*Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук, професор

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКІНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
член-кореспондент Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Випуск 26. – 444 с.

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 2 від 25 вересня 2009 р.); Президії Української Академії Наук (протокол № 09-09-25/1 від 25 вересня 2009 р.)

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

*Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

© Редакційна колегія, 2009

© Автори статей, 2009

© Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2009

© Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
завідувач **Степанчук Ю. С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
завідувач **Андрієнко О. В.**,
кандидат філософських наук,
старший викладач
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
завідувач **Бондаренко О. В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
завідувач **Дичковська Г. О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля,
м. Луганськ)
завідувач **Михайлюк В. П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
завідувач **Карівець І. В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
завідувач **Дегтеренко А. М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славистичного університету, м. Миколаїв)
завідувач **Хімченко О. Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С. С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова)
завідувач **Барвінська П. І.**, кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
завідувач **Куцепал С. В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
завідувач **Фіров П. Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
завідувач **Попов О. Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
завідувач **Кривошея І. І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут», м. Харків)
завідувач **Владленова І. В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка)
завідувач **Горобець С. М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: **www.gileya.org.ua**

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:

www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(37)

Пількевич А.Л.

Розвиток ветеранського землеволодіння в I ст. до н. е.

**Аналізується проблема земельного забезпечення ветеранів
римської армії в I ст. до н. е.**

***Ключові слова:** громадянські війни, військова диктатура,
конфіскація майна, ветеранські поселення.*

Питання виникнення та розвитку ветеранського землеволодіння займають чільне місце при вивченні історії функціонування римської військової системи. В I ст. до н. е., що характеризувалося тривалими громадянськими війнами, а також складними соціально-політичними та економічними перетвореннями, проблема земельного забезпечення демобілізованих солдат набуває якісно нового значення.

Перш ніж безпосередньо перейти до розкриття встановленої теми, необхідно зауважити, що до даної проблематики вже зверталися як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, що дає нам змогу опиратися на певні напрацювання попередників. З останніх робіт, що не так давно побачили світ, на увагу заслуговують праця Н. В. Чеканової «Римська диктатура останнього століття республіки» [1], в якій досліджено цілий ряд важливих соціально-економічних та політичних аспектів, характерних для трансформаційних процесів кінця II – I ст. до н. е. Розкриваючи сутність диктатури Луція Корнелія Сулли, Гая Юлія Цезаря, а також представників II тріумвірату, авторка звертає свою увагу на динаміку розвитку їх аграрних програм, намагаючись висвітлити конкретно-історичні обставини, в яких проходила їхня реалізація. В попередні роки проблеми ветеранської колонізації торкалися такі відомі вчені, як Є. М. Штаерман [2] та С.Л. Утченко [3;4]. Останній пов'язує виникнення та розвиток ветеранського землеволодіння з цілим комплексом соціально-політичних перетворень, що відбулися в останні століття Республіки. Натомість Є.М. Штаерман головну увагу відводить внутрішньо-економічним процесам, що обумовили необхідність колонізації. Також цінною для нас є робота В. І. Кузіщина [5], де досліджується еволюція земельних відносин в Римській державі періоду II ст. до н. е. – I ст. н. е.

Розглядаючи західноєвропейську історіографію, необхідно звернути увагу на ґрунтовну працю П. Бранта [6]. Даний автор намагається не тільки розкрити сутнісні причини та передумови поширення ветеранського землеволодіння, але й робить спроби кількісних підрахунків солдат-поселенців. Не менш корисним є дослідження Л. Кеппі [7], яке хоча і охоплює лише другу половину I ст. до н.е., дозволяє нам розібратися в епіграфічних матеріалах, що існують по даній тематиці. Не можна не згадати і роботи Х. Шнайдера [8], в якій містяться цікаві для нас ідеї та висновки. Зокрема, автор особливо підкреслює те, що процес розвитку ветеранського землеволодіння відіграв помітну роль в системі перетворень общинно-республіканських аграрних відносин в прогресивну імперську структуру землеволодіння. На завершення слід зазначити, що серед дослідників, які працювали над проблемами колонізації в цілому, заслуговує бути виділеним британський історик Е. Сальмон [9]. В його монографії ретельно зібрано та проаналізовано матеріали джерел стосовно порядку проведення та організації виведення колоній військових поселенців в період Республіки.

Автор даної статті робить спробу виявити та дослідити основні етапи розвитку ветеранського землеволодіння в I ст. до н.е.

Як відомо, в період розквіту Республіки основу римської армії склали громадяни-власники. Військовозобов'язані відповідно до ценових категорій, встановлених ще VI римським царем Сервієм Тулієм, повинні були володіти необхідною кількістю матеріального забезпечення, тобто мали земельну власність. Саме у зв'язку з цим досить тривалий час питання наділення землею легіонерів, що поверталися з військової служби, було не досить актуальним, як для правлячої верхівки, так і для рядових солдатів. Але, починаючи з середини II ст. до н.е. внаслідок зміни зовнішньополітичного становища Римської держави, а також, внутрішньо економічних процесів, ситуація починає стрімко змінюватися. Тривалі загарбницькі війни приносили чисельні матеріальні блага (гроші, коштовності, нові землі та безліч рабів) в першу чергу римській еліті. Натомість для рядових громадян-воїнів така мілітаристська політика сенатської олігархії мала досить негативні наслідки. Оскільки абсолютна більшість римського населення було зайнято у виробництві на землі і відповідно до цього отримувало засоби для існування, поява великих рабовласницьких латифундій ставило під загрозу подальше функціонування усталених аграрних відносин. Маючи величезну матеріальну базу, а також дешеву робочу силу в якості рабів, великі землевласники сприяли занепаду неконкурентоздатних середніх та дрібних селянських господарств [5,144]. Розвивається процес обезземелення та зубожіння селян. Разом з посиленням внутрішнього економічного тиску причиною розорення значної кількості дрібних землевласників стає і зовнішня політика держави [3,170-185]. Після перемоги в II Пунічній війні в історії Риму настає новий етап військової активності в басейні Середземного моря. Тривалі війни, що велися далеко за межами Італії, на довгий час відривали воїнів від власних господарств. У зв'язку з чим багато військовослужбовців зазнавали розорення та втрачали свої землі, які активно скуповували, привласнювали чи захоплювали силою заможні представники правлячої еліти. За таких умов вперше виникає проблема забезпечення земельною власністю ветеранів в якості винагороди за службу державі. Ми маємо свідчення, що ще у 201 р. до н.е. за постановою сенату ветеранам Сципіона Африканського були виділені земельні наділи з колишніх володінь

відпавши від Риму союзників, а саме у Самнії та Апулії [10,40]. Вже у 200 р. до н.е. виокремлюються певні норми передачі землі ветеранам, що враховували тривалість служби (за кожен рік по два югери) [10,49]. Про кількість ветеранів-поселенців та розміри їх наділів в цей період ми маємо свідчення Тита Лівія, який, оповідаючи про події 193 р. до н.е. говорить: «В тому самому році за сенатським рішенням та за постановою народу була виведена колонія до Вібону. Туди вирушило три тисячі сімсот піхотинців та триста вершників... Піхотинцям виділили по п'ятнадцять югерів землі на кожного, а вершникам вдвічі більше» (*Eodem hoc anno Uibonem colonia deducta est ex senatus consulto plebique scito. tria milia et septingenti pedites ierunt, trecenti equites... quina dena iugera agri data in singulos pedites sunt, duplex equitibus*) [11]. Таким чином, ми можемо зробити висновки, що виникнення ветеранського землеволодіння мало місце ще задовго до початку I ст. до н.е., а саме в кін. III – на поч. II ст. до н.е. [9,16-25].

Розглядаючи зародження цих процесів, в першу чергу, необхідно звернути увагу на джерела земельного забезпечення відслуживших легіонерів. З наведених вище свідчень стає зрозумілим, що території, на які виводились ці колонії, раніше належали римським союзникам. В ході війни з Ганнібалом ці, колись вірні, общини зрадили Рим та перейшли на бік ворога, за що і були покарані втратою частини своєї земель. Тобто, як бачимо, для розселення ветеранів не були задіяні землі, на яких вже господарювали римські громадяни.

Починаючи з кінця II ст. до н.е. реформована Гаєм Марієм римська армія, змінивши базові принципи системи комплектування військ, розпочинає процес оновлення свого соціального складу. Оскільки до служби у війську отримують доступ такі категорії громадян як *proletarius*, та *capite censos*, легіони швидко заповнюються неіснуючими елементами. Питання матеріального забезпечення після закінчення служби для «нового покоління» солдатів набуває особливого значення. Першим проявом тиску солдатської маси на представників правлячої еліти постають події 100 р. до н.е., пов'язані з впровадженням законопроекту Сатурніна щодо розподілу земельних угідь. Ми маємо різні свідчення стосовно території, на якій мало проходити це розселення. За Аппіаном для цього передбачалось частина Галлії, яка в результаті перемоги над Кімврами та Тевтонами, перейшла у власність Риму [12]. В 100 р. до н.е. ветерани Гая Марія, значну частину з яких складали італіки, поклали свої надії на народного ватажка Апулея Сатурніка, який за їх підтримки в свою чергу прагнув збільшити свій вплив у політиці. У зв'язку з тим, що абсолютна більшість сенаторів була налаштована проти такого популістського законопроекту, а вершники не бажали втрачати підконтрольні їм провінційні землі, цей проект постанови наštтовхнувся на серйозний супротив [13]. Позиція соціальних низів Риму також була суперечливою, оскільки всім було зрозуміло, що цей закон принесе користь скоріше італікам, які служили у легіонах, сформованих Гаєм Марієм [12,29]. За таких обставин Сатурніну не лишалось іншого вибору, як насильницькими методами спробувати проштовхнути свій закон у народних зборах. Ці події для нас мають особливе значення, так як демонструють один з перших прикладів злягоджених дій ветеранів по відстоюванню своїх корпоративних інтересів. Демонструючи гарну організацію не тільки на полі бою, але й в процесі прийняття законопроекту, колишні солдати Марія за допомогою сили досягли своєї мети [12,30]. Але події, що відбулися невдовзі, звели нанівець ці перші спроби заволодіти землею всупереч волі римських правлячих кіл. Виступи Сатурніна були

придушені, а законопроекти згодом відмінені. Тримаючи всю повноту влади в своїх руках, владна еліта Риму ще мала реальну можливість протидіяти подібним загрозам.

Однак, у зв'язку з поглибленням процесу професіоналізації армії, в ході якого спостерігається швидке збільшення впливу матеріального фактору на настрої та поведінку військовослужбовців, відбувається консолідації солдат навколо своїх імператорів. Доля легіонерів, значну частину з яких, як ми зазначали вище, складали неімушчі прошарки римського соціуму, поступово все більше починає залежати від дій окремих полководців, а не держави в цілому. Розуміючи які політичні дивіденди може принести підтримка відданої професійної армії, військово-політичні лідери швидко почали використовувати її в своїх цілях. Ця практика знайшла своє відображення у становленні римської військової диктатури, стрімкий розвиток якої характеризує останнє століття Республіки. Саме перед цієї новою загрозливою силою сенаторська олігархія та інші представники правлячих кіл виявилися безпорадними при захисті своїх інтересів. За нових умов політики-полководці, опираючись на лояльні легіони та реалізуючи свої політичні амбіції, з великою турботою починають дбати про задоволення всіх потреб своїх солдат. Яскравим прикладом нових взаємовигідних відносин між армією та її полководцем стає людина, що навіки увійшла у свідомість римського народу як символ жаху та терору. Луцій Корнелій Сулла завдяки своїм військовим та політичним талантам в ході кампанії проти царя Понту Мітрідата VI зміг не тільки перемогти ворога, але і підготувати своїх воїнів до внутрішнього протистояння. Повернувшись до Італії з великим, добре вишколеним та відданим йому військом [12,76], Сулла здобув перемогу в кровавій громадянській війні. Встановивши військову диктатуру та організувавши вбивства і переслідування політичних опонентів, він фактично знищив будь-яку опозицію, здобувши собі свободу у прийнятті державних рішень [1,212-254]. Аппіан зазначає, що було знищено або відправлено у вигнання 90 сенаторів та 2600 вершників [12,103]. Тому, коли прийшов час подбати про гідну винагороду для своєї армії, диктатор вже не міг зустріти якого-небудь спротиву своїм розпорядженням. Однак, оскільки до влади Суллу привело більш як сотисячне військо, задоволення його матеріальних потреб не було надто легким завданням. Вперше в римській історії виникає проблема земельного забезпечення такої величезної кількості воїнів. Не дивлячись на те, що Римська держава вже на той час володіла досить значними провінційними територіями, Сулла приймає рішення розселити відставних солдат безпосередньо в Італії. Як покарання, крім величезних штрафів та різного роду стягнень, до більшості італійських міст були виведені колонії ветеранів [12,96]. Свідчення античних авторів щодо кількості воїнів, що мали отримати наділи, дещо різняться. Аппіан говорить про двадцять три легіони, що отримали велику кількість землі [12,100]. Натомість Лівій називає цифру в двадцять сім легіонів, згадуючи про відібрану у самнітів Нолу, поля якої поділили між собою воїни [14]. Таким чином, сформувавши необхідний земельний фонд за рахунок території великої кількості італійських міст, що підтримували партію Марія в ході громадянської війни, Сулла, шляхом конфіскацій та перерозподілу, зміг забезпечити земельною винагородою величезну демобілізовану армію. Щонайменше 120 тис. легіонерів [12,104], розселившись по всій Італії, стали надійною опорою нового режиму.

З появою на політичній арені нових впливових сил в особі Цезаря, Помпея та Красса розпочинається новий етап в розвитку ветеранського

землеволодіння. Кожен з цих політичних діячів чудово розумів, що самотужки занадто складно ефективно протистояти могутній сенаторській партії. Тому, заливши колишні непорозуміння, Красс, за яким стояли вершники, разом з Помпеем та Цезарем, що мали значну підтримку демократичних сил, вирішили об'єднатися у боротьбі проти оптиматів. Так влітку 60 р. до н.е. між ними була укладена угода, що увійшла в історію під назвою І тріумвірат. Варто звернути увагу на те, що: «Спільною платформою угоди була формула: в республіці не повинно відбуватися нічого, що не було б прийнятним для кожного з трьох» [15,498]. Отже, за сприяння тріумвірів консулом на 59 р. до н.е. було обрано Гая Юлія Цезаря, який, не гаючи часу в обхід сенату, звертаючись безпосередньо до народних зборів, зміг провести аграрні законопроекти, які в першу чергу були покликані задовольнити вимоги ветеранів Помпея [16,159]. Другому консулу разом з представниками сенаторської партії, після силового протистояння довелося рятуватися втечею з форуму, який взяли під контроль війни Помпея [17]. Як повідомляють джерела, для розподілу було передбачено незайняті державні землі в області Кампанії, Самнію та Етрурії, на яких окрім відставних солдатів повинна була розселитися римська біднота. В результаті цих двох законопроектів в колонії було виведено не менше 20 тис. осіб [18;19;20].

Таким чином, скориставшись підтримкою ветеранів Помпея та задовольнивши їхні потреби, Цезар вправно використав ці обставини для збільшення власного впливу в державі. Ці події певним чином нагадують нам розглянуту вище смуту Сатурніна, який подібним шляхом намагався заручитися підтримкою плебсу. Але на відміну від першої спроби об'єднання лідерів демократичних сил з військовими елементами, що була придушена оптиматською опозицією, ця авантюра принесла Цезарю чималі дивіденди. Народні маси спокусившись цим законом зробилися значно поступливішими та схильним приймати будь-які пропозиції тріумвірів [21]. Саме завдяки задоволенню земельних потреб «чужих ветеранів» та безпосередньо за їх силового сприяння нам і доводиться говорити про початок формування військово-політичної могутності Цезаря. Схиливши народ на свій бік, майбутній диктатор досягнув мети, отримавши в управління на п'ять років обидві Галлії (Передальпійську і Заальпійську) та Іллірію разом з чотирма легіонами [22].

Наступні події тривалих та кровопролитних війн, в ході яких була підкорена більша частина галльських племен, а згодом і тяжке міжусобне протистояння, змусили Цезаря замислитись про матеріальне забезпечення власних воїнів. З встановленням його одноосібної влади розпочинається другий етап масштабної ветеранської колонізації. Суттєвою відмінністю від політики Луція Корнелія Сулли, який створив необхідний земельний фонд, ідучи шляхом конфіскацій та прямого терору по відношенню до попередніх власників, стало те, що Цезар вирішив використовувати значно гуманніші заходи. Завдяки Аппіану ми маємо певне уявлення щодо його програми. Так, звертаючись до солдат в часи громадянської війни, їх імператор обіцяв, що: «Коли війна буде закінчена, я усім вам дам землю, і не так, як Сулла, віднімаючи її у приватних власників та розселяючи пограбованих разом з тими, що пограбували, так, що вони знаходяться у вічній між собою ворожнечі, але роздам вам землю суспільну та мою власну, а якщо потрібно буде, то ще придбаю» [19]. Така політика Цезаря, на наш погляд, неодмінно впливає з характеру його влади, яка хоча і базувалася в своїй основі на військовій силі, все ж передбачала підтримку демократичних елементів

вічного міста. Даруючи помилування багатьом своїм ворогам та бажаючи здобути славу справедливого та щедрого правителя, диктатор не бажав дратувати громадян республіки. На відміну від Сулли, який, «відкоригувавши» систему влади, ніби відсторонено підтримував її своїм авторитетом, Цезар бажав одноосібно керувати всім. Тому для останнього шлях терору та насильницьких конфіскацій був неприйнятним, а реалізація всіх обіцянок та програм передбачала застосування мирних заходів [4,38-41]. Так, роздаючи землю, що перебувала у державній власності, а також купуючи додаткові наділи у приватних осіб, Цезар розселяв своїх ветеранів окремими невеликими групами, а не суцільною смугою, як це практикувалося раніше [23]. Другою суттєвою відмінністю Цезаря було активне залучення до розподілу провінційних земель [7,49-55]. За даними джерел: «вісімдесят тисяч громадян він розселив по заморським колоніям» (*octoginta autem ciuium milibus in transmarinas colonias distributis*) [23]. Оскільки при виборі нових поселенців перевага надавалась відставним солдатам [24,529], можна говорити про те, що більшість з них складали ветерани. Але навіть за таких обставин купленої землі для всіх воїнів просто не вистачало та й довести до логічного завершення свою земельну програму Цезарю не вдалося, в результаті змови диктатор загинув так і не встигнувши реалізувати більшості своїх намірів.

Одразу ж для заспокоєння солдатських хвилювань сенатори були змушені прийняти популістську постанову, в якій йшла мова про гарантії володіння, передбачені для поселенців наділами в колоніях [19]. Однак пусті обіцянки не могли задовольнити солдат, що призвело до їх швидкої консолідації навколо політичних послідовників Цезаря. На початку листопада 43 року до н. е. лідери цезаріанської партії в особі Антонія, Лепіда та Октавіана об'єднали свої сили, уклавши в м. Бононії угоду, що лягла в основу утворення II тріумвірату. В той час як республіканці збирали сили у східних провінціях, майбутні тріумвіри провели через коміції славнозвісний *lex Titia*, що надавав їм необмежені повноваження для вирішення державних справ (*triumviri rei publicae constituendae*). Цей закон фактично легалізував диктатуру трьох осіб, які тримали під контролем і відтепер вже офіційно мали здійснювати владу у сфері військового, адміністративного, законодавчого, судового та фінансового управління [25,8]. Отриманий тріумвірами екстраординарний імперій забезпечував право керівництва і на місцевому рівні. Після кривавих проскрипцій та військового протистояння майже всі сенатори республіканці були знищені фізично [26], а більшість діючих представників цього органу влади почали підтримувати тріумвірат. Народні збори цілком контролювали цезаріанці, навіть сам закон Тіція був прийнятий під тиском війська [26]. Таким чином, склалася ситуація реальної неієздатності та безпорадності традиційних республіканських органів влади. До цього слід додати, що всі посади магістратів були заздалегідь узгоджені Антонієм, Октавіаном та Лепідом. Тобто, цілком очевидно, що вся повнота влади опинилась в руках тріумвірів, які, опираючись на свої легіони, фактично перетворилися на диктаторів. Саме ці обставини в значній мірі і обумовили ті методи та засоби, що були використані цезаріанцями в ході земельного забезпечення своїх воїнів [8,208-210]. Після битви при Філіппах, що стала ключовим моментом поразки республіканських сил, перед тріумвірами постало завдання наділити землею щонайменше 28 легіонів, що складало 170 тис. чоловік [27]. Однак деякі дослідники не погоджуються з цією цифрою та пропонують зупинитися на максимальній межі в 50 тис. військово-поселенців

[6,81-82]. Як відомо, після укладення Брундизійського договору відбувся новий розподіл підконтрольних союзникам територій: всі західні провінції, крім Африки (вона відійшла Лепіду), залишалися за Октавіаном, а всі східні, починаючи від Іллірії, переходили до Антонія. Відповідно до цього були розподілені і обов'язки тріумвірів. Так Антоній на Сході мав збирати гроші для обіцяних виплат легіонерам, а завданням Октавіана стало розселення ветеранів в Італії. Оскільки коштів для купівлі такої великої кількості необхідних земель у тріумвірів не було, то передбачався лише один варіант розвитку подій – масові насильницькі конфіскації. Для винагороди війнам виділили 18 міст, що були досить заможними та включали плодючі прилеглі землі, які разом з домівками городян підлягали конфіскації на користь ветеранів. Аппіан повідомляє назви деяких з цих міст, що дає нам змогу локалізувати їх місце знаходження, а саме: Капуя, Регій, Венузія, Беневент, Нуцерія, Армін та Гіппоній. Тобто можна говорити про поширення колоній на території Кампанії, Самнії, Умбрії, Піцена, Етрурії та Цизальпійської Галлії [26]. Таким чином, не можна не погодитись, що досить значна територія Італії підпала під колонізацію, що супроводжувалась витісненням місцевого селянства [27,134], але говорити про аналогічні процеси в інших областях Аппенінського півострова у більш-менш масовому порядку не доводиться. У зв'язку з цим невинуватеною, на наш погляд, є висловлена думка про цілковите знищення італійського селянства в ході земельної програми представників II тріумвірату [28,208].

Підводячи підсумки необхідно зауважити, що аграрна програма лідерів цезаріанців в значній мірі продовжувала та розвивала принципи колонізаційної політики, запроваджені ще Луцієм Корнелієм Суллою, в основі яких лежало прагнення швидкого задоволення земельних та фінансових потреб воїнів за рахунок передачі їм конфіскованого майна. Спроба Юлія Цезаря сформувати спеціальний земельний фонд шляхом купівлі необхідних ділянок потребувала значного проміжку часу та врешті-решт не була цілковито реалізована. Шлях насильницького перерозподілу в умовах постійних громадянських війн, продуктом яких ставали величезні армії, що вимагали землі та грошей, виявився фактично безальтернативним. Нові неімунні соціальні елементи, що заповнили легіони після реформи Гая Марія зовсім по іншому поставили питання винагороди за військову службу. А оскільки земля в Стародавньому Римі завжди сприймалася не тільки як джерело прибутку, але і як першочерговий засіб для існування, поширення ветеранського землеволодіння в процесі професіоналізації римської армії постає цілком закономірним явищем.

Література

1. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики. – СПб., 2005. – 480 с.
2. Штаерман Е. М. Древний Рим: проблемы экономического развития. – М., 1978. – 222 с.
3. Утченко С. Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. – М., 1969. – 324 с.
4. Утченко С. Л. Римская армия в I в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1962. – № 4. – С. 30–47.
5. Кузищин В. И. Генезис рабовладельческих латифундий в Италии (II в. до н. э. — I в. н. э.). – М., 1976. – 267 с.
6. Brunt P. A. The Army and the Land in the Roman Revolution // JRS. – 1962. – Vol. 52. – P. 68–86.

7. Keppie, L. Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47–14 bc. – London, 1983. – 233 p.
8. Schneider H. C. Das Problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik. – Bonn, 1977. – 458 p.
9. Salmon, E. T. Roman Colonization under the Republic. – London, 1969. – 218 p.
10. Titi Livi ab urbe condita. – Lipsiae, 1892. – Pars V: fragmenta et index. – xvi. (далі Liv.), XXXI, 4.
11. Liv., XXXV, 40
12. Appian. The Civil Wars. L. Mendelssohn. – Leipzig. Teubner, 1879. (далі App., B. C.), I, 29
13. Frank Frost Abbott. Cicero: Selected Letters. – Boston, 1909. (далі Cic., Pro Rab. Perd.), VII, 20 – 21.
14. Liv., Ep. 89
15. Ковалев С. И. История Рима. – М., 2006. – 864 с.
16. Игнатенко А. В. Армия в государственном механизме рабовладельческого Рима эпохи Республики: Историко-правовое исследование. – Свердловск, 1976. – 214 с.
17. Plutarchi Vitae parallelae. Recogn. Cl. Lindskog et K. Ziegler, iterum recens. K. Ziegler. – Lipsiae, 1957–1973. – V. I–III. (далі Plut., Pomp., 47 – 48; Caes., 14; Cato Min.), 32.
18. Vellei Paterculi Historiarum ad M. Vinicius consulem / Rec. W.S. Watt. – Lipsiae, 1988. (далі Vell.), II., 44.
19. App., B. C., II, 10
20. C. Suetoni Tranquilli opera ex rec. M. Ihm. V. I: de vita Caesarum Libri VIII. – Lps., 1907. (далі Suet.), Jul., 20.
21. Plut., Pomp., 47.
22. Plut., Caes., 14
23. Моммзен Т. История Рима. Т. III. От смерти Суллы до битвы при Тапсе. – М., 2002. – 655 с.
24. Bleicken J. Zwischen Republik und Prinzipat. Zum Charakter des Zweiten Triumvirats. – Göttingen, 1990. – 527 p.
25. App. B. C., IV, 135.
26. App., B. C., V, 5
27. Gabba E. Esercito e società nella tarda Repubblica Romana. – Firenze, 1973. – 623 p.
28. Syme R. The Roman Revolution. – Oxford, 1939. – 675 p.

Пилькевич А.Л. Развитие ветеранского землевладения в I ст. до н.э.

Анализируется проблема земельного обеспечения ветеранов римской армии в I ст. до Р.Х.

Ключевые слова: гражданские войны, военная диктатура, конфискация имущества, ветеранские поселения.

Pilkevich, A.L. The development of veteran land ownership in the I century BC

The author analyses the problem of land ensuring for Roman army veterans in the I century BC.

Key words: Civil wars, military dictatorship, property confiscation, veteran settlements.

Генезис реформаційного руху в Польсько-Литовській державі XVI ст.

Проаналізовано головні чинники, що призвели до початку реформаційного руху на землях Польсько-Литовської держави XVI століття. Визначено шляхи проникнення, механізми розповсюдження та динаміка розгортання політичних, соціальних та культурних змін у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.

***Ключові слова:** Реформація, протестантизм, політика, ідеологія, соціальна взаємодія.*

Реформація – один із базових етапів у розвитку європейської цивілізації, який тривав протягом XVI – XVII ст. і був спричинений передувавшою кризою середньовічного світу. Загальновживаний термін для позначення цього періоду історії – ранній новий час – відображає виключний досвід, який надала епоха для суспільного розвитку, започаткувавши кардинальні політичні та соціально-економічні трансформації, що зумовили еволюцію органів публічної влади, формування європейської капіталістичної системи, зміни у соціальному складі населення. У геополітичному вимірі Реформація порушила питання про шляхи консолідації європейських країн, ставши чинником формування європейської спільноти.

Дослідження питання про масштаб впливу Реформації на розвиток європейського суспільства та причетність Центральної Східної Європи до цього процесу залишається актуальним завданням сучасної історичної науки.

Історіографічна спадщина обраної проблематики дослідження охоплює праці російських істориків дореволюційного періоду М. Карєєва та М. Любовича, радянських авторів С. Подокшина, М. Дмитрієва [1;2;3;4;5;6;7;8;9;10;11]. Аналіз праць наведених дослідників засвідчує відсутність ґрунтовного комплексного висвітлення зародження реформаційного руху у Польсько-Литовській державі, брак теоретичних узагальнень. Зроблений висновок про недостатність вивчення теми у вітчизняній історіографії є додатковою складовою її актуальності.

Метою даної статті є надання комплексної характеристики основних передумов зародження реформаційного руху у Польсько-Литовській державі XVI ст.

Для території Центральної Східної Європи передреформаційний та реформаційний період співпадає із політичним утворенням багатогрнічної Польсько-Литовсько-Руської держави. Європейський вектор спрямування історії цих земель, зробив їх активними учасниками в іс-

торичних процесах загальноєвропейського масштабу, зокрема, залучив її до бурхливого руху Реформації [12,214].

Показовим індикатором загальної готовності Польсько-Литовської держави до сприйняття основних реформаційних ідей і трансформації їх у політичне підґрунтя життя суспільства стало вагоме економічне піднесення, розвиток виробничих сил, зростання продуктивності у промисловості і сільському господарстві. Крім внутрішніх чинників, існує чимало зовнішніх: великі географічні відкриття спричиняють розширення торгівлі, у зв'язку з чим зростає попит на основний експортний сільсько-господарський продукт Польщі – зернові культури, що залучає державу до світового ринку. Саме економічний розвиток надає можливість приділити більше уваги культурним засадам, а збагачення шляхти провокувало у представників цього стану неосяжне бажання здобути більший пакет привілеїв не тільки щодо економічних досягнень, але і щодо здобуття власного ідеологічного суверенітету [13,25].

Важлива прикмета часу – бурхливий розвиток міст. Такі міста як Гданськ, Краків, Торунь стають не лише зосередженням великих централізованих мануфактур і капіталу, але і центрами політичного і культурного життя, що стало необхідною передумовою зародження Реформації на польсько-литовських землях [14,3].

Дворянство, яке стає на шлях підприємництва, намагається виробити свою ідеологію – систему поглядів, понять, уявлень, ідей, через яку вони втілюють економічні, політичні, світоглядні прагнення.

У середньовіччі ідеологічні програми, як і все духовне життя суспільства, виступали, здебільшого у формі релігійних вчень.

Державною релігією у Польщі був католицизм, а сама церква мала величезний політичний вплив, ставши невід'ємним елементом середньовічного суспільства. Зосередивши значні земельні багатства, вона домінувала у політичному і духовному житті, чинячи тиск на державну владу. Іноді церква навіть користувалась більшими привілеями, ніж світська верхівка – шляхта – зокрема в юридично-правовій сфері: в усій державі судовиробництво було архікатолицьким, національна юридична традиція повинна була безумовно відступати перед наказами пап і рішеннями церковних соборів.

Економічні та політичні зрушення XV – початку XVI століть втілились у Відродженні та гуманістичному русі – головних ідеологічних передумовах Реформації і зародження протестантизму.

Дослідники феномену європейського Відродження переконливо доводять, що висуваючи у центр філософських думок, поетичних і мистецьких творів особистість, представники Ренесансу не тільки обґрунтовували принцип гуманізму, а й пропонували відмову від церковно-аскетичного світогляду; не лише зображували людину як відповідальну за власний вибір істоту, гідну особистого щастя, а й розхитували аскетичну католицьку ідею [12;15;16].

Концепція нової людини вважається основою індивідуалізму, що стає невід'ємним елементом духовних прагнень соціальної та мистецької еліти, нових суспільних прошарків, нового дворянства.

Ідеї християнського гуманізму і індивідуалізму готують ґрунт для Реформації, стають основою протестантського вчення.

Якщо у католицизмі центральною ідеєю є доктрина про неможливість спасіння людини без допомоги церкви – головного носія благодаті, то за Лютером, благодать знаходиться лише у Бога, тільки Він наділяє нею будь-кого за Своїм вибором. Сама людина власними зусиллями чи добрими ділами та бездоганною поведінкою, досягнути спасіння не здатна, це – Божий дар. Саме тому центральним у протестантизмі був принцип *sola fidei* – «однією вірою». Згідно з ним, для спасіння людини достатньо віри в Бога і у рятівну місію Ісуса Христа. Віра, за Лютером, – це особиста переконаність, самоусвідомлення і добровільне прийняття Божого дару. Вона можлива лише завдяки впливові на людину Духа Святого, який вказує кожному істинний шлях спасіння.

Вчення про особисту віру зумовило кардинальний перегляд інших догматів католицької церкви.

Католицька церква в Польщі та Литві вважалась чи не найбільшим землевласником, якого уряд звільнив майже від усіх податків і повинностей, і чи не найбагатшою фінансовою структурою, особливо завдяки десятині – відрахуванню на користь служителів церкви десятої частини всіх грошових і натуральних доходів віруючих. Так, щорічні доходи львівського архієпископа у першій половині XVI століття становили 30 тис. злотих, в перемиського єпископа – 6 тис., луцького – 5 тис., холмського і кам'янецького – по 2 тис. злотих [7,53]. Католицька церква була також могутньою політичною силою у Польській державі: першою радницею престолу, головною представницею у сенаті. Їй належало право не лише духовного, а й світського суду – притягнення до судової відповідальності світських осіб у світських справах. Водночас, сама ієрархія, навіть найнижчі її представники, користувались правом імунітету, за яким була підсудною не місцевій адміністрації, а тільки королю і уряду.

Шляхта, прагнучи економічного і політичного панування, виступила проти десятини і церковної юрисдикції, за секуляризацію церковного майна і ведення богослужіння рідною мовою.

Боротьба шляхти за соціальні права так чи інакше пов'язувалась із релігійною боротьбою, а точніше за право влади над церквою. Найбільше можливостей їй у цьому надавав кальвінізм: на відміну від лютеранства, керівне становище у реформаторській церкві мав не король (князь), та, як у католицизмі, не духовний сановник, а її світський фундатор, або власник населеного пункту, де утворювалась нова релігійна громада. Шляхту приваблювали кальвіністські вимоги секуляризації церковних земель, встановлення контролю мирян за діяльністю духовенства, у церковно-будівничому плані – ідея помісної, незалежної від будь-якого вищого органу церкви, у духовному – ідеали віротерпимості, політичної свободи, обмеження королівсько-князівського всевладдя, що були близькі до ідеалів шляхетської вольності. Ці економічно-політичні прагнення пізніше закріпить рішення Варшавської конфедерації (1573 р.), засудивши втручання влади у справи віри і визнавши за шляхтою право на вибір віросповідання. Річ Посполита в останній третині XVI століття була чи не єдиною європейською державою, де існувала відносна (лише для панівного стану) релігійна свобода. Щоправда, вона не мала надійного законодавчого підкріплення, тому її постійно порушували [8,131].

Незважаючи на шляхетський характер, Реформація в Польсько-Литовській державі серед прихильників мала магнатів, які прагнули

посилення влади над містом та селом, і міщанством, котре, навпаки, намагалось звільнитись від цієї влади. Їй симпатизувала і група католицьких ієрархів (передусім вищий ешелон), занепокоєних зниженням у першій половині XVI століття морального рівня церкви, падінням авторитету, служителів культу, а водночас посиленням тиску з Рима. Ця група на чолі з примасом Якубом Уханським прагнула реформи церкви, плекала ідею створення незалежного від папського престолу так званого «костюлу народового», який би всупереч проімперській політиці курії діяв у інтересах польської шляхти, тому серед вищих католицьких сановників у XVI столітті було чимало осіб з прореформаційними поглядами [9,384].

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок про наявність у Польщі особливо сприятливого ґрунту для сприйняття реформаційних вчень.

Перші прояви реформаційного руху у Європі не могли залишитись не поміченими в Польщі: доступ до поширення інформації про протестантську доктрину Лютера на теренах польської держави був цілковито відкритим. Королівство із Заходу і частково із Півночі мало з німецькими землями спільні кордони і вело з Німеччиною жваву торгівлю. Саме купці першими стали інформаторами польського суспільства про релігійний рух у Німеччині, який почав набирати обертів з 1517 року [10,73]. Цікавість до новин із-за кордону посилювалась, зважаючи на той факт, що більшість населення західних земель Польщі була німецькою за етнічним походженням. Польська шляхта також була добре ознайомлена з тим, що відбувається у Німеччині, оскільки польська елітна молодь за усталеною традицією отримувала вищу освіту у європейських університетах, зокрема, діти шляхтичів і багатих міщан слухали лекції у німецьких навчальних закладах. За цих умов було неможливим, щоб польське суспільство не зацікавилось тим рухом, який так швидко охопив всю Німеччину. Окрім того, реформаційні ідеї моментально отримали схвальний відгук у межах самої польської держави, а зокрема, у так званій королівській чи польській Пруссії [11,107].

Блискавичне поширення лютеранства у містах, хоча і викликало суворі репресивні заходи з боку короля Сигізмунда I, але тим не менш не могло не сприяти ще більшій популяризації лютеранських ідей у Польщі та Литві: як свідчать сучасники, у багатьох з'явилося палке бажання познайомитись ближче з протестантським віросповіданням. Цей соціальний запит було повністю задовільнено, оскільки нестачі творів Лютера не існувало. Богословські праці і релігійні трактати привозили з собою і купці, і шляхтичі, які навчались у німецьких університетах; їх надсилали німецькі вчені своїм колегам полякам, розповсюджувались вони торговою мережею всередині країни тощо. Духівництво центральних регіонів Королівства Польського побоювалось, що лютеранство може знайти собі таку ж вражаючу кількість прихильників у центрі держави, як у королівській Пруссії – тому розпочало чинити активний тиск на захисника церкви і гаранта прав католицької віри – польського короля і великого князя Литовського Сигізмунда I. Треба звернути увагу на те, що вже на першому етапі свого поширення Реформація у Польсько-Литовській державі входить у політичну фазу і подальший її перебіг буде визначатись саме у політичній площині [8,98].

Реформаційний рух одразу набуває суто політичного забарвлення. Королівська влада в особі Сигізмунда I вдається до створення цілої системи

контрреформаційних заходів: за відносно короткий проміжок часу було видано декілька едиктів, що забороняли будь-яким чином поширювати у Польщі та Литві твори Лютера і його прихильників [10,219]. Перший відомий нам едикт, який задекларував позицію польського монарха стосовно реформаційних ідей у його державі було видано у Торні 24 травня 1520 року. Згідно з цим едиктом у Польщу та Литву заборонялось ввозити твори Лютера, продавати їх і купувати під загрозою конфіскації майна і вигнання з королівства. 15 лютого 1522 року було видано другий едикт, який вимагав суворого і точного виконання Торнського едикту, оскільки ввіз заборонених книг продовжувався і зустрічались навіть особи, які наважувались публічно захищати догми Лютера.

У наступні роки з'являються ще більш суворі за своїм змістом нормативні акти. Едиктом від 7 березня 1523 року заборонялось поширювати твори Лютера, а також проповідувати, схвалювати і захищати його вчення під загрозою спалення на вогнищі і конфіскації майна. Едиктом від 22 серпня того ж року Сигізмунд I підтверджує попередній і, більш того, наказує вжити наступні заходи для приведення до виконання вже виданих едиктів: по-перше, щоб інквізитори призначені єпископом разом з кількома чиновниками від магістрату в усіх випадках, коли це буде визнано єпископом доцільним, робили обшук по домівках і лавках купців, і якщо при цьому будуть знайдені заборонені книги, то винні мали зазнати покарання, зазначене в едикті; по-друге, щоб друкарі не сміли видавати, а книготорговці пускати у продаж твори, звідки б вони не були привезені, раніше, перш ніж рукописи та книги будуть переглянуті ректором університету. Той, хто не виконував цього розпорядження, також зазнавав покарання, передбаченого едиктом. У 1525 році герцог мазовецький Януш видає едикт, який забороняв ввезення і читання лютеранських творів, а також проповідь і віросповідання нового вчення.

Поява такого грізного ворога, як протестантизм, по сусідству з Польщею, змушує духовництво вжити зі свого боку заходи, щоб заблокувати йому доступ у межі Польщі. З цією метою було скликано протягом одного десятиліття чотири синоди: у 1520 році у Петрикові, 1523 і в 1527 роках у Ленчиці і в 1530 році знову у Петрикові. Судячи з постанов цих синодів, небезпека вторгнення лютеранських ідей у Польщу була ще не до кінця усвідомлена католицьким духовництвом. Католицьке священство висловило бажання, щоб були приведені до виконання деякі синодальні постанови минулих часів, що вже давно були забуті, але які тепер могли б бути корисними: утримання при великих церквах вчених богословів, які б займались проповіданням Слова Божого, щоб інквізитори здійснювали суворе розслідування і щоб до винних застосовувались суворі статuti про еретиків.

У 1525 році єпископи відправили до Риму із різноманітними дорученнями єпископа Георгія Мишковського, і у листі до папи скаржались на важке становище духовництва, яке нещадно переслідується світським станом і зневажається ним; стверджували, що католицька віра зазнала би справжніх утисків, якби її не захищав король. Єпископ Коршицький у своєму листі від 27 липня 1525 року писав шляхтичу Томицькому, що проповідник церкви Св. Марії у Кракові повідомив йому, що лютеранство з кожним днем набуває там все більшої популярності [13,25].

Одночасно із початком реформаційного руху в Німеччині лютеранство проникло і в середовище німецького населення польських міст. Німецькі міщани вбачали у ньому зручну зброю для боротьби за дешеву церкву, тому, незважаючи на ряд королівських указів, які забороняли лютеранство під загрозою конфіскації майна і спалення на вогнищі, вчення Лютера уже в середині 20-х років XVI століття знайшло собі чисельних прихильників як у містах Помор'я і Пруссії, так і серед німецького міського населення Великої і навіть Малої Польщі і Литви [10,68]. Міщани-поляки рідко приймали активну участь у реформаційному русі. Цьому заважали національні протиріччя у місті, де в ряді випадків німецький елемент все ще займав привілейоване становище [10,18].

Найбільш значних розмірів реформаційний рух набув у Гданську. Серед гданських міщан уже на початку 20-х років XVI століття переважну більшість складали прихильники церковної реформи. Лише міська рада, яка знаходилась у руках патріциату, залишалась вірною католицькій церкві. Коли у січні 1525 року вона заарештувала декількох прихильників Реформації, у місті спалахнуло повстання. Озброєні бюргери і плебейські маси зажадали розпуску міської ради. Новий склад міської ради (із крупних бюргерів) повністю скасував католицьке богослужіння, закрив монастирі і відправив до короля посольство із проханням затвердити нові порядки у місті. У відповідь король Сигізмунд I видав наказ, що позбавив місто усіх привілеїв до поновлення колишніх порядків, і виступив на чолі озброєних підрозділів проти Гданська. У місті здійнялась паніка. Бюргерська рада, не наважившись озброїти населення, не застосувала жодних заходів для організації спротиву. Заволодівши Гданськом, Сигізмунд I реанімував католицьке богослужіння і віддав наказ про арешт лідерів реформаційного руху. П'ятнадцять з них були страчені, решта вигнана з країни. Жорстко було придушено реформаційний рух у Ельблонзі. Велика селянська війна у Німеччині знайшла широкий відгук у князівстві Пруському, де у 1525 році у Самбії спалахнуло селянське повстання, у якому прийняли участь і польські селяни [9,193].

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що у Польсько-Литовській державі початку XVI ст. виникла низка внутрішніх соціальних, політичних та економічних передумов, які, у поєднанні із потужним західноєвропейським, зовнішнім впливом, сформували сприятливий ґрунт для зародження реформаційного руху на польсько-литовській території. У соціально-політичній сфері, домінуючим чинником, який започаткував і визначив характер розвитку Реформації у Польсько-Литовській державі стало протистояння місцевої і центральної влади, що взяло на озброєння релігійні гасла. Боротьба шляхти за отримання пакету додаткових привілеїв в юридично-правовій сфері вимагала створення альтернативної від урядової (католицької) власної ідеології, яка б могла відповідати меті становлення системи «шляхетської демократії» у політичному житті держави. Найявністю особливо сприятливого ґрунту для сприйняття ліворадикальних реформаційних ідей у середовищі міщан та селян, що зазнавали утисків від феодалів, посилення політичного тиску з боку католицької церкви через brutальне втручання папської курії у внутрішню політику держави, призвело до відвертого протесту її рядового населення та урядових кіл. Посилення контактів з країнами Західної Європи через інтенсифікацію зовнішньої

торгівлі, навчання шляхтичів у закордонних університетах забезпечило експансію гуманістичних ідей Відродження, які проголосили індивідуалізм невід'ємним елементом духовних прагнень соціальної і мистецької еліти та викликали процес консолідації кліру за національною ознакою, прагнення до створення національної церкви. З іншого боку, економічне піднесення та розвиток виробничих сил Польсько–Литовської держави дозволили забезпечити більш високий розвиток культурного, а отже і релігійного життя через розширення торгівельних зв'язків і інтенсифікацію експорту сільськогосподарської продукції, що залучили Польщу до світового ринку та стимулювали бурхливий розвиток міст (Гданськ, Краків, Торунь), створюючи основу виникнення майбутніх центрів реформаційного руху.

Таким чином, у Польсько–Литовській державі XVI ст. виник цілий комплекс історичних передумов, необхідних для зародження та розвитку Реформації на території Речі Посполитої. Подальше розширення джерельної бази як за рахунок залучення нових історичних джерел, так і за допомогою застосування нових методів аналізу вже опублікованих матеріалів, надасть можливість деталізувати механізм появи та поширення протестантизму у східноєвропейському регіоні.

Література

1. Кареев Н.И. Борьба шляхты с духовенством в Польше на сеймах середины XVI века. – Спб, 1882. – 397 с.
2. Кареев Н.И. Отзыв о сочинении профессора Любовича, под заглавием «Начало католической реакции и упадок реформации в Польше». – СПб: Тип. Имп. Акад. Наук, 1892. – 89 с.
3. Кареев Н.И. Очерк истории реформационного движения и католической реакции в Польше. – Спб., 1886. – 215 с.
4. Любович Н. История Реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари (по неизданным источникам). – Варшава: Типография Земкеевича и Ноакковского, 1883. – 377 с.
5. Любович Н.Н. К истории иезуитов в Литовско-русских землях в XVI в. – Варшава: Типография Ковалевского, 1888. – 248 с.
6. Любович Н.Н. Люблинские вольнодумцы XVI века. Антитринитари и анабаптисты. – Варшава: Типогр. Варшавского учебного округа, 1902. – 241 с.
7. Любович Н.Н. Несколько тезисов по истории реформации в Литве. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1914. – 79 с.
8. Любович Н.Н. Папский нунций Коммендоне в Польше: (Из эпохи начала католической реакции). – СПб: Типогр. В.С. Балашева, 1887. – 204 с.
9. Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок Реформации в Польше. – Варшава: Типография К.Ковалевского, 1880. – 400 с.
10. Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. Вторая половина XVI – начало XVII в. – Мн.: Наука и техника, 1970. – 286 с.
11. Дмитриев М.В. Православие и Реформация. – М., 1990. – 416 с.
12. Культура эпохи Возрождения и Реформации / Отв. ред. В.И. Рутенбург. – Л.: Наука, Ленинград. Отд-е, 1981. – 267 с.
13. Письмо епископа Коршицкого шляхтичу Томицкому // Любович Н.Н. История Реформации в Польше. Кальвинизм и антитринитари. – Варшава, 1883. – С.24-26.

14. Протоколы Пинчовского синода, собравшегося в сентябре 1555 года // Любович Н.Н. История Реформации в Польше. Кальвинизм и антитринитарии. – Варшава, 1883. – С.3.

15. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. – М.: Высшая школа, 1980. – 368 с.

16. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.

Черкасов С.С. Генезис реформационного движения в Польско-Литовском государстве XVI в.

Проанализированы главные факторы, которые привели к началу реформационного движения на землях Польско-Литовского государства XVI века. Определены пути проникновения, механизмы распространения и динамика развития политических, социальных и культурных изменений в их взаимосвязи и взаимообусловленности.

Ключевые слова: Реформация, протестантизм, политика, идеология, социальное взаимодействие.

Cherkasov, S.S. Genesis of the Reformation Movement in the Polish–Lithuanian State of the XVI century

The main factors that produced the beginning of the reformation movement on the lands of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the XVI century have been analyzed. The ways of penetration, the mechanisms of distribution and the dynamics of deployment, which demanded political, social and cultural changes in their interconnection and interrelation have been determined.

Key words: the Reformation, the protestantism, politics, ideology, social interaction.

Початковий етап формування органів партійно-державного контролю Радянської України (1919 – початок 1920 рр.)

Досліджується процес становлення органів партійно-державного контролю УСРР періоду громадянської війни (1919 – початок 1920 рр.). Обґрунтовується зв'язок між органами контролю УСРР та РСФРР і твердження про єдиність органів державного контролю Радянської України. Вперше висвітлюється історія органів Радянської соціалістичної інспекції УСРР.

Ключові слова: Наркомат державного контролю, Наркомат Радянської соціалістичної інспекції, «червоний контроль», органи партійно-державного контролю, відомчі спеціалізовані інспекції, ревізія.

На сьогодні однією з основних проблем, які досліджуються вітчизняною історіографією і стоять перед нею, є повне і всебічне висвітлення всієї сукупності історичних фактів та подій періоду національно-визвольних змагань в Україні у 1917-1921 рр., але виявилось, що питання про діяльності перших органів партійно-державного контролю УСРР залишається майже повністю не дослідженим. На думку автора, в цьому і полягає актуальність даної роботи.

Слід зауважити, що питання, яке досліджується у даній статті, і раніше лише побіжно висвітлювалося у радянській історіографії, але лише у певному контексті. Перш за все, у працях радянських істориків та правознавців, які займалися дослідженням даної проблематики, можна знайти цілий масив матеріалів і фактів з історії становлення радянських партійно-державних органів контролю РСФРР (або у контексті революційних подій, або у ролі прототипу органів майбутньої Робітничо-селянської інспекції). Що ж стосується органів контролю Української СРР, то таких досліджень майже не проводилося, хоча деякі аспекти і були висвітлені українськими радянськими істориками і правознавцями. Ми умовно розділили радянську історіографію на дві частини – на російську і на українську (для більшої доцільності і зручності, а також у відповідності з логікою дослідження).

Отже, представниками російської радянської історичної науки, котрі торкалися проблеми формування на теренах Радянської Росії органів державного контролю, були такі дослідники, як, наприклад, М.П. Силантьєв

[1] та Л.С. Озеров [2]. Але необхідно розуміти, що дані дослідники про процес становлення контрольних органів УСРР взагалі не згадували. Такі ж історики, як Н.О. Воскресенська [3] та О.І. Чугунов [4] у своїх роботах згадували також і про становлення та функціонування українських контрольно-ревізійних установ.

Більше уваги приділяли дослідженню питань функціонування Робсельінсу УСРР на протязі 1920 – поч. 1930-х рр., але згадували про передісторію державних контрольних органів Радянської України 1919 – початок 1920 рр. такі українські радянські дослідники, як діяч органів Робітничо-селянської інспекції УСРР 1920-х рр. А. Ротт [5] та дослідниця історії державного радянського права Л.Л. Потарикіна [6;7]. Лише такий український радянський дослідник-правознавець, як Л.Н. Маймескулов [8] більш детально і точно висвітлив реально існувавші проблеми, пов'язані з історією контрольно-ревізійної діяльності органів контролю Української СРР часів громадянської війни. Він також вперше згадав про існування у 1919 р. на теренах України такого органу партійно-державного контролю, як Радянська соціалістична інспекція.

Сьогоднішні ж українські історики не займаються дослідженням проблеми функціонування органів Держконтролю УСРР періоду 1919-поч. 1920 рр. і лише побіжно торкаються даної проблематики. До таких науковців належать М.С. Дорошко [9], Г.Ю. Каніщев [10] та О.П. Рабечук [11].

Починаючи з кінця 1917 – поч. 1920 рр. на теренах України з'явилася нова державність (хоча й номінально – *прим. автора*) і відразу ж розпочався процес розбудови органів «радянської» влади, в середині яких домінував компартійний вплив. Перед вищим партійно-державним керівництвом постала реально існуюча на той час фундаментальна проблема нового за своєю суттю радянського чиновництва, яке мало «народно-пролетарське» походження (цей факт безпосередньо призвів до змін у документообігу, звітності, взаємовідносин різноманітних державних гілок влади та окремих установ). Слід зауважити, що вищезазначені проблеми були викликані, насамперед, такими колосальними за своїм масштабом та наслідками подіями у вітчизняній історії, як-то Перша світова війна, національно-визвольні змагання та громадянська війна.

Ці фактори в сумі своїй значним чином вплинули на процеси розбудови радянської державності на теренах України і сильно перешкождали централізації державної влади, оскільки Україна в зазначений період постійно представляла з себе або прифронтову зону, або зону масштабних бойових дій. Враховуючи той факт, що протягом 1917-1921 рр. на території України точилися постійні бої, спричинені національно-визвольними змаганнями та громадянською війною, тому органи радянсько-більшовицької влади знаходилися у прифронтовій зоні. Це спричиняло постійну зміну місць їх дислокації, результатом чого стала поява великої кількості негативних явищ, таких як: 1) відсутність точно визначених функцій установ, їх структурних одиниць і кожного працівника апарату зокрема; 2) постійне збільшення різноманітних спеціалізованих комісій, значна кількість нарад, засідань, і, як наслідок – повна чи майже повна бюрократизація держапарату; 3) відсутність достатнього врахування досвіду та результатів виконання на практиці місцевими органами тих чи інших постанов центральних органів влади; 4) незадовільна постановка діловодства (відсутність архівів та великої кількості інстанцій, через які проходила ділова документація); 5) низький якісний

рівень кадрів органів державного апарату, що безпосередньо проявлялося, з одного боку, у незацікавленості кадрів з дореволюційним стажем в успіхах ворожих їм радянських владних структур, а з іншого боку, у бездарності й бюрократизмі нових, молодих робітничо-селянських неосвічених кадрових працівників, що були низькокваліфікованими [12,78]. До того ж, як зізнавався сам В.І. Ленін, державний апарат був повністю злитий з компартійним апаратом управління [13,398; 14,66-67]. Тому протягом 1919-1920 років перед вищим компартійним керівництвом постало питання про необхідність створення нового типу радянських органів контролю.

Слід зосередитися на тому факті, що для більш ефективного дослідження місця і ролі органів партійно-державного контролю в межах Радянської України в системі радянського політичного режиму необхідно передовсім детально проаналізувати і дослідити нормативно-правову базу їх функціонування, яка повинна була юридично регламентувати сутність та призначення такого важливого суспільно-державного явища, як «контроль» (в перекладі з франц. *controle* – список, який ведеться у двох примірниках; повторне повернення до раніше розглянутого питання та його перевірка), котре означає перевірку тих або інших господарських рішень з метою встановлення їх законності та економічної доцільності) [15,10].

Висвітлення історії контрольних органів УСРР необхідно розпочати з визначення конкретного предмету дослідження, яким є сукупність українсько-радянських органів контролю – Народний комісаріат Державного контролю (далі – НКДК УСРР або Держконтроль, Держкон) та Народний комісаріат Радянської соціалістичної інспекції (далі – Наркомат Радсоцінсу УСРР), яким були підзвітні так звані відомчі спеціалізовані інспекції (Залізнична, Військово-польова, Продовольча, Санітарна та ін.). Дані контрольні установи діяли на початковому етапі формування органів партійно-державного контролю Радянської України або у період «червоного контролю» (1918 – початок 1920 рр.).

Окрім цього в межах Радянської України діяли також і органи партійного контролю, хоча вони й перебували на зародковому етапі свого існування, і, перш за все, були представлені партійними судами й партійними трійками та, в деякій мірі, Радсоцінспекцією (головною метою їхньої діяльності був контроль за проведенням партійно-державними установами політичної лінії більшовиків у економічній сфері – політики «воєнного комунізму» з метою збільшення військової могутності).

Механізм формування нормативно-правової бази діяльності будь-яких радянських органів державної влади (в тому числі й органів партійно-державного контролю) представляв з себе наступну систему вищих партійно-державних інституцій, котрі розробляли й ухвалювали нормативно-правові акти щодо окремо взятого державного інституту, насамперед щодо Держконтролю (В.І. Ленін та ЦК РСДРП(б) (ідея у вигляді проекту) – РНК РСФРР (декрет) – Всеросійський ЦВК (положення) – Всеросійський компартійний з'їзд (ухвала). Така ж картина спостерігалася й у межах Радянської України, але зі своїми регіональними особливостями: 1) рішення вищих органів влади про утворення системи органів НКДК приймалися лише після їх ухвали у Москві; 2) декрети, постанови, положення та партійні резолюції майже повністю копіювалися у РСФРР; 3) процес прийняття та ухвалення рішень щодо утворення

органів українського державного контролю приймалися за такою ж системою та у такій же послідовності, як і у Росії.

Процес практичного створення органів нового типу – радянсько-більшовицьких органів державного контролю, розпочався спочатку в межах лише тільки Радянської Росії, оскільки територія України (та її частина, котра до 1917 р. входила до складу Російської імперії) була постійною прифронтовою зоною, а більшовики неодноразово змушені були втрачати владу майже над всіма українськими регіонами. Тому перші органи так званого «соціалістичного» контролю були створені на території РСФРР і протягом 1918 р. розповсюджувати свою діяльність на українські території, підконтрольні радянській владі.

Перші спроби створити дієві органи державного контролю відносяться до 19 листопада 1917 р., коли за пропозицією В.І. Леніна при Раднаркомі РСФРР була створена посада тимчасового заступника голови РНК з питань державного контролю [7,22]. Вже 5 грудня 1917 р. РНК РСФРР прийняв два декрети: «Про утворення колегії державного контролю» та «Про права народного комісара державного контролю в Раднаркомі», в яких, однак, не були вказані права, обов'язки та компетенція органів контролю [6,9]. На основі даного документу у січні 1918 р. при російському Раднаркомі була утворена Центральна контрольна колегія, яка згодом була реорганізована у Наркомат Держконтролю РСФРР. Процес розбудови радянських органів контролю продовжився в межах Радянської Росії 2 травня 1918 р., коли було підтверджено директивою ВЦВК і 11 травня 1918 р., у відповідності з основними положеннями Конституції РСФРР [16,1], було прийнято постанову Раднаркому РСФРР про створення НКДК на чолі з народним комісаром і колегією [7,24].

На території України перші спроби створення контрольних органів відносяться до 1918 р., проте практично вони не мали успіху. Відразу ж після відновлення більшовиками контролю над територією України на поч. 1919 р. розпочався процес відновлення і розбудови життєво необхідних органів контролю УСРР. Вже після прийнятих II Всеукраїнським з'їздом рад рішень 15 січня 1919 р. у складі українського Раднаркому під керівництвом В.Б. Гальперіна був створений Відділ контролю, на базі якого 21 січня 1919 р. виник НКДК УСРР і паралельна йому Верховна соціалістична інспекція України (далі – ВСІ), загальне керівництво якими здійснював до поч. лютого 1919 р. все той же В.Б. Гальперін [17,арк.42зв.].

Продовженням процесу становлення органів контролю в межах Радянської України стало заснування 23 січня 1919 р. Вищої військової інспекції України (згодом увійшла до складу Наркомату Радсоцінсу), в організації якої великої допомоги надала Вища військова інспекція РСФРР на чолі з її головою М.І. Подвойським [18,арк.34]. Фактично ж вся діяльність українських радянських органів контролю в повній мірі базувалася на законодавстві Радянської Росії, тобто на декретах та постановах ВЦВК та РНК РСФРР.

Вже з поч. лютого наркомом Держконтролю Української СРР стає М.О. Скришник, який і розпочав процес активної відбудови органів ДК на базі контрольно-ревізійних установ Директорії УНР та центрального апарату НКДК УСРР, реєвакуйованого з Росії. 10 лютого 1919 р. при НКДК УСРР на чолі з Я.Є. Ландером було створено Ліквідаційне управління колишніх центральних державних установ державного контролю Директорії УНР (функціонувало до 20 березня 1919 р.), яке розпочало свою роботу

у Києві і мало за мету на базі центральних і губернських органів ДК УНР створити власні губернські відділи ДК (далі – губ. ДК). Отже, на протязі лютого 1919 р. на основі УНР-івських установ ДК було створено Управління комісара державного контролю Правобережної залізниці, Київська та Харківська контрольні палати (аналогічно до губ. ДК, але як назва, так і сам адміністративний апарат були запозичені у органів ДК Директорії УНР) [19,арк.1-6]. Підтвердженням цього є навіть факт залишення на службі у органах ДК УСРР більшості колишніх держконтролерів УНР (всього «вичищено» було близько 200 осіб, тобто приблизно лише п'ята частина) [20,арк.8]. Згодом, до поч. літа були створені Херсонська та Одеська контрольні палати, з 14 березня 1919 р. перейменовані у губ. ДК [20,арк.1-7]. Починаючи з літа того ж року було створено ще п'ять губ. ДК на території Чернігівської, Полтавської, Подільської, Волинської та Донецької губерній (на Донеччині повноваження розповсюджувалися на Єлисаветградський та Маріупольський повіти) [21,арк.83]. Слід зазначити і той факт, що повноваження українського Держкону навесні-влітку 1919 р. розповсюджувалися на територію Кримської СРР у вигляді функціонування інституту Уповноваженого НКДК УСРР на чолі з О.Я. Капланом, котрий контролював діяльність кримських органів ДК на території комерційних морських портів Євпаторії, Ялти, Керчі, Феодосії та Севастополя [22,арк.211].

Специфічною рисою контрольних органів початкового періоду їх функціонування було те, що спочатку керівництво НКДК і ВСІ України здійснювала одна колегія – Центральна контрольна колегія при Раднаркомі УСРР, очолював яку М.О. Скрипник, котрий був і наркомом Держконтролю і головою ВСІ. Вже 14 березня 1919 р. в ухваленому ВУЦВК Основному законі УСРР законодавчо за органами ДК УСРР було закріплено статус самостійного наркомату. Даний статус був підтверджений того ж дня постановою ВУЦВК «Про конструювання Раднаркому Української СРР» [23,арк.5-7].

Нормативно-правовою основою діяльності органів Держкону після відносно повного відновлення більшовицької влади над територією України на поч. 1919 р. стало прийняття декрету ВЦВК РСФРР від 9 квітня 1919 р. «Про Державний контроль», яке одразу ж набуло чинності згідно з розпорядженням ВУЦВК на території Радянської України [24,27-28].

Всі українські органи ДК керувалися в своїй роботі «Положенням про Державний контроль» від 9 квітня 1919 р., згідно з яким НКДК повинен був виконувати наступні функції: 1) перевірка правильності, необхідності та законності рішень по відношенню до всіх грошових і матеріальних цінностей УСРР й органів радянської влади; 2) нагляд за класовою політикою всіх господарських та державних установ, а також їх ревізії; 3) притягнення до судової відповідальності посадових осіб за прорахунки і злочини; 4) безпосередній фактичний контроль, а також швидке, невідворотне та цілеспрямоване і виправдане виконання декретів та постанов центральних органів влади у всіх галузях господарського й політичного життя країни [24,27].

Окрім вищевказаних функцій, НКДК УСРР отримав також й цілу низку дуже специфічних прав (найближчий нагляд за діяльністю всіх наркоматів, їх відділів на місцях, а також за всіма органами радянської влади; перевірка діяльності органів радянської влади з точки зору досягнутих на справі результатів; притягнення до судової відповідальності посадових осіб за різноманітні недоліки у роботі й певного роду господарські про-

рахунки) та обов'язків (надання центральним органам влади конкретних пропозицій щодо діяльності місцевих господарських та інших радянських органів (на основі практичних щоденних перевірок); боротьба з явищами паралелізму у роботі різноманітних держустанов, а також усунення такого роду недоліків; доповіді та звітування перед центральними органами влади про недоліки у роботі місцевих органів влади і господарювання; боротьба з безгосподарністю та канцелярською тяганиною; перебудова на краще системи управління державними установами) [25,арк.10].

Також згідно з цим положенням визначалися форми інспекційно-ревізійної роботи органів Держконтролю, до яких належали: а) бесіди; б) інструкції; в) накази; г) ревізії та перевірки (попередні, фактичні та наступні). До того ж визначався й радикальний захід, який міг бути використаний органами ДК – нанесення на ділову документацію грифу «не затверджую», оскільки органи ДК були інстанцією кінцевого та остаточного контролю, котра затверджує видатки всіх підприємств, установ і організацій [25,арк.8зв.].

Таким чином, діяльність НКДК УСРР регламентували декрети й положення про Держконтроль РСФРР і законодавство УСРР, а сам НКДК відповідав та звітувався перед РНК УСРР та перед ВУЦВК, а сам же Наркомат Держконтролю мав здійснювати нагляд за законністю, фінансовою й господарською діяльністю підприємств та установ, а також наглядати за збереженням ними коштів та матеріальних засобів, що проводився методами запобіжної, фактичної й наступної ревізій [17,арк.42зв.].

Як вже було вказано вище, функції, форми діяльності і правове положення органів державного контролю визначалися декретом ВУЦВК РРФСР від 9 квітня 1919 р. і подальшим законодавством УСРР, зокрема декретом ВУЦВК УСРР від 30 червня 1919 р. «Про правила виробництва Народним комісаріатом державного контролю ревізій», згідно з яким НКДК отримав право контролювати роботу всіх органів влади і управління (за винятком Всеукраїнського ЦВК, РНК та центральних установ наркоматів УСРР) за такими параметрами, як правильність, господарність, законність, доцільність розпорядливих та інших дій підприємств і установ по відношенню до ввірених їм матеріальних і грошових цінностей. Окрім цього, у даному документі йшлося про те, що НКДК, по-перше, має право організовувати і проводити у необхідних випадках ревізії за умови участі фабрично-заводських комітетів, профспілок та широких робітничих мас, але також і за умови видання регулюючих ці ревізії інструкцій; по-друге, всі радянські підприємства і організації зобов'язані надавати необхідну звітну документацію до органів ДК (стосовно грошово-матеріальної сфери діяльності установ) для проведення Держконом наступної ревізії; по-третє, всі радянські підприємства і організації зобов'язані виконувати всі розпорядження та вимоги органів ДК, які виникали внаслідок проведення попередніх, фактичних та наступних законно обґрунтованих ревізій [26,арк.145-146].

На губернському рівні функції, права та обов'язки органів ДК регламентувалися положеннями про губ. ДК, прийнятими і затвердженими ВУЦВК у серпні 1919 р. Наприклад, згідно з «Положення про Київський губернський держконтроль» від 2-го серпня було встановлено межі контрольно-ревізійної діяльності органів Держконтролю Київщини та поставлено перед губ. ДК мета його функціонування, яка полягала у перевірці передовсім правильності проведення фінансово-грошових операцій

державних та громадських організацій в межах конкретної губернії. Також за цими положеннями всім губ. ДК надавалися наступні права і обов'язки: 1) нагляд за правильним виконанням на місцях касових операцій та нагляд за рухом кредитів; 2) розгляд фінансово-господарських та технічних планів, кошторисів і ділових економпропозицій підзвітних установ, на які необхідно було давати свої висновки; 3) складання бухгалтерського звіту про всі прибутки та видатки губернії; 4) нагляд за правильністю, законністю та господарською необхідністю постанов, розпоряджень та наказів, а також їх виконання підзвітними установами і організаціями (щодо державних грошово-матеріальних ресурсів); 5) нагляд за переходом до держмайна та держскарбниці націоналізованих підприємств та іншого майна; 6) участь у розгляді і розробці розцінюваних відомостей стосовно виконання будівельних та інших інженерних робіт, а також перевіряти якість їх виконання; 7) давати висновки щодо проектів фінансово-господарських договорів між контрагентами губернської та республіканської скарбниці [27,арк.32зв.].

На практиці губ. ДК повинні були об'єднати контрольно-ревізійну діяльність всіх місцевих спец установ контрольного типу, залучати до своєї діяльності представників пролетаріату та за допомогою летючих ревізій проводити контрольні заходи. Так, до складу Колегії кожного губ. ДК входили представники від місцевих профспілкових організацій та парткому, які організовували при кожних 5 заводах чи фабриках контрольні гуртки з 5-10 народних контролерів (до їх складу від підприємства делегувалося по 1-2) [22,арк.43]. Загалом же губ. ДК мали право проводити прямий контроль господарської та економічної сфер діяльності навіть таких установ, як-то, місцеві представництва наркоматів УСРР та РСФРР, Прокуратуру, суди всіх рівнів та різновидів, а також надзвичайні органи ВУНК (органи ДК не мали права проводити контрольні ревізії лише-тільки у центральних апаратах наркоматів УСРР) [21,арк.9,43], але проводити ревізії у місцевих органах Надзвичайної комісії могли лише-тільки діючі члени Компартії та лише за умов наявності прямих рекомендацій ЦК КП(б)У [22,арк.122]. Також на місцевому рівні діяли і так звані Бюро скарг і заяв (далі – БСЗ) (були засновані у березні 1919 р.), які приймали від населення (не лише від членів КП(б)У) скарги і заяви щодо неправомірної діяльності партдержслужбовців [28,арк.65зв.]. Наприклад, на Одещині з 21 травня до 20 червня 1919 р., тобто за місяць, до місцевого БСЗ губ. ДК надійшла 61 скарга і заява, розібрати які, однак, працівникам Держконтролю відразу ж не вдалося (вчасно було розглянуто і вирішено на користь скаржників лише 12 справ) [21,арк.118].

Таким чином, на місцевому рівні органи ДК повинні були здійснювати нагляд за законністю фінансової і господарської діяльності громадських і державних підприємств шляхом проведення попередніх, фактичних та наступних ревізій, але для цього необхідно було мати висококваліфіковані досвідчені контрольні кадри, яких гостро не вистачало. Треба розуміти, що період 1919 – поч. 1920 рр. був часом громадянської війни, що серйозним чином впливало на процес розбудови українсько-радянських органів Держконтролю, оскільки тільки-но сформований апарат НКДК та його місцеві органи пережили за вищевказаний проміжок часу «цілу низку евакуацій і реевакуацій, а також постійну зміну влади, через що власне не збереглися навіть архіви, справочинство й документацію доводилося постійно відновлювати, а людський матеріал поступово змінювався – були вбиті чи загинули старі досвідчені контролери-фахівці, а на їх місце

прийшли нові, молоді контролери, які не мали ані досвіду роботи у контрольних органах, ані навіть спеціальної чи просто вищої освіти, що призвело до радикальних змін у штатному розкладі, оскільки з'явилося багато майже бездарних і безцільних контролерів» [17,арк.42].

У зв'язку з такою катастрофічною ситуацією наркомом ДК УСРР М.О. Скрипником було прийняте рішення: по-перше, на поч. березня організувати при центральному апараті НКДК у Харкові Центральну атестаційну комісію, а при губ. ДК – Місцеві губернські атестаційні комісії, головною метою яких була перевірка рівня профприналежності і фахової підготовки держконтролерів [19,арк.19], а, по-друге, організувати наприкінці серпня у Києві, коли УСРР фактично вже навіть не існувала як державне утворення, Тимчасову Раду ДК, котра займалася питаннями мобілізації до лав ДК всіх колишніх контролерів УСРР та навіть УНР [29,арк.192-194зв.].

Якщо ж намагатися висвітлити дійсну кількість кадрового складу органів ДК Радянської України, то необхідно сказати про те, що це практично не можливо, тому що більша частина масиву архівних джерел не збереглася, і лише уривчасті архівні згадки про кадровий склад наркомату і деяких губ. ДК дають змогу підрахувати хоча б приблизну кількість контрольно-ревізійних працівників Української СРР у 1919 – на поч. 1920 рр. Отже, для більш детального розгляду даної проблеми, необхідно врахувати той факт, що на губернсько-повітовому рівні, так само, як і всією Україною, влада постійно переходила «з рук у руки», тому губ. ДК то існували, то евакуювалися, але загальна ж чисельність співробітників наркомату ДК не перевищувала 500 осіб [30,10]. Якщо ж взяти конкретні приклади кількості контролерів губернського рівня, тоді, наприклад, за штатним розкладом у квітні 1919 р. Одеський апарат ДК нараховував 38 контролерів, які в повній мірі були переведені до складу Польового ДК Південного фронту [20,арк.318], у складі ДК Харківського та Київського Військових округів станом на травень 1919 р. перебувало близько 300 контролерів, половина з яких – канцелярські працівники [21,арк.41], а штатний розклад Київського губ. ДК нараховував 1072 особи, з яких лише 686 осіб займалися контрольно-ревізійною діяльністю [27,арк.180зв.].

Можна припустити, що всього в лавах органів ДК Радянської України, з врахуванням спеціалізованих відомчих ДК, на початковому етапі їхнього існування працювало приблизно біля 2 тисяч службовців і лише половина з них займала посади контролерів, а інша половина займалася канцелярською роботою. Ситуація погіршилася у серпні 1919 р., коли через цілу низку поразок частин Червоної армії на фронті вище керівництво Держконтролю прийняло рішення мобілізувати до лав Польового ДК 50% свого особового кваліфікованого складу (в середині Радсоцінспекції відбувалося те ж саме), а інші 50% (як ми вже зрозуміли – канцеляристи) залишилися займатися справою державного контролю [23,арк.64зв.]. Тому фактично на поч. 1920 р. в українсько-радянських органах ДК працювало приблизно 500 контролерів, при цьому місцевих губ. ДК не збереглося. Лише на поч. 1920 р., після відновлення більшовицької влади над більшою частиною України, було відтворено центральний і частково місцеві апарати українського НКДК, коли 26 січня Всеукрревком призначив І.П. Феденьова на посаду наркома і Уповноваженого ДК та голови Робітничої інспекції УСРР. Його заступниками стали майбутні видатні

діячі Робсельїнсу Б. Штернберг та Музенсон (останній був членом боротьбистської партії) [31,арк.66,104].

Історію органів Держконтролю УСРР закінчилася 25 лютого 1920 р., коли наказом Уповноваженого ДК в Україні І.П. Феденьова за погодженням ВУЦВК та РНК УСРР всі контрольні органи Радянської України були об'єднані у складі Всеукраїнської Робітничо-селянської інспекції (ВУРСІ) [30,6,10-11], при цьому питання щодо особливостей функціонування органів Робсельїнсу є предметом іншого наукового дослідження.

Як вже було вказано вище, паралельно з органами ДК у 1919 р. в Україні діяла так звана Радянська соціалістична інспекція, котра була створена з метою зміцнення радянської влади, підняття її авторитету та авторитету органів державного апарату, а також з метою поліпшення організаційної роботи як в центрі, так і на місцях [23,арк.43]. Як вже вказувалося вище, Радсоцінспекція була створена ще на поч. року у вигляді ВСІ, яка входила до складу Центральної контрольної колегії при Раднаркомі УСРР. Але вже 5 травня 1919 р. Всеукраїнський ЦВК ухвалив декрет про створення Наркомату Радянської інспекції (далі – НКРІ) й призначити його головою А. Іоффе. Дана установа повинна була мати статус відділу при ВУЦВК. На основі даного положення Всеукрвиконком доручив українському Раднаркому детально розробити положення про новий НКРІ [23,арк.34,70].

11 червня 1919 р. Раднаркомом УСРР було прийняте «Положення про Народний комісаріат Радянської соціалістичної інспекції» і яке було ухвалене ВУЦВК 8 липня 1919 р. Таким чином з цього моменту з'явився новий контрольно-інспекційний орган, який мав статус наркомату – Радсоцінспекція УСРР [23,арк.91]. Згідно з цим положенням перед Радсоцінсом були поставлені наступні завдання: 1) підняття авторитету радянської влади та об'єднання організаційної радянської роботи, як у центрі, так і на місцях; 2) інспектування та інструктування всіх радянських установ і організацій центрального та місцевого значення у напрямку унеможливлення міжвідомчого тертя, а також підтримання, укріплення та покращення тісного зв'язку між центром та периферією; 3) інспектування всіх центральних та місцевих радянських установ і організацій на предмет виявлення повної відповідності їхньої діяльності загальній діяльності радянської влади; 4) об'єднання діяльності всіх інспекційних установ, як тих, котрі вже існують, так і тих, які будуть створені у майбутньому [26,арк.31].

Головною відмінністю Наркомату Радсоцінспекції від органів Держконтролю, які займалися попередньою, фактичною та поточною ревізією і перевіркою грошово-матеріальних цінностей, а також мали за завдання перевірку розподілу цих цінностей між держустановами за їх цільовим господарським використанням, було те, що інспекція займалася інспектуванням та інструктуванням радянських установ і організацій, а також всіх радянських працівників і службовців з точки зору компартійної загальнополітичної, тобто, головним чином, з погляду відповідності їхньої діяльності загальному напрямку політики радянської влади, без занурення у детальний розгляд фінансово-господарської сфери діяльності цих радянських установ і організацій [26,арк.31-32].

Також згідно з «Положення про Наркомат Радсоцінспекції» від 11 червня 1919 р. останньому надавалася ціла сукупність прав та обов'язків, проаналізувавши котрі можна точно визначити роль і місце даної установи в системі партійно-радянських органів контролю, а саме: 1) залучати до

всесвітньої участі у справі соціалістичного інспектування та інструктування широкої пролетарські маси й постійно використовувати пролетарські організації в інтересах цієї справи; 2) тимчасово затримувати приведення до виконання будь-якого розпорядження або наказу місцевих органів радянської влади в тому випадку, якщо ці накази і розпорядження не відповідають загальному напрямку політики радянської влади, а також за умови того, що виконання цих наказів і розпоряджень може призвести до нанесення суттєвих збитків державі (у випадку скасування будь-яких наказів і розпоряджень центрального чи місцевого рівня Радсоцінспекція зобов'язана була повідомляти про це Раднарком УСРР та Президію ВУЦВК); 3) тимчасово припиняти діяльність будь-якої місцевої радянської установи, а також тимчасово відсторонювати держслужбовців від займаємих у держапараті посад з негайним переданням таких справ на розгляд судів революційного трибуналу (також обов'язковим було негайне повідомлення про такі рішення до РНК УСРР та Президії ВУЦВК, які і приймали остаточне рішення) [26,арк.32-33]. Необхідно також акцентувати увагу на тому, що жодна держустанова та жоден держслужбовець не мали права відмовити Радсоцінспекції у особливо повному та всебічному ознайомленні з особливостями їх діяльності і повинні були в повній мірі допомагати Радсоцінсу [26,арк.32].

У відповідності з тим же «Положенням про Наркомат Радсоцінспекції» даний наркомат повинен був контролювати, інспектувати і направляти роботу всіх установ як в центрі, так і на місцях з погляду відповідності їх діяльності і структури загальнополітичному курсу радянської влади і її законам. Також він повинен був боротися з бюрократизмом, упроваджувати принцип відповідальності, вносити свої пропозиції зі зміни і доповнення поточного законодавства і відміни застарілих законів. Його представники мали право брати участь в нарадах всіх державних органів, відміняти і припиняти їх незаконні або недоцільні розпорядження і дії, робити обов'язкові розпорядження, в необхідних випадках усувати з посади окремих працівників, віддавати їх під суд і призначати на їх місце нових [23,арк.91].

Слід також відзначити, що, будучи формально органом державного контролю, Наркомат Радсоцінсу перевіряв роботу також і партійного апарату, тобто, фактично, виконував функцію органу партійного контролю [32,арк.9зв.], оскільки специфікою радянського державного апарату була його майже повна «зрошеність» з компартійним апаратом (у випадку бюрократизму, чиновницької тяганини та посадових злочинів партійно-державних номенклатурщиків авторитет партії міг певним чином постраждати, тому необхідно було контролювати й роботу партійних посадовців).

Структурно Наркомат Радсоцінспекції складався з Секретаріату, який знаходився у Києві, і шести вищих інспекцій (статус «вищої інспекції» надавав їм більшої загальнодержавної ваги та значення – прим. автора): Вищої військової інспекції (далі – ВВІ), Вищої судово-юридичної інспекції, Вищої економічної інспекції, Вищої адміністративно-політичної інспекції (далі – ВАПІ), Вищої санітарної інспекції та Вищої інспекції шляхів сполучення [33,арк.12]. Необхідно вказати на те, що проаналізувавши структурний поділ Радсоцінспекції можна побачити всю сферу контрольно-інспекційних інтересів даної партійно-державної установи, оскільки шість вищих інспекцій займалися наглядом за шістьма найголовнішими галузями існування радянського режиму періоду національно-визвольних змагань в межах України, оскільки хто

найбільш ефективно та розумно використовує збройні сили, шляхи сполучення, адміністративно-управлінський апарат, судово-юридичну систему, санітарні служби та економіку, той і переможе у відкритій довготривалій збройній боротьбі. На підтримку вищевказаного свідчать висновки Ліквідаційної комісії, яка діяла на теренах Радянської Білорусії (у м. Гомелі) у вересні 1919 р. і займалася питанням ліквідації ВВІ Радсоцінсу УСРР, в яких вказувалося, що «ВВІ України (просто була ще й російська ВВІ) є вищим українським державним військовим контролюючим органом, котрий займається збором цінної інформації державної і партійної важливості, а також аналізує всі недоліки у роботі військово-господарського механізму Радянської України, внаслідок яких УСРР й потерпіла у 1919 р. цілу низку поразок» [33,арк.14].

На поч. серпня 1919 р. на залізничній лінії Київ-Ворожба діяла спеціальна Комісія №4 ВАПІ Радсоцінсу, до складу якої також входили представники ВУНК та профспілкових залізничних організацій. Метою роботи Комісії №4 ВАПІ була перевірка роботи органів ВУНК при залізничних станціях Ніжин, Бахмач та Конотоп. Важливим у роботі цієї комісії було те, що при ній діяло БСЗ, яке приймало скарги і заяви від всіх громадян щодо негативних явищ у роботі місцевих держустанов і парторганізацій. В результаті даної перевірки було встановлено факт зловживань з боку органів ВУНК та міських парторганізацій, а саме: 1) низький рівень партійно-ідеологічної роботи; 2) особовий склад органів НК повністю безпартійний й некомуністичний, що позбавляє Компартію важелів впливу на роботу даних органів; 3) основна увага місцевими парткомітетами направлена на проведення мобілізації до лав РСЧА; 4) проведення органами НК незаконних реквізицій та спекуляція реквізованими товарами, постійне пияцтво, підозра у актах сексуального насильства над підозрюваними, які, однак, доведені не були через відсутність свідків; 5) великий рівень звільнень співробітників з лав органів НК (наприклад, тільки у Бахмачі з 13 чекістів через посадові злочини було звільнено 11 осіб); 6) тривала досудова тяганина у Конотопській повітовій в'язниці, де затримані чекають на суд по 5-6 місяців; 7) недостатня боротьба бахмачських органів НК та парторганізацій з бандою Ангела. За результатами цієї перевірки Комісія №4 ВАПІ Радсоцінсу прийняла наступні практичні рішення: 1) відсторонити співробітників залізничної НК, які скоїли посадові злочини чи порушили службову дисципліну (всього було звільнено 7 осіб); 2) передати справи 7 колишніх співробітників НК до ревтрибуналу; 3) розпустити місцевий «червоний» партизанський загін Крап'яванського, який був дуже схожим на повстанську армію Нестора Махно; 4) вислати до Бахмача збройний загін з 100 червоноармійців для допомоги органам НК у боротьбі з бандою отамана Ангела; 5) покращити роботу місцевих партійних організацій та зв'язати їх з центральною парторганізацією; 6) покращити штати органів НК висококваліфікованими фахівцями-партійцями [34,арк.12-18зв.].

Ще одним прикладом практичної діяльності органів Радсоцінспекції є участь її представників у роботі Особливої комісії при Раді Робітничо-селянської оборони УСРР. Метою створення даної тимчасової організації було намагання централізувати процес мобілізації до лав РСЧА колишніх царських офіцерів, оскільки Червона армія сильно потребувала кваліфікованих командних кадрів і терпіла цілу низку поразок на фронті. Робота комісії розпочалася з постанови Ради оборони УСРР «Про вилучення всіх колишніх офіцерів, які знаходяться на службі у громадських та ра-

дяньських установах» від 24 липня 1919 р. До складу Особливої комісії, окрім працівників Радсоцінсу, входили представники Міжвідомчої комісії з управління командного складу Головного штабу Червоної армії УСРР, а також представники Наркомату Військових справ УСРР [27,арк.11зв.].

Дуже важливу роботу виконувала Радсоцінспекція і у прифронтовій зоні, коли, наприклад, у серпні 1919 р. 12-та українська армія РСЧА відступала з Українського Полісся на територію БСРР. Залишивши Київ 23-24 серпня апарат Наркомату Радсоцінспекції зупинився у м. Гомелі, де ВВІ вже 26 серпня заснувала Бюро з допомоги евакуації центральних держустанов УСРР (далі – БДЕ), очолив яке голова ВВІ В. Менжинський, призначений на цю посаду головою Радсоцінсу А. Іоффе (через два дні БДЕ було перейменоване у Центральне українське перевалочно-евакуаційне бюро – ЦУПЕБ). До 5 вересня ЦУПЕБ, в основі якого була українська ВВІ (а з 28 серпня ще й НКВС УСРР на чолі з Герасимовим, який очолив дане Бюро), допомагало частинам Червоної армії та центральним держустановам УСРР евакуюватися через Гомель до Росії. Органи ВВІ успішно відрегулювали хід евакуації 75 центральних українських держустанов, 6 тис. пудів вантажу, 3 тис. червоноармійців, 65 залізничних вагонів і загалом допомогли врятувати 30296 крб. держкоштів [33,арк.2зв.-8].

Такого роду практична повсякденна діяльність Радсоцінспекції свідчить про її важливість для більшовицького режиму, в межах якого даний контрольний орган займався наглядом за діяльністю органів ДК (через інститут політичних комісарів, які працювали при НКДК та губ. ДК), а також виконував функцію органу партійного нагляду, який контролював всіх партійців, займавших посади у партійному і державному апаратах УСРР [28,арк.48зв.].

Діяльність установ Радсоцінспекції припинилася на зламному моменті, коли центральні органи Радянської України евакуювалися до РСФРР, тобто наприкінці серпня – на поч. вересня 1919 р. За згоди РНК УСРР вже за межами самої України у евакуації 13 вересня 1919 р. Наркомат Радсоцінспекції було ліквідовано, а його майно було передано НКДК УСРР та ВВІ РСФРР [33,арк.3-3зв.]. Аналогів органам Радсоцінсу в межах інших радянських республік, в тому числі і у Радянській Росії, не було, оскільки дана установа партійно-державна контролю була чисто українським радянсько-більшовицьким «створінням».

Таким чином, період становлення радянських органів контролю в межах Української СРР, який хронологічно датується часом з поч. 1919 і до поч. 1920 рр. і характеризується тим, що вперше у вітчизняній історії виник новий тип органів контролю – система партійно-державних контрольно-ревізійних й інспекційних установ: Наркомат Державного контролю та Наркомат Радянської соціалістичної інспекції, яким були підзвітні відомчі спеціалізовані інспекції та контролю (Військово-польовий, Залізничний, Санітарний тощо), а також самочинні робітничі контрольні інспекції на фабриках і заводах. Даний період доцільніше називати періодом становлення органів «червоного контролю», оскільки 1919-1920 рр. є часом проведення на теренах України агресивної воєнізованої політики «червоного комунізму» та «червоного терору», своє місце в яких посіли і органи Держконтролю й Радсоцінспекції. Також Держконтроль та Радсоцінспекція зайняли одну з ключових позицій у процесі формування командно-адміністративної системи вселаддя Компартії, поставивши майже під повний тотальний контроль всю систему партійно-державних органів влади і управління (і не лише тільки у

грошово-фінансовій сфері, але й з точки зору партійно-дисциплінарного нагляду, доцільності посадово-управлінських дій тощо). При всьому цьому дані партійно-державні контрольні установи паралелізму у своїй роботі не створювали, оскільки перед ними стояли зовсім різні завдання, до того ж Радсоінспекція тримала під своїм «контролем» Держконтроль за допомогою інституту політичних комісарів, які слідкували за так званою політкоректністю державних контролерів і «направляли» їх діяльність у компартійно «необхідному партії» напрямку.

Джерела та література

1. *Силантьев Н.П.* Рабочий контроль и совнархозы. – М.: Московский рабочий, 1957. – 168 с.
2. *Озеров Л.С.* Ленинские принципы организации контроля. – М.: Политиздат, 1965. – 79 с.
3. *Воскресенская Н.А.* В.И. Ленин – организатор социалистического контроля. – М.: Советская Россия, 1968. – 277 с.
4. *Чугунов А.И.* Становление и развитие социалистического контроля. – М.: Знание, 1972. – 64 с.
5. *Ротт А.* Основні етапи розвитку робітничо-селянської інспекції. – Харків: ДВОУ «Пролетар», 1931. – 61 с.
6. *Потарикіна Л.Л.* З історії органів контролю УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 159 с.
7. *Потарикіна Л.Л.* Ленінські принципи державного контролю. – К.: Наукова думка, 1969. – 123 с.
8. *Маймескулов Л.Н.* Организация и деятельность рабоче-крестьянской инспекции Украины в 1919-1920 годах // Правоведение. – 1965. – № 3. – С. 162-167.
9. *Дорошко М.С.* Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917-1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
10. *Каніщев Г.Ю.* Документи робітничо-селянської інспекції Харківщини 1920-1934 рр. як історичне джерело: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х.: ХНУ, 2003. – 220 с.
11. *Рабенчук О.П.* Робселянспекція УСРР як інструмент політики партії більшовиків у сфері культури (1920-1934 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 241 с.
12. *Кисіль Ю.І.* Робітничо-селянська інспекція України та бюрократизація держaparату: підсумки та уроки діяльності (20-30-і рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харківський авіаційний інститут. – Харків: ХАІ, 1994. – 209 с.
13. *Ленин В.И.* Лучше меньше, да лучше // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. Т.45. (март 1922 – март 1923 гг.). – М.: Изд-во политической литературы, 1964. – С. 389-406.
14. *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
15. *Усач Б.Ф.* Контроль і ревізія. – К.: Ін Юре, 1998. – 352 с.
16. *Конституція РСФСР (10 июля 1918 г.)* // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства: Систематический сборник важнейших декретов (1917-1920). – М.: Изд-во Наркомата Юстиции РСФСР, 1920. – С. 1-8.
17. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві (далі – ЦДАВО України).* – Ф.539. – Оп.1. – Спр.309.
18. *Там само.* – Ф.Р.-2. – Оп.1. – Спр.14.
19. *Там само.* – Ф.539. – Оп.21. – Спр.1в.

20. Там само. – Ф.539. – Оп.14. – Спр.7.
21. Там само. – Ф.539. – Оп.21. – Спр.288.
22. Там само. – Ф.539. – Оп.14. – Спр.2.
23. Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.12.
24. Декрет о Государственном контроле (9 апреля 1919 г.) // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства: Систематический сборник важнейших декретов (1917-1920). – М.: Изд-во Наркомата Юстиции РСФСР, 1920. – С. 27-28.
25. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.15.
26. Там само. – Ф.Р.-2. – Оп.1. – Спр.36.
27. Там само. – Ф.539. – Оп.21. – Спр.287.
28. Там само. – Ф.539. – Оп.21. – Спр.283.
29. Там само. – Ф.539. – Оп.21. – Спр.289.
30. Общий обзор организационной деятельности Народного комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции УССР за 1920 год. – Харьков: 4-я Советская типография, 1921. – 14 с.
31. ЦДАВО України. – Ф.2360. – Оп.1. – Спр.3.
32. Там само. – Ф.Р.-2. – Оп.1. – Спр.47.
33. Там само. – Ф.Р.-2. – Оп.1. – Спр.532.
34. Там само. – Ф.Р.-2. – Оп.1. – Спр.847.

Носик М.А. Начальный этап формирования органов партийно-государственного контроля Советской Украины (1919 – начало 1920 гг.)

Исследуется процесс становления органов партийно-государственного контроля УССР периода гражданской войны (1919 – начало 1920 гг.). Обосновывается связь между органами контроля УССР и РСФСР, а также утверждение о двуединстве органов государственного контроля Советской Украины. Впервые освещается история органов Советской социалистической инспекции УССР.

Ключевые слова: Наркомат государственного контроля, Наркомат Советской социалистической инспекции, «красный контроль», органы партийно-государственного контроля, ведомственные специализированные инспекции, ревизия.

Nosik, M.O. The initial phase of establishing the bodies of the party-state control of Soviet Ukraine (1919 – early 1920)

The process of formation of the party-state control of Ukrainian SSR during civil war (1919 – early 1920) is investigated. The link between the bodies of the state control Soviet Ukraine and Soviet Russia, also statement about bi-unity allegations of government control has been substantiated. The history of Soviet socialist inspection of Soviet Ukraine has been highlighted at the first time.

Key words: People's Commissariat of State Control, People's Commissariat of Soviet Socialist Inspection, «red control», bodies of the party-state control, departmental special inspection, audit.

Соціально-демографічна ситуація в південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст.

Розглядається характеристика соціально-демографічної ситуації у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть, аналіз статевो-вікової структури сільського населення регіону, а також питання щільності та зростання останнього.

Ключові слова: *селянство, соціальна демографія, народжуваність, смертність, шлюбність, статевो-вікова структура.*

Розбудова принципів соціальноорієнтованої держави виступає одним з головних завдань для сучасного українського суспільства. Визначальна увага на цьому шляху належить питанню еволюції соціальної сфери життя останнього. Але розуміння сутності та змісту явищ, процесів, подій в цьому просторі не можливе без урахування закономірностей розвитку минулого. Саме тому в системі гуманітарних наук, на теперішній час, все більшої ваги набуває такий напрямок як соціальна історія.

Мультипарадигмальний характер останньої дозволяє окреслити соціальну сферу життя південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX століть як предмет наукового пізнання. Складовими його є соціальна структура та стратифікація, динаміка та мобільність, інститути, цінності, регулятори життя сільського населення регіону зазначеної доби. Важливим елементом предмету, в цьому контексті, виступає й соціально-демографічна ситуація, в якій опинилася визначена спільнота.

Виходячи з цього, мета нашої статті полягає в дослідженні динаміки в соціально-демографічній структурі сільського населення Півдня України наприкінці XIX – початку XX століть.

Досягнення мети стало можливим шляхом використання наукових здобутків таких спеціальних і галузевих дисциплін як соціальна та аграрна історія, історичні соціологія та демографія, соціальна статистика та регіоналістика. Цей когнітивний зонт є теоретико-методологічною базою для розкриття питань демографічної динаміки, щільності, статевो-вікової структури, шлюбності південноукраїнського селянства в 1890-1917 рр. При цьому зазначимо, що досліджувана проблема лише частково розкрита в науковій історичній літературі й не стала предметом окремої роботи.

Історіографічний комплекс, в якому міститься близька до теми інформація, умовно може бути поділений на дві групи. По-перше, це роботи узагальнюючого характеру, що присвячені аграрній історії, соціально-

економічному розвитку селянства Російської імперії чи України періоду капіталізму. По-друге – це чисельні монографії або статті з історичного краєзнавства, територіальні межі яких охоплюють Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії.

У змісті робіт Є. Лосицького, В. Огановського, П. Першина, О. Анфімова, С. Дубровського, С. Дякіна, С. Новосельського, П. Теличука, Б. Миронова, І. Ковальченка, П. Панченка, М. Якименка та інших дослідників, які належать до першої групи, демографічні процеси в південноукраїнському селі характеризуються в контексті аналізу соціальної динаміки у сільській місцевості держави. В межах полеміки щодо рівня розвитку аграрного капіталізму, сутності державної політики в аграрному секторі економіки, співвідношення форм землеволодіння й землекористування, а також при доведенні тези про перенаселення сільської місцевості в українських та центральних російських губерніях були виявлені особливості соціально-демографічної ситуації в Південному Степовому регіоні. Поряд із простеженням загальних тенденцій зростання кількості населення специфіка регіону, на думку науковців, полягала в більшій, ніж у середньому в два рази, його щільності, домінуванні обсягів заселення над розміром природного приросту та наявності значної маси сезонних сільгоспробітників. Внаслідок певної звуженості джерельної бази й впливу ідеологічних штампів поза увагою дослідників цієї групи залишився комплекс питань з історичної демографії селянства, в тому числі й південноукраїнського. Насамперед, до останніх відносять проблеми співвідношення прийшлого осілого та сезонно мігруючого селянства, обсягів народжуваності та смертності, структурності статеві вікових прошарків та шлюбності.

В той же час, в історико-краєзнавчих роботах з теми статистико-демографічні показники наводяться задля ознайомлення читача із загальним станом речей в регіоні. Оскільки селянство наприкінці XIX – початку XX століть було чисельно домінуючою соціальною групою, то краєзнавці звертають на нього особливу увагу. Втім, в роботах А. Аріної, Г. Котова, К. Лосева, В. Сизоненка, І. Сабадишева, О. Лугової, В. Пухи, А. Карагодіна, К. Чорної, З. Орлової та інших соціально-демографічний аспект історії края розкрито в тому ж ракурсі, що й в дослідженнях попередньої групи – висвітленню підлягли лише питання зростання чисельності та щільності сільського населення, імміграції та еміграції селянства. Специфічність їх обумовлена територіальними межами предмету дослідження, які охоплювали площу регіону в цілому, або окремої губернії, повіту, волості чи сучасної адміністративної одиниці – області, району, селища. Відтак, проблема соціально-демографічної ситуації в південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX століть потребує не тільки систематизації існуючої наукової інформації, а й перегляду усталених тез на основі залучення більш широкій джерельної бази та використанні інновацій в теоретико-методологічній площині.

Перейдемо до викладення головних положень статті.

Перш за все, визначимо загальні тенденції в розвитку соціально-демографічної структури сільського населення південноукраїнських губерній в останній чверті XIX – на початку XX століть. Досягнення цього завдання можливе шляхом характеристики кількісного зростання селянства, зміни його частки в соціальному просторі регіону, а також за допомогою аналізу збільшення щільності населення. Разом з цим, розкриття означених аспектів теми не можливе без виявлення статистичних

індексів та кореляційних показників притаманних як регіону, так і всім українським губерніям та сільському населенню європейської частини Російської імперії.

Якщо звернутися до результатів Х ревізії, то побачимо, що в 1857 р. на території 50-ти губерній європейської частини Російської імперії проживало 63495 тисяч селян обох статей. В 1897 р. цей показник дорівнював вже 101570 тисячам [1,29]. Тобто, у визначений період загальний приріст сільського населення склав 38075 тисяч, або 952 тисячі щорічно. Індикатор приросту селянства, таким чином, склав 1,53%; він був вищим у 2 рази за показник періоду 1815-1857рр. [2,10-11]. Разом з цим, в наступний етап – з 1897 по 1914 рр. – сільське населення європейських губерній Російської імперії збільшилося ще на 38045 тисяч, а індикатор щорічного зростання сягнув 3,2%. Тобто, кількість селянства з 1858 по 1914 рр. збільшилася на 219,9% й дорівнювала, на передодні Першої світової війни, 139615 тисячам [3,48]. Але інтенсивність зростання сільського населення в різних місцевостях імперії була не однаковою – нижчою за середні показники у нечорноземних районах й вищою в Середній Азії, Передкавказзі, Бессарабії [4,33-35].

В той же час у 1858-1914 рр. сільське населення дев'яти українських губерній зросло з 10400 тисяч до 27600 тисяч [5,252-253], тобто збільшилося у 2,6 рази. В кожен з 56 років воно збільшувалося на 307,1 тисячі, що було значно меншим (майже на 50%), ніж аналогічний середній показник у Російській імперії. Але статистичні індикатори зростання на відтинках 1857-1897 рр. та 1897-1914 рр. дорівнювали загальнодержавним показникам – відповідно 1,45% та 3,1%. Природно, що приріст населення був слабшим у староукраїнських лісостепових губерніях, досить густо заселених уже в середині XIX століття і більш інтенсивним у степових [6,158].

В досліджуваний період Південь України був регіоном із значно вищим коефіцієнтом зростання кількості сільського населення. З 1857 по 1914 рр. останнє зросло майже у 3,5 рази, тоді як на решті території України лише в 2,4 рази. Доцільною, при цьому, на нашу думку, є й характеристика демографічної динаміки окремих етапів. Так, наприклад, в 1858 р. в регіоні налічувалося 3117 тисяч селян, а в 1897 р. вже 7221 тисяча [7,5]. Тобто, щорічне зростання дорівнювало 102,6 тисячам осіб, що перебільшувало середній показник по одній губернії Європейської Росії в 1,8 рази (на 15,2 тисяч селян щороку). Індикатор росту кількості сільських мешканців в регіоні на першому етапі дорівнював, таким чином, 2,8%. Натомість у 1914 р. на території трьох південноукраїнських губерній проживало 10612 тисяч селян [8,4]. Відповідно щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років склало 242,2 тисячі, а статистичний індикатор збільшення сільського населення дорівнював 4,7%. Відтак, в соціальному просторі селянства Півдня України простежувалися процеси і тенденції, що були притаманними для абсолютної демографічної динаміки цієї верстви всіх регіонів європейської частини Російської імперії. Серед визначених закономірностей найбільш важливе місце займали такі як незмінне лінійне збільшення кількості селянства та перевага темпів зростання в 1897-1914 рр. над аналогічними показниками в 1857-1897 рр. Особливість полягала лише в інтенсивності темпів зростання кількості селянства – в цілому по регіону останні були вищими майже в 1,5 рази.

Разом з цим, відносно приросту сільського населення певні особливості достатньо помітними були на губернському та повітовому рівнях.

Так, наприклад, на Катеринославщині кількість сільського населення у 1857 р. дорівнювала 915720, в 1897 р. 1872669, а в 1906 р. – 2419400 осіб. На Херсонщині відповідні показники дорівнювали 977450, 1944652 та 2357400 осіб. В сільській місцевості Таврійської губернії в ті ж роки мешкало 715000, 1158474 та 1392100 селян [5,52-261;23,5;10,31]. Відтак, індикатори приросту сільського населення в перших двох губерніях дорівнювали загально регіональним показникам, а в останній були значно меншими. Особливо це простежувалося на етапі 1897-1906 рр.

Але тенденції зростання абсолютних показників кількості сільського населення в повітах не завжди співпадали з губернськими. В цьому контексті ми можемо виокремити дві групи повітів – в Катеринославському, Олександрівському, Одеському, Маріупольському індикатор росту в 1857-1897рр. сягав 2,4-2,6%, а в 1897-1913 рр. відповідно 4,6-4,8%; в Бердянському, Мелітопольському, Дніпровському, Павлоградському, Херсонському повітах визначені коефіцієнти дорівнювали 2,9-3,1% та 4,7-5% [5,52-261]. За відомостями статистики простежується не лінійний, а логарифмічний характер динаміки приросту сільського населення. Цей факт пов'язаний з особливостями розвитку промисловості та відмінностями в соціальній мобільності на території визначених адміністративних одиниць.

Зростання чисельності сільського населення призвело на Півдні України до змін у показниках щільності. На початку ХХ століття останній досяг рівня 36,5 осіб на 1 квадратну версту. Порівняння цієї цифри із середнім показником щільності по Європейській Росії (22,2 особи на кв. версту) дало можливість деяким науковцям прийти до висновку, що південноукраїнські губернії на 1905р. були більш густо заселеними [7,5]. Разом з цим, визначена теза потребує деякого уточнення. Тому, перед тим як перейти до аналізу темпів зростання щільності в досліджуваному регіоні, вважаємо необхідним надати коротку характеристику цього питання для Російської імперії та дев'яти українських губерній.

На наш погляд порівняння статистики по щільності сільського населення в регіоні із середніми цифрами по 50-ти європейським губерніям Російської імперії є не дуже слушним. За наявності достатньо великої кількості підданих територія останньої була заселена досить нерівно. Так, наприклад, на 1917 р. щільність населення у Поволжі дорівнювала 23 особам, в Петербурзькій губернії – 310, в польських губерніях – 122,8. В азійській частині імперії ці цифри були навпаки дуже низькими – від 0,2 осіб в середній Азії до 32,1 на Кавказі. Втім, навіть ці показники вимагають порівняння із статистикою щільності народонаселення в країнах Європи, серед яких на одному кв. км. В Бельгії мешкало 294,7 осіб, у Великобританії – 207,8, в Німеччині – 142,5, Франції – 83,9 [9,2].

Середня густота сільського населення на Україні напередодні революції 1917 р. становила 60 душ на 1 кв. версту. Проте в ряді деяких губерній вона досягала цілком незвичайних у російських умовах розмірів. Так, наприклад, показник густоти населення в сільській місцевості у Київській губернії дорівнював 89,4 особи, у Подільській – 93,5, Полтавській – близько 70. При цьому, деяких повітах Київської та Подільської губерній густота сільського населення досягала 100 осіб і навіть вище на 1 кв. версту [6,159].

Тобто, у порівнянні з більшістю районів європейської частини Російської імперії та України Південний Степовий регіон мав меншу густоту заселення сільської місцевості. Цей факт обумовив наявність на

його території високого рівня соціальної мобільності та імміграції. Але показник щільності сільських мешканців в окремих губерніях був неоднаковим. Так, наприклад, на 1 кв. версту в Катеринославській губернії проживало 43,4 селянина, в Таврійській – 26,2, в Херсонській – 37,9 [10,31]. До того ж, в окремих повітах він також мав свою специфіку. Аналогічний показник в Бердянському повіті дорівнював 29 особам, Мелітопольському – 23, Олександрівському – 27,4 (як бачимо показник густоти в останньому був менший за губернський майже у 2 рази). Якщо аналізувати статистичну інформацію на території того ж Олександрівського повіту можна також виявити певні особливості, які, на наш погляд, пов'язані із близькістю окремих селищ та волостей до міст чи промислових центрів. Високою була густота сільського населення в Покровській та Гаврилівській волостях (45,2), а найменшою в Андріївській, Наталівській та Павлівській [11,120-121].

Разом з цим, Південь України другої половини XIX – початку XX століть привертає увагу за показниками зростання щільності сільського населення. Останні були вищими ніж в середньому по Росії майже у три рази. Якщо порівняти їх з аналогічною інформацією з Правобережної чи Лівобережної України, то ця закономірність, також простежується. В окремих губерніях досліджуваного регіону зростання щільності сільських мешканців відбувалося за наступною динамікою. З 1863 по 1897 рр. кількість осіб на 1 кв. версту на Катеринославщині зросла на 238,4%, Херсонщині – 212,1% та Таврійській губернії – 241,6% [12,118,122,126]. В наступний період, з 1897 по 1917 рр. відповідні показники по губерніях сягали 129,8%, 121,7% та 125,4% [13,12,16,31]. В цілому, по регіону, ми маємо наступні показники зростання густоти сільського населення: 1863 р. – 15,9, 1897 р. – 28,6, 1917 р. – 36,5 осіб на кв. версту. Збереження характеру росту густоти мешканців сільської місцевості в південно-українських губерніях в другій половині XIX – на початку XX століть супроводжувалося, таким чином, певною деінтенсифікацією його в останнє 20-ти річчя перед національно-визвольними змаганнями.

Разом з цим, аналіз лише показників кількості та щільності не дозволяє в повному обсязі здійснити загальну характеристику демографічної динаміки в досліджуваному прошарку суспільства. Третью складовою, в цьому контексті, має стати опис зміни частки сільського населення в межах територіальної спільноти Півдня України. Відзначимо, що в загальноросійському відношенні на початку XX століття селянство складало 80% від всієї кількості населення (проти 92% у 1857 р.) [14,131]. Такий стан речей в повній мірі відповідав домінуванню в імперії аграрного економічного устрою. Але на Півдні України ситуація була дещо відмінною

В 1897 р. частка селянства серед населення Південного Степового регіону складала 83%. Найбільший відсоток сільського населення був у Катеринославській губернії (88%), найменший – в Херсонській (70,9%). Проте в наступні роки в складі населення відбулися певні зміни. Так, в 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4% населення, в 1914 р. – 77,1%, а в 1916 р. – 63,1%. По губерніях відсоток населення зайнятого в сільському господарстві, становив у 1916 р. в Катеринославській губернії 59%, в Херсонській – 64%, в Таврійській – 66,4% [15,21].

Відтак, капіталізація аграрного сектору економіки, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки селянства в соціальній структурі населення Півдня України. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зроста-

ли на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи європейської частини Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням края. Втім, навіть на початок XX століття, за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня.

Перейдемо до характеристики чинників, що призводили до змін в загальній демографії селянства південноукраїнських губерній протягом досліджуваного періоду.

Зростання сільського населення на європейській частині Російської імперії, Лівобережній та Правобережній Україні відбувалося внаслідок природного приросту. Південний Степовий регіон, в цьому контексті, мав деякі відмінності. Збільшення кількості та густоти селянства були пов'язані ще й з імміграцією на його територію вихідців з Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Курської та Орловської губерній [16,16]. Визначений процес призвів не лише до виникнення нових селищ, а й до укрупнення раніше створених. Спрощення процедури отримання вихідних та приписних документів в 90-ті роки XIX ст. дозволило переселятися на південь повноцінним родинам з дітьми, господарським реманентом, худобою та певними коштами. Так, наприклад, в 1892 р. прибулих й прийнятих сільськими громадами в Бахмутському повіті налічувалося 25490 осіб обох статей, в Словяносербському – 1021, в Бердянському – 10531, в Дніпровському – 6921, в Мелітопольському – 14752. В 1905 р. аналогічні показники по Олександрівському повіту дорівнювали 5554 особам, Катеринославському – 3786 [5,158-159]. Всього з 1863 по 1917 рр. в сільській місцевості Півдня України осіло близько 1,5 млн. іммігрантів з інших губерній [2,16]. До цієї кількості слід також додати й сезонну міжрегіональну міграцію сільгоспробітників, яка щорічно доходила в регіоні до 650-700 тисяч [17,69]. (Але соціальна мобільність селянства в регіоні, хоча й мала вагомий вплив на демографічну ситуацію, безпосередньо не входить до предмету статті. Це питання, на думку автора, вимагає окремого дослідження.)

Визначальну роль у збільшенні сільського населення Півдня України, як і в цілому, відігравав природний приріст, характеристика якого відбувається шляхом порівняльного аналізу темпів народжуваності та смертності. Пояснення процесів в межах першої складової у досліджуваній період повинне відбуватися, на нашу думку, з усвідомленням вирішального значення християнської релігії в житті тогочасного традиціоналістського суспільства. Високий рівень шлюбності при психологічному настрої на багатодітність обумовлював наявність високого рівня народжуваності як в Україні, так і її південних губерніях. Заміжні селянки, які жили в шлюбі протягом всього репродуктивного періоду та мали міцне здоров'я, в середньому народжували від 8 до 10 немовлят [18,64]. При цьому зазначимо, що коефіцієнт народжуваності складав в сільській місцевості українських губерній, на початку XX століття, 44 дитини на тисячу [19,119].

Відповідний показник для Південного Степового регіону був вищим. Він дорівнював 51 дитині на 1000 сільського населення. Разом з цим, по окремих губерніях ми простежуємо певні коливання коефіцієнту. На початку XX століття в Катеринославській губернії він дорівнював 59,3, Таврійській – 48,6, Херсонській – 45,2 дитини на тисячу [19,120-121]. На внутрішньогубернському рівні, в цьому відношенні простежується певна закономірність – в сільськогосподарських повітах (Дніпровському,

Херсонському, Бахмутському, Мелітопольському, Бердянському) він був нижчим, а в аграрно-промислових (Катеринославському, Олександрівському, Маріупольському, Одеському) вищим середніх цифр по регіону [20,23]. Протягом кінця XIX – початку XX століть щорічно на Півдні України народжувалося 340-350 тисяч немовлят, з яких на Катеринославщину припадало 39,1%, Херсонщину – 37,4%, Таврійську губернію – 23,5%. При цьому, в 15-ти річний передвоєнний період хлопчиків в регіоні народжувалося, як правило на 5-7% більше, ніж дівчаток. [19,120; 3,с.118].

Аналізуючи рівень народжуваності селянства в степових губерніях України вважаємо необхідним навести також інформацію про виявлені місцевими земськими статистами ймовірні чинники мінливості останнього. По-перше, до них відносилися коливання врожайності та цін на збіжжя й іншу сільськогосподарську продукцію в різні роки досліджуваного періоду. По-друге, важливу роль відігравав рівень матеріального забезпечення окремої селянської сім'ї, що відображалось на якості харчування, інтенсивності праці, фізіологічній зношеності жінок репродуктивного віку. Помітним також був зв'язок між розміром орної ділянки та кількістю дітей в родині. По-третє, відчутним був вплив відхожих промислів, що інтенсифікували в регіоні маятникову міграцію та внутрішню горизонтальну мобільність, з одного боку, а з другого призвели до виникнення такого явища як «гостювий шлюб». Останній чинник змінював стандарти традиційної демографічної поведінки. В селах з розвиненим відходництвом побутові умови в родинах були кращими, вік вступу до шлюбу вищим, а кількість дітей меншою [21,49].

Другою складовою, що впливає на природний приріст населення є смертність. Рівень останньої на початку XX століття був достатньо високий і складав серед селянства європейської частини Російської імперії, в тому числі на Лівобережній та Правобережній Україні, 32 особи на одну тисячу населення. У порівнянні з 60-ми рр. XIX ст. він знизився, в залежності від регіону, від 10 до 15% [22,5]. Підвищення культурного рівня сільського населення та санітарного обслуговування були, в цьому відношенні, головними загальнодержавними чинниками зменшення коефіцієнту смертності [14,191].

На території південноукраїнських губерній показник смертності серед сільського населення був нижчим ніж середній в державі. Його коефіцієнт дорівнював у 1900 р. 25,7 осіб на 1 тисячу. По окремим губерніям він був наступним: в Катеринославській 27,6, Херсонській – 24, Таврійській – 25,6. В середньому щороку на території цих адміністративних одиниць помирало 173537 селян, з яких 50,3% були особами чоловічої статі, а 49,7% - жіночої [19,120-121]. При цьому, у смертності селянства в регіоні простежуються риси, що були притаманними для всієї країни. Різко домінувала смертність спричинена екзогенними факторами – інфекційними хворобами, отруєннями, травматизмом, нещасливими випадками тощо. Крім того, показники її були високими в двох крайніх вікових групах, тобто у дітей та людей похилого віку.

Відтак, природний приріст сільського населення у південноукраїнських губерніях складав в середньому на рік 165-170 тисяч осіб. Коефіцієнт його був вищим ніж в інших регіонах України й дорівнював 25,3 осіб на 1 тисячу селян [20,71]. Такий стан речей обумовлений наявністю в досліджуваній період порівняно вищого показника народжуваності та нижчого коефіцієнта смертності. У поєднанні із процесами соціальної мобільності природний

приріст став фактором формування на Півдні України не лише загальнодержавних рис, а й особливостей у статеві-віковій структурі селянства.

Розглянемо співвідношення серед селян Півдня України статевих та вікових груп.

На 1897 р. в сільській місцевості Південного Степового регіону проживало 2552820 чоловіків та 2422975 жінок. Визначений невеликий статевий дисбаланс – перших було на 1,2% більше ніж других – простежувався й в окремих губерніях. Так, наприклад, співвідношення представників обох статей серед селян Херсонщини дорівнювало пропорції 50,6%:49,4%, на Катеринославщині – 51,5%:48,5%, Таврійській губернії – 52%:48% [23,4-5]. На повітовому та волосному рівнях простежувалися аналогічні тенденції. Визначена різниця, при цьому, була характерною не лише для Півдня, а й інших регіонів України. В умовах повсякдення вона не була критично відчутною й дозволяла повноцінно, без сильного дисбалансу, функціонувати селянським господарствам, які існували виключно за умов комбінації чоловічої та жіночої праці. Разом з цим, схильність сільського населення регіону до традиціоналістського, патріархального типу репродукції стало причиною домінування у віковій соціальній структурі нижчих груп. В селянських родинах півдня діти до 9-ти років складали 27,3%, підлітки (від 10 до 19 років) – 21,1%, молодь (20-29) – 16,2%, зрілі (30-39) – 12,6% та (40-49) – 9,3%. Літні селяни були незначною, за кількістю та часткою, віковою групою. Віком від 50 до 59 останніх було 6,6%, від 60 до 69 – 4,3% та більше ніж 70 років – 2,6% [10,88]. Як зазначали місцеві земські статисти, селянство, за умов розвитку санітарії та побутової культури, було тією соціальною групою, в якій збільшення народжуваності існувало поряд із зменшенням смертності [21,21]. Втім, наприкінці XIX – початку XX століть середній вік мешканця сільського населення в регіоні дорівнював 29-31 рокам, а середня тривалість життя 57-59 років.

Разом з цим, більш детальним є аналіз статеві-вікової структури селянства на повітовому рівні. Хоча методика соціально-статистичних досліджень того часу не може бути охарактеризована як досконала спробуємо виявити особливості у співвідношенні вікових груп у різних статей. Так, наприклад, на початку 90-х років XIX ст. в сільській місцевості Бердянського повіту представників чоловічої статі було 97898 осіб (51%), а жіночої – 93742 (49%). Але це співвідношення у різних вікових групах було не однаковим. Серед дітей до 6 років воно дорівнювало пропорції 24,9%:24,8%, в групі від 7 до 13 – 17,6%:17,2%, від 14 до 17 – 8,6%:8,9%, від 18 до 59 – 44,8%:46%, від 60 і більше – 3,9%:2,8% [5,64-65]. Як бачимо, тенденція домінування представників чоловічої статі над жіночою була характерною для крайніх вікових груп. Але в середніх прошарках (від 14-17 та 18-59) терези домінантності протилежні. Аналогічні тенденції простежуються й в інших повітах сільське господарство в яких визначалося як головна галузь економіки (Олександрівському, Мелітопольському, Дніпровському). Втім, на території Катеринославського, Маріупольського, Херсонського повітів, що на зламі століть поступово перетворювалися на аграрно-промислові, в яких частка міського населення була більшою, різниця між чоловіками та жінками робочого віку сягала не 1-1,5%, а 7-11% [5,160-161]. Інтенсифікація соціальної мобільності та наявність достатньо низького порогу смертності стали причиною переваги (близько 7%) [12,118,122,126] жінок над чоловіками у працездатній, відповідальній за репродукцію віковій групі сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX століть.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX століть серед територіальної спільноти Півдня України помітним був процес зменшення частки сільського населення, що відповідало поступовому переходу економіки регіону від аграрного до аграрно-промислового ладу. Напередодні Першої Світової війни мешканці сільської місцевості складали близько 3/4 населення південноукраїнських губерній. Втім, особливості заселення та господарського освоєння останніх обумовили наявність на їх території порівняно меншої, ніж в інших районах, щільності селянства. Визначений факт сприяв тому, що кількість сільського населення на Півдні України зростала більш швидкими темпами ніж в густозаселених Лівобережжі та Правобережжі. Але інтенсивність цього процесу пов'язувалася не лише з природним приростом, а й з явищами масової селянської соціальної мобільності та міграції.

Разом з цим, у статеві віковій структурі сільського населення південноукраїнських губерній в досліджуваний період простежується певний дисбаланс. Ознаками його були непропорційність у співвідношенні крайніх вікових груп, неспівпадіння кількості чоловіків та жінок у групі репродуктивного працездатного віку, а також порівняно низький середній показник тривалості життя. Причини такого стану речей пов'язані із збереженням серед селянства регіону традиційної моделі шлюбності з притаманним для неї дуже високим коефіцієнтом народжуваності, з одного боку, та достатньо високими коефіцієнтами смертності крайніх вікових груп з іншого. Крім того, слід враховувати також наявність в регіоні порівняно вищого рівня розвитку капіталізації сільського господарства, що призводило до виникнення такого явища як «маятникова міграція» та відходництво.

Матеріали статті можуть бути використані в межах спецкурсів з історичної демографії та історичного краєзнавства. Публікація є одним з кроків у розкритті теми соціальної історії селянства Півдня України кінця XIX – початку XX століть. Подальша розробка останньої можлива шляхом розкриття проблем соціальної поліструктурності, стратифікації та мобільності сільського населення регіону визначеної доби.

Література

1. Тюкалин В.Г. Крестьянство России в период трех революций / В.Г. Тюкалин, Э.М. Шагин – М., 1987.
2. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России / Андрей Матвеевич Анфимов. – М., 1983.
3. Статистический ежегодник России за 1915 г. - XII. – Пг., 1916.
4. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / Сергей Митрофанович Дубровский. – М., 1969.
5. Савицкий З.М. Земские подворные переписи 1880-1913 гг. Поуездные итоги / З.М.Савицкий, Н.А.Савицкий. – М., 1926.
6. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / Павло Петрович Теличук. - К., 1973.
7. Сизоненко Є.В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907-1917). – Одеса, 1962.
8. Кирьянов Ю.И. Крестьянство Екатеринославской губернии в годы I мировой войны (1914-1916 гг.) / Юрий Иванович Кирьянов. – М., 1960.
9. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств. – Пг., 1917.
10. Ежегодник России за 1906 г. – СПб., 1907.

11. Карагодин А.И. История Запорожского края (1770-1917) / Анатолий Иванович Карагодин. – Запорожье, 1998.
12. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. – СПб., 1906.
13. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків., 1931.
14. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Борис Николаевич Миронов. – СПб., 2003. Т.1. – 2003.
15. Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923.
16. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – п.п. XIX вв. (1719-1838) / Владимир Максимович Кабузан. – М., 1976.
17. Шестаков А.В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / Андрей Васильевич Шестаков. - М., 1924. Т.1. – 1924.
18. Культура і побут населення України: [навч. посібник] / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – К.: Либідь, 1993.
19. Статистический ежегодник России за 1905 г. – СПб., 1906.
20. Земледельческий Центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
21. Измайлов А.А. Доклад 42-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде / А.А. Измайлов. – Бахмут., 1907.
22. Новосельский С.А. О различиях в смертности городского и сельского населения Европейской России / Сергей Александрович Новосельский. – М., 1911.
23. Статистический справочник. Население и землевладение России по губерниям. – СПб., 1906.

Приймак О.Н. Социально-демографическая ситуация в южно-украинском селе конца XIX – начала XX в.

Рассматривается характеристика социально-демографической ситуации среди населения сельской местности Юга Украины конца XIX – начала XX веков, анализ половозрастной структуры крестьянства, а также вопросы увеличения плотности и количества сельских жителей на протяжении исследуемого периода.

Ключевые слова: *крестьянство, социальная демография, рождаемость, смертность, брак, половоз-возрастная структура.*

Pryjmak, O.M. Social-demographic situation in the village on the South of Ukraine in the finish XIX – beginning XX centuries

Description of social-demographic situation in the village on the South of Ukraine in the finish XIX – beginning XX centuries is examined. It includes analyze of old end sex structures peasants, open question about quantity density of them.

Key words: *peasantry, social demography, birth-rate, death-rate, marriage, sexual-age-old structure.*

Структура витрат органів міського самоврядування в 1870-1900 рр. (на прикладі Чернігівської губернії)

Проаналізовано особливості витратних статей міських бюджетів Чернігівської губернії за часів дії Міських положень 1870, 1892 рр.

Ключові слова: міста, органи міського самоврядування, бюджети, витратні статті.

На сучасному етапі розбудови незалежної української держави в суспільстві активно обговорюються варіанти адміністративної реформи, яка повинна сприяти формуванню ефективних органів місцевого самоврядування. Проблеми, які вирішують самоврядні структури, часто нагадують завдання, що розв'язували земства і муніципалітети у другій половині XIX ст. Саме тому, врахування історичного досвіду нашого народу дозволить в наш час уникнути помилок минулого і перейняти досягнення в діяльності органів місцевого самоврядування при створенні сучасних самоврядних структур (в тому числі і міських).

З часу запровадження Міського положення 1870 р. проблема ефективності муніципальних структур досліджувалася науковцями. В кінці XIX – на початку XX ст. різні аспекти даної проблеми розглядали І. Дитятін, І. Фесенко, С. Василевський, А. Михайловський [1] та ін. Згадані автори, використовуючи різні джерела (статистичні звіти, спогади сучасників та ін.), зробили перші спроби аналізу досягнень і прорахунків в діяльності міських самоврядних структур. Друга половина XX – початок XXI ст. характеризується новою хвилею інтересу до зазначеної проблеми. Розширюється коло джерел, питань, відбуваються зміни в методології, що сприяє більш об'єктивному вивченню історії міського самоврядування. В цьому контексті слід відмітити роботи П. Зайончковського, А. Гуменюка, В. Нардової, Л. Лаптевої, Д. Чорного, М. Білокона [2] та ін. Однак питання фінансово-господарської діяльності органів міського самоврядування все ще недостатньо досліджені на всеукраїнському і регіональному рівнях. Тому, аналіз даного питання на прикладі Чернігівської губернії, що мала, свої соціально-економічні особливості є своєчасним і актуальним.

Положення 1870, 1892 рр. покладали на органи міського самоврядування певні адміністративно-господарські завдання. Важливою складовою роботи муніципальних структур було формування бюджетів, які повинні були гарантувати виконання завдань, що покладала держава на новостворені структури. Необхідно зазначити, що місцеві чиновники в своїх звітах виділяли два види джерел прибутків, які існували в містах Чернігівської

губернії: 1) постійні джерела; 2) випадкові джерела. Постійні джерела були встановлені законом і складали звичайні доходи. Ці прибутки формувалися: 1) із надходжень від міського нерухомого майна та капіталів; 2) з платежів на користь міста. До випадкових джерел відносили кошти, які отримували при вилученні міських земель, позик в держскарбниці та ін. До таких джерел сюди також відносили прибутки, що отримувало місто незаплановано (недоїмки за попередні роки). Саме з цих випадкових джерел формувалися надзвичайні прибутки. Основу ж міського господарства складали звичайні доходи, тому що їх можна було планувати при складанні кошторисів. Представники органів міського самоврядування ніколи не могли точно прогнозувати точну суму грошових надходжень на наступний рік. З іншого боку, частину витрат можна було планувати, бо вони передбачалися чинним законодавством. Міське Положення 1870 р. розподіляло міські витрати на дві категорії: 1) витрати обов'язкові; 2) інші витрати (ст. 140). У відповідності до ст. 139 Положення 1870 р. до обов'язкових витрат відносили: утримання міського суспільного управління; утримання суспільних будівель і пам'ятників; виплати по міських позиках; утримання вулиць, каналів, освітлення; фінансування учбових, благодійних закладів; кошти на військовий постій; опалення і освітлення в'язниць; утримання поліції і пожежної команди. Обов'язкові витрати, в свою чергу, можна поділити на дві групи. Перші п'ять згаданих вище витрат йшли на задоволення місцевих потреб. Останні ж три статті – на забезпечення загальнодержавних потреб.

Порівняння даних про співвідношення між обов'язковими витратами і звичайними прибутками в містах Чернігівської губернії приводить до висновку, що в більшості міст обов'язкові витрати в 70-ті роки XIX ст. значно перевищували звичайні прибутки. В середньому по губернії сума обов'язкових витрат більше ніж на 1/3 перевищувала суму звичайних прибутків (138,8 %). Лише в п'яти містах губернії обов'язкові витрати складали дещо меншу суму у порівнянні з сумою звичайних прибутків (Чернігів, Борзна, Городня, Конотоп, Остер). У всіх інших містах сума обов'язкових витрат в 1,5; 2; 3 рази перевищувала суму звичайних прибутків. При цьому обов'язкові витрати I групи складали в середньому 85,9 %, обов'язкові ж витрати II групи 52,9 % всіх звичайних прибутків. Необхідно відзначити, що в деяких містах обов'язкові витрати II групи складали більш значну частину, від 3/5 до 4/5, всієї суми звичайних прибутків (Глухів, Козелець, Мглин, Новгород-Сіверський, Новозибків). В Кролевці обов'язкові витрати II групи перевищували суму звичайних прибутків [3, арк. 47]. В більшості міст Чернігівської губернії звичайних прибутків не вистачало на покриття обов'язкових витрат. Більше половини звичайних прибутків йшли на обов'язкові витрати II групи. Отже, лівова частка витрат використовувалася на забезпечення не місцевих потреб, а загальнодержавних.

Наведені факти вказують на те, що використовуючи надзвичайні джерела прибутків, міста були не спроможні виконувати обов'язкові витрати. При такому незадовільному становищі міського господарства органи самоврядування були змушені для покриття обов'язкових витрат використовувати екстраординарні заходи (позики або продаж міського нерухомого майна), щоб ефективно вирішувати міські проблеми. У відповідності до Положення 1870 р. обов'язкові витрати складали значну частину всіх міських витрат. Від загальної суми всіх міських витрат,

вони в губернії в середньому складали 81,9 %. Всі інші витрати становили 18,1 %. В жодному місті, за виключенням Чернігова, Глухова і Стародуба, „інші витрати” не складали більше $1/4$, в деяких містах – менше $1/10$ всіх витрат (Козелець, Мглин, Остер та ін.) [4, арк. 110]. Такий стан речей вів до того, що при виконанні всіх обов’язкових витрат міські органи самоврядування на інші витратні статті могли виділяти мізерні кошти. Аналіз витрат за період 1870 - 1880 рр. вказує на те, що „інші витрати” значно зросли. В більшості міст у 1880 р. „інші витрати” складали значно більший відсоток всіх витрат, ніж у 1870 р. Наприклад, в Борзні інші витрати складали 4,5%, а в 1880 р. – 28%; в Конотопі в 1873 р. – 8,7%, в 1880 р. – 29,6% [5, 162-163]. Все це вказує на те, що потреба в інших витратах з кожним роком збільшувалася, але їх намагалися стримувати з урахуванням міського положення. Звіти міських дум і управ Чернігівської губернії констатують зростання всіх витрат взагалі (більше ніж в 2 рази). Також спостерігалось зростання обов’язкових витрат. Вони в середньому по губернії за 1870-1880 рр. збільшилися в 1,5 рази. А в Чернігові і Глухові в 2,5 рази [5, 164-165].

Раніше було зазначено, що обов’язкові витрати поділялися на дві групи. До першої групи відносилися витрати на місцеві потреби, а до другої – витрати, що носили загальнодержавний характер. В 1880 р. обов’язкові витрати першої групи, до яких відносилися: утримання міського суспільного управління, сплата сум по міських позиках і зобов’язаннях, утримання учбових закладів та інше, складали в середньому 61,6 % всіх обов’язкових витрат. У Новгород-Сіверському і Новозибкові – менше половини (відповідно 46,7% і 46,4%). Більша частина зазначених витрат йшла на утримання міського суспільного управління. За перші десять років дії Положення 1870 р. середні дані витрат на вказану статтю склали 52,9 %. Більш детально розподіл витрат наведено у таблиці.

**Обов’язкові витрати першої групи в містах Чернігівської губернії
(1871 - 1880 рр.) [6, арк. 175-185]**

Міста	Середнє % співвідношення витрат на утримання міського суспільного управління до загальної суми обов’язкових витрат першої групи
Чернігів	46,6 %
Борзна	71,1 %
Глухів	32 %
Городня	57,9 %
Козелець	51,7 %
Конотоп	58,7 %
Кролевець	39 %
Мглин	54,8 %
Н. Сіверський	52,8 %
Новозибків	60,9 %
Ніжин	45,4 %

Остер	51,8 %
Стародуб	43,1 %
Сураж	64,2 %
Сосниця	63,8 %

Наведені матеріали яскраво засвідчують, що утримання міських суспільних управлінь часто було тяжким тягарем для міської громади. Кошти, що витрачали муніципальні структури на сплату по міських позиках і зобов'язаннях, складали від загальної суми обов'язкових витрат І групи, в середньому по губернії 1,2 %. Зазначені витрати зафіксовані лише в шести містах: Чернігові (7,1 %), Глухові (3 %), Козельці (1 %), Новгород-Сіверському (1,5 %), Ніжині (3,8 %), Острі (2,1 %). Витрати на утримання учбових закладів в 1880 р. складали менше 17 % всієї суми обов'язкових витрат І групи. В деяких містах ця сума була ще меншою: Чернігів – 7,9 %, Мглин – 10 %, Козелець – 13 %. На долю інших обов'язкових витрат І групи залишалося менше 1/3 (в середньому по губернії – 28,9 %) [6, арк. 180-181].

Слід відзначити, що в 1870 р. 12 повітових центрів (з 15) на розвиток освіти виділяли по 1 941 руб. Прорахунком центральної влади можна вважати запроваджену щодо міст практику, коли вони, незалежно від рівня економічного розвитку, повинні були відраховувати майже однакові кошти на освіту (в 1871 р. по 29 115 руб.). Недостатній рівень розвитку промисловості і торгівлі в містах вів до формування дефіцитних бюджетів і, як результат, постійно зростаючих недоїмок. Але навіть зазначені і інші труднощі не зупиняли роботи самоврядних структур по розбудові мережі закладів освіти. У 1870 р. в містах Чернігівщини було зареєстровано 16 початкових шкіл і прихідських училищ, в 1890 р. – 24 (витрачали 18 967 руб.), в 1900 р. – 29 (витрачали на їх утримання 23 118 руб.) [7, арк. 1-4]. При існуючій в той час традиції муніципальні структури часто приймали участь у дольовому фінансуванні закладів початкової освіти (разом з земствами та церквою). За період 1870 - 1895 рр. ці витрати мали тенденцію до збільшення. В середині 70-х років XIX ст. вони складали 10 381 руб. Найбільше коштів на освіту в цей час витрачали у Глухові і Ніжині (по 19 %). Іншими лідерами були Чернігів і Мглин. У 1885 р. витрати на освіту в Чернігові зросли в 4 рази, Конотопі – в 3 рази, Стародубі, Острі і Козельці – в 2 рази. В той же час у Новозибкові і Суражі кошторис не передбачав витрати на освіту. У 1895 р., порівняно з 1875 р., витрати за даною статтею зросли на 211 % (у Чернігові – на 907 %, Кролевці – на 736 %, Конотопі – на 345 %). У Сосниці, Борзні, Новозибкові і Суражі капіталовкладення зменшилися (відповідно на 7 %, 13 %, 51 %, 65 %) [8, 42,40,66]. Отже, не дивлячись на різні проблеми, органи міського самоврядування, разом з іншими структурами і меценатами, сприяли поширенню освіти серед мешканців міст. Пересічним городянам стали доступні знання, які раніше вони не мали змоги отримати. На початку 80-х рр. XIX ст. освічених в губернії було зафіксовано 5,3 %, а в 1897 р. – вже 18,4 % [9, 291].

Звіти міських органів самоврядування підтверджують тенденцію зростання обов'язкових витрат І групи. За період 1870 - 1880 рр. в Чернігові і Глухові вони зросли у 4 рази. В інших містах губернії вони збільшилися

від 11/4 - 2 рази, а в Сосниці і Мглині зменшилися. За перше десятиріччя дії Положення 1870 р. обов'язкові витрати I групи в містах Чернігівської губернії збільшилися в 1,5 рази.

Витрати на утримання міського суспільного управління за згадане десятиріччя в середньому по губернії збільшилися менше ніж в 1,5 рази. В Чернігові і Борзні збільшення становило в 2 рази, а в Козельці, Мглині і Сосниці спостерігалось зменшення витрачених коштів.

Необхідно відзначити і тенденцію змін витрат на освіту з 1870 до 1880 рр. в містах Чернігівської губернії. Саме ці витрати найбільші у порівнянні з іншими статтями обов'язкових витрат I групи. В середньому по губернії вони зросли в 2,5 рази. В Чернігові вони зросли більше, ніж в 6 разів, в Глухові – в 16, в Кролевіці – майже в 8. Лише в Сосниці і Суражі витрати на утримання учбових закладів значно зменшилися (в 4 рази) [10, арк. 183-184]. За цей же час збільшилися інші обов'язкові витрати (в середньому по губернії в 1 3/4 рази). Тільки в Чернігові, Борзні і Конотопі вони збільшилися в 3,4 і 7 разів, а в Городні, Новгород-Сіверському, Новозибкові, Ніжині, Острі і Суражі вони зменшилися.

Аналіз звітної документації органів міського самоврядування в Чернігівській губернії за 1870-1880 рр. дозволяє зробити висновок, що обов'язкові витрати II групи складали в середньому 38,4% всієї суми зазначених витрат. В окремих містах ця стаття витрат доходила майже до 50 % (Козелець, Сураж) і навіть більше (Новгород-Сіверськ, Новозибків). В середньому по губернії обов'язкові витрати II групи зросли в 1,5 рази [11, 186].

З усієї суми обов'язкових витрат II групи найбільший відсоток складали витрати на утримання поліції і пожежної команди (в середньому 48,6 %). В окремих містах Чернігівської губернії ці кошти становили 1/2 і навіть 3/4 всіх обов'язкових витрат II групи (Чернігів – 49,6 %, Борзна – 68,9 %, Глухів – 54,1 %, Городня – 65,1 %, Конотоп – 50,3 %, Новозибків – 77,8 %, Ніжин – 74,6 %, Остер – 51,9 %). Витрати на поліцію мали тенденцію постійного зростання. У 1870 р. видатки за цією статтею складали 4 546 руб. від усіх доходів міст, у 1871 р. – 4 546 руб., у 1872 р. – 6 748 руб. [12, арк. 6]. Думи не лише виділяли кошти на визначені чинним законодавством потреби (житло, заробітна плата), але й на кухарів, ординарців, ремонт одягу, додаткові роз'їзди та ін. Наприклад, у Чернігові в 1876 р. дума профінансувала роз'їзди поліцейських у розмірі 200 руб., у 1879 р. – 600 руб., в 1886 р. – 700 руб. (видатки збільшилися на 250 %) [11, 324]. Крім цього, додатковим тягарем для міст було обов'язкове фінансування інгородних поліцейських (оплата квартирних), що було закріплено законом 1876 р. (ст. 582) [13, арк. 147, 333]. Також заборонялось скорочувати склад поліцейських команд. Звіти місцевих чиновників засвідчують, що за десять років після міської реформи витрати на утримання міської поліції зросли більше, ніж в 2 рази. Забезпечення господарських та інших потреб поліції часто вело до збільшення податків, запровадження нових (як правило натуральних), що погіршувало життєвий рівень пересічних громадян.

Міське положення передавало питання протипожежної безпеки в містах під опіку самоврядних структур (ст. 107-110). В містах розроблялися правила протипожежної безпеки, проводилася профілактична і роз'яснювальна робота серед населення та ін. Фінансуючи пожежні команди, муніципальні структури одночасно не контролювали використання зазначених коштів. Пожежні команди були підконтрольні поліцейським

установам. Видатки на утримання протипожежної охорони мали стійку тенденцію до зростання. У 1870 р. вони становили 16 072 руб., у 1880 р. – 31 988 руб., а в 1893 р. – 36 546 руб. [14, арк. 208, 51]. Для покращення фінансування пожежної справи і соціального забезпечення пожежників в містах створювалися каси взаємодопомоги.

З 1870 р. на самоврядні структури покладалося фінансування і утримання в'язниць. Від цих видатків звільнялися міста, на території яких не було в'язниць. У 1871 р. міста витрачали за даною статтею 895 руб. [15, арк. 1], а в 1872 р. вже 12 640 руб. [16, арк. 3-5, 188]. В 70-ті рр. XIX ст. витрати на утримання в'язниць складали 20,1 % всієї суми обов'язкових витрат II групи. В деяких містах міська влада виділяла на ці потреби більші кошти: Козелець – 27,4 %, Конотоп – 33,7 %, Мглин – 31,4 %, Сураж – 30,8 %. За даними міських дум і управ за період 1870 -1880 рр. зазначені витрати збільшилися в 1 1/3 рази. Лише в Суражі спостерігалось значне зростання витрат на ці потреби в 5 разів. В інших містах (в тому числі і в Чернігові) вони суттєво зменшилися. Крім коштів органи місцевого самоврядування допомагали вирішувати різні господарські, соціальні і інші проблеми. Міська влада виділяла в'язницям в разі потреби землі під будівництво, допомагала підтримувати у в'язницях належний санітарно-гігієнічний стан, займалася опаленням, освітленням, благоустроєм та ін. Скрутне економічне становище міст Чернігівської губернії та постійне зростання недоїмок змушувало думи звертатися до владних інституцій з клопотанням про звільнення їх від утримання в'язниць і міністерських установ. Розуміючи неспроможність самоврядних структур, влада пішла на поступове зменшення обов'язкових витрат. У 1889 р. припиняється практика фінансування чиновників повітової поліції, в 1899 р. – інституцій МВС і місцевих в'язниць [17, арк. 82].

Наступною статтею витрат міських бюджетів, що викликала багато нарікань серед населення, були витрати на військовий постій та інші військові потреби. До Положення 1870 р. військова повинність була натуральною. Для економії державних коштів (на фураж і продовольство) міські комісії розміщували війська в будинках міських мешканців. З 1872 р. в дію вступили нові правила розквартирування військ в містах. Державна скарбниця виділяла господарям житла «квартирні кошти», а муніципальні структури займалися організацією розміщення військових частин в населених пунктах. Кошти, що виділялися (6,5 руб. на одного військового на місяць) не відповідали реальним витратам, що змушувало думи витрачати додаткові кошти [18, арк. 6]. Обов'язок муніципальних інституцій задовольняти потреби військових частин (особливо багато проблем було з офіцерським складом) ставав тяжким тягарем для бюджетів міст. Погіршував ситуацію той факт, що держскарбниця часто із затримкою компенсувала містам зазначені витрати. В середньому по губернії ці витрати становили близько 1/2 всієї суми обов'язкових витрат II групи. В окремих випадках ця сума складала 1/2 (Чернігів, Новгород-Сіверському, Стародуб, Сураж), а в інших близько половини і більше (Козелець – 50,4 %, Мглин – 40,3 %). За десять років вони збільшилися, в середньому, по губернії майже в 3 рази. В Чернігові, Глухові, Козельці, Стародубі – зменшилися, а в Борзні, Конотопі, Новозибкові їх зовсім не було. Виключенням можна вважати Сосницю, де зазначені витрати до 1880 р. збільшилися в 14 разів [19, арк. 207]. Тенденція до збільшення коштів на потреби армії продовжилася і далі. Наприклад: Чернігівська дума

виділяла на зазначені потреби у 1879 р. 3 655 руб., в 1882 р. – 12 564 руб., а за 1882 - 1889 рр. – 89 240 руб. [20, арк. 36].

Наступною обтяжливою статтею витрат для міських бюджетів була військова квартирна повинність. Вище зазначалося, що міста Чернігівської губернії витрачали значні суми на виконання військового постю та інших потреб. Матеріали звітів органів міського самоврядування вказують на те, що методи реалізації цього завдання для більшості населених пунктів були не вигідними. В містах майже зовсім не існували казармені приміщення для військ. Постійна повинність відбувалася натурою, що було надзвичайно обтяжливим для населення. Така ситуація змушувала міські управління доплачувати міські кошти за наймані приміщення для військ, тому що суми, які виділяла держскарбниця, у більшості випадків були недостатні. Внаслідок цього, війська займали одночасно багато приватних будинків, що спричиняло підвищення цін на квартири. Одним із факторів, на думку місцевих чиновників, який сприяв підвищенню цін на квартири, була необхідність ремонту (інколи капітального) після перебування в них військ.

Чинне законодавство передбачало надання містам коштів за постачання палива (дров) для приготування їжі для військ, що перебували в місті. Однак, більшість міст губернії відмовлялися від обов'язків постачати паливо. Лише в Сосниці місцеві структури взяли на себе ці обов'язки, але в звітах міські чиновники зазначали збитковість даної угоди. Ніжин з 1 травня 1880 р. відмовився від даного зобов'язання внаслідок малих сум, що надавала держава.

Недостатня кількість квартирних коштів, які видавала держава, пояснювалась тим, що в окремих містах (Чернігів, Борзна) офіцери деяких частин вважали за найкраще отримати готову квартиру з опаленням, ніж отримати квартирні гроші. Це дозволялося ст.4 Положення про військову квартирну повинність. В Ніжині офіцери отримували від міста доплату до квартирних грошей, що для міста з обмеженими можливостями ставало важким тягарем. Наведені факти засвідчують недостатню кількість квартирних коштів, які виділяла держава [11, 205]. В усіх містах Чернігівської губернії, в яких відбулася передача квартирних доводів військ до міського суспільного управління, вона стала не вигідною і збитковою для міст. Крім матеріальних витрат, деякі управи (Ніжин) відзначали проблеми, які виникали з військовим начальством і розпорядчими комітетами. Військове начальство іноді висувало додаткові вимоги до міст. В ситуації, коли місто не могло виконати навіть законні вимоги, це вело до постійних скарг і нарікань з боку військ. Доплати ж міст до квартирних коштів іноді сягали значних сум. У 1880 р. в Чернігові протягом року місто витрачало на вказані потреби не менше 8 000 р. [11, 205-206]. Саме тому, виконання даної повинності в кожному місті мало свої особливості.

Останню значну витратну статтю міських бюджетів складали кошти, що виділялися на допомогу скарбниці. В Чернігівській губернії міста витрачали на це 14,1 % всіх обов'язкових витрат II групи. В Козельці, Ніжині, Суражі, Сосниці на зазначені потреби йшло від 3 до 6 відсотків. Певним виключенням в губернії були Кролевець і Остер, де ця категорія витрат сягала 1/3 всієї суми обов'язкових витрат II групи. За десять років дії міської реформи по Чернігівській губернії вказані витрати зросли більше, ніж в 2 рази. Губернські чиновники окремо в звітах виділяли Новозибків, бо в цьому місті дані витрати збільшилися в 21 раз [21, арк. 143].

Чинне законодавство ставило міста в ситуацію, коли вони змушені були виконувати в першу чергу обов'язкові витрати. На них йшли всі звичайні прибутки. Складалася ситуація, коли на інші статті витрат, що мали першочергове значення для міста, вже не було коштів. Часто обов'язкові витрати не лише поглинали всі звичайні прибутки міста, але й змушували міста робити борги і вдаватися до екстраординарних заходів. Новгород-Сіверський міський голова повідомляв, що при порівнянні щорічних звичайних прибутків з обов'язковими витратами виникала ситуація, коли обов'язкові витрати в місті не лише поглинали всі звичайні надходження, але й потребували додаткових коштів (дані за 1870-1879 рр.). Приємним виключенням був 1880 р., коли звичайні прибутки (10 445 р. 31 к.) перевищили обов'язкові витрати (10 077 р. 92 к.) на 367 р. 39 к. Природньо, що інші необов'язкові витрати виконувалися лише з екстраординарних надходжень, тобто з так званих надзвичайних доходів [11, 202]. Наглядно структуру і розмір витрат міських самоврядних інституцій ілюструє таблиця.

Витрати м. Чернігова у 1882 р. [11, 221]

Витрати	Всього		Примітки
	Руб.	Коп.	
Обов'язкові			
1. На утримання центрального і місцевого управління	12 446	78	В тому числі 3 000 руб. на додаткові квартири офіцерам
2. На сплату державних і місцевих зборів, боргів міста і % з них	21 074	7	
3. На квартири військам і додаткові квартири офіцерам	43 455	-	
4. На пенсії	296	76	
Всього	77 272	161	
Необов'язкові			
1. На утримання міського управління	15 423	-	
2. На утримання міських споруд	6 413	22	
3. На утримання пожежної і водовозної команди	10 189	86	
4. На благоустрій міста	6 413	55	
5. На освіту	6 574	6	
6. На санітарну частину	4500	-	
7. На освітлення міста	1 869	-	
8. Різні витрати	6 614	64	

9. На водогін	4 156	10	
10. На виконання витрат попередніх років	20 594	88 3/4	
Всього	82 748	31 3/4	
Всього разом	160 020	92 3/4	*Дефіцит 47 127 руб. 19 коп.

Всі наведені факти про витрати в містах Чернігівської губернії за період 1870 - 1900 рр. дозволяють зробити певні висновки. Стан міського господарства не можна було вважати задовільним. Перевищення витрат над прибутками, повільне надходження звичайних міських доходів, щорічне накопичення недоїмок значно погіршували фінансове становище міських дум та управ. Значний розмір обов'язкових витрат на загальнодержавні потреби, необхідність використання містами екстраординарних заходів (позики та ін.) – все це вело до значного скорочення міських коштів. Поява нових податків і збільшення платежів по старих негативно позначалася на житті та побуті простих мешканців міст. У населення формувалася недовіра до самоврядних інституцій і апатія до міських справ. Всі зазначені чинники перешкоджали новоствореним міським структурам ефективно виконувати покладені на них завдання.

Як ми з'ясували, проблема діяльності органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. та її відповідність об'єктивним проблемам суспільства надзвичайно важлива. Складність і неоднозначність історичного досвіду функціонування органів міського самоврядування вимагає подальших додаткових досліджень у всеукраїнському масштабі і на регіональному рівні. Особливо це важливо в світлі розпочатої в Україні реформи місцевого самоврядування.

Література

1. Дитятин И.И. К истории Городского положения 1870 г.// Статьи по истории русского права. – СПб., 1885. – С.413 – 451; Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений. В 2 ч. – Х., 1890. – Ч.1. – 166 с.; Василевский С.М. Городское самоуправление и хозяйство. – М., 1906. – 96 с.; Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – 112 с.

2. Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX в. – М., 1970. – 442 с.; Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в II половині XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – К., 1993. – 16 с.; Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – СПб., 1994. – 290 с.; Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. – М., 1999. – 198 с.; Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). – Х., 2007. – 301 с.; Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. Автореферат дис. ... канд. юр. наук. – Х., 2002.-

3. Російська національна бібліотека м. Санкт-Петербург (далі РНБ). – Ф. 600. – Спр. 1729.- Арк.. 47.

4. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1730.

5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14 460; Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Черниговской губернии. – СПб., 1882. – Ч. II. – 570 с.

6. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.

7. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 486; Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г. – К., 1901. – 272 с.

8. Обзор Черниговской губернии за 1875 г. – Чернигов, 1876. – 120 с.; за 1885 г. – Чернигов, 1886. – 131 с.; за 1895 г. – Чернигов, 1896. – 142 с.

9. Рашин А. Население в России за 100 лет. – М., 1956. – 352 с.

10. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.

11. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14 460.

12. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 955.

13. ДАЧО. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 7.

14. Центральний державний історичний архів м. Київ. – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 356; Ф. 422. – Оп. 533. – Спр. 242.

15. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 11 6. – Спр. 54.

16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 1986.

17. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 13.

18. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 11 6. – Спр. 100.

19. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1725.

20. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 4. – Спр. 1068.

21. РНБ. – Ф. 600. – Спр. 1728.

Никитин Ю.А. Структура расходов органов городского самоуправления в 1870-1900 гг. (на примере Черниговской губернии)

Проанализированы особенности расходных статей городских бюджетов Черниговской губернии за время действия Городских положений 1870, 1892 гг.

Ключевые слова: города, органы городского самоуправления, бюджеты, расходные статьи.

Nikitin, Y.O. Structure of the expenditure of municipal organs of self-government in 1870-1900 (Chernihiv province as an example)

In this article the author points out the peculiarities of expenditure items of municipal budgets in Chernihiv province during the Regulations of 1870, 1892.

Key words: towns, organs of self-government, budgets, expenditure items.

Громадська діяльність Панаса Саксаганського

Розглядаються основні напрямки громадської діяльності видатного українського актора і режисера Панаса Саксаганського. Проаналізовано її значення для розвитку українського театру та формування національної самосвідомості українців.

***Ключові слова:** Панас Саксаганський, громадська діяльність, формування національної самосвідомості, український театр.*

Сучасний стан розвитку історичної науки в Україні визначається необхідністю розширення просопографічних досліджень. Одним з провідних напрямків історичних праць є дослідження життєвого і творчого шляху тих осіб, діяльність яких вивчалася за радянських часів. Життя деяких цих постатей вимагає повного переосмислення їх значення в українській історії або ж вірного розставлення акцентів та розгляду під іншим кутом зору з урахуванням новітніх історичних розвідок. Громадська діяльність Панаса Саксаганського досі не була предметом комплексного дослідження, яке є необхідним для змалювання повного історичного портрету митця.

Праці, присвячені життєвому та творчому шляху Панаса Саксаганського висвітлюють насамперед його акторську та режисерську діяльність і у більшості своїй залишають поза увагою громадську діяльність. Окремі відомості з даної теми містяться у спогадах Панаса Саксаганського «По шляху життя» та у деяких спогадах сучасників. Відомості про літературний конкурс, який оголосили брати Тобілевичі опубліковані у тогочасній періодичній пресі та прокоментовані у художній біографії Ю. Мартича «Повість про народного артиста». Значний фактичний матеріал, що стосується благодійницької діяльності «Товариства російсько-малоросійських артистів під керівництвом Панаса Саксаганського» викладено у ґрунтовній праці О. Цибаньової «Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І.К. Тобілевича)». Цінні відомості про формування громадянської позиції Панаса Тобілевича у юнацькі роки містяться у монографії Л. Стеценка.

Так, навчаючись у реальній школі, Панас Тобілевич брав участь у створенні рукописної газети. Згадка про неї є в «Заключении по делу о Елисаветградском народовольческом кружке», де було зафіксовано: «Тарковский задумал издавать рукописную газету «Ученик» тенденциозного содержания с тем, чтобы при её помощи наметить лиц наиболее способных к вступлению в проектируемый Тарковским побочный кружок саморазвития... Ученики отнесли к изданию довольно сочувственно, так что даже устроили по помещённому в газете проекту кассу взаимопомощи» [7, 14].

Справа в тому, що Олександр Карлович Тарковський був рідним братом першої дружини Івана Карповича Карпенка-Карого, вихованцем вищої реальної школи, одним з найактивніших діячів Єлисаветградської нелегальної організації і керівником молодіжних таємних гуртків. Він жив у будинку Тобілевичів і був у тісних дружніх стосунках з братами Тобілевичами та їхньою сестрою Марією. Під його керівництвом у реальній школі працював нелегальний гурток революційного спрямування. Серед членів цього гуртка був і Саксаганський. Вони перекладали художні твори, статті М. Чернишевського та розділи з політичної економії. Жандармський офіцер, слідчий у справі Єлисаветградської нелегальної організації, писав у висновках: «Несмотря на невинный с первого взгляда характер занятий названного кружка, он несомненно имеет преступное направление. Такое направление... обнаруживается... из того..., что материалом для перевода выбирались... сочинения, изображающие тяжёлое экономическое положение народа, его социальную приниженность с целью... уяснить... недостатки настоящего строя и показать, что изменение такового возможно достигнуть лишь путём борьбы с существующими порядками» [7, 15]. Отже, це був, можливо, один із перших напрямків громадсько-політичної діяльності Панаса Саксаганського.

Також іще з юнацьких років Панас Карпович брав участь у благодійних виставах. Навчаючись у єлисаветградській земській реальній школі, він часто спостерігав за роботою аматорського гуртка, яким керував його старший брат Іван. Аматори дуже відповідально ставилися до роботи в цьому гуртку. Ставили твори українських і російських драматургів. З часом тут почав працювати Марко Лукич Кропивницький. Коли Панас Тобілевич перейшов до старших класів, то почав брати участь у виставах вже як актор, виконуючи спочатку невеликі ролі, а згодом більш значні. Прибуток від вистав цього гуртка йшов на допомогу малозабезпеченим учням. Також на зароблені кошти була заснована і утримувалася реміснична школа з безкоштовним навчанням. У лютому 1875 року у Єлисаветграді у громадському клубі на вечері, присвяченій річниці смерті Т.Г. Шевченка, з благодійною метою були показані «Вечорниці» відомого композитора Петра Ніщинського, у яких взяв участь сам автор. Цей концерт мав великий успіх. Як бачимо, згодом виділяється ще один напрям громадської роботи.

Розпочавши професійну акторську кар'єру, Панас Карпович продовжував брати участь у благодійних виставах. 5 лютого 1887 року, після тріумфальних гастролей у Петербурзі, він отримав листа від управляючого домом імператриці великого князя Сергій Олександровича: «Её Императорское Высочество, Государыня Великая Княгиня Елизавета Фёдоровна поручила мне передать Вам, за любезное участие ваше в спектакле, в Высочайшем присутствии, в Мариинском театре, в пользу 1го С. Петербургского Дамского Комитета Российского Общества Красного Креста, искреннюю благодарность в знак коей честь имею препроводить Вам Именем Её Высочества, прилагаемый при сем подарок, в память 25го января 1887 г. Примите уверение в совершенном моём почтении и преданности» [5].

Створивши у 1890 році разом з Карпенком-Карим «Товариство російськo-малоросійських артистів під керівництвом П.К. Саксаганського», Панас Карпович разом зі своєю трупкою, окрім великої кількості вистав по знижених цінах, дав величезну кількість вистав саме з благодійною

метою на користь різноманітних установ. В Одесі це були Товариство взаємодопомоги акушеркам, Дамський комітет з організації допомоги у справі початкової освіти бідних дітей на острові Сахалін, Федорівське товариство взаємної допомоги службовців друкарень, літографій та інших підприємств поліграфії, Товариство допомоги бідним учням 2-ї Одеської чоловічої гімназії, жіноче професійне училище Сігал, громадське училище Ешибот, а також на користь російського театру і бідних учнів єврейського чоловічого училища Кнікер та училища доктора Зільберга. 30 жовтня 1889 року у Кишиневі трупа дала виставу «Чорноморці», половина збору якої була передана до недільної школи. До каси школи надійшло 117 крб. 98 коп. Це було найбільше пожертвування за весь час її існування. У Миколаєві трупа Саксаганського давала благодійні вистави на користь миколаївського «благотворительного общества» і товариства «по устроюванню школи-убежища для детей нуждающихся рабочих». 16 липня 1892 року у Маріуполі відбувся концерт на користь чоловічого та жіночого хорів та танцюристів. У Полтаві пройшли вистави, прибуток від яких було передано полтавському «дому трудолюбия», Подольській безкоштовній читальні та громадській бібліотеці. Таким чином, даний напрям громадської роботи Панаса Саксаганського не являв собою одноактні дії. Це була продумана політика.

У жовтні 1895 року Карпенко-Карий і Саксаганський повідомили українського письменника Мордовцева та професора Пелеха про дозвіл поставити у Полтаві пам'ятник І.П. Котляревському. Також написали листа українському меценатові Терещенку з пропозицією пожертвувати кошти на цю справу. «Вважаю за потрібне підкреслити, що мільйонер Терещенко дав тільки 300 карб., цебто менше, ніж ми, актори» [6, 202]. Трупа Саксаганського передала на спорудження пам'ятника 332 крб. (таким був збір від вистави «Наталка Полтавка», яку було показано 17 жовтня 1895 року в Полтаві). За такий внесок полтавський міський голова надіслав подяку Саксаганському від імені міської громадськості. 18 листопада трупа показала виставу «Наталка Полтавка» у Харкові, збір також було передано у Полтаву. 27 серпня 1899 року Карпенко-Карий подав заяву полтавському міському голові, в якій було висловлено думку братів Тобілевичів відносно місця встановлення пам'ятника Котляревському. Вони пропонували поставити пам'ятник поруч з новим будинком, спорудженим з просвітньою метою. Ці думки були висловлені після того, як Тобілевичі відвідали разом з міським головою всі місця, намічені для пам'ятника [8, 255]. 26 липня 1903 року Саксаганський отримав запрошення від полтавського міського голови на заходи, присвячені відкриттю пам'ятника, що пройшли 30 і 31 серпня. На перший день було заплановано освячення пам'ятника на могилі Котляревського та засідання міської думи, на другий день – літературно-музичні номери та показ вистави «Наталка-Полтавка». Збір від вистави призначався для створення фонду для відкриття школи імені І.П. Котляревського. Отже, з кожним роком громадська діяльність Панаса Саксаганського збагачувалася новими фактами.

Трупа Саксаганського всіляко підтримувала заходи на вшанування пам'яті видатних митців. Так, 20 лютого 1899 року вона взяла участь у літературно-музичному вечорі, збір від якого пішов на вшанування пам'яті артиста Рощина-Інсарова. У тому ж році у фонд коштів на спорудження пам'ятника О.С. Пушкіну у Катеринославі було передано збір

від вистави «Мартин Боруля». А в 1901 році Саксаганський разом з російськими літераторами, українськими драматургами та акторами взяв участь у вечорі на відзначення 40-ї річниці з дня смерті Т.Г. Шевченка у Москві. «Произнесено было много речей, характеризовавших Шевченко как великого поэта, человека и гражданина, и прочитано несколько его произведений. ...сделан был сбор в пользу беднейших родственников Шевченко» [8, 302].

У листопаді 1893 року трупа Саксаганського дала виставу на користь відділу Російського товариства спасіння на водах у Акермані. «От спектакля, устроенного 29 п\м управляемою Вами труппою в пользу Местного Правления, поступило в кассу Правления 90 руб., из коих 70 руб. составляет пожертвование товарищества сверх сбора» [4]. Прибуток від деяких вистав у Києві було віддано на спорудження народної аудиторії, на користь малозабезпечених студентів Київського університету, Товариства швидкої медичної допомоги та будинку безпритульних дітей. У Харкові було зроблено благодійні внески на користь Товариства поширення грамотності, незабезпечених студентів Харківського університету і безкоштовної дитячої їдальні. Активна доброчинна діяльність проводилася і в Катеринославі. Тут було передано кошти від деяких вистав Товариству катеринославських російських прикажчиків, товариству піклування про дітей, товариству взаємодопомоги лікарів, на користь населення неврожайних районів, нічліжного дому та громадської публічної бібліотеки. 7 вересня 1906 року у Нижньодніпровську трупа показала спектакль «Розумний і дурень» на користь безробітних.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, основними напрямками благодійної діяльності Саксаганського було вшанування пам'яті видатних митців, підтримка працівників театру, різних освітніх та медичних закладів та малозабезпечених громадян.

З метою підвищення культурного рівня акторів, Панас Саксаганський та Іван Карпенко-Карий щотижня влаштовували т.зв. «вечорниці», на яких читали лекції з всесвітньої історії та історії театру. Після лекції молодь виконувала різноманітні сценки з п'єс, співали українських і російських пісень. Іноді влаштовувалися публічні репетиції, на яких актори могли спробувати себе в різних ролях.

Брати Тобілевичі прагнули створити сприятливі умови також для розвитку української драматургії, підтримуючи драматургів. У січні 1903 року в журналі «Киевская старина» було надруковано оголошення і умови конкурсу на кращий драматичний твір. Тоді ж в газеті «Южное обозрение» надруковано прохання братів «доставлять... новые ещё не появлявшиеся на сцене, но дозволенные к представлению пьесы». За кращі з них встановлювалася премія в 150 карб. «сверх обыкновенной поспектакльной платы» [8, 350]. Трохи згодом у «Літературно-науковому віснику» було розміщено повідомлення, що кількість премій необмежена. Саксаганський пов'язував з цим конкурсом великі надії, мріючи україншити за рахунок нових п'єс репертуар свого театру. Однією з обов'язкових умов було те, що тематика п'єси мала бути пов'язана з сучасним життям. Таким чином Панас Карпович хотів привернути увагу до проблем дійсності. Він постійно розміщував в пресі повідомлення про різні літературні конкурси, але разом з тим був дуже вимогливим до творів, що надходили до нього. Наприклад, у «Полтавском вестнике» було надруковано такий відгук: «На конкурс надіслано понад 10 п'єс, але жодна з них не задовольняє вимогам

художності. Перш за все, більшість п'єс являє з себе «старі пісні на новий лад», простіше, замасковані переробки існуючих уже малоросійських п'єс, і ніяких художніх елементів у собі не мають. При цьому автори п'єс виявляють дуже слабе знання народного життя і малоросійської мови» [2, 182].

В іншій замітці зазначалося: «... Нам довелося дізнатися з цілком вірогідних джерел, про долю п'єс, які надіслали деякі малоросійські письменники, в переважній більшості початкуючі, на конкурс, який оголосило товариство – Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий... Головна умова прийому – ідейність п'єс. Тільки ідейні, навчаючі, заслуговують уваги цінувачів... шукається зовсім новий мотив, якого не торкаються Карпенкові п'єси....» [2, 182].

Різного роду негаразди не зупиняли Саксаганського, тому уже після смерті Івана Карпенка-Карого, порадившись з друзями, він вирішив обрати журі і оголосити новий конкурс. Прибуток від вистави на вшанування пам'яті брата, який мав скласти близько 300 карб., мав стати основою премії імені Карпенка-Карого.

Панас Саксаганський відстоював інтереси театру і на державному рівні. Він разом з Іваном Карповичем брав участь у Першому всеросійському з'їзді сценічних діячів, який відбувся у 1897 році у Москві. Збереглася «Записка», яку Панас Карпович зачитав на цьому з'їзді. Було піднято питання відсутності доброякісного репертуару, підходящих приміщень для театру, занадто високих цін на квитки, а також про утиски, яких зазнає український театр. Ставилося питання про підвищення інтелектуального рівня артистів, а також необхідності соціальних гарантій для них. Для цього пропонувалося заснувати фонд, матеріальну основу якого складали б певні відрахування з продажу квитків у розпорядження російського театрального товариства. Велика частина доповіді була присвячена свавілля місцевій адміністрації. Доповідь викликала підтримку у присутніх. «Вирішили приборкати не по розуму усердних агентів... Комісія й артисти імператорських театрів дякували мені за прочитану доповідь» [6, 185]. Зміст останньої досить яскраво засвідчує громадську позицію Панаса Саксаганського.

За часів Центральної Ради Панас Карпович входив до складу Театральної ради – громадської організації, що була створена у травні 1917 року при театральному відділі Генерального секретаріату народної освіти Центральної Ради переважно з видатних діячів українського театру. Основним завданням Ради була організація театральної справи по всій Україні. П. Коваленко у своїх спогадах писав, що Театральна рада «юридично була ніби підпорядкована театральному відділові секретаріату народної освіти, але фактично та ідейно вона керувала цим театральним відділом, здійснюючи через нього свої заходи» [1, 110]. За часів гетьмана Скоропадського Театральну раду переіменовано в Театральний комітет, а Саксаганського поставлено на чолі новоутвореного Державного народного театру.

Після утворення Радянського Союзу всіх працівників мистецтва було об'єднано у профспілку Всеробмис (всесоюзна спілка робітників мистецтв). Члени спілки мали сплатити вступний внесок, що складав половину денного заробітку, а також сплачувати щомісяця 2 відсотки від сукупного доходу [3].

Отже, громадська діяльність видатного українського актора і режисера, народного артиста СРСР Панаса Саксаганського була різноплановою, мала кілька напрямів і не була самоціллю досліджуваної нами постаті. Вона стала важливою ланкою у підвищенні культурного рівня та формуванні національної самосвідомості українців у кінці XIX – на початку XX століття.

Література

1. Коваленко П. Шляхи на сцену. – К., 1964. – 291 с.
2. Мартич Ю. Повість про народного артиста. – К., 1954. – 328 с.
3. Музей Панаса Саксаганського (далі – МПС). – Вх-555.
4. МПС. – Вх-694.
5. МПС. – Вх-695.
6. Саксаганський П.К. По шляху життя. Мемуари. – Х., 1935. – 231 с.
7. Стеценко Л. Панас Саксаганський. – К., 1959. – 91 с.
8. Цибаньова О.С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І.К. Тобілевича). – К., 1967.

Гонтарь Н.И. Общественная деятельность Панаса Саксаганского

Рассматриваются основные направления общественной деятельности выдающегося украинского актёра и режиссёра Панаса Саксаганского. Проанализировано её значение для развития украинского театра и формирования национального самосознания украинцев.

Ключевые слова: Панас Саксаганский, общественная деятельность, формирование национального самосознания, украинский театр.

Gontar, N.I. Social activity of Panas Saksahanskyi

The basic directions of public activity of the famous Ukrainian actor and director Panas Saksahanskyi are considered. Its value for development of the Ukrainian theatre and formation of national consciousness of Ukrainians is analysed.

Key words: Panas Saksahanskyi, social activity, formation of national consciousness, Ukrainian theatre.

Сільська торгівля споживчої кооперації України в 1923 р.: досвід подолання економічної кризи

Проаналізовано вплив економічної кризи 1923 р. на торговельну діяльність сільської споживчої кооперації України. Зроблено висновок про те, що завдяки не лише допомозі держави, але й пошуку власних шляхів виходу із цінового дисбалансу та кризи збуту кооператорам вдалося зберегти торгівлю на селі.

Ключові слова: цінова політика держави, «ножиці» цін, криза збуту, сільські споживчі товариства, торгівля.

Нині у практику господарювання споживчої кооперації України, як і всього суспільства, внесла свої корективи фінансово-економічна світова криза. Ця проблема турбує і сільське населення, яке за відсутності достатньої купівельної спроможності позбавлене можливості придбавати товари першої необхідності. Крім цього, у ряді сіл, особливо в глибинці, зважаючи на фінансові труднощі, закриваються торговельні заклади. Допомога держави селу та сільській споживчій кооперації в період нинішньої соціально-економічної нестабільності практично не відчувається. Відтак звернення до вітчизняного досвіду виходу кооперативних організацій з економічної кризи 1923 р. може бути корисним для вироблення рекомендацій щодо оптимізації торговельної діяльності сільських кооперативів в умовах дестабілізації споживчого ринку.

Про розвиток торговельної галузі споживчої кооперації в роки непу йдеться в ряді досліджень. У 1920-ті рр. питання про забезпечення потреб населення досліджували російські та українські автори. Проте більша частина праць присвячена налагодженню торгівлі в робітничій кооперації. М. Агуф аналізував роль робітничого кредитування у забезпеченні потреб робітників [1]. Однак питання забезпечення потреб сільських пайовиків ним не розглядалося. П. Кожаний студіював співпрацю кооперації та профспілок у вирішенні проблеми забезпечення робітників промислових центрів [2]. Суттєву увагу автор зосередив на аналізі результатів політики зниження цін у робітничих кооперативах та покращення асортименту товарів, але при цьому не ставив перед собою завдання порівняти рівень обслуговування робітників та селян.

На спрощенні організаційної структури як одного із шляхів оптимізації господарювання споживчої кооперації акцентував П. Височанський [3], проте взаємозв'язок організаційних змін і покращення обслуговування сільських споживачів ним не був розкритий. На досягненнях торговельної діяльності споживчої кооперації протягом 1920-х рр. наголошував

С. Зарудний [4]. Відтак складності торговельної діяльності сільських кооперативів у період кризи збуту 1923 р. автор свідомо не згадував. Є. Дешко, як і рядом інших авторів, була зроблена спроба показати результати торговельної діяльності споживчих товариств у перші роки непу, втім відлік аналізу торгівлі, як правило, припадає на 1923/24 рр., тобто на той час, коли вже відбулася стабілізація економіки. Період цінового дисбалансу 1923 р. та його негативний вплив на споживчу кооперацію автори намагались усіляко обійти [5]. Чи не єдиним науковим доробком 1920-х рр., у якому окреслено торговельну діяльність сільської споживчої кооперації в 1923 р., є праця відомого теоретика кооперативного руху В.М. Целларіуса [6], хоча ґрунтовне осмислення шляхів виходу з фінансово-економічної кризи відсутнє.

Серед сучасних досліджень торговельної діяльності споживчої кооперації в перші роки непу заслуговують на увагу розвідки С.І. Кульчицького, В.І. Марочка, Г.А. Гетьмана, В.В. Лантуха, О. А. Пиріг, К.В. Лобач та ін. Монографія С.І. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)» [7] розкриває соціально-економічну ситуацію в Україні в роки непу, в контексті якої вчений окреслив місце та роль споживчої кооперації щодо завоювання ринку. Теоретичні аспекти кооперативного руху у 20-ті рр. XX ст. висвітлені в розробці В.І. Марочка [8].

У праці Г.А. Гетьмана [9] з історії кооперативної торгівлі є певний матеріал щодо надання споживчій кооперації кредитних та податкових пільг на початку непу. В.В. Лантух окремий розділ своєї монографії [10] приділив аналізу торговельної діяльності споживчої кооперації в 1920-х – на початку 1930-х рр. Автор зробив спробу порівняти роль державної, кооперативної та приватної торгівлі у забезпеченні населення. Проте глибокого дослідження кризи збуту 1923 р. та її впливу на діяльність первинних споживчих товариств автором зроблено не було. Регулювання споживчого ринку в період непу досліджувала К.В.Лобач [11]. Вона зробила спробу порівняти рівень забезпечення у 20-ті рр. споживчою кооперацією міського та сільського населення. Та при цьому не розглядалися шляхи оптимізації торгівельної галузі споживчої кооперації на селі протягом 1923 р. Монографія О.А. Пиріг [12] окреслює боротьбу споживчої кооперації за завоювання ринку, особливо в перші роки непу. Однак дослідниця не ставила перед собою завдання вивчити досвід кооперативів щодо забезпечення сільських пайовиків у період кризи 1923 р.

З огляду на ступінь наукової розробки зазначеної проблеми метою статті є спроба проаналізувати досвід кооперативних організацій України щодо виходу з фінансово-економічної кризи 1923 р. та забезпечення у той складний час потреб сільських споживачів.

З другої половини 1922 р. споживчі товариства, у тому числі на селі, перейшовши до відкритої торгівлі і виконуючи партійно-державне замовлення, почали боротьбу за витіснення приватного торговця. Завдання завоювання споживчого ринку було надзвичайно складне, проте за підтримки держави та з переходом до госпрозрахункових операцій позначилася тенденція до стабілізації торговельної галузі кооперації. За першу половину 1923 р. середній оборот сільського споживчого товариства зріс у 5 разів [13, арк.16], що свідчило про потенційну можливість кооперації потіснити приватника.

Однак на шляху розвитку торговельної діяльності кооперативних організацій виникли серйозні ускладнення. Особливо сильно вдарили по кооперації цінова політика держави, а потім і криза збуту товарів. За розбалансованості ринку купівельна спроможність сільського населення

різко знизилася. Відповідно скоротилися обіги торгівлі на селі. Без сумнівів, 1923 р. для сільської торгівлі став школою випробування на міцність.

Причиною дисбалансу цін стала державна політика, спрямована на першочергову підтримку промисловості. У результаті різкого зростання цін на промислові товари рівновага на споживчому ринку була порушена. На початок 1923 р. ціни зросли в цілому по Україні у 104 рази, у губернських містах – у 110 разів, повітових – у 102 рази [14, 19]. За 1 пуд житнього борошна можна було купити в 1913 р. 7 аршинів ситцю, відповідно в 1917 р. – 7,3; 1918 р. – 6,6; 1922 р. – 3,8 [14, 12-13]. Державою була вжита низка заходів, щоб забезпечити безперерйне постачання робітників промислових центрів, разом з тим сільська кооперація переживала важкі часи. Підраховано, що міський житель споживав промислових товарів у 6 разів більше, ніж селянин [15, арк.12].

На проблему розходження цін на продукцію державної промисловості та сільського господарства звернула увагу VII конференція КП/б/У у квітні 1923 р. Однак різке підняття цін на продукцію промисловості керівництво республіки розглядало як крок до вирівнювання співвідношення цін на ринку. Тобто цінова політика держави здійснювалася в інтересах державної промисловості, що врешті «виявило основне протиріччя між інтересами споживача і виробника» [16, 261-262].

Замість швидкого підйому товарообороту влітку 1923 р., на що розраховували кооператори, все чіткіше проявлялися симптоми кризи збуту. «Ножиці» цін на промислові товари та сільськогосподарську продукцію стали перепоною на шляху розвитку економічного союзу міста та села, посередником якого виступала споживча кооперація. У зв'язку із загальною економічною депресією фінансова база споживчої кооперації була суттєво підірвана. Відтак сільські кооперативи виявилися не готовими до змін цінової політики та фінансово-економічної кризи. Без допомоги держави кооперація була не в змозі повноцінно здійснювати торговельні операції. Однак держава допомагала кредитами передусім робітничій кооперації, сільським товариствам отримати банківські кредити практично було не можливо.

Коштів для закупівлі товарів у сільських товариств катастрофічно не вистачало. Непоодинокими були випадки, коли кредитором товариства виступала одна людина. Так, наприклад, ревізія Овідіопольського товариства Одеської області показала: головним кредитором виявився один член правління сільського споживчого товариства, який проводив всі закупівлі товарів, до того ж у приватного торговця [17, арк.88]. Тоді пайові кошти членів товариств займали незначне місце в поповненні фінансових ресурсів сільської кооперації.

3 літа 1923 р. у зв'язку з ускладненням загальної економічної ситуації торгівля споживчої кооперації на селі почала скорочуватися. Фінансово слабким товариствам було важко конкурувати з приватним торговцем. Як відзначала у червні 1923 р. газета «Правда», приватний торговець забезпечував село на 80%. Така ситуація викликала занепокоєння керівництва країни, яке закликала: «Всю нашу увагу, весь наш комерційний досвід, весь наш політичний темперамент потрібно кинути на ваги кооперації, де лежать поки що малі 20%, безперестанку борючись із приватним торговцем на селі» [18].

Практично кинута напризволяще сільська споживча кооперація була змушена вибавити грошові та товарні кредити у райспоживспілок, які, у свою чергу, кредитувалися у центральній спілці – Вукопспілці. У результаті грошові борги сільської кооперації почали різко зростати.

У період цінового дисбалансу 1923 р. поповнення товарних ресурсів виявилось для сільської кооперації також складною справою. Райспоживспілки, щоб вижити в складній економічній ситуації, намагались звільнитись від непотрібного товарного баласту, відтак перекидали на село неходові та залежали товари. Коштів для закупівлі необхідних товарів у державної промисловості та на ярмарках сільські товариства не мали. Якщо Вукопспілка та робітнича кооперація постійно відчували державне сприяння у поповненні товарних фондів, то товариства на селі такої підтримки були позбавлені.

Проблема забезпечення сільської кооперації товарами полягала в тому, що Вукопспілка намагалася виступати монополістом у закупівлях. З метою зростання товарообороту на селі за гроші, взяті у банків у кредит, Вукопспілка, належно не враховуючи ускладнення економічної ситуації 1923 р., закупила великі партії промислових товарів. Передусім була зроблена закупівля в Центроспілки значної партії мануфактури на суму 150 тис. червінців, 20 тис. пудів чугунного лиття і посуду. Крім цього були закуплені за оптовими цінами великі партії цукру, тютюну, сірників, оселедців тощо [19, арк.37].

Однак селянам отримати промислові товари виявилось непросто, бо на середину 1923 р. у споживчій кооперації перевищення роздрібних цін над оптовими щодо промислових товарів складало 27% (для порівняння: у державній торгівлі – 21%, приватній – 49%) [20]. Без сумніву, намагання кооператорів покращити свої фінансові справи завдяки різниці оптових і роздрібних цін на промислові товари було серйозним прорахунком у діяльності споживчої кооперації, який підривав довіру до неї селян.

З метою збільшення товарних запасів та реклами своєї продукції у серпні 1923 р. Вукопспілка взяла участь у роботі Всесоюзної сільськогосподарської виставки, на якій були представлені зразки сільськогосподарської продукції України. Вукопспілка завоювала почесний диплом 1-го ступеня, що певною мірою свідчило про зростання її авторитету [21, 18]. Однак сільська споживча кооперація, яка безпосередньо направила на виставку свою продукцію не лише для Українського павільйону, але й для павільйону Центроспілки, ніякого зиску з цього не отримала.

Оскільки керівництво республіки постійно акцентувало на необхідності витіснення приватного торговця зі споживчого ринку, кооператори були змушені постійно шукати шляхи вирішення цієї проблеми. Щоб побороти приватний сектор торгівлі, споживча кооперація мала передусім переконати населення в перевазі кооперативної торгівлі. Без сумніву, не лише економічні, але й політичні причини спонукали до запровадження в першу суботу липня 1923 р. святкування в Україні Міжнародного дня кооперації. Партійно-державне керівництво республіки всіляко підтримало це нововведення. Однак суттєво збільшити кількість пайовиків, а відтак і поповнити свої кошти сільським товариствам, тоді не вдалося, бо цьому завадила криза. До того ж селяни ще не відчули на собі переваги сільської кооперації над приватним торговцем, у якого можна було купити більшість потрібних товарів. Разом з тим це був початок широкомасштабної кооперативної пропаганди на державному рівні.

Економічна ситуація в республіці до початку осені різко погіршилась. У цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію все більше виявлявся розрив. За даними Полтавського губвиконкому на 1 серпня, надісланими до ВУЦВК, відбулось наступне підвищення цін відносно січня 1923 р.: яйця – 231%, ячмінь – 315%, жито – 361%, пшениця – 391%,

масло – 467%, сало – 595%, сіль – 623%, картопля – 723%, цукор-пісок – 1069%, чоботи – 683%, цвяхи – 693%, сірники – 796% [22, арк. 314].

Найбільше розходження цін простежувалося в кінці літа – середині осені, коли роздрібні ціни на промислові товари зросли порівняно з довоєнним рівнем на 290 %, а ціни на сільськогосподарські товари – на 105 [10, 23]. Дисбаланс цін на промислові товари та сільськогосподарську продукцію продовжував поглиблюватися і зупинити його ставало все складніше. Почалася «криза збуту» товарів, яка ще більш хворобливо позначилася на споживчій кооперації.

У зв'язку з фінансово-економічною кризою кількість сільських споживчих товариств зменшилася. На 1 січня 1923 р. на Україні було 5887 сільських товариств, а на 1 січня 1924 р. їх залишилося 4268. Передусім закривалися ті товариства, у яких не було власних коштів та поповнення пайових внесків [23, 15]. Ілюстрацією у даному разі може слугувати ситуація в Ізюмській райспоживспільці. Вона мала 67 сільських товариств, з яких протягом 1923 р. припинили своє існування 33, тобто 50%. Слабкість закритих товариств пояснювалася відсутністю обігових коштів. Пайові внески вдалося зібрати не більше 10%. Торговельну діяльність сільські товариства здійснювали виключно в кредит, який надавала райспоживспілка. Не рідкістю були випадки арештів голів сільських товариств за несплату податків [24, 12].

Ситуація була не кращою і в більш потужній Харківській райспоживспільці. У районі її діяльності протягом 1923 р. перебувало 314 формально існуючих сільських кооперативів, з яких на кінець року залишилося 156, тобто менше половини [25, 8]. Із закриттям споживчих товариств відповідно зменшилося число торговельних закладів, а відтак їх місце займала приватна торгівля.

Проблема цін у споживчій кооперації ускладнювалася ще й тим, що на шляху від виробника до споживача товари проходили близько 8 ступенів (на кожній інстанції був свій накид), дорожчаючи більше ніж у 2 рази. Механізм накрутки був такий: Вукопспілка на відпускну ціну трестів робила накидку в середньому на 39%, залежно від товару вона могла бути різною, наприклад, на скло 53%, мануфактуру і галантерею – 49%, бакалію, шкіру і взуття – 28 %. До ціни Вукопспілки додавали по 20% райспоживспілки і кооперативи [26].

Зважаючи на це, непоодинокими були випадки, коли ціни в споживчих товариствах перевищували ціни місцевого ринку. Відтак селяни обминали кооперативні крамниці. У результаті виникла парадоксальна ситуація: селяни, не маючи потрібних коштів, масово припинили купляти промислові товари, у яких відчували гостру потребу. Криза збуту промислових товарів призвела до затоварення підприємств торгівлі споживчої кооперації, у тому числі й на селі.

Варто відзначити, що восени, всіляко намагаючись поповнити свої товарні фонди і виконуючи розпорядження більшовиків послабити приватного торговця, сільські товариства робили спроби змінити структуру закупівель. У січні 1923 р. питома вага закупівель сільських кооперативів виглядала так: у кооперації – 32,7% товарів, державних органів – 9,3 %, основні ж закупівлі промислових товарів припадали на приватного власника – 54%. У вересні того ж року картина суттєво змінилася: у закупівлях сільських товариств на кооперацію вже припадало 75,5%, державні органи – 3,1% і на приватного торговця – 19,2% [27, 7]. Тобто гроші від закупівель переважно залишалися в кооперації, однак і це не змогло тоді активізувати сільську торгівлю.

В осінні місяці року завжди існувало пожвавлення торговельного обігу, а в 1923 р. – навпаки – спостерігалось його зменшення. Пересічно на одне сільське товариство продаж становив у липні 762 крб., серпні – 760 крб., вересні – 564 крб., тобто за три місяці він зменшився на 26 % [28, 27]. Республіканська преса на початку жовтня 1923 р. відзначала негативний вплив дисбалансу цін на торговельну політику кооперації, вказуючи при цьому і на прорахунки самої системи. Зокрема, в газеті «Вісті ВУЦВК» підкреслювалося: «Кооперація, як орган змички села з містом на собі весь час болюче відчувала вплив «ножиць». У споживкооперації до останнього часу не було певної і твердої лінії щодо поліпшення цін. Споживкооперація не продумала своєї ролі в боротьбі за усунення причин, які ці «ножиці» утворюють [29].

Разом із розпочатим державою зниженням оптових цін на промислову продукцію на місцях розгорнулась робота щодо впорядкування ціноутворення товарів широкого вжитку у роздрібній торгівлі. Не випадково на IV позачерговій сесії Ради Вукопспілки (жовтень 1923 р.), щоб остаточно не втратити сільського пайовика, ухвалили негайно знизити ціни на промислові товари. Прийняте рішення стосувалося як Вукопспілки, так і районних спілок та сільських первинних товариств. Наприклад, на сукно ціни були знижені на 40%, відповідно на мануфактуру, галантерею і посуд – на 25%, залізо-скоб'яні товари – на 23%, бакалію – на 16%, шкіряне взуття – на 15% і паперові товари – на 10% [17, арк. 143]. У середньому ціни на промислові товари були знижені на 20% у центрі й на 10-15% на інших шаблях споживчої кооперації. У результаті споживчі товариства, особливо сільські, понесли серйозні збитки і впродовж 1923/1924 рр. працювали в основному на запозичені кошти [30, арк. 53 зв.].

Пленум ЦК КП/6/У (29-31 жовтня 1923 р.), проаналізувавши причини кризи збуту, був змушений визнати, що «розходження цін на продукти промисловості і сільського господарства досягло катастрофічних розмірів і вимагає прийняття найрішучіших заходів щодо зниження цін на продукти промисловості». Пропонувалось досягти цього як шляхом максимальної чіткості виробничої калькуляції, так і шляхом упорядкування торгівлі [10, 278]. Тобто це був заклик, спрямований і до споживчої кооперації, терміново вжити ряд додаткових заходів щодо зниження цін.

Більшовицьке керівництво Вукопспілки не могло не виконати директиви Пленуму щодо перегляду і зниження кооперативних цін. Виступаючи на сторінках газети «Вісті ВУЦВК», голова правління Вукопспілки М.К. Ветошкін визнав, що кооператори допускають невинуватні накидки, тому ціни на промислові товари «все ще високі для села» [31]. Інформацію голови правління підтверджували результати перевірки комісії, створеної Полтавським губкомом КП/6/У щодо вивчення стану кооперативної торгівлі на селі. Комісія виявила, що тільки 1/3 сільських споживчих товариств задовольняють потреби своїх членів, оскільки накладні видатки, а відповідно і ціни в сільських крамницях занадто високі. У самій же Полтавській райспоживспілці видатки досягали 32% [32].

Держава робила спроби й агітаційними заходами підтримати сільську торгівлю. У жовтні, коли «ножиці» цін найбільше вдарили по селянинові, редакція газети «Вісті ВУЦВК» спільно з Вукопспілкою оголосила конкурс на кращий сільський споживчий кооператив. Щоб підкреслити державний рівень конкурсу, його журі очолив голова ВУЦВК Г.І. Петровський. Досвід кращих сільських кооперативів у забезпеченні селян популяризувався на сторінках газет і журналів. Наводимо одне з газетних повідомлень того часу: «Глобинське товариство Кременчуцької

округи має крамницю і організує чайну-їдальню. Крамниця має приємний охайний вигляд. Кооператив повністю задовольняє потреби населення і треба бачити, з якою повагою відноситься воно до виставлених цін. Одержати в крамниці можна все, починаючи від мануфактури і кінчаючи ґнітками і дьогтем» [33]. Безперечно, таких показових торговельних закладів на селі у той період налічувалося одиниці. У цілому ж сільська кооперація ледве протидіяла економічним негараздам. Однак влада всіляко намагалась приховати справжню ситуацію, щоб відвадити селянина від приватного торговця і зробити членом споживчого товариства.

Як засвідчують архівні документи, агітаційна кампанія за сільську кооперацію восени 1923 р. не принесла помітних результатів. Забезпечення селян товарами через кооперативи і надалі відбувалося вкрай незадовільно. Зважаючи на це, газета «Коммунист» у середині листопада 1923 р. зазначала: «Агітація повинна бути не словесна, а ділова, селянин має впевнитися, що йому вигідно бути пайовиком єдиного споживчого товариства» [34].

Зауважимо, що селянство не влаштовували не лише високі ціни на фабрично-заводські товари, але і вузький їх асортимент або взагалі відсутність потрібного товару. Так, наприклад, 8 грудня 1923 р. Полтавський губпарком КП/б/У, розглянувши питання про торгівлю на селі, відзначив, що місцеві кооперативні товариства затоварені духами, пудрою, туалетним милом. Підкреслювалось, що кооператори зберігають у себе на тисячі червінців товари, яких чекають селяни, однак не дають їх у кредит. «Приватний торговець, – акцентувалося на засіданні губпарткому, – нашої кооперації не боїться, бо той товар, який має кооперація, у більшості свій не придатний для села, так як 80% його, що надходить з центру, припадає на попільниці». Щоб поживити сільську торгівлю, губпартком вирішив створити спеціальну комісію, яка мала запропонувати заходи щодо оптимізації діяльності сільських кооперативів [35, арк.70]. Без сумніву, це було пряме втручання у внутрішні справи кооперації.

Лише в кінці року керівництво країни пішло назустріч фінансово слабким кооперативам. Зокрема, постанова Президії ВЦВК і РНК СРСР від 7 грудня 1923 р. «Про податкові пільги для кооперативних організацій» майже повністю звільняла від промислового податку дрібні сільські і робітничі кооперативи. До кооперативів, звільнених від державного промислового податку, належали такі, які мали річний оборот менше 20 тис. крб. [36, 510-511]. Така податкова пільга дала можливість споживчій кооперації дещо покращити свій фінансовий стан і продовжити торговельну діяльність на селі. Щодо цього газета «Вісті ВУЦВК» зазначала: «Податкові пільги кооперації дійсно будуть сприяти утворенню могутнього кооперативного апарату з великою здатністю до боротьби з приватним крамарем, апарату, який дасть селу дійсно дешевий крам, який зуміє здвинути «ножиці» і наблизити село до міста» [37].

Попри надання державою податкової пільги сільським товариствам, у результаті слабкості своєї фінансової бази вони не змогли суттєво потіснити приватну торгівлю, яка і надалі залишалась основним постачальником селян. Як аргумент, наводимо дані по Полтавській райспоживспільці. До кінця 1923 р. на Полтавщині функціонувало 8097 приватних торговельних закладів за наявності 745 кооперативних і 318 державних. У загальній кількості закладів торгівлі на кооперативні припадало 8,1% і в загальному товарообороті губернії торгівля споживчої кооперації займала 10,3%, тоді як приватна торгівля становила 84,1% і решта 5,5 % – державна [38, 208].

За середньостатистичними показниками, у 1923/24 р. на одного члена споживчої кооперації на селі припадало товарів на суму 4 крб. 38 коп. [39, 53]. Повідомлення з місць малюють ще безраднішу картину. Аналіз оборотів єдиних споживчих товариств Київщини показує, що на душу населення припадало товарів на 36 коп. у рік [40, 14]. Коростеньська споживча кооперація відпускала своїм пайовикам товарів менше ніж на 2 крб. у рік. У цілому ж на село припадала лише третина всіх торговельних оборотів споживчої кооперації. Хоча порівняно з попереднім 1922/23 р. мережа сільських кооперативних крамниць збільшилася вдвічі й становила 2,6 тис. одиниць, вона не могла на рівних конкурувати з 23 тис. приватних торговельних закладів [41, 58].

Без сумніву, постачання кооперативними товариствами сільських жителів перебувало в значно гіршому стані, ніж у робітничій кооперації. У 1923/24 р. робітнича кооперація охоплювала 54% потреб робітників, а в Донбасі – 60-65% [42, 13]. За даними В. Целларіуса, у 1922/23 р. оборот сільської споживчої кооперації становив 29 млн. крб. проти 15 млн. у 1921-1922 р., тобто відбулося зростання у 1,9 рази [42, 11]. Якщо ж у цілому зважити роль споживчої кооперації у задоволенні споживчого попиту сільського населення, то в 1922/23 рр. вона становила лише 18% [42, 12].

Підсумовуючи результати торговельної діяльності споживчої кооперації у зазначений період, варто підкреслити, що фінансово-економічна криза 1923 р. стала великим випробуванням для всіх її ланок – від сільського товариства до Вукопспілки, які виявилися не готовими до змін цінової політики. Щоб покращити фінансове становище, споживча кооперація проводила лінію на підвищення торговельних накидок. Проте це знесиловало її в боротьбі з приватним торговим капіталом і найбільш відчутно позначалось на сільських товариствах. Щоб остаточно не втратити сільських пайовиків, керівництву споживчої кооперації восени 1923 р., у період найбільшого загострення кризи збуту, довелося піти на зниження роздрібних цін.

Для того, щоб оптимізувати торговельну галузь, отриманих кооператорами державних кредитів було недостатньо. Залучення коштів населення до кооперативних організацій відбувалося надто повільно. Саме тому з особливою гостротою протягом другої половини 1923 р. у споживчій кооперації постало питання відмови від обов'язкової приписки населення до споживчих товариств, що тривала з часу розкладки, і переходу на добровільне членство. У кінці грудня цей процес урешті був започаткований і мав сприяти не лише значному зростанню кількості членів кооперації, але й залученню додаткових коштів. Лише ставши фінансовоспроможною, споживча кооперація могла розраховувати на активізацію торговельних операцій з метою задоволення пайовиків та завоювання ринку.

Нині, коли українське село переживає складні часи, вкрай потрібна державна політика його відродження. Щоб уберегти село, передусім потрібно допомогти його жителям. Ідеться не лише про забезпечення селян робочими місцями, але й про задоволення їх споживчих потреб. Однак, виходячи з соціально-економічної та політичної ситуації в країні, навряд чи в найближчий період споживча кооперація зможе отримати необхідну фінансову та моральну підтримку держави. Відтак з огляду на історичний досвід споживчої кооперації можна констатувати, що лише завдячуючи більшою мірою залученню нових пайовиків та їх коштів, а також власній господарській ініціативі сільська споживча кооперація зможе витримати удари економічної кризи.

Література

1. Агуф М. Робітник та кооперація (популярний нарис). – Харків: Книгоспілка, 1925. – 80 с.
2. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы. – М.: Труд и книга, 1925. – 119 с.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
4. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
5. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків: Урядова друкарня ім. М.В. Фрунзе, 1927. – 99 с.
6. Целларіус В.М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 76 с.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.
8. Марочко В.І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини ХІХ-першої половини ХХ ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – № 4. – С. 90-98.
9. Гетьман Г.А. Кооперативная торговля: развитие, проблемы, перспективы (на материалах Украинской ССР). – Харьков: Изд-во при Харьковском госуд. ун-те, 1985. – 248 с.
10. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Харьков: Основа, 1992. – 192 с.
11. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період НЕПу (історико-економічний аспект): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / АН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 17 с.
12. Пиріг О.А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. – К.: Вид-во КНТЕУ, 2001. – 274 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.3. – Спр. 727.
14. Рух цін на Україні в 1922 р. – Харків, 1924.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1668.
17. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі: Компартия Украины в резолюциях...). – Т.1. 1918-1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
18. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1743.
19. Кооперация и частный торговец в деревне // Правда. – 1923. – 20 июня.
20. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 1665.
21. Правда. – 1923. – 11 ноября.
22. Украина на первой Всесоюзной выставке в Москве 19 августа-21 октября 1923 г. – М., 1923. – 84 с.
23. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-1503. – Оп.1. – Спр. 224.
25. Милевич А. Кооперация на Украине // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 23. – С.14-16.
26. М-ко Л. На местах. Изюмский райсоюз // Бюллетень Вукопспилки – 1924. – № 6. – С.11-13.
27. А.М. На местах. Харьковский райсоюз // Бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 12. – С. 8-12.
28. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 листопада.
29. Украинская потребительская кооперация к началу 1924 года. – Харьков: Вукопспилка, 1924. – 32 с.

30. Попов М. Вукопспілка в житті української кооперації // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 11-12. – С. 24-40.
31. Фомицький В. Торговельна політика споживкооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 5 жовтня.
33. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1636.
35. Стан та перспектива споживкооперації. Розмова з головою ВУКС тов. Ветошкіним // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 листопада.
36. Селянська правда. – 1923. – 16 грудня.
37. Вісті ВУЦВК. – 1923. – 21 жовтня.
38. Аграновский. Внимание сельским ЕПО // Коммунист. – 1923. – 18 ноября.
39. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р.9032. – Оп.1. – Спр. 68.
40. Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских социалистических республик. – 1923. – № 29. – Ст.335.
41. Податкові пільги кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 11 грудня.
42. Статистичний довідник по Полтавщині на 1925 р. – Полтава, 1925. – 286 с.
43. Генкін О., Гречка О. Споживча кооперація. – Харків, 1927.
44. Торговля и кооперация на Киевщине. – К., 1924.
45. Обзор народного хозяйства Украины за 1923/24 г. – Харьков, 1924.
46. Целларіус В.М. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток). – Харків: Книгоспілка, 1926. – 76 с.

Онипко Т.В. Сельская торговля потребительской кооперации Украины в 1923 г.: опыт преодоления экономического кризиса

Проанализировано влияние экономического кризиса 1923 г. на торговую деятельность сельской потребительской кооперации Украины. Сделан вывод о том, что благодаря не только помощи государства, но и поиску собственных путей выхода с ценового дисбаланса и кризиса сбыта кооператорам удалось сохранить торговлю в селе.

Ключевые слова: *ценовая политика государства, «ножницы» цен, кризис сбыта, сельские потребительские товарищества, торговля.*

Onipko, T.V. The rural trade of the Consumer Cooperatives of Ukraine in 1923: the experience of overcoming of the economic crisis

It is analysed the influence of the economic crisis of 1923 on the trading activity of the rural Consumer Cooperatives of Ukraine. The conclusion is drawn that thanks not only to the help of the state, but also to the search of the own way out of the price disbalance and the sales crisis, cooperators were able to keep trade in a village.

Key words: *price policy of the state, «scissors» of the prices, sales crisis, rural consumer associations, trade.*

Громадська діяльність студентства УСРР в 20-ті роки XX ст.

На основі вивчення широкого кола джерел висвітлюються питання громадської діяльності студентів УСРР у 20-ті рр. XX ст. Робота з населенням була складовою студентського буття, пов'язувалась з майбутнім фахом. Молодь, з метою підняття загальноосвітнього рівня та зміни ідеологічних поглядів населення, читала лекції, доповіді, проводила бесіди, організовувала бібліотеки, гуртки, екскурсії. На заваді стало перевантаження, недостатня увага до проблем студентів державних, місцевих органів влади та власне громадськості.

Ключові слова: студенти, молодь, УСРР, заходи, громадська діяльність, ідеологія, політика..

Молодь є генератором нових ідей та світогляду суспільства. Вона складає лівову його частку та посідає чільне місце у житті країни. Особливу увагу звертаємо на її інтелектуальний та фізичний потенціал, який потрібен для здобуття певного фаху, а також широкій громадськості. Отримані знання молодь передає під час практики та канікул представникам виробництва та населенню цілому. Це у свою чергу сприяє обміну досвідом, інноваційними технологіями, встановлюючи тим самим довготривалі відносини між студентами та громадськістю. Яскравим прикладом такого стала громадська діяльність молоді вищих навчальних закладів УСРР в 20-х рр. XX ст. Роботі з населенням приділялась значна увага радянського уряду, яка вважалась складовою студентського життя. Саме на молодь покладались сподівання ідеологічного просвітництва широкого кола громадськості.

Теоретичне застосування матеріалу можливе під час вивчення курсів з історії України, педагогіки та спецкурсів. Практичні рекомендації – доцільні під час складання навчальних планів та програм у вищих навчальних закладах, організації вільного часу студентів.

Джерельна база дослідження ґрунтується на використанні широкого кола документів. До першої групи відносяться матеріали з'їздів, пленумів, конференцій та нарад Комуністичної партії Радянського Союзу і Центрального Комітету ВЛКСМ; також – праці державних діячів, зокрема Молотова В.М., Луначарського А.В., Ряппо Я.П. Використання документів дозволило вивчити нормативно-правову базу діяльності молоді вищих навчальних закладів, ставлення правлячої партії та уряду до громадської роботи студентів [1]. До другої групи джерел відносяться статистичні матеріали студентських організацій, які проводили обстеження значної кількості вузів, вивчаючи різноманітні проблеми студентського життя.

Звіти до Центрального бюро пролетарського студентства характеризували громадську роботу як один із засобів зв'язку з населенням УСРР. У них містяться дані щодо кількісного, профспілкового складу молоді, яка брала участь у цій діяльності. Документи дозволили простежити напрямки та учасників роботи [2]. Особливу роль під час написання статті відіграють періодичні видання. Вони дозволили вивчити громадську роботу студентів різних навчальних закладів Харківщини, Київщини, Херсонщини, Донеччини, на основі чого ми співставили діяльність та власне можливості діяльності молоді різних регіонів. Часописи з особливим колоритом висвітлювали життя юнаків та дівчат періоду 20-х рр. XX ст. [3].

Зазначену проблему розглядали багато істориків, праці яких можна виокремити в декілька груп. До першої групи відносяться дослідження, присвячені процесам культурно-освітнього розвитку УСРР. Серед авторів, які займалися вивченням цієї проблеми були Білодід І.К., Білоцерківський І., Полоцький О [4]. Роль комсомолу в житті молоді та вищої школи вивчали Галаган А.А., Голуб Ф., Дізель С., Баумштейн В. Автори звертали увагу на формування світоглядних позицій через їх участь у діяльності партійних осередків; участь студентів в управлінні вищими навчальними закладами республіки [5]. Праці Прилуцького В.І., Щупака І.Я. присвячені проблемам молоді, ідеологізації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах періоду 1920-х рр. Дослідники вивчили життя юного покоління в умовах формування тоталітарного режиму, і у цьому контексті – діяльність їх організацій [6].

Існують дослідження, присвячені історії деяких вищих навчальних закладів, в яких розглядаються різні аспекти їхнього життя: навчання, матеріальне забезпечення інститутів та технікумів, політико-виховна робота серед студентів та викладачів, культурно-освітня та пропагандистська діяльність серед населення. Але вони стосуються лише певного закладу [7].

Тобто, проблема діяльності студентів з громадськістю повністю не розкрита у працях істориків. Тому, метою нашого дослідження є вивчення питання громадської діяльності молоді вищих навчальних закладів періоду 20-х років XX ст. Досягти її можливо шляхом

- вивчення джерелознавчої бази дослідження;
- з'ясування ставлення радянського уряду та партійних діячів до молоді вищих навчальних закладів;
- визначення рівня підготовки молоді до громадської діяльності;
- характеристики видів роботи студентів з населенням;
- вивчення місця громадської діяльності молоді у навчально-виховному процесі.

Завдання вищої школи полягало у залученні молоді до громадської діяльності в навчальному закладі та поза його межами. Навчання, згідно з А.В.Луначарським, повинно було зламати «клас буржуазії з метою досягнення комунізму», а студент в першу чергу мав бути на академістом, а – громадянином. За студентством автор вбачав майбутню інтелігенцію, яка »виховувала та вчила розумових працівників» [8,19]. При цьому здобуті знання необхідно було використовувати у громадській роботі. Громадською діяльністю вважалась суспільно-корисна праця від імені будь-якої організації, доручення певної установи, яка включала в себе ідеї колективізму. Відвідування зібрань не вважалось громадською діяльністю. Складовими громадської діяльності мали стати самостійність та активна участь у житті населення [9,7].

Здобуті знання студентство застосовувало під час практики чи стажування, яке намагалось його донести широкому загалу – селянам, робітникам промислових підприємств та працівникам соціальної сфери. Озброївшись вивченим, а також ідеологічними настановами КП(б)У, молодь вирушала у культосвітні походи, приймала участь у ліквідації неписьменності населення, брала шефство, тощо. Ця робота спрямовувалася на залучення студентів до політичного життя. Її мета полягала у всебічному розвитку та піднесенні суспільно-політичного, культурного рівня населення, розповсюдженні ідей комунізму та залученні широких верств громадськості до роботи. Зокрема про це йшлося у «Кодексі про народну освіту» (1922 р.), резолюції V Всесоюзної конференції ВЛКСМ від 30 березня 1927 р. «Про постановку масової культурно-виховної роботи серед молоді», які наголошували, що ця діяльність мала бути направлена на зв'язок молоді з сучасним їй суспільно-політичним життям, роботою партії та комсомолу [10,45].

Велику роль у виконанні політико-освітніх завдань відводилось профспілкам та студентським організаціям. Резолюції ЦК ВКП(б) від 12 липня 1928 р. «Про громадсько-політичне виховання студентства» та від 30 серпня 1928 р. «Стан вузів України» наголошували на залученні молоді до роботи поза вузами, бажано на споріднених за фахом підприємствах та установах, участі у виробничих процесах та нарадах, що водночас не повинно було перешкоджати навчанню, особливо студентам старших курсів [11,411].

З метою дотримання єдиної партійної лінії ЦК КП(б)У скликав при відділі пропаганди та агітації наради, де розроблялись практичні питання організаційної та політико-виховної роботи. Всесоюзна нарада пролетарського студентства 1924 р., що відбулась у Москві, ухвалила рішення про поширення роботи щодо ліквідації політичної неосвіченості серед студентства та зміцнення масової політичної роботи серед усього населення. Виконання цього завдання покладалось на культурні секції виконавчого бюро та пов'язувалося з комуністичними осередками вузів. Робота студентства розгорталась у кількох напрямках: загальносоюзному, політико-освітньому, виробничо-виховному. Громадська діяльність студентів зосереджувалась на виконанні завдань осередку ЛКСМУ, яка полягала в участі у виборних посадах бюро, комісіях осередку ЛКСМУ, добровільних товариствах, що існували при осередках; виконавчого бюро – у роботі на виборних посадах виконавчих бюро та його відділах; виконанні завдань методичного комітету (методкому) [12,арк. 80зв].

Шефство здійснювалося над селянами, червоноармійцями, робітниками, дітьми притулків та садків. Резолюція I Всеукраїнської наради пролетарського студентства «Культурбота у вузах» (1924 р.) зобов'язала партійні комітети за участю представників губернських та міських виконавчих бюро, встановити мережу підшефних підприємств та організацій, відряджати кадрів, координувати громадську діяльність. Керівництво громадською діяльністю здійснювали культурні секції губернських бюро. Секції допомагали організовувати у навчальних закладах осередки добровільних організацій. Центрами політико-виховної культурної діяльності стали клуби, бібліотеки, агітаційні пункти. Потреби ідеологічних компаній задовольнялись також шляхом видавництва та розповсюдження літератури відповідного характеру. Зміст таких заходів полягав у політичній, культурно-освітній, практичній, науково-технічній діяльності через роботу у червоних кутках, читання лекцій, організації гуртків, проведен-

ня екскурсій, концертів, вистав, участь у виробничих співбесідах, тощо [13,62 – 70].

VIII з'їзд ВЛКСМ, що відбувся 5 – 16 травня 1928 р., у резолюції «Суспільно-політична, культурно-просвітницька і освітня робота» підкреслив роль навчальних закладів у підготовці організаторів господарської і культурної перебудови села, промислових центрів. Особливо активною була діяльність студентів у селі. На початку 1920-х рр. становище у сільському господарстві було надзвичайно скрутним, причиною чого стали загальна руїна у республіці, зменшення фізичного потенціалу населення республіки, низький культурний рівень селянства. Виправити становище покладалося частково на молоде покоління. Це підкреслювалося у березневій постанові Організаційного бюро ЦК КП(б)У 1926 р. «Про роботу сільбудів та хат-читалень», резолюції XV з'їзду ВКП(б) від 19 грудня 1927 р. «Про роботу на селі», постанові III сесії ВУЦВК X скликання від 22 березня 1928 р. «Про проведення в життя на Україні постанов ювілейної сесії ЦВК СРСР IV скликання». Перед студентами були поставлені завдання не лише здійснювати пропаганду, піднімати культурний рівень населення, але й поширювати необхідні знання на виробництві та приймати участь у різних сільськогосподарських роботах [14,32].

До шефської роботи залучалась молодь переважно сільськогосподарських, педагогічних та соціально-економічних навчальних закладів. Діяльність студентів інших закладів мала здійснюватись через пропаганду, пов'язуючи її з майбутнім фахом. Вони закріплювались за населеними пунктами, утворюючи селянську секцію. У встановлені дні в село приїздили студенти з доповідями, лекціями на теми: «Сучасне становище дослідної справи на Україні», «Роль та завдання молодого дослідника», «Тяглова худоба в сільському господарстві», тощо. Влаштували також співбесіди з населенням, організовуючи короткочасні курси. При селянських секціях вони створювали довідкові відділи допомоги, відкривали бібліотеки, поповнювали їх підручниками, посібниками та брошурами з вузівських фондів. Студенти виступали у ролі викладачів, методистів. Так, молодь Полтавського інституту народної освіти у декількох селах очистила земельні ділянки, організувала сільськогосподарські гуртки, провела 3-денні курси для селян та влаштувала показові аграрні суди. Студенти Київського інституту народного господарства допомагали збирати врожай в сільськогосподарській артілі с. Єрковець – «Незаможник», де провели обстеження села, заготовили силосний корм для худоби. Не дивлячись на виснажливу працю, кожен виконував і завдання з культурно-освітньої та комсомольської роботи, а ввечері проводили збори комітету незаможних селян (КНС) та членів артілі [15,44].

Робота студентів у селах могла носити й тимчасовий характер, коли влаштовувалися агрокультурні походи. З метою виконання наказів окружних конференцій пролетарського студентства щодо проведення цих заходів за участю студентів всіх навчальних закладів, оружне бюро пролетарського студентства розробило плани цих заходів. Метою походів стала популяризація постанов партії та законів держави про сільське господарство, участь у створенні колгоспів, підвищення врожайності, підготовка до весняної сівби, з'ясування агромінімуму, організація сільськогосподарських виробничих нарад, складання планів, землевпорядкування. До подорожей залучили молодь та викладачів харківських вузів: сільськогосподарського та геодезичного. У першому поході, що відбувся у 1928 році брали участь 350 осіб, у другому – 250, у тому числі й 40 викладачів. В одному лише Лозівському

районі студенти геодезичного інституту організували 18 колгоспів, допомагали у складанні плану весняної сівби. Наступного року студенти теж організували масовий агропохід з 4 до 15 січня, у якому прийняли участь 550 осіб. До них також приєдналися викладачі і студенти ветеринарного інституту і зоотехнікуму. Студенти читали лекції для селян у сільських будинках та хатах-читальнях, допомагали у складанні планів різних господарчих компаній. Згідно з постановою пленуму Харківського окружного бюро пролетарського студентства (ОБПС) наступний захід передбачалося здійснити під час святкових травневих свят у формі культурно-військового походу молоді. Бюро разом з окружним товариством Авіахім, військовим керівництвом вищих навчальних закладів та комсомолом розробило план походу, гаслами якого стало здійснення агромістуму, підготовка до весняної сівби, боротьба з релігією та інтернаціональне виховання. З метою пропаганди були відряджені студентські культбригади до 25 сел Харківщини. П'ятий культпохід молоді, у якому взяло участь 1000 осіб, був організований окружним бюро під час Жовтневих свят [16,40 – 47].

Виробничо-виховна діяльність студентства на підприємстві включала в себе наукові доповіді, пов'язані з майбутнім фахом, власне з підприємством; влаштування виробничих виставок, організації гуртків з наукової організації праці (НОП), вивчення виробництва; екскурсії промислового та загальноосвітнього характеру. Наголошувалось на допомозі в організації куточків, стінгазет, ліквідації неграмотності, агітації до вступу у добровільні організації. Ідеологічна діяльність студентів спрямовувалась переважно на безпартійних робітників та службовців [17,62 – 70].

На промислові підприємства відряджали переважно студентів індустріально-технічних та соціально-економічних закладів. Зокрема, майже 300 студентів Донецького гірничого інституту (1929 р.) приймали участь у громадській роботі на 16 підприємствах, установах, організаціях. Вони організували 2 товариства «Техніка – масам», де пояснювали умови праці, правила поводження з вибуховими речовинами; провели близько 30 бесід з робітниками, 1 вечір книги; організували 4 загальноосвітні групи; організували технічну виставку на Рутченківському управлінні, що продемонструвала досягнення виробництва. Студенти організували виробничі гуртки та гуртки з питань раціоналізації, де розглядалися такі теми: «Елементи, що впливають на продуктивність пресів», «Як усунути брак», «Економічне використання вибухових речовин» та інші. Весь досвід студенти передавали своїм наступникам, що створювало умови для подальшого співробітництва [18,31].

Роботі з червоноармійцями надавали політико-практичний зміст. Вона зосереджувалась виключно в руках виконавчих бюро, а координувалась культурними секціями певної установи чи підприємства. Шефство у армійських частинах було постійним і в ньому приймали участь не лише студенти, але й викладачі. Використовували при цьому не лише інтелектуальний, але й матеріальний потенціал навчального закладу: аудиторії, лабораторії, дослідні станції тощо. У військових, міліцейських частинах, студенти теж організовували науково-технічні гуртки, політичні; влаштовували екскурсії до лабораторій, заводів, музеїв [19,15]. Так, у Миколаївському ІНО в 1924 р. студенти взяли шефство над частинами Сиваської дивізії місцевого гарнізону, де організували гуртки з української філології, математики, проводили політичні та культурні години. Підшефні червоноармійці обмінювалися стінними газетами, «куточками», проводили вечори разом зі студентами [20,78].

Культоєсвітня робота вузівської молоді могла проходити у таких секціях: загальноосвітній, професійній, літературній, бібліотечній, дитячій. Перша давала елементарні знання з різних галузей, друга була пов'язана з майбутнім фахом студента. Студенти Київського медичного інституту організували санітарно-освітню секцію, із санітарними судами над особами, які вели нездоровий спосіб життя, санітарно неосвіченими, і у підсумку випустили газету «Дошка здоров'я». У літературних секціях студенти знайомилися з працями нових поетів та письменників проте чільне місце посідали й твори класиків та революційних діячів. Дитячі секції влаштовували переважно студенти педагогічних, медичних, художніх навчальних закладів; бібліотечні – студенти всіх вузів – розробляючи теми з бібліографії, збираючи книги та роблячи доповіді [21,42].

Молодь також здійснила певну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю. Зокрема, студенти Чернігівського ІНО виявляли таких дітей, організовуючи та надаючи їм допомогу; перевиховували малолітніх злочинців, працювали у бібліотечних гуртках міста, піонервожатими у школах, брали участь у проведенні компанії допомоги Повітряного флоту. Дівчата Донецького ІНО влаштовували для дітей Дитячого будинку №2 ім. Леніна «Естетичний дитячий вечір», на який запросили й дітей з інших будинків, трудових шкіл а також – безпритульних з «Будинку безпритульної дитини» [22,22 – 142].

Студенти допомагали підшефному населенню й матеріально, надсилаючи йому гроші від різних заходів, виготовлені на заняттях речі, посібники, старий одяг, предмети гігієни: рушники, мило, зубний порошок, тощо. Вони готували та проводили разом свята. Так, перед Жовтневим святом заздалегідь продумували план, а зранку збиралися студенти, жителі навколишніх сіл, червоноармійці, та йшли на демонстрацію з плакатами, квітами, слухали доповіді представників місцевої ради, навчальних закладів, підприємств; у театрах організовували «вечори революційних пісень», концерти, дивились кіно. Отже, шефство мало позитивне та негативне значення. Перше полягало у тому, що студенти могли побачити реальну картину життя населення, зблизитись з ним, вболівати його проблемами; друге – молодь відволікала від головного – навчання, перевантажуючи його. Так, в інститутах і технікумах студенти і викладачі виконували навчальний план лише на 60 % [23,13].

Набула поширення участь студентства у ліквідації неписьменності дорослого населення. Це обумовлювалося його освітнім та політичним низьким рівнем. Перед молоддю постало завдання організації та участі у товариствах «Геть неписьменність», ліквідації прогалин в цьому до 10 річниці Жовтня, що й було визначено у постанові ВУЦВК від 4 листопада 1923 р. «Про ліквідацію неписьменності». До цієї кампанії залучалося все студентство, але перевагу надавали комсомольцям та партійцям, бо саме вони здатні були нести в маси ідеологію КП(б)У, підтвердженням чого стала постанова ЦК РКП(б) від 30 травня 1925 р. «Про роботу комісії по лікнепу» та ВУЦВК й РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про заходи у ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР» [24,41]. З метою підвищення ефективності роботи молоді окружні бюро пролетарського студентства встановлювали зв'язки з міськими надзвичайними комісіями з лікнепу, проводили організаційну та політичну роботу серед студентства. Головний відділ політичної освіти пропонував всім губернським відділам політичної освіти підготувати та приймати активну участь у компанії з ліквідації неграмотності, зокрема взяти на облік студентів,

які можуть взяти часть у цьому, провести для них короткотермінові курси та конференції з питань організації і методології участі в цій компанії. Відповідальність за виконання вчасного залучення учасників компанії покладалась на голів профспілкових комітетів [25,41].

Зокрема, Київська окружна рада профспілок затвердила список учасників компанії з ліквідації неграмотності, у тому числі і певну кількість осіб від кожного навчального закладу міста. Харківське окружне бюро пролетарського студентства встановило зв'язки з окружною та міською надзвичайною комісіями з лікнепу, провело організаційну та політичну роботу серед молоді, результатом чого стала участь у цій компанії 2,5 тис. студентства Харківщини, що склало 20 % його загальної кількості. Про внесок студентів у компанію з ліквідації неграмотності свідчать такі цифри: у 1924/25 навчальному році студенти працювали з 2,2 млн. особами з 17 до 20 години вечора. Тобто, юнаки та дівчата мали велике навантаження, особливо, хто виїздив до села: вони зобов'язані були ліквідували неписьменність 20 осіб [26,арк. 47зв].

До громадської роботи студенти залучалися не лише під час академічних занять, але й на канікулах. Робота поділялась на декілька частин: підготовчу, матеріальне забезпечення, безпосередню діяльність та звітування. З цією метою при профспілкових комітетах організовували підготовчі комісії, публікували план проведення громадської роботи молоді, шукали кошти для проведення компаній, підкріплювали її методично. Організовувалися спеціальні комісії, які складалися з представників осередків КП(б)У, ЛКСМУ, профкомів та товариств «культурної змички». Вона проводилася у двох напрямках: для тих, хто від'їжджав до міста та до села. Навантаження студента складало 6 годин на тиждень. Обов'язковими темами занять були наступні: «Розвиток та раціоналізація промисловості СРСР та УСРР», «Чергові завдання профспілок», «Завдання та форми роботи на виробництві», «Сільськогосподарський податок», «Політика партії на селі», «Національна політика радянської влади на селі», «Профспілкова робота на селі» тощо. Тобто, ідеологічна робота була важливою складовою канікулярного періоду. Студенти також проводили бесіди та лекції на загально-технічні теми, що цікавили населення, працювали у клубах, хатах-читальнях, сільбудах, бібліотеках, допомагали місцевим організаціям та брали участь у проведенні різних кампаній, відкривали підготовчі курси на місцях для робітників та селян. Методичними посібниками та порадиниками під час виконання цієї роботи стали «Пам'ятка-довідник студента-випускника», «Студент в деревне» та інші [27,110 – 112].

Навчальні заклади контролювали навчальну та громадську роботу, що передбачало облік усіх форм прояву особистісних характеристик студентів: загальна характеристика (працьовитість, працездатність, ступінь громадської активності, політична грамотність, завантаженість дорученнями, організованість, дисциплінованість, чіткість у роботі, ставлення до академічної праці, наявність потреби у індивідуальній допомозі), ступінь активності, вміння працювати, висновки. Звертали увагу на недоліки роботи студентів та надавали рекомендації щодо доцільного використання майбутнього фахівця у певній галузі діяльності: організаторській, адміністративній, комсомольській; фахівця певного рівня та наукового працівника – відповідно до його нахилів та здібностей. Крім цього облік роботи студентів здійснювався за встановленою формою, де вказувалися назва населеного пункту, термін виконання та характер ро-

боти: проведення доповідей, лекцій, показових судів, організація та участь у гуртках; ступінь її виконання, висновки та пропозиції. Результати такої роботи навчальні заклади надсилали до окружних бюро пролетарського студентства, а ті – ЦБПС [28,110 – 112].

Так організації могли зважити всі недоліки, прогалини, на що у майбутньому й звертали увагу, запозичували позитивний досвід. Однією з найважливіших перешкод був брак коштів на культурно-освітню роботу. Наголошували на створенні культурних фондів, які існували при виконавчих бюро вищих навчальних закладів, поповнюючи їх за рахунок студентських внесків, фонду за право навчання відрахувань профспілок та НКО. У 1928 р., кошти, що надходили від НКО та правлінь вузів складали лише 36 коп. на рік або 3 коп. на місяць, кошти від профспілок – 51, або 4 коп. відповідно [29,арк.163в].

Таким чином, громадська діяльність була однією із складових студентського буття. Перед молоддю розгорталася картина реального життя села, міста, армії, дитячих будинків. Студенти не лише намагалися підняти загальний рівень населення, але й допомогти йому у процесах виробництва шляхом читання лекцій, доповідей, проведення бесід, організації бібліотек, гуртків, влаштування свят, екскурсій. Головним під час цього залишалися ідеологічні настанови правлячої партії, що заважали студентам критично оцінити реальний стан речей. Недоліками в організації діяльності студентів стали відсутність її планування, неструктурованість профспілок, незрозумілий зміст роботи, відсутність у більшості навчальних закладів осередків, які б зосереджували і керували самостійною політико-виховною діяльністю молодого покоління, слабкий зв'язок діяльності студентів з виробництвом та громадськістю, відсутність зв'язку з великими господарськими об'єктами через недовіру їх керівників; неефективні методи діяльності, відсутність коштів для цієї роботи та їх нерациональне використання, незначна участь викладачів у культурно-освітній діяльності. Тому, на сьогодні під час підготовки вітчизняних фахівців, необхідно врахувати минулий досвід з метою реалізації вже сучасних методів навчально-виховного процесу.

На майбутнє варто зупинитися на вивченні ролі молодого покоління періоду 20-х років ХХ ст. в УСРР.

Література

1. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций Центрального Комитета ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918 – 1968 гг.). – М.: Высшая школа, 1968. – 271 с; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. За заг. ред. П.М.Федосеева і К.У.Черненко. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.2. – 1917 – 1924 – 521 с.; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред. П.М.Федосеева і К.У.Черненко. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.3. – 1924 – 1927 – 529 с.; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959. Збірник документів 2-х томів. – Т.1 (1917 – червень 1941рр.). – К.: Держполітвидав, 1959 – 883 с.; Луначарський А.В. О народном образовании. – М.: Изд-во Академии пед.наук РСФСР, 1958. – 54 с.; Молотов В.М. О высшей школе. – М.: Пролетарий, 1938. – 57 с.; Ряппо Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України). – Харьков: ДВУ, 1928. – 52 с.; Ряппо Я.П. Советская профессиональная школа: ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. – Харьков: Госиздат Украины, 1926. – 56 с.

2. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Харків: Укр. роб., 1926. – 48 с.; Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До III конференції пролетарського студентства України. – Харків: Укр. роб., 1928. – 80 с.

3. Просвещение Донбасса. Орган губкома КП(б)У, губОНО и губотдела союза работников. – Артемовск. – 1922 – 1930; Студент революции. – Ежемесячный, общеполитический, научно-методический, литературный журнал пролетарского студенчества УССР. – 1922 – 1933.

4. Білодід І.К. Сорок років радянської освіти на Україні. – К.: Вища школа, 1957– 198 с.; Білоцерківський І. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926 – 1937 рр.). – Харків: Вища школа. – 1985. – 176 с.; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1974. – 132 с. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. – Харків: ДВУ, 1929. – 113 с.; Історія Української РСР: в 10-ти томах / Гол. редкол. Ю.Ю. Кондуфор та ін. – Т.6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941 рр.). – К.: Наукова думка, 1977. – 544 с.

5. Галаган А.А. Идеино-воспитательная работа комсомола. Исторический аспект. – М.: ВКШ, 1986. – 197 с.; Голуб Ф. ЛКСМУ у культурно-національному будівництві. – Харків: ДВУ, 1929. – 60 с.; Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу. Реконструкція вищої школи і комсомолу. – Харків, Київ: Молодий більшовик, 1931. – 78 с.; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – К.: Молодь, 1971– 678 с.; Вища школа Української РСР. В 2-х частинах. – Част.1 (1917 – 1945 рр.). – К.: Вид-во Київського університету, 1959 – 341с.

6. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920 – 1939 рр.). – К.: НАН України Інститут історії України, 2001 (Історичні зошити). – 250 с.; Щупак І.Я. Идеологізація навчально-виховного процесу в технікумах УСРР (кінець 20-х – 30-ті роки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відповід. редактор С.І.Білокінь. – К.: Інститут історії НАН України, 1996. – Вип. 2. – С. 43 – 47.

7. Луганский машиностроительный институт. Исторический очерк. – Донецк: Донбасс, 1969. – 111 с.; Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – 66 с.

8. Луначарський А.В. О народном образовании. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1958. – 123 с.

9. Ряппо Я.П. Советская профессиональная школа: ее место и значение в системе просвещения и в нашем народном хозяйстве. – Харьков: Госиздат Украины, 1926. – 97 с.

10. Комсомол и высшая школа. Документы и материалы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ по работе вузовского комсомола (1918 – 1968 гг.). – М.: Молодая гвардия, 1968. – 231 с.

11. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр. – Т.1. – 567 с.

12. Канторович. Культурно-освітня робота серед студентства // Студент революції. – 1924. - №3 - 5; ДАЗО – Ф Р. 3674. - Оп. 1. - Спр. 12.

13. Резолюції I Всеукраїнської наради пролетарського студентства // Студент революції. – 1924. - № 7.

14. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут // Молодий дослідник. – 1924. – Ч.1.

15. Ізраєцький В. Ім'я ударників виправдали // Студент революції. – 1930. – № 22.
16. Ладур О. Уникнути помилок минулого року // Студент революції. – 1930. – №7; Івченко О. Студентські агрокультурні походи на село // Студент революції. – 1930. – №5.
17. Резолюції І Всеукраїнської наради пролетарського студентства // Студент революції. – 1924. – № 7.
18. Т.Я. Донецький гірний рушив у техпohід // Студент революції. – 1930.
19. Пайков М. Культшефробота // Студент революції. – 1924. – № 3 - 5.
20. У Миколаївському ІНО // Студент революції. – 1924. – № 1 - 2.
21. Зюзь В. Річні підсумки // Студент революції. – 1925. – № 3.
22. Работа Донецького ІНО // Просвещение Донбасса. – 1924. – №1 - 2.
23. Петренко С. З наших досягнень // Червона зміна. – 1928. – № 2.
24. ЦДАГО. України – Ф. Р 1. - Оп. 20. - Спр. 2265.
25. З життя студентства Херсонського ІНО // Студент революції. – 1925. – №4.
26. ДАКО. – Ф Р. 709. - Оп. 2. - Спр. 189. Хроніка. Пролетарське студентство до лікнепу // Просвещение Донбасса. – 1925. – №4 - 5; Олесь. Харківське студентство в поході на неписьменність // Студент революції. – 1930. – №6.
27. Директивний лист №1 Центрального бюро пролетарського студентства про літню роботу студента-відпускника // Студент революції. – 1927. – №5.
28. Там само.
29. Відчит Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До ІІ Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства України; ЦДАГО України. – Ф. Р 1. - Оп. 20. - Спр. 3099.

Лаврут О.А. Общественная деятельность студенчества УССР в 20-е годы XX в.

На основе изучения широкого круга источников охарактеризовала вопрос общественной деятельности студентов УССР в 20-е гг. XX в. Работа с населением была составляющей студенческого бытия, была связана с будущей специальностью. Молодежь, с целью поднятия общеобразовательного уровня и изменения идеологических взглядов населения, проводила лекции, доклады, беседы, организовывала библиотеки, кружки, экскурсии. Мешали загруженность, недостаточное внимание к проблемам студентов государственных, местных органов власти и собственно общественности.

Ключевые слова: студенты, молодежь, УССР, мероприятия, общественная деятельности, идеология, политика.

Lavrut, O.A. Social activities of students in 20 years XX cent

Author, on the base learning wide circle sources, was characterized the question community activities students USSR in 20 years XX cent. Work with people was component of the students life, was connection with future professional. Young was enter of the lections, reports, conversations, organized of the libraries, group, excursions, with the purpose besting of the general-education level and change the ideological opinions people. Hinder the overwork, insufficient attention to the problems of the students states, regional governments and proper community was.

Key words: students, young, USSR, action, social activities, ideology, political.

Керівництво Радянської України у процесі утворення СРСР (1922–1923 рр.)

Досліджується ставлення керівництва радянської України до проектів утворення СРСР. Констатується глибокий розкол усередині керівництва КП(б)У й УСРР щодо сталінського проекту «автономізації». Автор наголошує, що боротьба компартійно-радянської еліта України за збереження та збільшення своїх владних повноважень у межах існування УСРР у складі СРСР вступала в протиріччя з централізаторськими прагненнями представників московського більшовизму.

Ключові слова: компартійно-радянська еліта, УСРР, більшовицька партія, конституційний процес

На початку ХХІ ст. прагнення до демократичних взірців облаштування українського суспільно-політичного життя наштовхується на нерозвинутість політичної культури, інерцію методів управління, механізмів прийняття владних рішень на різних рівнях, що декларативно тяжіють до демократичних, але насправді є продовженням засад радянської тоталітарної системи. Вагома частина цих та інших проблем сягають корінням радянського ладу. У даній статті пропонується проаналізувати одну з важливих сторінок комплексу проблем становлення радянської політичної системи – утворення СРСР та місця у цьому процесі керівництва радянської України.

11 серпня 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки до пленуму ЦК більшовицької партії питання про відносини РСФРР з іншими незалежними радянськими республіками. Конфлікти між керівними органами УСРР і РСФРР у першій половині 1922 р., позиція в них керівництва радянської України на чолі з Раковським і Фрунзе, наслідки роботи узгоджувальної комісії ЦК РКП(б) на чолі з Фрунзе в травні 1922 р., які об'єктивно були на користь партійно-державного керівництва УСРР, – усе це багато в чому сприяло визріванню переконаності керівної «трійки» членів політбюро ЦК РКП(б) та їхніх прихильників у ЦК РКП(б) у необхідності радикального реформування відносин між учасниками «договірної федерації» радянських республік. Рішучості в здійсненні своїх намірів членам «трійки» додали ще дві суттєві обставини: загострення хвороби визнаного лідера більшовицької партії В.І. Леніна наприкінці травня 1922 р. та фактичне його виключення з активної політичної діяльності й завершення влітку 1922 р. перемогою Червоної армії РСФРР воєнних дій на всій території колишньої Російської імперії.

Про атмосферу, у якій працювала ця комісія ЦК РКП(б), С.В. Кульчицький пише: «Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника по оргбюро ЦК Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про відносини РСФРР з незалежними республіками». Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень» [1,285].

Основні події та колізії, пов'язані з роботою комісії ЦК РКП(б), утвореної оргбюро ЦК 11 серпня 1922 р., досить детально дослідила наприкінці 50-х рр. минулого століття С.І. Якубовська. Її робота з цього питання звертає на себе увагу не тільки ґрунтовною фактологічною базою, сформованою в основному на фондах центральних партійних і державних архівів Москви, але й досить ліберальним для радянських часів трактуванням перебігу подій. У цій роботі всебічно критикується як проект утворення СРСР Сталіна, так і позиції керівників радянської України Раковського і Мануїльського. Якщо Раковського – по інерції зі сталінських часів – С. І. Якубовська характеризувала як прибічника ідеї конфедералізму і схильного до сепаратизму діяча, то Мануїльського звинувачувала у великодержавному шовінізмі й недооцінюванні необхідності вирішення більшовиками національного питання в радянських республіках. Факти, наведені в роботі С.І. Якубовської, продовжують викликати інтерес сучасних дослідників компартійно-радянської еліти УСРР, РСФРР і національних республік 20-х рр. минулого століття, але вони потребують іншої методологічної бази для їхньої оцінки та визначення причинно-наслідкових зв'язків [2,143-199].

В Україні сталінський проект утворення СРСР зустріли в керівному прошарку КП(б)У досить критично. Він викликав гострі публічні заперечення Х.Г. Раковського, Г.І. Петровського, М.О. Скрипника, М.В. Фрунзе, В.П. Затонського, Г.Ф. Гринька, головного редактора урядової газети «Вісті ВУЦВК» В.М. Еллана-Блакитного та інших впливових представників компартійно-радянської еліти України. Вони не бажали об'єднання з РСФРР на умовах автономії, а лише виступали за вдосконалення відносин між УСРР і РСФРР та їхнє конституційне, правове оформлення [3]. Проте перший секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський, зваблений Сталіним партійною посадою члена ЦК РКП(б), був іншої думки, яка мало чим відрізнялась від позиції Сталіна та Зинов'єва. Треба зважати й на те, що позиція Д.З. Мануїльського знаходила широку підтримку не тільки серед частини членів ЦК КП(б)У, але й серед значної кількості партійно-радянських керівників у Харкові та на місцях, які не розуміли й не хотіли розуміти засад радянської державності УСРР. Російські історики В.В. Журавльов і А.П. Ненароков вважають, що свою позицію з питання національно-державного будівництва Мануїльський виклав Леніну під час їхньої зустрічі 1 вересня 1922 р. в Горках [4]. Формуючи свої погляди на підходи та заходи створення єдиної федерації радянських республік, а фактично унітарної держави СРСР, Мануїльський 4 вересня 1922 р. писав Сталіну: «Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати «національним» етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелося розв'язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, якій революція надала руху і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу «Вандею». Зміна економічної політики внесла

заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей... Український мужик «національним» питанням не цікавиться і більше брати участь в бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з'їздів Рад, здобувши своє законодавче затвердження на Всеросійському з'їзді в грудні» [5,193-194].

Іншої думки щодо сталінських підходів до створення СРСР мав Раковський. У своєму листі від 28 вересня 1922 р. він у першу чергу звертає увагу на те, що у проекті Сталіна існує велика кількість протиріч і незрозумілих місць. Насамперед, Раковський вбачав ці протиріччя в компетенції та функціях так званих об'єднаних і необ'єднаних наркоматів УСРР і РСФРР. Особливе його зацікавлення викликали наркомати закордонних справ РСФРР і радянських «незалежних» республік. Раковський вважав, що ліквідація наркоматів закордонних справ радянських республік, і безпосередньо в УСРР, є одним із перших кроків ліквідації формальної незалежності цих радянських республік. Тут він принципово розходився зі Сталіним і Чичеріним [6,209].

Текст листа Х.Г. Раковського до Й.В. Сталіна від 28 вересня 1922 р. свідчить, що голова Раднаркому УСРР досить точно визначив головну мету проекту Сталіна – ліквідація «незалежних» радянських республік і створення унітарної, централізованої держави.

Цікаво, що проект Сталіна Раковський критикував і з точки зору погіршення умов економічного розвитку радянських республік, і з точки зору подальших перспектив розвитку комуністичної революції в Європі.

Відсутність сформульованої позиції ЦК КП(б)У у вересні 1922 р. стосовно проекту Сталіна щодо засад утворення СРСР викликає подив уважного дослідника. Особливо в умовах, коли свою позицію конкретно висловили ЦК компартій Азербайджану, Вірменії, Грузії, Білоруської СРР (відомо, що ЦК компартій Вірменії та Азербайджану підтримали проект сталінської «автономізації», ЦК компартії Грузії рішуче сказав «ні» планам свого земляка, а ЦК компартії Білорусії забажало врегулювання відносин між наркоматами БСРР і РСФРР за аналогією з наркоматами УСРР і РСФРР. Крім того, комуністичні керівники Білорусії несподівано для ЦК РКП(б) і Сталіна поставили питання щодо повернення до складу БСРР території Вітебської та Гомельської губерній [7].

Існує думка, що «трійка» московських вождів, знаючи про заперечення Раковського, Фрунзе, Скрипника, Петровського, Затонського та інших впливових членів ЦК КП(б)У проти проекту створення СРСР на засадах сталінської «автономізації», не рекомендували першому секретарю ЦК КП(б)У Мануїльському збирати пленум ЦК КП(б)У для офіційного висловлення та формулювання позиції компартійно-радянської еліти України з цього питання. Крім того, «трійці» й особисто Сталіну було добре відомо, що Раковський і Мануїльський стояли на діаметрально протилежній позиції стосовно проекту Сталіна і результатів роботи комісії оргбюро ЦК РКП(б), яка вирішила підтримати проект сталінської «автономізації» формально «незалежних» радянських республік.

С.В. Кульчицький висловлює думку, що Х.Г. Раковський і Г.І. Петровський спеціально затягували й офіційне формулювання керівництвом УСРР свого ставлення до проекту Сталіна, і роботу комісії оргбюро ЦК РКП(б) ще тому, що мали надію на особисте втручання хворого В.І. Леніна в процес утворення СРСР. «Можливо, що про хід справи Леніна повідомив

Раковський, який мав аудієнцію в Горках ще 25 серпня. Можливо й те, що Раковський узгодив свою тактику відвертого затягування роботи комісії оргбюро з Леніним, повернення якого в кремлівський кабінет очікувалося залежно від вердикту лікарів наприкінці вересня або на початку жовтня. В усякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії оргбюро призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим, і його, звичайно, відхилили», – пише С.В. Кульчицький [1,286; 8,189-190].

Компартійно-радянській еліті України восени 1922 р. не вдалося зупинити реалізацію намірів керівництва РКП(б) і РСФРР щодо утворення єдиної комуністичної держави. Цьому сприяв не тільки глибокий розкол усередині керівництва КП(б)У й УСРР з питання ставлення до сталінського проекту «автономізації», але й партійна готовність слідувати за московськими вождями більшовизму. Ця остання тенденція конкретно визначалась на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 3 жовтня 1922 р., яке розглядало новий, перероблений Й.В. Сталіним проект утворення СРСР після ленінської критики та натиску на «трійку» партійно-державного керівництва УСРР, БСРР і Грузії. Відомо, що Сталін намагався захищатись від ленінської критики. Але розуміючи, що ЦК РКП(б) підтримує позицію Леніна, Сталін переробив резолюцію комісії оргбюро ЦК партії з урахуванням зауважень вождя. Новий проект за підписами Сталіна, Орджонікідзе, Мяснікова та Молотова був відправлений усім членам і кандидатам у члени ЦК РКП(б). Наближався пленум ЦК РКП(б), тому Сталін і його прихильники намагалися здобути підтримку всього складу Центрального комітету [9,558-559].

На розсуд політбюро ЦК КП(б)У, скликаного 3 жовтня 1922 р., тобто напередодні пленуму ЦК, який відбувся в Москві 6 жовтня, був представлений проект нової резолюції комісії оргбюро ЦК РКП(б). Зміст цього документу добре відомий історикам.

16-17 жовтня 1922 р. пленум ЦК КП(б)У підтримав рішення пленуму ЦК РКП(б) щодо створення федеративного союзу радянських республік. Було взято до відома, що голова Раднаркому УСРР Х.Г. Раковський і голова ВУЦВК Г.І. Петровський були включені до конституційної комісії, яка мала підготувати документи для проведення I Всесоюзного з'їзду рад 30 грудня 1922 р. Головою комісії став Сталін, а до її складу, окрім Раковського та Петровського, увійшли: Калінін, Каменєв, П'ятаков, Чичерін і представники радянських республік. Як бачимо, і в цій комісії, як і в комісії оргбюро ЦК РКП(б), яка працювала з 11 серпня 1922 р., Раковський і Петровський мали більше опонентів, ніж однодумців. Тому Раковський вирішив на цьому пленумі ЦК КП(б)У заручитись підтримкою партійно-державного керівництва УСРР у майбутніх баталіях на всесоюзному рівні [10].

Про те, що компартійно-радянська еліта України восени 1922 р. намагалась зберегти формальну незалежність УСРР, свідчили два рішення політбюро ЦК КП(б)У, які були затверджені 11 та 23 жовтня, тобто вже після того як 6 жовтня відбувся пленум ЦК РКП(б).

11 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У заслухало інформацію Г.І. Петровського і М.В. Фрунзе про затверджені рішення пленуму ЦК РКП(б) щодо утворення СРСР. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Петровському і Фрунзе зробити повідомлення про рішення пленуму ЦК РКП(б) на засіданні комуністичної фракції ВУЦВК, а також вирішило

докласти максимум зусиль для популяризації рішень пленуму ЦК РКП(б) у центральній республіканській і місцевій пресі [11, арк. 75].

23 жовтня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про агітацію серед трудящих мас за утворення СРСР. Затверджене з цього питання рішення свідчило, що керівництво КП(б)У восени 1922 р., ще мало надію зберегти формальну незалежність УСРР. У цьому рішенні політбюро ЦК КП(б)У говорилося (мовою оригіналу): «Послать губкомам директиву: поднять агитацию за союзное объединение Советских республик, указывая на выгоду для Украины более тесной связи с РСФСР, причем разъяснять губкомам, что объединение республик отнюдь не является ликвидацией их самостоятельности» [12, 153].

Але не всі члени політбюро ЦК і Центрального комітету КП(б)У свої виступи в пресі витримували в дусі рішень від 11 та 23 жовтня 1922 р. Перший секретар ЦК Мануїльський, який все більше відчував підтримку своїх зусиль із боку Сталіна і Зинов'єва, продовжував публічно висловлювати погляди на створення СРСР, сформульовані в уже цитованому листі до Й.В. Сталіна від 4 вересня 1922 р. У статті, опублікованій у московській газеті «Известия» 17 листопада, Мануїльський писав, що відносини радянських республік повинні бути радикально переглянуті: «Новий період має бути періодом автономізації республік...» [13, с. 18]. Фактично Д.З. Мануїльський не відмовлявся від своєї позиції щодо утворення СРСР навіть після рішень пленуму ЦК РКП(б) від 6 жовтня 1922 р. Це сприяло його зростаючій ізоляції всередині верхівки КП(б)У восени 1922 р. – взимку 1923 р. Його підтримував тільки другий секретар ЦК КП(б)У Д.З. Лебедь. Г.І. Петровський співпрацював з Х.Г. Раковським у серпні–вересні 1922 р. в комісії оргбюро ЦК РКП(б), де послідовно підтримував його зусилля, спрямовані на збереження формальної незалежності УСРР і реалізації рішень комісії ЦК партії на чолі з М.В. Фрунзе, розроблених у травні того ж року [14, 73].

Протягом 1922 р. М.О. Скрипник гостро критикував позицію Д.З. Мануїльського з питання створення СРСР. Але він не входив тоді до складу членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б) і мав досить обмежені можливості для доведення своєї позиції до керівництва ЦК РКП(б). Досить послідовно відстоював позицію ЦК КП(б)У у відносинах між УСРР і РСФРР протягом 1922 р. М.В. Фрунзе, який тоді ще не розійшовся з Х.Г. Раковським на підставі належності до різних елітарних угруповань у керівництві РКП(б).

30 листопада політбюро ЦК РКП(б) заслухало доповідь Сталіна і затвердило «Основні пункти Конституції СРСР». Того дня цей документ разом із протоколами комісії ЦК РКП(б) був направлений у ЦК компартій Закавказзя, України, Білорусії для винесення на обговорення з'їздами рад національних республік [13, 20–21].

8 грудня політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову про склад делегації УСРР на першому з'їзді Рад СРСР. Було вирішено, що республіку на цьому історичному з'їзді буде представляти повний склад членів ВУЦВК [15, арк. 103в]. 14 грудня політбюро ЦК додатково затвердило перелік «центральных работников», які були відряджені на I з'їзд Рад СРСР до Москви. До цього переліку було включено 53 більшовицьких діячів України, а фактично всіх тих, кого можна безпомилково назвати політичною елітою УСРР 1922–1923 рр.

11 грудня 1922 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що розглянув питання щодо об'єднання в Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Заслухавши й обговоривши доповідь М.В. Фрунзе, пленум ЦК схвалив для проголошення на VII Всеукраїнському з'їзді рад вироблену комісією ЦК КП(б)У загальну декларацію щодо утворення СРСР із внесеними комісією доповненнями. У цих доповненнях указувалося: декрети і постанови СРСР видаються мовами союзних республік; уповноважені в складі Раднаркому УСРР діють згідно з положенням, розробленим і затвердженим ЦВК СРСР; суміщення посад у Раднаркомі СРСР і в Раднаркомі РСФРР вважається недоцільним [16,117].

Головними дійовими особами на VII Всеукраїнському з'їзді рад, що відбувся у Харкові 10-14 грудня 1922 р., були М.В. Фрунзе, Г.І. Петровський, М.О. Скрипник, Е.Й. Квірінг, В.П. Затонський, М.М. Полоз та інші діячі ЦК КП(б)У. Вони підтримали ідею союзу радянських «незалежних» республік, сподіваючись, що це буде справді спілка суверенних держав [17]. Із доповіддю на VII Всеукраїнському з'їзді рад щодо союзного об'єднання радянських республік виступив заступник голови Раднаркому УСРР М.В. Фрунзе. Після обговорення доповіді з'їзд ухвалив Декларацію щодо утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР (13 грудня 1922 р. утворення СРСР знайшло підтримку на I Закавказькому з'їзді рад, 18 грудня – на IV Білоруському з'їзді рад, 23 грудня – на X Всеросійському з'їзді Рад). Насправді VII Всеукраїнський з'їзд рад оформив те, що було опрацьовано та підготовлено раніше компартійно-радянськими елітами УСРР, БСРР, Закавказзя і вождями більшовизму в Москві. Думка народу України фактично й юридично не враховувалася при прийнятті рішення щодо включення України до складу СРСР. Але компартійно-радянська еліта УСРР ще намагалася закріпити обсяг своєї досить великої влади в республіці. Декларація VII Всеукраїнського з'їзду рад проголосила: «Союз Соціалістичних Радянських республік має забезпечити: 1) найтіснішу єдність політики радянських республік у галузях міжнародній і господарській; 2) достатній, сумісний з інтересами загальносоюзного цілого простір виявлення їхньої господарської ініціативи; 3) самостійність розвитку національно-культурного будівництва» [18,374]. Після цього в декларації наводився перелік основних статей, що, на думку VII Всеукраїнського з'їзду рад, мали бути включені до Конституції СРСР. Усі ці статті в основному співпадали зі статтями Союзного договору, підготовленого комісією ЦК РКП(б) і підкомісією Г.В. Чичеріна. Але були й відмінності. У постанові VII Всеукраїнського з'їзду рад говорилося, що у складі Раднаркому СРСР посади голови Раднаркому та союзних наркомів не повинні бути об'єктом сумісництва з відповідними посадами в окремих національних республіках. На думку компартійно-радянської еліти України цей захід повинен був запобігти фактичному об'єднанню керівних органів СРСР і РСФРР [18,385].

30 грудня 1922 р. у Великому театрі в Москві відбувся I з'їзд рад СРСР, що затвердив головні засади утворення нової федеративної держави. У роботі з'їзду взяли участь 2215 делегатів, із яких 1673 мали вирішальний голос, а 541 – дорадчий голос; 364 делегати були представниками УСРР [19]. Серед представників радянської України була фактично вся компартійно-радянська еліта республіки початку 20-х рр.: Х.Г. Раковський, М.В. Фрунзе, Д.З. Мануїльський, Г.І. Петровський, В.Я. Чубар, М.Ф. Владимирський, В.П. Затонський, А.В. Іванов, О.Г. Шліхтер, Г.І. Котовський, М.М. Полоз, М.О. Скрипник, В.М. Еллан-Блакитний, М.К. Ветошкін, Ф.Я. Кон і багато інших.

Суттєве загострення відносин між компартійно-радянськими елітами УСРР і РСФРР у першій половині 1923 р. було, у першу чергу, пов'язане з розбіжностями в підходах до конституційних засад новоутвореного СРСР. Та обставина, що верхівка КП(б)У розробила і сформулювала своє бачення конституційних засад СРСР, що забезпечувало досить великий обсяг і значний рівень владних повноважень партійно-державного керівництва УСРР, дуже турбувала і дратувала Зинов'єва, Каменєва і особливо Сталіна як головного «фахівця» з питань національно-державного будівництва за відсутності тяжко хворого Леніна. Персональна позиція Раковського, який був не тільки головою Раднаркому УСРР і членом політбюро ЦК КП(б)У, але й авторитетним і впливовим членом ЦК РКП(б), відомим діячем міжнародного соціал-демократичного руху, викликала в «трійки» московських вождів політбюро ЦК РКП(б) реальну підозру в намірах подальшої політики та стійку особисту ненависть. Проблема нейтралізації «самостійності» компартійно-радянської еліти України в 1923 р. стала для Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва і Й.В. Сталіна нагальною потребою, що вимагала здійснення цілого комплексу заходів з радикального розколу верхівки КП(б)У та політичної ізоляції Раковського в політбюро і ЦК КП(б)У. У 1923 р. Л.Д. Троцький на відміну від «трійки» демонстрував своє розуміння вимог і пропозицій партійно-радянського керівництва УСРР щодо питань формулювання змісту та форм конституційних засад СРСР, але, залишившись в однині в політбюро ЦК РКП(б) без підтримки В.І. Леніна і не маючи реальної більшості прихильників у ЦК РКП(б), активної допомоги Раковському й «українцям» надати не міг.

З початку 1923 р. компартійно-радянська еліта України активно включилась у формування конституційних засад СРСР. 19 січня 1923 р. політбюро розглянуло питання про включення представників УСРР до складу комісії з розроблення проектів про загальносоюзні вищі органи, бюджетної комісії, комісії з розроблення проекту положення про Верховний суд, а також про державний прапор і державний герб СРСР. Згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 19 січня 1923 р. було вирішено, що УСРР делегує для роботи в комісії ЦВК Союзу з розроблення положень про Раднарком (уряд), Раду Праці й Оборони і Наркомати СРСР Х.Г. Раковського. До комісії ЦВК Союзу з бюджету був затверджений Г.Ф. Гринько, а до комісії з вироблення положення про Верховний Суд – М.О. Скрипник. Г.І. Петровський був висунутий у комісію ЦВК Союзу, яка розглядала проекти прапора і герба СРСР. Тоді ж окремим пунктом своєї постанови політбюро ЦК КП(б)У доручило М.В. Фрунзе жити заходів з вироблення проекту відносин об'єднаних наркоматів СРСР і УСРР. Це питання особливо турбувало верхівку КП(б)У в зв'язку з активним втручанням Раднаркому та наркоматів РСФРР у господарські справи радянської України [20, арк.8].

9 і 17 лютого 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У знову розглядало питання про підготовку проектів рішень про відносини Раднаркому й наркоматів СРСР і союзних республік, накреслило додаткові заходи щодо організації цієї роботи. Тоді Раковський і Фрунзе вирішили виступити із заявою від ЦК КП(б)У щодо цього питання на пленумі ЦК РКП(б), який відбувся 23-24 лютого 1923 р., і тому вони заручились підтримкою політбюро ЦК КП(б)У. 17 лютого 1923 р. на засіданні політбюро ЦК Компартії України особлива увага приверталася відпрацюванню положення про порядок і ступінь підпорядкованості уповноважених наркоматів СРСР при Раднаркомі УСРР у межах їхньої компетенції. Політбюро ЦК КП(б)

У вважало за необхідне передбачити в бюджетних розділах Конституції СРСР положення про надання національним республікам права встановлювати додаткові податки і збори в певних обсягах з метою розширення їхніх можливостей у вирішенні соціальних і господарських питань. Ці податки пропонувалося запроваджувати у разі згоди з боку відповідних органів і наркоматів СРСР впродовж установленого строку. Також політбюро ЦК КП(б)У розробило пропозицію про необхідність створення другої палати ЦВК СРСР на основі рівного представництва національних республік, які утворили СРСР. Політбюро ЦК КП(б)У, особливо Х.Г. Раковський і М.В. Фрунзе, вважало, що створення другої палати ЦВК – Палати Національностей – стане гарантією рівноправності союзних республік [21, арк.23].

У лютому 1923 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР утворили конституційну комісію для участі в розробленні основних засад будівництва СРСР.

Лютневі напрацювання верхівки КП(б)У і конституційної комісії Раднаркому УСРР трохи пізніше, у травні–червні 1923 р., трансформувалися в український проект Конституції СРСР. Вимоги Раковського та інших представників компартійно-радянської еліти до московських керівників РКП(б) розглянути та врахувати основні положення українського проекту Конституції СРСР вплинули не тільки на весь перебіг подій, пов'язаних із формуванням й оформленням конституційних засад СРСР у 1923–1924 рр., але й на терміновий перехід до партійно-державної політики коренізації, яка отримала в УСРР назву українізації.

Аналіз виступів Х.Г. Раковського, Г.Ф. Гринька, М.О. Скрипника на пленарній частині XII з'їзду РКП(б), їхніх виступів і слів М.В.Фрунзе, М.М. Полоза на секції з'їзду з національного питання свідчить, що представники верхівки КП(б)У, крім Е.Й. Квірінга, продовжували відстоювати позицію, сформульовану на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У. Уже на XII з'їзді РКП(б) стало зрозумілим, що декілька головних моментів позиції керівництва УСРР знайшли своє втілення в позиції верхівки РКП(б): необхідність переходу до політики коренізації з метою зміцнення комуністичної влади в національних республіках; визначення небезпеки великодержавного шовінізму в діяльності партійно-державного апарату РСФФР і союзних республік; визнання необхідності у другій палаті національностей у структурі ЦВК, яка б репрезентувала через своїх представників усі союзні республіки.

Рішуче представники компартійно-радянської еліти України виступили на з'їзді проти диктату союзних наркоматів і наркоматів РСФФР щодо владних структур союзних республік і конкретно стосовно керівництва УСРР. Х.Г. Раковський запропонував забрати у союзних наркоматів і наркоматів РСФФР 9/10 їхніх прав стосовно урядових структур союзних республік і передати їх урядам і наркоматам цих республік [22, 582]. Особливу підтримку з боку представників інших радянських республік здобула пропозиція М.В. Фрунзе про включення до проекту резолюції положення про рішуче відокремлення уряду і наркоматів РСФФР від аналогічних союзних структур [22, 503–504, 581–582]. Сталін і його прихильники в керівному загалі партії ззовні погодилися з цим на XII з'їзді РКП(б), але пізніше в СРСР конкретна практика вирішення цього питання пішла тим шляхом, проти якого виступали в 1923 р. «українці» [23, 180].

Серед інших пропозицій представників української делегації на XII з'їзді РКП(б) треба, на наш погляд, виділити такі: 1. Пропозиція

М.О. Скрипника про проведення широкомасштабної політики українізації не тільки безпосередньо в УСРР, але й у всіх місцях компактного проживання українців у межах СРСР. У першу чергу, Скрипник вів мову про 7 млн українців, які проживали на території РСФРР [22,570-571]; 2. Той же Скрипник виступив проти русифікаторської місії Червоної армії. Він запропонував змінити зміст політично-виховної роботи в армії з метою забезпечення мовно-культурних потреб армійської молоді, яка формувалася з робітників і селян [22,571].

До остаточного тексту резолюції XII з'їзду РКП(б) була включена й пропозиція Г.Ф. Гринька, з якою він виступив під час роботи секції з'їзду з національного питання стосовно того, що місцева мова в союзних республіках повинна стати мовою навчання не тільки в загальноосвітніх школах, але й у місцевих партійних школах. Гринько, як і Скрипник, виступав за те, щоб всі партійно-радянські працівники в союзних республіках добре володіли місцевою мовою. Пропозиція Г.Ф. Гринька була включена до остаточної редакції резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання [23,173-174].

Аналізуючи події XII з'їзду РКП(б) треба ще раз підкреслити, що ні Х.Г. Раковський, ні М.В.Фрунзе, ні будь-хто інший з української делегації ніколи не виступав проти утворення СРСР. Ніхто з представників компартійно-радянської еліти України, включаючи Раковського, не мав тоді сепаратистських або «самостійницьких» намірів щодо подальшого існування УСРР. На наш погляд, можна погодитися з висновком В.Ю. Мельниченка, що Х.Г. Раковський «виступав не проти ленінської постановки питання про утворення Союзу РСР, а проти сталінської практики відносин РСФРР та інших братніх республік. Голова Раднаркому України не з чужих слів, а з особистого досвіду знав про великодержавні настрої в практиці окремих наркоматів, непоодинокі випадки перевищення ними своїх повноважень, добре бачив прояви централістсько-бюрократичної тенденції. Він слушно вважав, що ці явища треба викорінювати в зародку і тим самим покласти край спробам обмеження незалежності республік та їхніх національних інтересів» [24,31]. За це ж виступали і М.В. Фрунзе, і М.О. Скрипник, й інші керівники КП(б)У й УСРР. Але Сталін уже на XII з'їзді перевів дискусію з Раковським в особисту площину, маючи за мету відділити позицію Християна Георгійовича від позиції інших представників компартійно-радянської еліти України. Особливо зачепила Сталіна висловлена Раковським на пленарному засіданні з'їзду думка: «Товариші, я заявляю, що союзне будівництво пішло неправильним шляхом. Як відомо, це думка не лише моя – це думка Володимира Ілліча. Я ще у вересні (1922 р. – *М.Ф.*) сигналізував у спеціальній доповідній записці ЦК про помилку, що готувалася...» [22,582].

На наш погляд, можна виділити чотири головні особливості в позиції компартійно-радянської еліти України в травні–липні 1923 р.

По-перше, керівництво УСРР і верхівка КП(б)У відпрацювали в травні 1923 р. свій, «український» варіант договору про створення Союзу РСР. Його ж за назвою «Проект Конституції СРСР» розглянули на своєму об'єднаному засіданні члени президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР 23 травня 1923 р. На цьому засіданні «основні пункти проекту були розглянуті, а ті, що залишилися нерозглянутими, доручалося членам союзної Конституційної комісії захищати в Москві на їхній розсуд» [25,116].

По-друге, Х.Г. Раковський був переконаний, що особисто він і підготовлений керівництвом УСРР «Проект Конституції СРСР» віддзеркалюють

точку зору з національного питання В.І. Леніна. Від Л.Д. Троцького він знав, що в лютому – на початку березня 1923 р. В.І. Ленін готувався до рішучого наступу проти Г.О. Зинов'єва, Л.Б. Каменєва і Й.В. Сталіна з метою усунення останнього з посади генерального секретаря ЦК РКП(б). Помилки Сталіна з національного питання особливо цікавили Леніна. Хвороба вождя, яка завадила йому взяти участь у роботі XII з'їзду партії, врятувала становище Сталіна, але Х.Г. Раковський був переконаний, що разом із Д.Л. Троцьким і його прихильниками він зможе відстояти «українську платформу» в конституційному процесі [26,215-220]. Майбутня поразка й усунення з України були несподіваними не тільки для Раковського, але й для Троцького.

По-третє, український «Проект Конституції СРСР» з'явився в результаті колективної творчості партійно-державної верхівки УСРР у травні 1923 р. Безумовно, центром, у якому відпрацьовувались основні положення українського «Проекту», був Раднарком УСРР, а головною діючою особою в процесі відпрацювання став Х.Г. Раковський. Але Е.Й. Квірінг лицемірно перебільшував на червневому пленумі ЦК КП(б) У 1923 р., коли говорив, і записав це ж до проекту резолюції пленуму, що Х.Г. Раковський не узгодив український «Проект Конституції СРСР» із політбюро ЦК КП(б)У і самостійно направив його на розгляд до Москви. Члени політбюро ЦК КП(б)У все добре знали. 4 травня 1923 р. була створена комісія у складі В.П. Затонського, Е.Й. Квірінга, Х.Г. Раковського і М.В. Фрунзе «для практичного втілення в життя рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання» [27,арк.47]. 11 травня 1923 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У був затверджений протокол комісії Раднаркому із союзного законодавства з рядом змін, спрямованих на розширення й зміцнення прав УСРР як незалежної республіки у складі федерації. Тоді ж, 11 травня 1923 р., політбюро ЦК КП(б)У доручило Раковському розробити й внести на засідання політбюро загальну директиву з питання про права окремих союзних республік в умовах утворення СРСР щодо регулювання діяльності різних господарчих об'єднань і трестів як державної, так і приватної форми власності [28,арк.50]. Увечері того ж дня Раднарком УСРР розглянув увесь комплекс вищезазначених питань. Їхнє обговорення завершилось рішенням про «необхідність урахування інтересів національних республік при розробленні положень про відносини союзних органів з республіканськими» [25,115-116].

Добре знаючи, що аналогічні настрої мали місце і серед керівництва інших союзних республік, компартійно-радянська еліта України сподівалася, що її позиція буде врахована другою конституційною комісією ЦВК РСРС і комісією ЦК РКП(б).

Четверта особливість позиції верхівки КП(б)У в травні–липні 1923 р. полягала в тому, що український «Проект Конституції СРСР» не суперечив резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного питання. І саме рішеннями XII з'їзду РКП(б) намагався аргументувати необхідність урахування положень українського «Проекту Конституції СРСР» Раковський під час полеміки зі Сталіним 12 червня 1923 р. на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей [29,388]. Але Сталін на це сказав, що XII з'їзд РКП(б) поправки Раковського до резолюції з національного питання відхилив, і додав засуджуючим тоном: «Я бачу, що деякі т.т. з українців за період від I з'їзду партії і до теперішньої наради зазнали деяку еволюцію від федералізму до конфедералізму. Ну, а я за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто

проти пропозицій Раковського і Скрипника» [29,388]. Інакше кажучи, «трійка» досить довільно трактували на свою користь будь-які рішення.

Останні конституційні «бої» представників компартійно-радянської еліти України мали місце 8-16 червня 1923 р. під час роботи розширеної конституційної комісії ЦВК СРСР. Відчувалося ставлення до Х.Г. Раковського як до опозиційно налаштованого діяча. М.В. Фрунзе вже не дуже приховував своїх розбіжностей із головою Раднаркому УСРР. Коли на першому засіданні конституційної комісії ЦВК СРСР 8 червня 1923 р. виникла суперечка між Х.Г. Раковським і М.І.Калініним з приводу того, чи можна Декларацію та Договір про утворення СРСР називати Конституцією СРСР, то М.В. Фрунзе і Д.З. Мануїльський виступили проти Раковського. Він наполягав, що Декларацію та Договір не можна вважати за Конституцію СРСР і взагалі виступав проти поняття «Конституція». Фрунзе і Калінін говорили: якщо окремі радянські держави об'єднуються в єдину союзню, то вона повинна мати свою Конституцію. Раковський вбачав у цьому можливість втрати державної самостійності УСРР [19,31-32]. У конституційній комісії Х.Г. Раковський і М.О. Скрипник опинились у безперспективній меншості з більшості питань.

Після того як розширена конституційна комісія 8-16 червня 1923 р. розробила основні засади будівництва СРСР, це питання ще раз було обговорено і затверджено на пленумі ЦК РКП(б). До початку липня 1923 р. розробка конституції СРСР в основному була завершена. 6 липня 1923 р. друга сесія ЦВК СРСР першого скликання схвалила постанову, у якій підкреслювалось: «Основний закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік ухвалити і терміново надати чинності» [30,394].

Після цього конституційний процес знайшов своє логічне завершення на II з'їзді Рад СРСР. Постановою від 31 січня 1924 р. з'їзд ухвалив основний закон (Конституцію) Союзу РСР – першу Конституцію союзної держави. А напередодні цієї події VIII Всеукраїнський з'їзд Рад розглянув питання про Конституцію СРСР і 19 січня 1924 р. одностайно ратифікував її [31,255].

Усунення Х.Г. Раковського з України значно зменшило напругу в стосунках між компартійно-радянською елітою республіки та союзним і партійним центром у Москві. Верхівка РКП(б) і безпосередньо «трійка» вождів – Зинов'єв, Каменєв, Сталін, – висунувши на ключові посади в УСРР лояльних до себе більшовицьких діячів, намагалась у 1923–1924 рр. налагодити конструктивну співпрацю з головою Раднаркому радянської України В.Я. Чубарем, першим секретарем ЦК КП(б)У Е.І. Квірінгом, головою ВУЦВК Г.І. Петровським та іншими керівниками бунтівної республіки. Для «трійки» було важливим не відштовхнути українських керівників у бік Троцького і Раковського в умовах відкритої боротьби за владу в СРСР і РКП(б). Тому в 1923–1924 рр. був короткий період у відносинах між Москвою та Харковом, коли до пропозицій керівництва УСРР уважно прислуховувались.

Зміцненню взаємопорозуміння між верхівкою КП(б)У і «трійкою» вождів московського політбюро ЦК РКП(б) сприяв факт повернення до складу політбюро ЦК КП(б)У 1 червня 1923 р. Д.З. Мануїльського.

Розгляд комплексу подій, пов'язаних з позицією та поведінкою компартійно-радянської еліти УСРР в 1922–1925 рр., тобто в період утворення СРСР, дозволяє дійти низки висновків.

Керівництво КП(б)У, включаючи Х.Г. Раковського, М.В. Фрунзе, М.О. Скрипника, не планувало і не намагалося ніколи досягти реальної незалежності УСРР у 1919–1923 рр. Сталінські звинувачення Раковського і Скрипника в конфедералістських намірах мали політичний, а не реальний зміст. Тобто ці звинувачення були безпідставними.

Х.Г. Раковський і компартійно-радянська еліта України боролась у 1922–1925 рр. за збереження та збільшення своїх обсягів влади та владних повноважень у межах існування УСРР у складі СРСР. Об'єктивно ця боротьба вступала в протиріччя з централізаторськими прагненнями та конкретною діяльністю московських вождів більшовизму в союзно-державному будівництві. Усунення Раковського з України влітку 1923 р., таким чином, мало як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Керівній «трійці» політбюро ЦК РКП(б) вдалось у 1923 р. розколоти верхівку КП(б)У і звабити більшість ЦК КП(б)У на чолі з Е.Й. Квірінгом новими партійними та державними посадами в обмін на лояльність до антитроцькістської частини більшовицької еліти й керівництва СРСР.

Представники компартійно-радянської еліти України в 1922–1924 рр., тобто під час утворення СРСР, своєю діяльністю та поведінкою довели, що ідеологія більшовизму і статутні засади існування РКП(б) були для них більш вагомими поняттями, ніж державні інтереси України та її народу. Парадокс був у тому, що сформована до 1922 р. політична еліта республіки не мала намірів перетворення формальної незалежності УСРР у реальну державну незалежність.

Політична еліта УСРР не використала в 1922–1923 рр. жодної демократичної форми з'ясування волі та позиції українського народу щодо входження республіки до складу СРСР. Усе вирішила невелика група більшовицьких діячів у Харкові та Москві. Вони були переконані, що краще за народ знають його волю, хоча мали стійку підозру, що не всі українці згодні з їхньою точкою зору. Ця підозра в 1920–1930-х рр. постійно трансформувалась у масові репресії, пошуки «націоналістів», «націонал-ухильників», «зрадників та іноземних шпигунів». Більшовицька диктатура в Україні стала в цей період головним чинником загальнонаціональної трагедії українців. Входження УСРР до складу СРСР цю диктатуру тільки зміцнило.

Література

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
2. Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. 1922-1925 гг. – М., 1960.
3. Ложкін В., Цехмістро Н. Як ми об'єднувалися в Союз. Позиція керівних діячів України у питанні створення СРСР // Освіта. – 1991. – 1 листопада.
4. В.И. Ленин: «Вместе и наравне...». Страницы истории: образование СССР. Беседа с В.В. Журавлевым и А.П. Ненароковым // Правда. – 1988. – 8 июля.
5. Письмо Д.З. Мануйльского И.В. Сталину. 4 сентября 1922 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9.
6. Замечания тов. Раковского по проекту резолюции о взаимоотношениях РСФСР с независимыми республиками. 28 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9.
7. Выписка из протокола № 7 заседания Пленума ЦК Азербайджанской компартии (б). 11 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9; Выписка из протокола заседания ЦК КП Грузии. 15 сентября 1922 г. Резолюция ЦК

КПГ // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9; Выписка из протокола № 2 заседания Пленума Центрального Бюро Компартии Белоруссии. 16 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9; Телеграмма секретаря ЦК Компартии Армении С.Л. Лукашина в Закавказский краевой комитет РКП(б) // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9.

8. Волковинський В.М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К.: Політвидав України, 1990.

9. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Издание 5-е. – Т. 45.

10. Мельниченко В. Чи був Раковський конфедералістом? // Літературна Україна. – 1989. – 23 березня.

11. Протокол № 81 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 11 октября 1922 г. – п. 2. Информация тт. Петровского и Фрунзе по вопросу о взаимоотношениях между РСФСР и независимыми республиками, обсуждавшемуся в пленуме ЦК РКП // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30.

12. Якубовская С.И. Строительство союзного советского социалистического государства. 1922-1925 гг. – М., 1960.

13. Цит. за: Пентковская В.В. Роль В.И. Ленина в образовании СССР // Вопросы истории. – 1956. – № 3.

14. Діброва С.С., Панчук М.І. Вогонь і попіл // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.

15. Протокол № 98 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 8 декабря 1922 г. – п.9. Об украинской делегации на общесоюзный съезд Советов // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 30.

16. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К., 1961.

17. Ложкін В., Цехмістро Н. Як ми об'єднувалися в Союз. Позиція керівних діячів України у питанні створення СРСР // Освіта. – 1991. – 1 листопада.

18. История Советской Конституции. Сборник документов. 1917-1957 гг. – М., 1957.

19. Якубовская С.И. Развитие СССР как союзного государства 1922-1936 гг. – М., 1972.

20. Протокол № 105 засідання політбюро ЦК КП(б)У от 19 января 1923 г. – п. 15, 16. О комиссиях ЦИКа Союза // ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 40.

21. Протокол № 113 засідання політбюро ЦК КП(б)У от 17 февраля 1923 г. – п. 2. Тезисы по национальному вопросу // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40.

22. Двенадцатый съезд РКП(б). 17-25 апреля 1923 года: Стенографический отчет. – М., 1968.

23. XII съезд РКП(б). Стенограмма заседания секции съезда по национальному вопросу 25 апреля 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 3 (314).

24. Мельниченко В.Ю. XII з'їзд РКП(б): Раковський проти Сталіна // Український історичний журнал. – 1989. – № 12.

25. Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1.

26. Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии: В 2 т. – М., 1990. – Т. 2.

27. Протокол № 3 засідання політбюро и ЦКК ЦК КП(б)У от 4 мая 1923 г. – п. 14. О практических мероприятиях по проведению решений съезда по нац. вопросу (докл. Лебедь) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40.

28. Протокол № 5 заседания политбюро ЦК КП(б)У от 11 мая 1923 г. – п. 4. Директивы Комиссии по союзному законодательству (докл. Рейхель и Квинринг) // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40.

29. Ответ И.В. Сталина на выступления в прениях на IV совещании ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 12 июня 1923 г. // Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 / Под ред. Э.Б. Генкиной. – М.; Л., 1949.

30. Постановление 2-й сессии Центрального исполнительного комитета СССР о Конституции СССР. 6 июля 1923 г. // Образование СССР. Сборник документов. 1917-1924 / Под ред. Э.Б. Генкиной. – М.; Л., 1949.

31. Історія держави і права Української РСР (1917-1960). – К., 1961.

Фролов М.О. Руководство советской Украины в процессе образования СССР (1922–1923 гг.)

Исследуется отношение руководства советской Украины к проектам образования СССР. Констатируется глубокий раскол внутри руководства КП(б) У и УССР относительно сталинского проекта «автономизации». Автор акцентирует, что борьба компартийно-советской элиты Украины за сохранение и увеличение своих властных полномочий в пределах существования УССР в составе СССР вступала в противоречие с централизаторскими стремлениями представителей московского большевизма.

Ключевые слова: компартийно-советская элита, УССР, большевистская партия, конституционный процесс.

Frolov, M.O. The management of the soviet Ukraine during formation of the USSR (1922-1923 years)

Attitude of the Soviet Ukraine's management to educational projects of the USSR is researched. There is ascertained a deep split inside of the management of the Bolshevik's communist party and Ukrainian SSR concerning the Stalin project of autonomism. The author accents, that struggle of the elite of the Soviet Ukraine communist party for preservation and extension its authority within the limits of Ukrainian SSR's existence in structure of the USSR conflicted with centralizer's desires of representatives of the Moscow Bolshevism.

Key words: the elite of the Soviet communist party, Ukrainian SSR, Bolshevik's party, the constitutional process.

Соціальний склад громад євангельських християн-баптистів на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст.

Проаналізовано соціальний склад громад євангельських християн-баптистів протягом 1920–1930 х рр. за такими параметрами, як: соціальна належність, майновий стан, гендерне співвідношення, вік, освіта, національність. Автор акцентує увагу на небезпеці створеного радянською пропагандою міфу про переважання у баптистських громадах «класових ворогів», що став ідеологічним забезпеченням репресій проти баптистів.

Ключові слова: баптистська громада, Південна Україна, соціальна структура, ідеологія

Соціальний склад вітчизняних баптистських громад у період 1920–1930-х рр. довгий час був об'єктом фальшування, викривлення та спекуляцій. У досліджуваний період параметрами, за якими характеризувався склад громад були передусім соціальна належність, майновий стан та вік віруючих. Такі ознаки, як освіта, національність, співвідношення чоловіків та жінок, фактично не брались до уваги. Не відслідковувались якісні зміни цих показників під впливом соціально-економічних та політичних перетворень.

Радянська історіографія вперто доводила, що у період 1920–30-х рр. баптистські громади були «наповнені класовими ворогами» – куркулями та експлуататорами, ворожими до соціалістичних перетворень. Якщо і визнавалась наявність у складі громад незаможників чи робітників, то підкреслювалось їх пригноблене становище. Прикладами таких досліджень є роботи М. Галактіонова [3], Б. Кандідова [33], О. Клібанова [34].

Приблизно до середини 1950-х рр. баптисти, як правило, ставали об'єктом висвітлення у брошурах та статтях, що носили «викривальний» характер. Багато фактів в дослідницьких роботах замовчувалось та спрощувалось, що обумовлювало політизованість зроблених висновків. Прикладом сумнозвісного принципу партійності, а по суті – партійної кон'юнктури є роботи М. Чудновцева [61], К. Нестеровського [41].

Серед досліджень кінця 1950-х – 1980-х рр. означену проблему в своїх монографіях порушували З. Калінічева [32], Г. Ляліна [38], Л. Мітрохін [39]. Автори, поділяючи в цілому позиції своїх попередників, вважали, що до баптистських громад у 1920-ті рр. входили найменш задіяні у

суспільних перетвореннях верстви населення: домогосподарки, селяни-одноосібники, безробітні, інваліди, люди похилого віку.

В сучасній українській історіографії, яка змінила методологічні підходи при оцінці історії євангельських християн-баптистів, більшість досліджень має узагальнюючий характер [37;43;44;47;48;49]. В той же час, вважаємо своєчасним звернення у наукових дослідженнях до більш вузьких тематик, які в змозі не тільки суттєво доповнити наші знання з історії регіону, але й надати глибшої інтерпретації загальноукраїнській проблематиці.

У запропонованій статті робиться спроба проаналізувати соціальний склад громад євангельських християн-баптистів на Півдні України протягом 1920–1930-х рр. Основними параметрами, за якими здійснюватиметься аналіз, визначено такі: соціальна належність, майновий стан, гендерне співвідношення, вік, освіта, національність.

Звертаючись до історичної ретроспективи, львівська дослідниця В. Любащенко вважає, що першими послідовниками баптизму в кінці XIX ст. на Півдні України ставали ремісники, крамарі, торговці, робітники малих і середніх підприємств. Серед прихильників пізнього протестантизму було також чимало селян і міської бідноти [37,238].

На відміну від Росії, де євангельсько-баптистських рух завоював прибічників і серед Санкт-Петербурзької аристократії, в українських землях він став релігійним рухом низів. Можливо, саме це стало причиною того, що на початку XX ст. більшовики дивились на баптистів з симпатією, сприймаючи їх здебільшого як «соратників» у боротьбі проти самодержавства та православ'я.

Проте, кількісне зростання адептів баптизму та розбудова церковної структури конфесії після революції занепокоїли більшовиків. «Лояльне» ставлення до «секти» могло обернутися небезпечним для молодого атеїстичної держави впливом на суспільство. У 1922 р. у тезах ЦК КП(б)У з антирелігійної пропаганди, зокрема, зазначалось, що діяльність сект (до яких зараховувались і євангельські християни-баптисти) має «деморалізуючий вплив на Червону армію та селянство, зменшуючи боєздатність армії своєю антимілітаристською, релігійною агітацією, та антидержавною агітацією проти сплати продподатку» [57,арк.11]. У боротьбі з цим впливом у першій половині 1920-х рр. антирелігійна пропаганда робила акцент на відсталості та регресивності прибічників сект, але вже з середини 1920-х рр. був обраний новий, «безпрограшний» підхід.

Розгортання класової боротьби надало прискореній атеїзації суспільства нового звучання. Боротьба з релігійними організаціями проголошувалась одним з найважливіших завдань класової боротьби з капіталістичними елементами.

Отже, боротьба з релігією означала боротьбу з куркулями, та навпаки, боротьба з куркулями була також і боротьбою з сектантами. У цій дихотомії відповідна оцінка соціального складу та майнового стану громад євангельських християн-баптистів мала легітимізувати репресії проти віруючих.

Питання про те, які прошарки населення підтримують сектантів взагалі та баптистів зокрема, з'являється вже в перших листах та циркулярах до місцевих органів. Ці спостереження мали колосальне значення особливо наприкінці 1920-х рр., коли ідеологічний та політичний тиск, спрямований

на дискредитацію конфесії євангельських християн-баптистів, ґрунтувався саме на ідеї класової боротьби.

Проте, постає питання, чи дійсно політика протидії проти баптистів, що переросла у відкриті репресії, ґрунтувалась на реальному стані речей?

Радянська антирелігійна пропаганда активно впроваджувала в життя тезу про те, що основою релігійних організацій взагалі, і баптистських громад зокрема, є «дрібнобуржуазні елементи».

Класова характеристика сектантства стала однією з центральних тем праці «Сучасне сектантство» голови Всеукраїнської антирелігійної комісії В. Уласевич. Авторка стверджувала, що «сектантство відбиває політичні й економічні інтереси заможних шарів селянства, що воно є дрібнобуржуазне за своїм класовим змістом і вороже ставиться до наших соціальних перетворень» [50,15]. Збільшення кількості віруючих та розвиток громад оцінювались як «намагання куркульського елементу на селі об'єднатися в які-небудь організаційні форми» [58,арк.93].

У масовій свідомості формувався образ сектантів, в тому числі і баптистів як представників дрібної буржуазії, апріорі ворожих до соціальних нововведень радянської держави. Анонімний дописувач газети «Червоний Миколаїв», друкованого органу Миколаївського окружного комітету КП(б)У та окружного виконкому, зазначав «у розпалі громадянської війни ми практично завжди зустрічали сектантів на боці куркульства та контрреволюції». Крім того, автор вважав, що підтримка, яку висловлювали сектанти радянській владі, не може бути щирою саме через їх соціальний склад: «відсоток бідноти в соціальному складі громад доходить лише до 15%, всі інші заможний куркульський елемент». [54,арк.2].

Поява в офіційних документах державних осіб небезпечних тверджень про переважання у громадах «соціально ворожих» груп населення та загрозовий тон публікацій «Антирелігійника», «Безвірника», місцевої преси створювали основу для подальших утисків віруючих.

Зі свого боку, баптисти намагалися вписати конфесію в соціальну структуру суспільства, з одного боку, відгородившись від агресивної позиції владних структур, з іншого – повсякчас заявляючи про свою лояльність до них.

Один з найавторитетніших діячів баптистського руху Павло Васильович Павлов на Всесвітньому конгресі баптистів в Стокгольмі у 1923 р., характеризуючи соціальний склад баптистських громад в Україні, підкреслював їх простоту і навіть бідність: «соціальний склад наших громад – робітники та селяни. Але ми багаті, багаті духом» [42,15].

У посланні баптистського керівництва до місцевих громад «Всім братам і сестрам, які працюють на ниві благовістя Христового», говорилося: «У бесіді з безбожниками братам і сестрам рекомендується загострити увагу слухачів на тім, що за легендами Євангелія, Ісус Христос був походження пролетарського: син дрібного ремісника теслі Йосипа, мати його була проста працююча жінка – Марія. Отже, спаситель світу за своїм соціальним станом стояв близько до пролетаріату й селянства... Безбожники пишуть і стверджують, що вчення Христа Спасителя – оплот багатих, експлуататорських класів. Ми рекомендуємо братам і сестрам звернути увагу слухачів на наступних моментах: Ісус Христос був перший великий соціаліст і комуніст, духівник і попередник Комуністичної партії: Дві тисячі років тому Христос уперше в історії людства ввів у життя ті яскраві гасла

й святі принципи, які в цей час Компартія втілює в життя. Наприклад: хто першим проголосив в античному світі великий принцип «захисту бідних, голодних і пригноблених»? – Христос. Хто перший проголосив великий соціальний принцип братерства й рівності всіх трудящих? – Христос. Ці слова написані на стінах радянських пролетарських клубів, а тим часом ці слова вперше вимовив Христос. Хто перший проголосив світу великі принципи комунізму й інтернаціоналізму, тобто злиття трудящих в одну всесвітню родину – Христос. Висновок звідси ясний, що, обплывуючи Христа Спасителя, безбожники плюють у колодязь, з якого самі п'ють воду» [40,392-393].

Звісно, що це посилення з досить своєрідним тлумаченням Святого Письма – вимушений захід з метою захисту віруючих.

Крім того, серед баптистів побутовали чутки, нібито Ленін у своїх творах сказав, що Христос теж був проповідником революції і цим самим виявив, що вірує у Христа. В свою чергу, сучасні комуністи «без голов і не вірять, а ще беруться влаштовувати спілку безвірників, яка до цього часу не виявила себе нічим» [55,арк.2.].

Для того, аби з'ясувати реальний стан речей маємо відкинути ідеологічних закликів радянських функціонерів та занадто оптимістичний підхід представників конфесії. На основі архівних матеріалів спробуємо проаналізувати соціальний склад баптистських громад на матеріалах Південної України.

Як зазначалось вище, наприкінці XIX ст., в часи своєї появи та розвитку, баптистських рух набував прихильності серед соціальних низів колишньої імперії, перш за все – селян. Збереглося сотні документів, що засвідчують це [30]. Звичайно, що існували і міські громади, до яких належали ремісники, робітники, крамарі, проте їх частка була невеликою.

Наявні архівні джерела переконливо свідчать про те, що після революції ситуація суттєво не змінилась. У громадах євангельських християн-баптистів переважали селяни [7,арк.45-54;13,арк.121,145,320,341,351;5,арк.6-13]. У середині 1920-х рр. на 1 міську громаду припадало більше 10 сільських [53,арк.19].

Наскільки ж була права радянська пропаганда, доводячи, що ідеологія баптизму приваблювала заможні шари населення, які нещадно експлуатують своїх єдиновірців? Найкраще це питання на регіональному рівні ілюструють «схеми розвитку сектантства» – вид звітної документації окрадмінвідділів та списки членів громад. Ці схеми розвитку сектантства по районах складались працівниками окрадмінвідділу та надсилались під грифом «таємно» до НКВС як звітна документація.

Так, за даними по Запорізькій окрузі, баптистська громада Оріхівського району на 92% складалась з селян, 4% – робітників та 4% – кустарів. За майновим станом 76% селян – бідняки, 16% – середняки. На чолі громади стояли керівник та секретар, за соціальним статусом: керівник – кустар, секретар – бідняк. У Покровському районі в с. Велико-Михайлівці членами громади баптистів були виключно селяни, за майновим станом – середняки та бідняки. Василівська група складалась зі середняків та заможних селян. Серед селян громади Хортицького району 90% складали середняки, бідняки відповідно – 10%, у громаді використовувалась наймана праця згідно з існуючим порядком найму. У групі євангельських християн-баптистів с. Михайлівка Петро-Михайлівської сільради налічувалось 26 чоловік, за соціальним станом – селяни, за майновим – бідняки та серед-

няки. У Ново-Миколаївському районі діяла одна громада євангельських християн-баптистів, яка складалась з 144 чоловік, селян за соціальним станом [9,арк.58,74,86,90,131,153].

В Березівському районі Одеського округу Мар'янівська та Завадська громади, 93 та 52 особи відповідно, складались з селян, за майновим станом – середняків [19,арк.64,67].

В той же час в Березанському районі Одеської області діяла велика баптистська громада, що нараховувала 772 особи. Абсолютну більшість віруючих працівники райвиконкому віднесли до «кулацького елементу», частину до середняків і незначну кількість до незаможників [19,арк.86].

Чаплинська громада Херсонської округи на 1925 р. нараховувала 90 віруючих. За соціальним складом – селяни, за майновим – середняки. В той же час, більша частина з 68 віруючих громади у селищі Вісунське Березнеговатського району Херсонської округи належала за майновим станом до бідняків [59,арк.101]. Озерська громада та тієї ж округи складалась з селян незаможників [26,арк.36]. В той же час Мозиковські баптисти належали до селян середняків [27,арк.2].

Отже, як бачимо, за представленими даними дуже складно зробити висновки про переважання заможних селян в баптистських громадах. Основна маса віруючих за майновим станом – середняки і бідняки, як зауважують самі працівники окрадмінвідділу. У жодній з досліджених «схем розвитку сектантства» Запорізької округи ми не знайшли відомостей про наявність класової боротьби та розшарування між віруючими [наприклад: 10,арк.1018-1030,1040-1050;9,арк.90]. Так само і працівники Одеського окружного адміністративного відділу у звітах за 1925 р. звертали увагу на відсутність класової боротьби в сектантських громадах [19,арк.33,64]. Про відсутність розшарування та класової боротьби в баптистських громадах зазначали і представники Миколаївського окружного комітету партії [60,арк.12].

Вважаємо, що «перебільшення» в оцінці соціального складу баптистських громад з боку влади мало під собою суто політичну основу. На думку С. Кульчицького, «після експропріації буржуазії та поміщиків більшовики негайно поставили питання про зміну соціального статус тих кого вони, зневажливо називали «дрібною буржуазією», тобто власників – селян, кустарів, ремісників, торговців. Крім того, дослідник зазначає, що Ленін торкаючись долі дрібних виробників і землеробів, підкреслював «головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів» [36,342].

Величезний вплив на розвиток баптистських громад справила колективізація та пов'язані з нею масові репресії проти «куркулів».

Ерадянський історіографії період колективізації вважався переломним в історії вітчизняного баптизму, адже «соціалістичні перетворення на селі прискорили розвиток протиріч в громадах». Віровчення баптизму, життя громад тісно ув'язувались з «приватновласницьким, дрібнобуржуазним способом життя». Відповідно, на думку радянських вчених, визнання рядовими баптистами переваги колективних форм господарювання призводило до розриву з громадою [38].

Як зазначають автори «Історії селянства на Україні», у 1928 р. не випадково з'явилися і стали посилено експлуатуватися два поняття: «шкідник» і «куркуль». Стара як світ практика «поділяй і володарюй»

піднеслася на рівень державної політики. Для розколу села було використано механізм хлібозаготівель. Ізольована за допомогою хлібозаготівель верхівка села підлягала економічному винищенню і депортації, щоб створити атмосферу залякування, в якій тільки й міг відбутися процес суцільної колективізації.

Селянин міг змиритися з колективізацією, тобто з відчуженням своєї власності, тільки під реальною загрозою втратити її взагалі. Тому він потребував прикладу розкуркуленого сусіда. «Куркуля» прирікала на репресії сама логіка колективізації [2,128].

Однак, як зазначає Б. Кравченко, коли розпочалася кампанія розкуркулення, радянський режим не міг знайти визначення, що таке куркуль. До категорії куркульського зараховувалося господарство, що мало бодай якийсь двигун. Та навіть значно точніше визначення куркульського господарства як такого, що наймало робочу силу, не було точним [35,173].

Зауважимо, що місцеві органи влади наприкінці 1920-х рр. повинні були пильно відстежувати наявність найманої робочої сили в господарствах євангельських християн-баптистів. Відповідний пункт був включений до так званих «Схем розвитку сектантства», які мали складатись по кожному району [9]. В той же час критерії визначення куркулів були навмисно розпливчастими. Держава утверджувала цю розпливчастість як засіб впливу на будь-якого за рівнем заможності селянина, якщо він міг виступити проти колективізації [2,135]. Наочно цю тезу ілюструє підміна понять «середняк» та «куркуль» на початку 1930-х рр., що була використана аби зламати протидію селян колгоспам.

З огляду на надані відомості про співвідношення куркулів та середняків у баптистських громад Півдня України, очевидно, що друга хвиля розкуркулення, яка вдарила саме по середняках, нанесла громадам, незрівнянно більший удар.

У пам'яті очевидців, репресії проти баптистів нерідко пов'язувались саме з розкуркуленням. Серед інтерв'ю, що містяться в електронній колекції християнської бібліотеки «Історія євангельського движени в Євразии», є спомины Гуразди Надії Дем'янівни, яка зазначала, що арешти баптистів до війни були пов'язані з розкуркуленням, багатьох віруючих відсилали до Сибіру. В свою чергу Р. Сітарчук, робить висновок, що порівняно з іншими регіонами СРСР в Україні процес «розкуркулення» набув значного розмаху, і саме ця обставина значною мірою «сприяла» утискам щодо місцевих протестантів [49,108].

Антирелігійна преса запевняла, що «по районах суцільної колективізації на основі успішного соціалістичного будівництва, різкого звуження бази релігії широко розгорнувся відхід колгоспних мас від релігії і масових антирелігійний рух» [15,23].

Отже, колективізація та розкуркулення, мали безпосередній вплив на розвиток баптистських громад, адже руйнували не тільки матеріальну базу, але й підривали їх людський потенціал.

Характеристика соціального складу не обмежується майновим та соціальним станом віруючих. Показниками потенціалу, прогресивного та динамічного розвитку громади є її статевий та віковий склад. У цьому контексті вважаємо за доцільне звернути увагу на роль родини і жінки, проблеми духовного виховання підростаючого покоління.

Аналізуючи джерела, спостерігаємо переважання жінок у баптистських громадах досліджуваного періоду. За даними відомості про кількість

сектантських громад та віруючих у них за 1928 р., з загальної чисельності 26 019 баптистів жінки складали 14 362 та чоловіки – 11 657 [55,2].

За статистичними даними, у баптистських громадах Запорізької округи у 20-х рр. ХХ ст. переважали жінки [див.: 7,45-54;10,1018-1030,1040-1050;13,а рк.121,145,320,341,351,386;6,арк.3-5]. За повідомленням Одеського райвиконкому, на 1925 р. в баптистській громаді с. Протопопова нараховувалось – 9 чоловіків та 15 жінок [18,арк.414]. За даними на 1926 р.: по Мелітопольській окрузі 297 чоловіків та 438 жінки, по Миколаївській – 309 чоловіків та 583 жінки, на Одещині схожа ситуація – 126 жінки та 90 чоловіків [52,арк.9-11]. У 1929 р. на Миколаївщині ситуація трохи вирівнялась. З 1026 віруючих кількість жінок становила – 619, чоловіків – 407 відповідно [16,арк.1].

Жінкам у баптистській громаді відводилась особлива роль. Їхнє служіння реалізовувалось частіше усередині громади. Кожна жінка належала до певної групи, що відповідала за свою ділянку праці.

Один з постійних авторів журналу «Баптист України» А.О. Альохін, дослідивши та узагальнивши досвід різних громад, у формі настанов визначав основні напрямки діяльності жінок.

З молодими жінками, які тільки-но прийшли в громаду, працювала група наставниць. Вони мали бути тверді вірою, пізнанням Слова Божого, духовністю, аби допомагати молодим сестрам «в пізнанні служіння Господу, Церкві, чоловіку, дітям» [1,34].

У господарській групі досвідчені жінки навчали молодих вести родинне та громадське господарство. Керівницями цієї групи мали бути сестри, виховані в діяльних, господарських, трудових родин, які самі вели господарство, вміли малими витратами доставляти все необхідне для своєї родини. Вони могли навчити молодих сестер вести господарство в родині, а також керувати ними при виготовленні заготовок восени, для підтримки взимку знедолених родин [1,35]. Ця ж група жінок займалася приготуванням святкових вечерь та слідувала за чистотою приміщень.

У громадах існували також жіночі групи духовної підтримки. Сестри цієї групи відвідували хворих членів громади, доглядали дітей. Крім практичної допомоги вони морально підтримували людину у скруті, читали Біблію, підтримували духовний зв'язок між членами громади.

Крім обов'язків у громаді, жінки брали участь в окружних з'їздах баптистів. Наприклад, в листопаді 1925 р. на черговому з'їзді баптистів Запорізької округи сестра Моторіна, представниця Запорізької громади, доповідала про успішну роботу жіночого кружка, який завдяки роботі жінок за півроку поповнив бюджет громади на 80 рублів [8,арк.41 зв].

Отже, роль жінки в баптистській громаді була непересічною. Активним служінням жінки зміцнювали морально-психологічний стан, внутрішньогромадські зв'язки, від чого, врешті-решт, залежала духовна атмосфера громади.

Також звернемо увагу на порівняно невелику різницю між показниками чоловічої та жіночої статі в громадах. Тобто теза про те, що до релігійності схильні більше жінки, через те, що «культурна революція» та «соціалістичні перетворення» у 1920-х рр. торкнулись їх менше ніж чоловіків, не знаходить підтвердження.

Важливим показником життєдіяльності та ресурсів потенційного росту і розвитку громад євангельських християн-баптистів є віковий склад громад.

Статистичні дані по Запорізькій окрузі засвідчують, що в громадах євангельських християн-баптистів в основному переважали віруючі вікових категорій: від 20 до 30 та від 30 до 40 років, тобто люди найбільш працездатного віку [Див. наприклад: 13,арк.145,121,320,386;6,арк.3-5;11,арк.56-60].

Як свідчать матеріали доповіді Гуляйпільського ліквідкому за лютий 1925 р. зростання баптистських громад відбувалось за рахунок населення віком від 35 до 40 років [9,арк.19].

Згідно зі звітом Миколаївського адміністративного відділу по окрузі більшість баптистів належали до вікової категорії від 30 до 40 років – 34,3%, та від 20 до 30 – 32% [16,арк.1].

Значний відсоток молоді означає, що громади мали досить потужний потенціал свого розвитку та встановлення тяглості традицій.

Але крім позитивного боку, значний відсоток молоді ніс у собі і певну небезпеку для громади. На сторінках свого видання баптисти висловлювали занепокоєння щодо духовного розвитку молоді, а відтак і духовного стану громад: «Ми живемо в такий час, коли міцніє в людях, особливо в молодих серцях, заперечення божества. Подібний стан у духовному житті відбувається й на віруючій молоді... Християнська молодь перебуває під впливом антихристиянських поглядів і переконань. І з цієї сторони їй може загрожувати небезпека» [40,365-366].

Отже, великого значення набувало духовне виховання підростаючого покоління. Пересічні віруючі баптистських громад тільки в родинному колі могли познайомити дітей зі своєю вірою. Отримати духовні настанови діти євангельських християн-баптистів могли, відвідуючи молитовні зібрання. Але реалізація цієї практики була ускладнена позицією місцевих органів влади, які, переступаючи межі своїх повноважень, порушували права віруючих, не допускаючи дітей на духовні зібрання. З цього приводу до Всесоюзних та Центральних органів влади в Україні надходили скарги від євангельських християн-баптистів. Наприклад, у 1923 р. на Катеринославщині райвиконкоми через сільради заборонили присутність молоді на молитовних зібраннях, а в с. Ново-Василівка Мелітопольського повіту вимагали від пресвітера громади особисто слідкувати за тим, щоб особи молодше 18 років не потрапляли на зібрання [51,арк.192].

При великих громадах існували різноманітні молодіжні кружки, в яких молодь вивчала Святе Письмо, спілкувалась, співала та грала на музичних інструментах. Як відзначала влада, зацікавленість у подібному проведенні часу виявляли не тільки молоді віруючі, а й інша молодь [60,арк.19 зв.].

Пріоритет впливу та виховання молоді прекрасно розуміли і представники влади, адже саме за молоддю стояло майбутнє комуністичної держави. Тому одним з пріоритетних завдань для НКВС України у справі відокремлення церкви від держави було встановити, які вікові групи підтримують релігію та який вплив справляють на молоде покоління [18,154]. Бачимо, що статистика не могла тішити владу, хоча наприкінці 1920-х рр. наводяться й інші факти.

Журнал «Безвірник», послуговуючись цифрами відділу культів Березівського району на Одещині, подав такі дані динаміки вікового складу баптистської громади с. Софіївка за 1929-1930 рр. На 1929 р. віруючих віком 25-30 років – 5, в 1930 р. – жодного; від 30 до 50 років – 46, на наступний рік – 38; від 50 років і старше у 1929 р. – 12, на 1930 р. – 21.

З одного боку, цифри свідчать про «старіння» громади і відповідно зниження потенціалу подальшого активного розвитку, з іншого доводять, що її «кістяк» складали люди найбільш працездатного та активного віку від 30 до 50 років [15,18-19]. Подібну ситуацію спостерігаємо у Воскресенській громаді баптистів на Запоріжжі, порівнюючи цифри середини 1920-х рр. та 1931 р. Осіб від 18 до 30 років у 1920-х рр. – 42% на 1931 р. – 16%; від 30 до 50 років 37% та 74%; від 50 і старше – 21% та 11% відповідно [5,арк.6-13;14,арк.10].

Для характеристики вікового складу громад євангельських християн-баптистів важливим є також і визначення віку, в якому віруючі приєднувались до громад.

Проаналізуємо дані дев'яти громад Херсонської та Запорізької округ. Загальна чисельність охрещених дорівнює 373 особи. З них приєдналися до баптистських громад у віці від 30 до 40 років 109 чоловік; від 20 до 30 – 96; від 40 до 50 – 65; до 20 років – 56; від 50 – 47 відповідно [Підраховано за: 20,арк.46-47; 28,арк.45-46; 25,арк.39-39зв; 24,арк.39;26,арк.35-36; 23,арк.35; 22,арк.50; 11,арк.56; 6,арк.3]. Відповідно, загалом до баптистів приєдналось 152 особи у віці до 30 років, що є суттєвим потенціалом для розвитку громад.

Ще одним параметром, за яким характеризуються громади євангельських християн-баптистів є освітній рівень віруючих. Треба зазначити, що для баптистів писемність грає особливу роль, адже віровчення передбачає самостійне читання та осмислення Біблії. Проте, потрібно враховувати загальний рівень писемності у регіоні при оцінці освітнього рівня віруючих. Як зазначає О.П. Данильченко, на 1920 р. близько половини населення України залишалось неписемним, при цьому на Півдні кількість неписемних віком 18-19 років на 1000 чоловік складала серед українців (які становили більшість населення) – 556 осіб [17,76.]. На 1926 р. рівень писемності населення України досяг 63,6%, проте, серед міського населення він сягав 82,1%, а серед сільського – 38,7% [17,84].

У баптистських громадах спостерігаємо схожу ситуацію, наприклад, у громаді міста Оріхів писемні складали 94%. Серед них чоловіки були 100% писемні, жінки на 90%. В той же час, у сільських громадах відсоток писемних був нижчим. У Федорівській – 76% володіли грамотою, серед баптистів с. Мала-Токмачка писемними були 40% [13,арк.341;10,арк.11 41;13,арк.320].

Незважаючи на те, що поставленого урядом завдання про повну ліквідацію неписемності до 1927 р. виконати не вдалось, процес не стояв на місці. Наприклад, у 1929 р. по Херсонській окрузі у міських громадах всі баптисти були писемними, у сільській місцевості відсоток писемних складав – 63. По деяких сільських баптистських громадах всі віруючі були освіченими [28,арк.2]. По Миколаївській окрузі у 1929 р. кількість писемних баптистів досягла 70% [16,арк.1].

Отже, вважаємо, що заходи влади з подолання неписемності вплинули і на стан освіти у баптистських громадах регіону.

У своїй праці «Духовна Україна» М. Грушевський нарікав на ненаціональний характер євангельського руху, підкреслюючи негативне значення цього для українського національного відродження [4,124]. Проте, події 1918 р., тобто проведення першого всеукраїнського з'їзду баптистів та організація національного союзу, доводять, що доба національно-визвольних змагань мала вплив на національну свідомість віруючих.

Позитивно поставились баптисти і до українізації. На П'ятому всеукраїнському з'їзді баптистів була прийнята резолюція з мовного питання. Згідно з нею молоді проповідники повинні були вивчати українську мову, а ті, хто володіє, – вже проповідувати нею [46]. Нерідко в громадах проповідували двома мовами – українською та російською [14,арк.17].

Українізація вплинула і на мовну політику журналу «Баптист України». З перших днів праці перед Всеукраїнським Союзом баптистів постало питання, що давно вимагало вирішення, – створення друкованого органу українських баптистів. Наявність подібного видання дозволяла встановити зв'язок між центром та помісними громадами, а також громадам між собою. «Серед чисельних нестатків нашого братства особливо відчувається нестача в духовному зв'язку. Розрізненість наших громад за відсутністю друкованого органу не дозволяє нам так швидко, як потрібно прийти на поміч одне одному у нашому духовному житті. Через сторінки нашого журналу будемо виявляти всі ті духовні таланти та досягнення, які лежать в надрах нашого братства» [29,2]. У лютому 1926 р. вийшов з друку перший примірник журналу «Баптист України», редактором якого спочатку був О.Г. Альохин, потім П.Я. Дацко, а пізніше І. Кмета-Єфимович [46]. Журнал інформував своїх читачів про стан справ братства на Україні та за її межами (промовистими є назви статей: «Вісті з Канади», «Свята Бакинської громади», «Обласна духовна конференція в Кременчуці», «Хрещення в Харківській громаді» та ін.). Тематичні статті були спрямовані на роз'яснення тих чи інших питань віровчення, догматик, або життєдіяльності громад (наприклад: «Про книгу псалмів», «Служіння словом» «Про матеріальне служіння» та ін.). В окремому розділі «Українське слово» друкувались статті та оповідання українською мовою. Виховання пресвітерів, жіноче питання, створення благодійних гуртків, видавнича справа, одновірці за кордоном, життя громад – жодне з цих питань не лишалося поза увагою «Баптиста України» [31,40].

Лідери євангельсько-баптистського руху прекрасно розуміли важливість проповіді Євангелія українською. Адже, як зазначалось вище, більшість баптистських громад були сільськими, а, за статистичними даними, абсолютну більшість сільського населення України, в тому числі і на Півдні складали українці. Український склад громад підтверджується і архівними джерелами. Наприклад, повністю українськими були Богуславська, Скельська громади Запорізької округи [9,арк.143]. У Жеребецькій українці складали 97%, росіяни – 2% та німці – 1% [12,арк.3]. У Воскресенській громаді 95% складу за національністю належали до українців, відповідно 5% росіяни [14,арк.16].

Збираючи статистичний матеріал про розвиток громад, місцеві органи влади не дотримувались єдиної прийнятої форми. Таким чином, графа «національність» прописана далеко не в усіх звітах та списках релігійних громад.

Варто зауважити, що в анкетах реєстрації осіб релігійного культу деякі керівники баптистських громад ідентифікували себе як «російськопідданий українець» [13,арк.317,318]. На наш погляд, це є прояв так званої «подвійної лояльності», коли особа, відчуваючи свою етнічну приналежність, ідентифікує себе з державно-політичною системою іншого народу. У даному випадку українські баптисти продовжували відчувати себе частиною наднаціонального державного утворення, як це було за часів Російської імперії.

Таким чином, розглянувши питання соціального складу баптистських громад на Півдні України у 1920–30-х рр. можемо дійти наступних висновків та узагальнень. Громади переважно складались з селян, що за майновим станом відносились до бідних та середняків. Всупереч поширеній радянською ідеологією думці, частина заможних селян не була значною. Величезний вплив на господарства баптистів мали колективізація та розкуркулення, що підривали не тільки матеріальні але й людські ресурси громад. Кістяк громад складали родини. Старше покоління передавало свої духовні традиції молодшому, забезпечуючи збереження віри. Проте, під впливом соціально-економічних та політичних перетворень спостерігаємо поступове зменшення відсотку молоді та збільшення питомої ваги жінок, що створювало певну дисгармонію у подальшому розвитку громад. Серед баптистів переважна більшість належала до українців. І незважаючи на те, що національне питання не було на першому місці в братстві, у середині 1920-х рр. можна спостерігати його поступове усвідомлення.

Отже, створений радянською ідеологією небезпечний міф про концентрацію в громадах євангельських християн-баптистів «ворогів народу» став інструментом маніпулювання суспільною свідомістю та надійним аргументом на користь репресивних заходів влади щодо баптистів на початку 30-х рр. XX ст. Таким чином, під репресії підпадали селяни, робітники, службовці – безвинні громадяни радянської України.

Література

1. Алексин А. О служении сестер Господу в церкви // Баптист Украины. – 1926. – № 2. – С. 32-35.
2. Андрощук О.В., Баран В.К., Веселова О.М., Ганжа О.І. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К., 2006. – 652 с.
3. Галактионов М. Классовый враг под сектантской личиной. – М., 1930. – 120 с.
4. Грушевський М. Духовна Україна. – К., 1994. – 560 с.
5. Державний архів Запорізької області. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.14.
6. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.16.
7. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.2.
8. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.20.
9. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.33.
10. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.4.
11. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.50.
12. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.86.
13. Там само. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.9.
14. Там само. – Ф.5747. – Оп.3. – Спр.1681.
15. Дайрі. Антирелігійна робота в районах суцільної колективізації // Безвірник. – 1931. – № 7-8.
16. Державний архів Миколаївської області. – Ф.118. – Оп.1. – Спр.229.
17. Данильченко О.П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.74-88.
18. Державний архів Одеської області. – Ф.3865. – Оп.1. – Спр.12.
19. Там само. – Ф.3865. – Оп.1. – Спр.39.

20. Державний архів Херсонської області. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.218.
21. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.220.
22. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.228.
23. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.231.
24. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.234.
25. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.235.
26. Там само. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.236.
27. Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.218.
28. Там само. – Ф.445. – Оп.1. – Спр.319.
29. Довбня А. Приветственное слово // Баптист Украины. – 1926. – № 1. – С. 2-5.
30. История евангельско-баптистского движения в Украине. Материалы и документы. – Одесса, 1998. – 277 с.
31. Ігнатуша А. «Йти і проповідувати Євангеліє». З історії всеукраїнського журналу «Баптист України» // Людина і світ. – 1999. – № 12. – С. 38-40.
32. Калиничева З.В. Социальная сущность баптизма. 1917-1929. – Л., 1972. – 140 с.
33. Кандидов Б.П. Религиозная контрреволюция 1918-1920 гг. и интервенция. – М., 1930. – 156 с.
34. Клибанов А.И. Классовое лицо современного сектантства. – Л., 1928. – 76 с.
35. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Пер. з англ. – К., 1997. – 423 с.
36. Кульчицький С. Масовий терор як метод експропріації селян-власників // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України. – К., 2002.
37. Любашенко В.І. Історія протестантизму: Курс лекцій. – К., 1995. – 350 с.
38. Лялина Г.С. Новые тенденции в идеологии баптизма. – М., 1979. – 175 с.
39. Митрохин Л.Н. Баптизм. – М., 1974. – 263 с.
40. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность: Философско-социологические очерки. – СПб., 1997. – 477 с.
41. Нестеровский К. Як колективізація нищить релігію. – Х., 1930. – 120 с.
42. Попов В.А. Запад учился демократии у протестантов // Независимая газета. – 2004. – 3 ноября. – С.15-17.
43. Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / Під ред. проф. А.М. Колодного. – К., 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм. – 428 с.
44. Решетников Ю.Е. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса, 2000. – 246 с.
45. Решетников Ю.Є. З історії евангельсько-баптистської освіти // Людина і світ. – 2002. – січень. – С. 10-13.
46. Решетников Ю. Українські баптисти і національне питання // <http://www.risu.org.ua/ukr/study/religdigest/article;15789/>
47. Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917-1967). – СПб., 2001. – 425 с.
48. Савинский С.Н., Решетников Ю.Е. История русско-украинского баптизма. – Одеса, 1995. – 345 с.
49. Сітарчук Р.А. Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук:

09.00.11 / Полтавський держ. педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2001. – 222 с.

50. Уласевич В. Сучасне сектантство. – Харків, 1925. – 31 с.

51. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1388.

52. Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2168.

53. Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2170.

54. Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2206.

55. Там само. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1056.

56. Там само. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1064.

57. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1450.

58. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772.

59. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2006.

60. Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007.

61. Чудновцев М. Церковники и сектанты в борьбе против колхозов. – М., 1931. – 145 с.

Голощачова Е.А. Социальный состав общин евангельских христиан-баптистов на Юге Украины в 20-30-е гг. XX в.

Проанализирован социальный состав общин евангельских христиан-баптистов в 1920-1930-е гг. по таким параметрам, как: социальная принадлежность, имущественное положение, гендерное соотношение, возраст, образование, национальность. Автор акцентирует внимание на опасности созданного советской пропагандой мифа о преобладании в баптистских общинах «классовых врагов», что стало идеологическим обеспечением репрессий против баптистов.

Ключевые слова: баптистская община, Южная Украина, социальная структура, идеология

Goloshchapova, E.O. The social composition of evangelical christians-baptists communities in the South of Ukraine in 20-30 years of XX century

In this article the author analysed a social composition of evangelical Christians-Baptists communities in 1920-1930, according to such parameters, as: a social belonging, a property status, a gender's parity, age, education, a nationality. The author accentuates attention to dangers of the myth, which was created by the Soviet propagation, about prevalence of «Class enemies» in Baptist communities, that became an ideological security of reprisals against Baptists.

Key words: a Baptist community, Southern Ukraine, social structure, ideology.

Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933–1935 рр.

Проаналізовано нацистську політику в сфері східноєвропейських досліджень та її вплив на утвердження нових парадигм східноєвропейської історії.

Ключові слова: нацистська Німеччина, східноєвропейські дослідження, Росія/Радянський Союз, Польща.

Німецький нацизм приніс людству найбільшу катастрофу ХХ століття – Другу світову війну, яка забрала життя мільонів людей й кардинально вплинула на подальший розвиток історії людства. Тому не дивно, що дослідження німецького нацизму не втрачають актуальності до сьогодні попри те, що бібліографія німецького націонал-соціалізму ще в 90-і роки минулого століття нараховувала понад 20 000 робіт [2,13]. Захоплення влади нацистами в Німеччині відбувалось в процесі підпорядкування всіх сфер життя, в тому числі й науки, тотальному контролю. Не оминув цей процес і східноєвропейські історичні дослідження. Радянська історіографія приділяла певну увагу німецькому «остфоршунгу» («Ostforschung») складовою якого були й історичні дослідження. Однак, основна увага приділялась боротьбі з західнонімецькими «остфоршерами», а східноєвропейським історичним дослідженням періоду Третього рейху було присвячено всього декілька публікацій [1;3;4], в яких початковий період 1933–1935 рр. майже не розглядався. Дана стаття має на меті проаналізувати політику нацистів в сфері східноєвропейських історичних досліджень на початковому етапі, показати її взаємозв'язок з зовнішньополітичними концепціями та визначити її вплив на становлення нових парадигм східноєвропейської історії.

На початок 1933 р. східноєвропейська історія як фахова університетська дисципліна була репрезентована тільки в п'яти з двадцяти трьох університетів Німеччини. Посади ординарних професорів були в Берлінському, Гамбурзькому та Лейпцізькому університетах, а також екстраординарних професорів у Бреславському (нині Вроцлав – П.Б.) та Кенінгсберзькому (нині Калінінград – П.Б.) університетах [18,15].

Після приходу Гітлера до влади та утворення Третього Рейху спостерігалось прагнення до максимальної централізації державного устрою й підпорядкування політичного, культурного й наукового життя дикретам НСДАП. Тенденція до узалежнення від неї різного роду товариств, союзів, культурних інституцій, наукових установ, охопила також східні інститути [21,247]. 7 квітня 1933 р. був опублікований «Закон про відновлення професійного чиновництва», який був направлений проти євреїв та політично небажаних службовців. Наслідком цього стала низка кадрових переста-

новок в інституціях, які займались східноєвропейськими історичними дослідженнями. Насамперед особлива увага приділялась інститутам в Бреслау та Кенінгсберзі, які розглядались як німецькі фортпости на Сході. Наприкінці травня 1933 року нацистською владою було прийнято рішення про закриття Інституту Східної Європи в Бреслау на підставі звинувачення в «пробільшовицькій діяльності» [8,134]. В цьому контексті були застосовані репресії проти тогочасного директора інституту професора О. Аухагена (O. Auhagen) і його заступника професора А. Гессе (A. Hesse), в яких було проведено обшук помешкань, а в «Сілезькій газеті» («Schlesische Zeitung») з'явилося повідомлення, що останнім часом до поліції постунали донесення про діяльність інституту в дусі більшовизму. Проведене слідство не підтвердило тих закидів. З огляду на брак об'єктивних доказів діяльність інституту було відновлено [21,18]. Директори Аухаген і Гессе повністю погодились, що інститут мусить перебудуватись відносно своїх завдань: дослідження Росії в майбутньому мають бути перенесені на задній план, натомість відносини Сілезії з Польщею та Чехословаччиною повинні бути представлені в найвищій мірі. Отто Аухагену, як очевидному спеціалісту по Росії, було запропоновано подати у відставку, а управління справами доручено полоністу Манфреду Лауберту (Manfred Laubert) [8,134–135]. В квітні 1934 року посаду директора Інституту Східної Європи в Бреслау було запропоновано професору й директору семінару східноєвропейської історії Віденського університету Гансу Уберсбергеру (Hans Uebersberger), який теж був відомий, насамперед, як фахівець з історії Росії. Історія Польщі ним досліджувалась радше в контексті відносин між Габсбургами та Романовими [22,95–96]. Вирішальними для цієї пропозиції були політичні погляди кандидата. Після Першої світової війни Ганс Уберсбергер спрямував свої наукові пошуки на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. З 1927 року він навіть впровадив нові курси, які стосувались питань відповідальності за війну, як то, наприклад, липнева криза 1914 року [16,135] й трактував семінар «центральним місцем досліджень питань вини за війну» [16,121]. Свого роду продовженням цієї діяльності стала робота Ганса Уберсбергера над темою «Проблема Дарданелл як російське доленосне питання», в якій чітко проглядалась тенденція: що російська одержимість в питаннях морських проливів повинна розглядатись як частина вини за розв'язання війни [22,127]. В 1932 році Ганс Уберсбергер вступає до НСДАП й стає довіреною особою НС у Віденському університеті. Влітку 1933 р. він вже був відомий у Берлінському міністерстві науки Рейху як націонал-соціалістичний представник у Віденському університеті й радник, в той же час його пропонували Берлінському університету як кандидата для спеціально створеної кафедри східноєвропейської історії. Після першої заборони націонал-соціалістичної партії в Австрії кабінетом Долльфуса Уберсбергер опинився в складному становищі [24,247]. Тому пропозиція очолити Інститут Східної Європи в Бреслау виявилась доволі вчасною. Також в результаті проведених реформ на філософському факультеті університету в Бреслау, тут було впроваджено посаду ординарного професора східноєвропейської історії та краєзнавства, яку також обійняв Ганс Уберсбергер як «вчений першого рангу й великий активіст» за формулюванням пруського міністерства науки, мистецтва та народної освіти [8,115]. Сам Уберсбергер волів би зберегти спрямованість Інституту на дослідження Росії й після укладення пакту Гітлера–Пілсудського йому було доволі важко переорієнтуватись на Східно-Серединну Європу [7,191]. Але керівництво рейху ставило перед інститутом саме такі завдання. У липні

1934 р. рейхсміністерство виховання сформулювало основні напрямки досліджень для Інституту Східної Європи, а саме «систематична обробка польських та верхньосілезьких проблем» [7,194].

Ганс Уберсбергер в певній мірі посприяв тому, що й у другому німецькому форпості на Сході – Кенігсберзькому університеті східноєвропейська історія була репрезентована його учнем Гансом Кохом (Hans Koch), членом НСДАП з 1932 року [12,233]. В своєму повідомленні до рейхсміністерства науки, виховання та народної освіти від 6 листопада 1933 р. він писав, що надання академічної посади чи якоїсь іншої відповідної пропозиції приват–доценту, доктору Коху в одному з інститутів Сходу буде дуже вітатись. Пропозиція була повністю підтримана референтом пруського міністерства освіти Г.–Й. Баєром [12,234–235]. Вже навесні 1934 р. Ганс Кох отримав посаду ординарного професора історії церкви на теологічному факультеті Кенігсберзького університету [8,87], а в червні, поряд з цим, він очолив теологічний факультет та Інститут русознавства (з 1935 р. Інститут вивчення Східної Європи). Куратор вітав Ганса Коха як старого «борця націонал–соціалістичного руху в Австрії» [12,235]. Цікаво, що біографія Ганса Коха була доволі тісно пов'язана з Україною. Він народився у Львові в німецькій євангелістській сім'ї. На початку Першої світової війни добровільно вступив на військову службу. В листопаді 1918 р. він із–за хвороби не зміг повернутись до Австрії й змушений був залишився в Україні. Після одужання Ганс Кох у складі української армії приймав участь у війні спочатку проти Польщі, а потім проти більшовиків. У 1920 р. потрапив до радянського полону і в складі Червоної Армії приймав участь у війні проти Польщі. Після підписання Ризького мирного договору він повернувся до Києва й був демобілізований та відправлений за допомогою австрійською місії військовополонених до Австрії. Ці всі події, окрім іншого посприяли тому, що Ганс Кох добре опанував російську та українську мови [12,229]. У Відні він студіював історію релігії та Східної Європи. У 1929 р. захистив габілітацію «Студії з історії російської церкви» [8,89].

Не обійшлося без кадрових перестановок і в Лейпцігському університеті. Одного з його співробітників Георга Заке (Georg Sacke) спіткала трагічна доля. 1 квітня 1933 р. його вчитель і керівник східноєвропейського відділу Інституту культурної та універсальної історії професор Фрідріх Браун (Friedrich Braun) повідомив Заке, що змушений з сьогоднішнього дня скоротити його посаду у відділі. Таке рішення було зумовлено тим, що на думку представника комісії оновлення вищої школи марксистське сприйняття історичних проблем і позитивне ставлення до Радянського Союзу унеможливають подальшу роботу Георга Заке в інституті [8,157]. Георг Заке народився в Кишиневі, студіював історію у Лейпцігському та Празькому університетах. З 1927 р. працював науковим співробітником Інституту культурної та універсальної історії. В 1932 р. захистив габілітацію, а в квітні 1934 р. був ув'язнений в концтабір Захзенбург. В грудні 1935 р. його було випраданно. За активний супротив фашистській владі був повторно ув'язнений і перебував у концтаборах до своєї загибелі у квітні 1945 р. [17].

З огляду на ці події подальше перебування його вчителя Фрідріха Брауна на посаді керівника відділу виглядало доволі сумнівно. Окрім того професор Браун мав пенсійний вік, його політичний і науковий лібералізм, контакти з представниками культурного життя в СРСР та членство з 1926 р. у Ленінградській академії наук рекомендували його в очах на-

цистських правителів не найкращим чином [8,164]. Після виходу Фрідріха Брауна на пенсію восени 1933 р. східноєвропейський відділ Інституту культурної та універсальної історії Лейпцігського університету очолив соціолог і історик Вернер Маркерт (Werner Markert). Він у 1931 р. під керівництвом Ф. Брауна захистив дисертацію на тему «Політична соціологія в Росії», в якій була представлена історія ідейних течій в середовищі російської інтелігенції кінця 19 – початку 20 ст. [8,165] Маркерт належав до НСДАП, влітку 1933 р. був прийнятий до СА, а взимку 1933–34 рр був інструктором Штурмбанн [8,166]. Це й забезпечило йому в подальшому прихильне ставлення нової влади.

Ріхард Соломон (Richard Solomon), який очолював семінар східноєвропейської історії Гамбурзького університету був «чистим євреєм». Звичайно нацистська влада не могла допустити, щоб ця посада перебувала в руках нечистокровного арійця, а його поїздки до Росії значно посилювали недовіру нових правителів [8,59]. Тому в 1934 р. він як єврей був виключений зі штату професорів Гамбурзького університету [20]. В 1937 р. він отримав запрошення університету Пенсільванії і разом з сім'єю емігрував до США [8,61]. В 1934 р. на посаду ординарного професора східноєвропейської історії Гамбурзького університету був запрошений Ганс Уберсбергер, який вже очолював Інститут Східної Європи в Бреслау [8,65]. Окрім того Уберсбергер готувався й до роботи в Берлінському університеті. В травні–червні 1935 р. він терміново розробляв план роботи під одним керівництвом двох інститутів Східної Європи в Берліні (Росія й Радянський Союз) та Бреслау (Польща і південно–східний простір). Цей план був підтриманий Розенбергом, який особисто клопотав за надання Уберсбергеру посади у Берліні [7,199]. Однак зреалізувати ці плани в повній мірі їм не вдалось. Проти ідеї постанови в Берлінському університеті Інститут Східної Європи, який би переймався проблемами Росії/Радянського Союзу виступив Ріббентроп, тому Уберсбергеру довелося вдовольнитись посадою директора семінару східноєвропейської історії, яка вивільнилась після звільнення Отто Гетча (Otto Hoetzsch) [7,202].

Відбулися кадрові зміни і в Берлінському університеті. На початок 1933 р. Карлу Стеліну (Karl Stehlin) виповнилось 68 років і він прийняв рішення про вихід на пенсію. Це рішення мало й політичне підґрунтя [13,362]. Хоча в відповідних документах не вистачає прямих доказів цього, але те, що за своїми політичними поглядами він був пов'язаний з демократичними–республіканцями та був причетний до розбудови німецько–радянських наукових контактів за часів Веймарської республіки дає очевидні підстави для такого пояснення [8,17]. Отто Гетч продовжував очолювати семінар, але його становище було доволі хитким. Особисте ставлення Отто Гетча до націонал–соціалізму перед 1933 р. було недовізначно різко неприйнятним. Натомість нацисти вважали Гетча «салонним більшовиком» [11,628–629]. Але вже у 1933 році в журналі «Минуле й сучасність» з'явилась публікація Отто Гетча «Німецька національна революція: спроба історико–системного розуміння», де висловлювалось позитивне ставлення до «національної революції і її завдань. Ця публікація очевидно була ще однією невдалою спробою зберегти свою позицію як викладача вузу й науковця, що опинилась під загрозою [11,629]. Така позиція Гетча має в німецькомовній історіографії діаметрально протележні оцінки. Карен Шенвельдер (Caren Schönwelder) вважає, що Отто Гетч під час захоплення влади нав'язувався уряду Гітлера й зараховує його до могильщиків Веймарської республіки. Інго Гаар (Ingo Haar) називає таке

бачення оманливим, оскільки покірність Гітлеру була споміж іншого й спробою уникнути кризи в східно–середньоевропейських дослідженнях [10,45].

Певні зміни послідували і в Товаристві вивчення Східної Європи (Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas) та редакції журналу «Східна Європа» («Osteuropa»). Вже 22 березня 1933 р. на підставі заяви поліція провела обшук в приміщенні управляючого справами й генерального секретаря товариства Клауса Менерта (Klaus Mehnert) та в приміщеннях, в яких розташовувались організації, що мали економічні та торговельні зв'язки зі Східною Європою [6,60]. Клаус Менерт народився у Москві у 1906 р. і хоча родина в 1914 р. перебралась до Німеччини, його мати чимало уваги приділяла російській мові. І тому Клаус Менерт не тільки добре знав російську мову, але й говорив без акценту й не сприймався в Радянському Союзі під час подорожей як іноземець [14,29]. З кінця 20-х років він здійснював регулярні поїздки в Радянський Союз, де мав чимало знайомих серед різних верств населення. Також в студентські роки мав студії в США [14,30]. З 1931 р. Клаус Менерт був секретарем товариства і діловодом журналу «Східна Європа». Обшук та інші події стали вірним сигналом для К. Менерта. Він усвідомив, що можливості діяльності таких публіцистів як він в Німеччині ускладнюються, що тенденція, яка поступово складається в німецькій східній політиці веде до остаточного кінця значимості Рапалло і дотримуватись дотеперішньої концепції товариства й журнал буде складно або унеможливлено. Тому ним прийнято рішення про завершення своєї діяльності й розпочалися пошуки наступника. Взимку 1933/34 він здійснив подорож до Ляйпціга та запропонував ці посади Маркерту, з яким він був знайомий ще з спільної участі в молодіжному русі. Маркерт звичайно погодився [23,585].

Вже в квітневому номері журналу «Східна Європа» за 1934 р. було опубліковано статтю Маркерта «Вивчення Східної Європи як наукове та політичне завдання», в основу якої було покладено його доповідь на засіданні товариства від 19 лютого [6,61]. Ця доповідь була сповнена бойової семантики, що відповідало духові часу і східноєвропейські студії розглядались як форпост боротьби за нову державу. Також відзначалось, що необхідно здійснити змінити з фіксації на Радянському Союзі в напрямку окраїнних держав «Randstaaten», на Південно–Східній Європі і, не в останню чергу, на німецькій меншині в Східній Європі [6,61]. Така постановка питання співпадала з баченням завдань східноєвропейських студій керівництвом рейху. Одразу по приході нацистів до влади більшовизм і Радянський Союз були оголошені основними ворогами і відповідно постало питання про надмірний русоцентризм східноєвропейських студій, який був обумовлений, ще з постанням першого семінару східноєвропейської історії у Берлінському університеті у 1902 р. та значно посилювався у Веймарській республіці під знаком політики Рапалло.

Після підписання у січні 1934 р. міжєвропейсько–польського договору постало завдання значно більше уваги приділяти дослідженням пов'язаним з Польщею. Це було завдання не з легких. Особливо для О. Гетча, який був проти створення польської національної держави й належав до кола тих інтриганів, які сповідували ревізіоністську політику щодо Польщі [10,44]. Попри це вже 19 червня 1934 р. на запрошення Товариства вивчення Східної Європи з доповіддю про духовне життя польської держави виступав професор Тадеуш Цілінські, який очолював президію польсько–німецького товариства й був дійсним членом Німецької Академії. В липні

послідувало запрошення виступити з доповіддю в Берліні директору Варшавського інституту кон'єктурних досліджень професору Едварду Ліпінському. Під егідою товариства, насамперед, завдяки настійливому клопотанню О. Гетча відбулася відверта дискусія з приводу протележних позицій між відомим польським істориком Оскаром Халецьким та берлінськими істориками [9,24]. Халецький спеціально звернув увагу на народно-націоналістичні інтонування німецьких істориків, які велику частину Польщі трактували як «східно-німецький простір» [10, 47]. Поряд з німецько-польськими контактами старалось товариство через доповіді та публікації плекати стосунки з країнами Північного Сходу, зокрема Фінляндією та Естонією. Контакти ж з радянськими науковцями обмежувались з обох сторін, з коректним дотриманням існуючих домовленостей [9,25].

На сторінках журналу «Східна Європа» значно більше уваги почали приділяти польським проблемам у викладі істориків Еріха Машке, Теодора Шідера, Вернера Конце, питань польської літератури Макса Брауна, історії церкви Ганса Коха та Роберта Штупперіха. Серед дописувачів журналу стало значно більше польських авторів [9,24]. В традиційних щомісячних оглядах окрім Радянського Союзу та Польщі з'явилась інформація про події в Данцігу, Латвії, Мемелі, Литві, Естонії, Фінляндії [19]. До 1933 р. серед авторів статей журналу «Східна Європа» було чимало німецьких євреїв. Такі імена як Міхаель Фройнд, Вольфганг Леппманн, Анна Ліфшітц, Пауль Воль та інші зникли зі сторінок журналу і впродовж 1934/35 рр. послідувало категоричне виключення всіх співробітників єврейського походження. Це було ознакою зворотнього впливу захоплення влади Гітлером та його наслідку для редакційної політики [23,580].

З приходом Гітлера до влади значно активізувалась діяльність Альберта Бракманна (Albert Brackmann), який за фахом був медієвістом та з 1929 генеральним директором пруського державного архіву [5]. Він активно підтримував союз правих з націонал-соціалістами [10,43]. Науково-організаційна майстерність Бракманна проявилась в організації 19 грудня 1933 р. Північно- і Східнонімецького дослідницького гуртка. Він зумів об'єднати велике коло фахівців не тільки університетських, але також німецьких освітніх та дослідницьких інституцій за кордоном: Інститут Гердера в Ризі, Інститут наукових вітчизняних досліджень в Дерпті та німецькі освітні організації в Польщі. Гурток займався не одичними питаннями, а науковими фундаментальними дослідженнями «Великого простору» («Gro raum»), який окрім Польщі, Литви, Латвії, Естонії дуже швидко почав охоплювати також Скандинавію і всі проблеми, пов'язані з балтійською тематикою [24,241].

Після підписання пакта Гітлера-Пілсудського за ініціативою Альберта Бракманна було скликано конференцію дослідників Східної Європи, яка проходила з 6 по 10 серпня 1934 р. в Кальберзі, оскільки існуюча ще з часів Веймарської республіки німецько-польська наукова дискусія за своїм змістом знаходилась в явній конфронтації до пакту, то постоало завдання пошуку нової східноєвропейської концепції [7,171–172]. Разом з тим це був перший і останній раз за всю історію Третього рейху, коли разом зустрілись всі, хто займався дослідженнями в області Східної Європи, а в особі Ганса Уберсбергера та його асистентки Гедвіг Фляйшхакер були представлені й австрійські дослідники. Окрім зарубіжних німців з Польщі, яких з часом почали називати «вольксдойче», тут був і представник інституту Гердера в Ризі доктор Віттрам (Wittram) [7,172]. Цікаво, що

позакінченні дискусії Бракманн зробив висновок: їх робота (дослідників Східної Європи – П.Б.) залишається поза впливом 10-річної угоди. Учасники конференції зійшлися на тому, що наукова робота мусить продовжуватись так як і до цього, хоча й необхідно активізуватись. Разом з тим не варто нервувати з того приводу, що наукові студії, що є неминучим, показують антипольське вістря [7,173]. Отже, пропольський курс виявився неприйнятним для переважної більшості дослідників Східної Європи, в тому числі й прихильників нової нацистської влади.

14 травня 1935 р. Отто Гетчу повідомили, що з 1 вересня його виключено з корпусу викладачів Берлінського університету. Гетч, який важко сприйняв це повідомлення покоровився долі й негайно відмовився від керівництва товариством й насамперед редактора журналу «Східна Європа» [23,590].

Отже, невдзі після початку фашистського панування в Німеччині коричневі володарі підвели чітку риску під східноєвропейськими дослідженнями у Веймарській республіці: науковці–євреї як Ріхард Соломон були вигнані з їх посад і примушені до еміграції. До 1935 р. у фасі східноєвропейська історія решта керівників кафедр були звільнені і замінені переконаними націонал–соціалістами. Ті, хто зберіг свої посади знаходились дуже близько або були наближені до нацистської ідеології і поступово були готові до різноманітних форм співпраці [15,668]. Поприкання у сприянні більшовизму не були полішенні здорового глузду й виглядали доволі абсурдно. У всякому випадку німецькі дослідження Росії перебували під знаком готовності до взаєморозуміння та рельних політичних міркувань, але по своїй суті вони не мали прорадянського характеру. Для німецьких дослідників історії Росії характерний спектр політичних поглядів від консервативно–національного до ліберально республіканського, що виключало з самого початку зближення в ідеологічному сенсі [8,135]. А найцікавіше те, що нові чільники семінарів та інститутів були також, насамперед фахівцями з історії Росії, але на відміну від своїх попередників вони підтримували ідеологію НСДАП.

Література

1. Бушув С.К. Фашистская фальсификация истории. – Свердловск: ОГИЗ–СВЕРДЛГИЗ, 1943.
2. Давлетов О.Р. НСДАП на шляху від «народного руху» до політичної партії «нового типу»: прорив до влади (1919–1933 рр.) – Запоріжжя: Просвіта, 2007.
3. Заставенко Г.Ф. «Остфоршеры» на службе гитлеровцев накануне и в годы второй мировой войны // Критика западногерманского «остфоршунга». – М., 1966 – С.187–195.
4. Против фашистской фальсификации истории. – М.–Л., 1939.
5. Albert Brackmann // <http://dic.academic.ru/dic.nsf/dewiki/46181>.
6. Beyrau D. Ein unauffälliges Drama. Die Zeitschrift «Osteuropa» im Nationalsozialismus. // Osteuropa Jg. 55. – 2005. – № 5. – S.57–67
7. Burkert M. Die Ostwissenschaften im Dritten Reich. – Wiesbaden, 2000.
8. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933 – 1945. – Frankfurt a. M. [u.a.], 1990.
9. Fünfzig Jahre Osteuropa–Studie. Zur Geschichte der Deutschen Gesellschaft zum Studium Osteuropas und der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde. – Stuttgart, 1963
10. Haar I. Osteuropaforschung und «Ostforschung» im Paradigmenstreit: Otto Hoetzsch, Albert Brackmann und die deutsche Geschichtswissenschaft. // Dahlmann, Dittmar

(Hg.). Hundert Jahre Osteuropäische Geschichte. Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. – Stuttgart, 2005. – S.37–54.

11. *Heppel H.* Erinnerungen an Otto Hoetzsch. // Osteuropa. – 1975. – 25 Jg.– Heft 8/9. – S.622–630

12. *Kappeler A.* Hans Koch Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S.227–254.

13. *Kleßmann Ch.* Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik // Wissenschaft im Dritten Reich / hgsg v. Lundgreen P. Frankfurt a. – M., 1985. – S.350–383.

14. *Kohlstruck M.* Salonbolschewist und Pionier der Sozialforschung // Osteuropa. – Jg. 55. – 2005. – № 5. – S.29–47.

15. *Kuebart F.* Zur Entwicklung Osteuropaforschung in Deutschland bis 1945 // Osteuropa. – 1980. – 30Jg.– Heft 8/9. – S.657–670

16. *Leitsch W., Stoy M.* Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907 – 1948. – Wien; Köln; Graz, 1983.

17. 21820 – Nachlass Georg Sacke // http://www.archiv.sachsen.de/archive/leipzig/4153_3231383230.htm

18. *Oberländer E.* Historische Osteuropaforschung im Drierten Reich. // Oberländer E. (Hg.). Geschichte Osteuropas: zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945 – 1990. – Stuttgart, 1992. – S.12–30

19. *Osteuropa.* – 1935. – Heft 1–7.

20. *Richard (Georg) Salomon* // http://de.wikipedia.org/wiki/Richard_Salomon

21. *Rola wschodnich instytutów w realizacji politycznych planów rzeszy niemieckiej.* (W świetle badań nad działalnością Osteuropa–Institut we Wrocławiu w latach 1918–1945)– / Opr. Zygmunt Szuszkiewicz. – Warszawa, 1974.

22. *Supan A., Wakounig M.* Hans Uebersberger. // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007. – S.91–166

23. *Unser J.* «Osteuropa». Biographie einer Zeitschrift. // Osteuropa. – 1975. – Jg. 25. – H. 8/9. – S.555–600.

24. *Voigt G.* Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1843 – 1945. – Berlin, 1994.

Барвинская П.И. Отношение нацистской Германии к восточноевропейским историческим исследованиям в 1933–1935 гг.

Проанализировано нацистскую политику в сфере восточноевропейских исследований и ее влияние на утверждение новых парадигм восточноевропейской истории.

Ключевые слова: нацистская Германия, восточноевропейские исследования, Россия/Советский Союз, Польша.

Barvinska, P.I. The Relation Nazi Germany to the East Europe historical researches in 1933-1935

It is analysed the Nazi policy in sphere of the East Europe researches and its influence on the statement of new paradigms of the East Europe history.

Key words: Nazi Germany, the East Europe researches, Russia/the Soviet Union, Poland.

Еволюція політики країн–членів Організації Африканської Єдності щодо Ізраїлю в період 1963 – 1973 рр.

Розглядаються головні етапи розвитку відносин між Ізраїлем та країнами–членами Організації Африканської Єдності (ОАЄ) та визначаються чинники, що вплинули на позицію африканських держав.

Ключові слова: ОАЄ, зовнішня політика Ізраїлю, ізраїльсько–африканські відносини, Близькосхідний конфлікт.

В середині 50–х рр. XX ст. зовнішньополітична стратегія Держави Ізраїль набуває значних змін. В перші роки після проголошення незалежності головна увага ізраїльської дипломатії була зосереджена на таких питаннях як пошук миру з сусідами по регіону, забезпечення безпеки країни та розвиток відносин, передусім, з країнами Європи та Північної Америки. Країни «третього світу» наприкінці 1940–х – на початку 1950–х рр. займали в ізраїльській зовнішній політиці досить маргінальне місце. Ситуація змінюється після Бандунзької конференції 1955 р., яка показала, що через сім років після проголошення держави, Ізраїль знаходиться в повній політичній та дипломатичній ізоляції в Азійському регіоні. Перед керівництвом країни постала нагальна потреба пошуку зовнішньополітичних партнерів, здатних забезпечити підтримку Ізраїлю на міжнародній арені. Найбільш перспективним в цьому сенсі регіоном планети виявилась Африка, а саме – її тропічна частина, яка в цей момент переживала процес активної національно–визвольної боротьби та стояла на порозі незалежності [1,62]. Процес налагодження відносин між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки, що розпочався в 1954 – 1958 рр., на початку 1960–х рр. вийшов на якісно новий рівень. К 1963 р. Ізраїль відкрив 22 посольства в країнах Африки, з 16 країнами – Малі, Верхньою Вольтою, Малагасійською республікою, Дагомеею, Берегом Слонової Кістки, Габонем, Ганою, Центральноафриканською Республікою, Ліберією, Руандою, Камеруном, Гамбією, Бурунді, Нігером, Танзанією та Угандою – було підписано договори про технічне співробітництво та кооперацію [2,2–3].

В травні 1963 р. переважна більшість африканських країн, з якими Ізраїль розвивав відносини, увійшли до Організації Африканської Єдності (ОАЄ). Метою даної статті є дослідження змін у позиції країн–членів ОАЄ відносно Ізраїлю в контексті розвитку ситуації на Близькому Сході. Окремі аспекти зазначеної проблеми, зокрема – аналіз впливу «ісламського фактору» на політику країн–членів ОАЄ, знайшли освітлення у роботах

Н.Чазан, А. Оеда та С. А. Гітелсон [3;4;5]. Причини погіршення відносин між країнами-членами ОАЄ та Ізраїлем аналізують Б.Б. Халлами, К.Б. Артур, Е. Джіма-Боаді, З. Леві, С. Декало, Д. К. Пономарьов [6;7;8;9;10]. Аналіз історіографії дозволяє зробити висновок щодо кола тих питань, які не знайшли достатнього освітлення в працях дослідників проблеми, зокрема нам вважається доцільним зробити головний акцент на аналізі головних етапів розвитку відносин між країнами-членами ОАЄ та Ізраїлем та освітити зміст та специфіку кожного з етапів. Важливим моментом, який також не отримав достатньої розробки в існуючій історіографії, є питання про вплив окремих країн, передусім СРСР і Єгипту та регіональних організацій, таких як Організація солідарності народів Азії та Африки (ОСНАА) на політику африканських країн щодо Ізраїлю.

Організація Африканської Єдності – одна із найвпливовіших організацій на Африканському континенті – була створена під час Установчої конференції (22–25 травня 1963 р., Аддис-Абеба, Ефіопія), в якій приймали участь лідери 32 африканських країн. Згідно зі Статутом, першочерговими завданнями новоствореної організації проголошувались, зокрема, такі як сприяння єдності та солідарності африканських держав та координація та активізація співробітництва задля досягнення кращого життя для народів Африки [11].

Ізраїльтяни уважно стежили за розвитком ситуації на Установчій конференції ОАЄ. В якості спостерігачів на форумі були присутні представники Ізраїлю Ієрухам Кохен та Ехуд Авріель. 24 червня 1963 р. наступник Д. Бен-Гуріона на посаді прем'єр-міністра Л. Ешколь, виступаючи у Кнесеті, від імені ізраїльського народу привітав делегатів Аддис-Абебської конференції африканських народів та висловив свою впевненість у тому, що «сьогодні народи регіону ясно усвідомлюють необхідність вирішувати проблеми ... мирними шляхами, прийшов час для створення енергійної і дієвої опозиції арабській ворожості до Ізраїлю, для пошуку конструктивного вирішення проблем регіону» [12].

Діяльність Ізраїлю на африканському континенті викликала гостру стурбованість керівництва арабських країн, оскільки її наслідки вступали в протиріччя з їхньою політикою міжнародного бойкоту Ізраїлю. В Африці Ізраїль вступив у політичне протистояння з тими країнами, які претендують на особливу роль у регіональній системі міжнародних відносин та на лідерство в арабському та мусульманському світі: крім Єгипту та Сирії, до них також можна віднести Ірак, Саудівську Аравію, Іран, Лівію та Йорданію [13,258].

17 квітня 1963 р., незадовго до відкриття Установчої конференції ОАЄ, три із згаданих країн – Єгипет, Сирія та Ірак підписали в Каїрі угоду щодо спільної боротьби проти Ізраїлю. У відповідь на каїрські домовленості, прем'єр-міністр Ізраїлю Д.Бен-Гуріон, в своєму виступі перед депутатами Кнесету 6 травня 1963 р. закликав великі держави «забути свої амбіції та інтриги та підтримати резолюції ООН, що закликають арабські країни до переговорного процесу» [14]. Позиція арабських країн підтримувалась СРСР, керівництво якого розділяло негативне ставлення до ізраїльської політики в Африці. Зокрема, за думкою радянського африканіста Д.К. Пономарьова, «кампанія ізраїльської «допомоги» країнам Тропічної Африки ... змогла поставити ... перепону на шляху плідного радянсько-ізраїльського співробітництва, особливо в першій половині

1960–х років. В підсумку ... деякі країни Африки віддали перевагу зверненню за підтримкою, в першу чергу до Ізраїлю» [10,140].

Засудження ізраїльської політики в Африці поділялося і значною частиною країн–членів Організації солідарності народів Азії та Африки (ОСНАА) – організації, яка згідно зі статутом, ставить собі за мету об'єднання ... та посилення боротьби народів Азії та Африки проти імперіалізму, колоніалізму, неокolonіалізму, расизму, сіонізму та фашизму [10,140]. Ця організація, до якої входила частина африканських країн, на своїх форумах послідовно проводила кампанію засудження ізраїльської діяльності в Африці. Вперше це питання було піднято під час роботи Першої конференції ОСНАА (26 грудня 1957 р. – 1 січня 1958 р.). У квітні 1960 р. в Конакрі (Гвінея) – на Другій конференції ОСНАА, було прийнято декларацію, в якій Ізраїль називався «базою імперіалізму» та в гострій формі засуджувався за свою політику відносно палестинців [10,141]. Делегати Касабланкської Конференції Народів Азії та Африки (січень 1961 р., Марокко), серед яких були представники низки країн Тропічної Африки – Гани, Гвінеї та Малі – які на той час отримували від Ізраїлю допомогу економічного та технічного характеру, прийняли резолюцію, в якій Ізраїль засуджувався в якості «інструменту на службі імперіалізму та неокolonіалізму не тільки на Близькому Сході, але й в Азії та Африці» [10,141].

Проте на початку 1960–х рр. така позиція відносно Ізраїлю не поділялась більшістю африканських країн, що підтверджується резолюцією Монровійської конференції африканських народів (травень 1961 р., Монровія, Ліберія), в якій прийняли участь керівники Браззавільської групи держав (Конго–Браззавіль, Берег Слонової Кістки, Сенегал, Мавританія, Верхня Вольта, Нігер, Дагомея, Чад, Габон, Центральнаафриканська Республіка, Камерун та Мадагаскар), а також Ліберії, Нігерії, Сомалі, Сьєра–Леоне, Того, Ефіопії та ін. Один із лідерів Монровійської групи, президент БСК Ф. Уфуе–Буанї, заявив про те, що на його думку, Касабланкська резолюція є необґрунтованою [3,24].

Така позиція африканських країн відносно Ізраїлю продовжувала домінувати і на форумах ОАЄ, зокрема в 1963 р., під час Установчої конференції ОАЄ, учасники зібрання майже одностайно відхилили єгипетські пропозиції щодо включення до тексту заключної резолюції окремого пункту, в якому б містилось засудження ізраїльської політики. Не підтримав форум ОАЄ і позицію делегатів 3–ї конференції ОСНАА (м. Моші, Танганьїка, лютий 1963 р.), які звернулися до всіх народів Азії та Африки із закликом «справити тиск на свої уряди для розірвання підписаних двосторонніх угод та недопущення укладання нових договорів із Ізраїлем» [10,142].

Аналіз взаємовідносин між країнами–членами ОАЄ та Ізраїлем в період 1963 – 1967 рр. дозволяє зробити висновок про негативну реакцію більшості африканських країн до вищезгаданих пропозицій ОСНАА: саме цей період став часом найбільшої активності Ізраїлю на африканському континенті. Починаючи з 1960 р. – «року Африки» – було встановлено багатосторонні зв'язки між Ізраїлем та більшістю країн Тропічної Африки, підписано низку договорів та угод про надання технічної, економічної, військової, культурної допомоги, про підготовку Ізраїлем професійних кадрів для розвитку промисловості та господарства африканських країн, відбувався інтенсивний обмін візитами між ізраїльськими та африканськими

державними, партійними, профспілковими, церковними діячами, молодіжними лідерами, активістами жіночого руху, науковими робітниками тощо. До 1967 р. Ізраїль встановив дипломатичні відносини з 31 країною Тропічної Африки, з 21 з них було підписано угоди про співробітництво та надання технічної допомоги, з 12 африканськими країнами діяли угоди про військову співробітництво. Впродовж періоду 1958 – 1967 рр. в африканських країнах працювали 1800 ізраїльських експертів, які займалися реалізацією близько 200 різноманітних програм, головним чином в сфері агрикультури, науки, соціального розвитку та управління, організації кооперативного та робітничого руху, економіки, медицини та охорони здоров'я, організації молодіжних програм та керування комунальним господарством. Розвивалися відносини в економічній сфері, к середині 1960–х рр. працювали 42 спільних ізраїльсько-африканських підприємства, переважно, в таких сферах як будівництво, сільське господарство, торгівельне судноплавство, розвідка корисних копалин, водних ресурсів, туризм, фармацевтична, хімічна та меблева промисловість [2, 17–18].

Негативна для Ізраїлю позиція почала формуватися під час роботи Четвертої (11–14 вересня 1967 р., Кіншаса, Конго) та П'ятої Асамблеї голів держав та урядів ОАЄ (13–16 вересня 1968 р., Алжир). Зокрема, на Четвертій Асамблеї ОАЄ було прийнято Декларацію № АНГ/ST.2, яка підкреслила важливість дотримання принципу суверенітету та територіальної цілісності країн-членів ОАЄ та висловила «стурбованість щодо ситуації в ОАР – африканській країні, територія якої окупована іноземними силами» [15]. Асамблея висловила симпатію та запевнила в своїй підтримці народ ОАР. Крім того, було прийняте звернення до ООН з вимогами щодо наведення порядку та звільнення території ОАР від іноземної окупації [15].

Резолюція П'ятої Асамблеї – «Резолюція щодо агресії проти ОАР» за № АНГ/Res. 53 (V) була сформульована набагато жорсткіше. Асамблея звернулася з вимогою негайного виводу іноземних збройних сил з всіх окупованих арабських територій у відповідності до Резолюції РБ ООН № 242 від 22 листопада 1967 р. та закликала всі країни-члени ОАЄ до визнання важливості реалізації вимог зазначеної резолюції [16]. Аналогічні за змістом резолюції було прийнято під час роботи Ради міністрів країн-членів ОАЄ, що проходила з 20 по 24 лютого 1968 р. в Аддис-Абебі. Зокрема, «Резолюція щодо агресії проти Об'єднаної Арабської Республіки (ОАЄ)» за № АНГ/Res.78 (XII) підкреслила солідарність країн Африки з ОАЄ та «іншими арабськими країнами, що залишаються під військовою окупацією» та заявила про засудження «сіоністської агресії, що порушила національну територіальну цілісність ... інтегральної частини Африканського континенту» [17]. Африканські лідери звернулися «до всіх країн-членів ОАЄ активно підтримати – політично, морально та матеріально – народ Об'єднаної Арабської Республіки та інших країн Близького Сходу, що стали жертвою агресії» [17].

Слід підкреслити, що жодного разу у резолюціях форумів ОАЄ періоду 1967 – 1968 рр. Ізраїль прямо не згадувався, делегати Асамблеї ОАЄ обмежувались розпливчастими формулюваннями типу «іноземні збройні сили», «сіоністська агресія» і жодного разу не застосували назву «Ізраїль». Ситуація змінюється з 1969 р. Вже на Шостій Асамблеї голів держав та урядів ОАЄ, що проходила з 6 по 10 вересня 1969 р. у Аддис-Абебі, було прийнято «Резолюцію щодо агресії збройних сил Ізраїлю проти ОАР» за

№ АНГ/Res.56/ Rev.1 (VI), в якій наголошувалось на засудженні акту агресії проти народу братньої країни. Члени ОАЄ висловили глибоку стурбованість ситуацією у ОАР і заявили, що «агресія ізраїльських збройних сил ставить під загрозу розвиток країн регіону та стосунки у цьому регіоні» [18]. Члени ОАЄ сформулювали вимоги до Ізраїлю негайно вивести свої збройні сили з території ОАР, відповідно до Резолюції РБ ООН № 242 від 22 листопада 1967 р. та резолюцій ОАЄ № АНГ/53 (V) та № АНГ/St.2 (IV) [18]. Підтримка Ізраїлем самопроголошеної республіки Біафра, яка була гостро засуджена африканськими лідерами, також сприяла погіршенню відносин. Держави-члени ОАЄ, більшість з яких стикалася з наявною або потенційною загрозою сепаратизму, повстань на етнічному ґрунті, одностайно засудили події в Нігерії та участь в них Ізраїлю.

На початку 1970-х рр. ОАЄ починає власну дипломатичну кампанію для досягнення миру на Близькому Сході. Під час роботи Сьомої сесії Асамблеї голів держав та урядів ОАЄ, що проходила з 1 по 3 вересня 1970 р. в Аддис-Абебі, було проведено спеціальне засідання за участю Генерального секретаря ООН У Тана, присвячене, в тому числі, і розгляду близькосхідної проблеми. Делегати асамблеї запропонували власний план мирного врегулювання конфлікту та прийняли відповідну резолюцію [19].

Африканські лідери, у формуванні своєї позиції відносно Близько-східного конфлікту виходили із таких міркувань:

- по-перше, Африка «повинна йти по шляху миру та справедливості»;

- по-друге, «африканські країни повинні пам'ятати, що їх завдання – досягти визволення Синаю, який також є африканською територією, оскільки є частиною країни-члена ОАЄ, з-під іноземної окупації»;

- по-третє, «необхідно знайти справедливе вирішення проблеми палестинського народу» [19].

Під час роботи наступної, Восьмої сесії Асамблеї голів держав та урядів ОАЄ, що проходила 21–23 червня 1971р. в Аддис-Абебі (Ефіопія), делегати звернулися до уряду Ізраїлю з вимогами негайного припинення окупації трьох арабських країн, одна з яких є членом ОАЄ та погодитись на план мирного врегулювання конфлікту, запропонований ООН через свого представника Г. Ярринга [20]. Під час роботи Восьмої Асамблеї було створено так званий «Спеціальний комітет», або «Комітет мудреців» (в офіційних документах ОАЄ зазвичай використовується назва «Комітет десяти»), якому було доручено знаходження засобів та шляхів для сприяння веденню переговорів по розв'язанню арабо-ізраїльського конфлікту. В склад «Комітету мудреців» ввійшли такі досвідчені африканські політики як президент Танзанії Джуліус Ньерере, президент Мавританії Моктар ульд Дадда, який в 1971 р. став президентом ОАЄ, президент Сенегалу Леопольд Седар Сенгор, президент Ліберії Вільям Річард Толберт, президент Кенії Джомо Кеніата, президент БСК Фелікс Уфує-Буаньї, генерал Якубу Говон з Нігерії, президент Камеруну Ахмаду Ахїджо, президент Заїру Мобуту Сесе Секо, імператор Ефіопії Хайле Селассіє I. Проте, комітету не вдалось досягти порозуміння з ізраїльською стороною та домогтись виконання своїх вимог, в результаті офіційні відносини між Ізраїлем та африканськими державами різко погіршилися.

Особливо гострими резолюції ОАЄ стають в 1973 р., напередодні Війни Судного Дня (або Жовтневої війни 1973 р.). В якості прикладу

позиції африканських країн цього періоду можна навести Резолюції 21-ї (5–9 лютого 1973 р.), 22-ї сесії Ради міністрів країн-членів ОАЄ (17–24 травня 1973 р.), та Десятої сесії Ради ОАЄ (27–28 травня 1973 р.), місцем проведення яких стала Аддис-Абеба, Ефіопія. Зокрема, Рада міністрів у лютому 1973 р., яка зібралася для вирішення найгостріших проблем, що постали перед країнами-членами ОАЄ: розповсюдження чуми, проблеми в галузі освіти та науки, ситуація в Замбії, Зімбабве, Намібії, ПАР тощо, під № 3 розглянула питання щодо ситуації на Близькому Сході. Делегати зібрання заявили, що «... Рада Міністрів країн-членів ОАЄ вважає дуже серйозним порушенням окупацію частини території АРЕ, члена ОАЄ Ізраїлем, всупереч рішенням ОАЄ, ООН, та Руху Неприєднання» та ще раз виразили «солідарність із справедливою та законною боротьбою єгипетського народу та інших арабських народів за визволення всіх їхніх територій» [21,40–44]. Делегати 22-ї Сесії Ради міністрів країн-членів ОАЄ, 25 травня 1973 р. прийняли Декларацію, присвячену 10-річчю заснування ОАЄ, в якій «... з тривогою констатували, що сьогодні частина нашого континенту продовжує залишатись суб'єктом іноземної окупації та експлуатації. ...Ми маємо продовження ... колоніалізму та расової дискримінації. ... Ситуація на Близькому Сході сьогодні погрожує загальній безпеці, незалежності та єдності Африканського континенту, тому ...ми підтримуємо АРЕ та інші арабські країни в їхній законній боротьбі за повернення всіх їхніх територій. ...Ми пропонуємо створити Дорадчий Комітет для вирішення проблеми та відновлення законних прав народу Палестини... На міжнародній арені ми активізуємо зусилля з укріплення анти-імперіалістичного фронту, за консолідацію всіх прогресивних сил світу для настання ери міжнародної рівності» [22].

Позиція країн-членів ОАЄ, що оформилась напередодні Війни Судного дня (Четвертої арабо-ізраїльської війни 1973 р.), була підсумована на Десятій Асамблеї голів держав та урядів країн-членів ОАЄ (27–28 травня 1973 р., Аддис-Абеба, Ефіопія). Делегати зібрання одностайно підкреслили, що «погіршення ситуації на північному сході Африканського континенту в результаті продовження агресії на території Єгипту» ... становить загрозу «нашій безпеці, територіальній цілісності та єдності» [23]. Присутні на Асамблеї лідери африканських країн з великою стурбованістю відзначили, що попри неодноразові резолюції ООН та ОАЄ, в яких міститься залик до Ізраїлю піти з окупованих арабських та африканських територій, «Ізраїль продовжує відмовлятися від виконання цих рішень та продовжує окупаційну політику» [23]. Така позиція змусила африканців рішуче засудити Ізраїль «як країну, що систематично перешкождала всім зусиллям, направленим на вирішення цієї проблеми як представниками міжнародного співтовариства, так і членами ОАЄ» [23].

Особливе засудження делегатів Десятої Асамблеї ОАЄ викликало «негативне відношення Ізраїлю до ініціативи «Комітету Десятох» – ініціативи десятих голів африканських держав та створеної ними Комісії ОАЄ зі сприяння здійсненню Резолюції РБ ООН № 242 від 22 листопада 1967 р., яка передбачала, зокрема, виведення ізраїльських військ зі всіх окупованих територій у відповідності із принципом недопустимості придбання територій за допомогою сили. Окремим пунктом члени ОАЄ засуджували країни, від яких Ізраїль отримує «військову, економічну та інші види допомоги, а також політичну та моральну підтримку з тим, щоб він і надалі мав змогу продовжувати свою агресію та здійснювати

терористичні акти» і вимагали від цих країн надалі «утримуватись від цих кроків» [23]. Особливий наголос делегати Асамблеї ОАЄ зробили на тому, що «найважливішим елементом та необхідною умовою будь-якого справедливого рішення проблеми встановлення стійкого миру в регіоні є поважання невід'ємних прав палестинського народу» [23].

Країни, що підписали Заключну резолюцію Десятої Асамблеї ОАЄ заявили про своє невизнання легітимності «будь-яких змін, здійснених Ізраїлем на окупованих територіях», зокрема таких, які будуть «де-факто погрожувати територіальній цілісності країн, що стали жертвами ізраїльської агресії» [23]. В підсумковій резолюції Десятої Асамблеї ОАЄ наголошувалось, що «Ізраїль є загрозою для безпеки та єдності Африканського континенту внаслідок агресії, що не припиняється та його відмови евакуювати війська з території країн, що стали жертвами цієї агресії» і заявлялося, що позиція Ізраїлю засуджується державами-членами ОАЄ, які мають намір прийняти проти Ізраїлю «політичні та економічні міри як на загально африканському, так і на колективному та індивідуальному рівні» [23]. Делегати підтвердили, у відповідності з пунктом «С» Статуту ОАЄ, солідарність всіх африканських країн-членів ОАЄ із народом АРЕ та заявили про «активну та повну підтримку АРЕ в її боротьбі за відновлення своєї територіальної цілісності всіма засобами в повному обсязі». Асамблея ОАЄ звернулася до Генерального секретаря ООН з підтримкою єгипетських ініціатив щодо врегулювання ситуації на Близькому Сході та створила ініціативну групу доповідачів, до складу якої увійшли міністри закордонних справ Нігерії, Чаду, Танзанії, Гвінеї, Алжиру, Кенії та Судану [23].

Проте, як свідчить аналіз джерел, резолюції, що приймалися на форумах ОАЄ впродовж 1967 – першої половини 1973 рр. не вплинули суттєвим чином на розвиток ізраїльсько-африканських відносин. Переважна більшість країн Тропічної Африки до початку Війни Судного дня не пішла на офіційний розрив стосунків з Ізраїлем, виключення складала Гвінея (розірвала відносини 6 червня 1967 р.), Уганда (30 березня 1972 р.), Чад (28 листопада 1972 р.), Конго (Браззавіль) – 5 грудня 1972 р., Нігер (10 грудня 1972 р.), Малі (5 січня 1973 р.), Бурунді (16 травня 1973 р.) і Того (21 вересня 1973 р.) [7; 42].

Загалом, період кінця 1960–х – 1973 рр. став часом найвищого розвитку ізраїльсько-африканських відносин, зокрема – в економічній галузі та сфері реалізації програм технічної допомоги. На протязі 1970 – 1973 рр. загальний обсяг торгівлі між Ізраїлем та країнами Тропічної Африки зріс з 41.564 до 42.700 тис. дол. США. Швидкими темпами розвивалася торгівля. За період 1967 – 1973 рр. загальний обсяг ізраїльського експорту до країн Тропічної Африки зріс на 75,7%. Якщо в 1967 р. він складав 24,3 млн. дол. США (100 %), то вже у 1968 р. – 27,1 млн. (111,5 %), в 1969 – 34,2 млн. (140,7%), в 1970 – 41,564 млн. (171,2%), в 1971 – 47,472 млн. (195,5 %), в 1972 р. – 45,1 млн. дол. США (185,6 % від обсягу 1967 р.), в 1973 р. – 42,7 млн. (175 %) [24,108]. Африканській імпорт до Ізраїлю також зростає, хоча і в менших масштабах: в 1967 р. його загальний обсяг становив 27 млн. дол. США, в 1968 р. – 30,2 млн. (111,8 % від обсягу попереднього року), в 1969 р. – 31,3 млн. (115,9 %), потім почав знижатися: 30,088 млн. в 1970 р. (111,5 %), 25,007 млн. – в 1971 р. (92,5 %), 31,953 млн. (118,1 %) в 1972 р. та знову зріс в 1973 р. до 57,1 млн. (211,5 % від рівня 1967 р.) [24,108–109].

Характерним для періоду 1967–1973 рр. було значне зростання кількості економічних та торговельних місій, до складу яких входили представники міністерств, ізраїльських торговельної та промислової палати, спеціалісти в сферах економіки, сільського господарства, міського та сільського будівництва. В 1971–1972 рр. ізраїльські економічні місії було направлено в БСК, Габон, Гану, Заїр, Замбію, Ефіопію, Камерун, Кенію, Малі, Нігерію, Танзанію, Уганду. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. продовжувалась реалізація програм технічної допомоги. В 1971р. близько 20 тис. ізраїльтян працювали в 30 країнах Тропічної Африки [11,58].

Переломним моментом для розвитку ізраїльсько–африканських відносин стала війна 1973 р. Позицію африканців висловив президент Заїру Мобуту, який 6 жовтня 1973 р. виголосив з трибуни ООН емоційну промову. Він заявив: «Заїр вимушений переглянути свою позицію щодо Ізраїлю, дружньої країни, що має право на існування на користь Єгипту, братньої країни, що має право на територіальну цілісність. Ми вибираємо між другом та братом і родинні почуття виявляються сильнішими» [3,11]. За прикладом Заїру, на протязі 1973–1976 рр. 29 країн Тропічної Африки розірвали дипломатичні відносини з Ізраїлем і тільки три країни – Малаві, Лесото та Свaziленд утримались від цього кроку [7,42].

Таким чином, можна виділити декілька якісно відмінних етапів у еволюції політики ОАЄ щодо Ізраїлю: по–перше, період 1963 – 67 рр., коли африканська позиція, попри тиск з боку СРСР та арабських держав, була нейтральною. На протязі 1967 – 1973 рр. під впливом низки факторів, головними серед яких були негативна реакція ізраїльського керівництва на місію «Комітету десяти», втручання Ізраїлю у внутрішні справи Нігерії та невиконання вимог Резолюції РБ ООН № 242, позиція країн–членів ОАЄ щодо Ізраїлю стає все більш жорсткою. Проте, попри негативні для Ізраїлю резолюції форумів ОАЄ, на протязі 1967 – першої половини 1973 рр., ізраїльсько–африканські відносини продовжують активно розвиватися та поглиблюватись. Ситуація кардинально змінюється після початку Війни Судного дня у жовтні 1973 р., коли переважна більшість країн–членів ОАЄ прийняла рішення про розрив дипломатичних відносин з Ізраїлем.

Література

1. *Kimche, D.* The Afro–Asian Movement: Ideology and Foreign Policy of the Third World / David Kimche. – Jerusalem: «Israel University Press», 1973. – 274 p.
2. *Peters, J.* Israel and Africa: The Problematic Friendship / Joel Peters. – London: British Academic Press, 1992. – 210 p.
3. *Chazan, N.* Israel and Africa: Dynamics of Relations in the Seventies/ Naomi Chazan // Kidma: Israel Journal of Development. – 1973. – Vol. 2. – P.7–12.
4. *Oded, A.* Africa, the PLO, and Israel / Arye Oded. Jerusalem: Leonard Davis Institute, Hebrew University of Jerusalem, 1990. – 108 p.
5. *Gitelson, S.A.* Unfulfilled Expectations: Israeli and Arab Aid as Political Instrument in Black African Voting Behavior / Susan Aurelia Gitelson // Jewish Social Studies – Vol. 38. – No. 2 (1976). – P.159–175.
6. *Hallahmi, B.B.* The Israeli Connection: Whom Israel arms and Why/ Benjamin Beit Hallahmi. London: L.B.Tauris&Co. Ltd, 1988. – 410 p.
7. *Arthur, K.B., Gyimah–Boadi, E.* Africa's Evolving Relations with Israel/ Kwame Bofo Arthur, E.Gyimah–Boadi // Israel and Africa. Assessing the Past, Envisioning

the Future. New-York (America Jewish Committee/ The Africa Institute) – Tel-Aviv (Tel-Aviv University/ The Hartog School of Government and Policy), 2006. – 56 p.

8. *Levey, Z.* The Rise and Decline of a Special Relationship: Israel and Ghana, 1957–1966 / Zach Levey // *African Studies Review*. – Vol. 46, No.1 (Apr.2003). – P.155–177.

9. *Decalo, S.* Israel and Africa: Forty Years, 1956 – 1996 / Samuel Decalo. FAP Books: Florida Academic Press. Gainesville and London, 1998. – 206 p.

10. *Пономарев Д.К.* Политика Израиля в Тропической Африке : сионистская экспансия, 1958 – 1973 / Пономарев Дмитрий Константинович. – М.: Наука, 1981. – 167 с.

11. *The Summit Conference of Independent African States* meeting in Addis Ababa, Ethiopia, from 22 to 25 May 1963: <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/decisions.htm>

12. *Statement to the Knesset by Prime Minister Eshkol*, 24 June 1963 <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/Israels+Foreign+Relations+since+1947/1947–1974/7+Statement+to+the+Knesset+by+Prime+Minister+Eshko.htm>

13. *Усова У.Ю.* Арабо–израильские отношения в системе международных отношений XXI века // Общество и политика современного Израиля. – М.: «Мосты культуры», 2002. – Иерусалим : «Гешарим», 5762. Под ред. д-ра А. Д. Эпштейна и проф. А. Федорченко. – 444 с.

14. *Statement to the Knesset by Prime Minister BenGurion*, 6 May 1963 <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/Israels+Foreign+Relations+since+1947/1947–1974/6+Statement+to+the+Knesset+by+Prime+Minister+Ben–G.htm>

15. *Resolution and Declaration adopted* by the fourth ordinary session of the assembly of the heads of state and government held in Kinshasa, Congo, from 11 to 14 September 1967 : Declaration № AHG/ST. 2 <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/hog/eHoGAssembly1967.pdf>

16. *Resolution on the Aggression* against the U. A. R. № AHG/Res. 53 (V). The Assembly of Heads of State and Government of the Organization of African Unity meeting in its Fifth Ordinary Session, in Algiers, Algeria, 13 – 16 September 1968 <http://www.africaunion.org/root/au/Documents/Decisions/hog/fHoGAssembly1968.pdf>

17. *Resolution on the Aggression* against the United Arab Republic (U.A.R.) № AHG/Res.78 (XII). http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/com/pCoM_1968a.pdf

18. *Resolution on the Aggression* of the Israeli Forces against the UAR № AHN/Res.56/Rev.1 (VI) <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/hog/gHoGAssembly1969.pdf>

19. *Resolution on the Situation* in the United Arab Republic № AHG/Res.57/Rev.1 (VI) <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/hog/gHoGAssembly1969.pdf>

20. *Resolution on the continued aggression* against U. A. R. № AHR/Res. 66(VII) <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/hog/iHoGAssembly1971.pdf>

21. *Statement on Current Political Issues*: III. Middle East http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/com/1CoM_1073a.pdf

22. *Solemn Declaration on General Policy* № GM/ST. 9 (XI) http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/com/2CoM_1973b.pdf

23. *Resolution on the continued occupation* by Israel of part of the territory of the Arab Republic of Egypt № AHG/Res. 70 (X) <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Decisions/hog/kHoGAssembly1973.pdf>

24. *M. Alpan. Israeli Trade and Economic Relations with Africa/ Moshe Alpan // Israel in the Third World / /Ed. M. Curtis and S. A. Gitelson. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1976. – 410 p.*

Божкова А.Л. Эволюция политики стран-членов Организации Африканского Единства относительно Израиля в период 1963–1973 гг.

Рассматриваются главные этапы развития отношений между Израилем и странами-членами Организации Африканского Единства (ОАЕ) и определяются факторы, повлиявшие на позицию африканских государств.

Ключевые слова: ОАЕ, внешняя политика Израиля, израильско-африканские отношения, Ближневосточный конфликт.

Bojkova, H.L. Evolution of policy of the countries-members of the Organization of the African Unity concerning Israel during 1963–1973

The main stages of development of attitudes between Israel and the countries-members of the Organization of the African Unity (OAU) are considered and the factors which have affected a position of the African states are defined.

Key words: foreign policy of Israel, the Israeli-African relations, the Organization of African Unity (OAU), Middle East conflict.

Збереження нематеріальної культурної спадщини як один з важливих напрямків діяльності країн СНД в ЮНЕСКО

На основі аналізу Конвенцій ЮНЕСКО та матеріалів її конференцій досліджено діяльність країн СНД в збереженні нематеріальної культурної спадщини.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, конвенції, ЮНЕСКО, країни СНД.

Важливе місце в міжнародному житті займає Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). В світі постійних конфліктів між державами, небезпеки втручання великих країн у внутрішні справи малих вона сприяє збереженню миру у світі шляхом поширення освітніх, наукових і культурних зв'язків. Значним аспектом діяльності організації є охорона нематеріальної (духовної) культурної спадщини. Країни СНД активно співпрацюють з ЮНЕСКО в даній сфері. Здобувши незалежність, держави пострадянського простору беруть курс на розвиток власної зовнішньої політики. Співпраця країн СНД з ЮНЕСКО – це складова їхньої міжнародної діяльності. В зв'язку з процесами глобалізації безліч форм нематеріальної культури опинилися в важкому становищі, будучи приреченими на загибель. Людське співтовариство повинне займатися охороною, популяризацією, захистом цих цінностей, адже, якщо зникає традиційна культура, народ втрачає свою самобутність. Важливе значення для нас має стаття дослідниці

О. Мельничук [8]. Вона присвячує свою роботу Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Для нашого проблематики ця робота є надзвичайно цінна з точки зору розуміння Конвенції 2003 року про охорону нематеріальної культурної спадщини та історії її прийняття, також авторка зазначає про діяльність в сфері охорони нематеріальної культурної спадщини однієї з країн СНД – України, але, нажаль, інших країн пострадянського простору вона не торкається. Науковець В. Акуленко [1], який висвітлює діяльність ЮНЕСКО щодо охорони культурних цінностей, подає цінний фактологічний матеріал про Конвенції організації в даній проблемі. Але автор – професійний юрист і оцінює документи з правової точки зору. О. Костенко [7] проаналізувала взаємовідносини України та ЮНЕСКО, подаючи важливу інформацію про діяльність однієї з країн СНД в ЮНЕСКО, але, нажаль, хронологічно робота доведена до початку 90 - років ХХ ст. Виходячи з цього можна зробити висновки, що проблема діяльності країн пострадянського простору в ЮНЕСКО щодо збереження нематеріальної культурної спадщини має низку мало-

досліджених аспектів. Авторка вважає за необхідне зробити спробу на основі документів, конвенцій, матеріалів конференцій проаналізувати діяльність країн пострадянського простору в ЮНЕСКО щодо збереження нематеріальної культурної спадщини людства, дослідити позиції країн пострадянського простору щодо Конвенції 2003 року про охорону нематеріальної культурної спадщини, довести необхідність подальшої співпраці країн СНД з ЮНЕСКО в даній сфері.

На нашу думку, потрібно зазначити про те, що, взагалі, збереження культурної спадщини людства – це один з головних напрямків діяльності ЮНЕСКО, що прослідковується в низці документів, які були прийняті організацією, таких як: Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.); Конвенція про засоби, направлені на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі власності на культурні цінності (1970 р.); Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.); Конвенція про охорону підводної культурної спадщини (2001 р.); Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (2003 р.); Конвенція про охорону і заохочення різноманітності форм культурного самовираження (2005 р.). Тому, на нашу думку, є всі підстави вважати, що ЮНЕСКО досить активно співпрацює в даній сфері.

Перш за все, варто зазначити, що розрізняють матеріальну і нематеріальну спадщину людства. В Попередньому проєкті Міжнародної конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини зафіксовано, «що ЮНЕСКО являється єдиною міжнародною організацією, повноваження якої прямо передбачають охорону спадщини у всіх її аспектах, включаючи найбільш вразливу, нематеріальну спадщину, невідкладна необхідність в охороні якої вимагає прийняття нової конвенції для заповнення прогалини в міжнародному праві» [11, 4].

Розглядаючи дану проблему, на думку авторки, слід наголосити на тому, що певний час в міжнародних документах головна увага приділялася саме матеріальній спадщині. Мабуть, це відбувалося тому, що пам'ятки культури є першою візитною карткою будь-якої держави, а також матеріальна культура в разі воєнної небезпеки знаходиться в особливо небезпечному становищі, на відміну від нематеріальної культури, яку в принципі зруйнувати і викрасти неможливо. Ось чому, на наш погляд, матеріальній культурі надавалося набагато більше уваги з боку міжнародної організації. Тому надзвичайно важливою подією є прийняття ЮНЕСКО у 1989 році Рекомендації про збереження традиційної культури та фольклору. Вона сприяла розвитку міжнародного співробітництва у сфері охорони, збереження, захисту усної традиції та фольклору. На нашу думку, це стало фактично першим кроком на шляху збереження нематеріальної культурної спадщини. Про важливість нематеріальної культурної спадщини засвідчує факт початку здійснення двох програм: система «живі скарби людства» (1993 р.) і «Проголошення шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства» (1997 р.) [12, 2]. Остання займає значне місце в діяльності ЮНЕСКО. Всього було тричі проголошено шедеври всесвітньої усної і нематеріальної спадщини людства. Це торкнулася й країн СНД. Зокрема, з 2001 по 2005 роки організація проголосила 90 об'єктів шедеврами, з них державам пострадянського простору належать: чоловічий поліфонічний спів (Грузія), азербайджанський мугам (жанр традиційної музики Азербайджану), мистецтво акинов, киргизських

епічних сказателів (синтез музики і акторської майстерності), стародавня музична манера виконання «шашмакон» (Таджикистан і Узбекистан), гра на дудуку (духовий музичний інструмент Вірменії), якутський народний епос Олонхо (Російська Федерація).

Таким чином, ми бачимо передумови створення загального світового документу, який би регулював всі важливі питання в збереженні нематеріальної культурної спадщини. Це сталося 17 жовтня 2003 року, коли на 32-й сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було прийнято Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Але ратифікація її відбулася лише 20 квітня 2006 року, коли 50-а країна світу визнала документ.

Що ж до самого поняття «нематеріальна культурна спадщина», то в тексті конвенції в Статті 2, пункту 1 зазначається: «Нематеріальна культурна спадщина» означає звичаї, форми уявлення і вираження, знання і навички, – а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти і культурні простори, – визнані співтовариствами, групами і, в деяких випадках, окремими особами в якості частини їх культурної спадщини» [10, 60]. Тобто, ми спостерігаємо зовсім новий вид культурної спадщини людства.

На думку авторки, найактивніше з країн СНД в галузі збереження нематеріальної культурної спадщини працює Білорусія, так як вона була першою з держав пострадянського простору, яка ратифікувала Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини. Це видно з переліку держав-учасниць станом на 15 лютого 2006 року за даними «Вісника нематеріальної культурної спадщини» [3], який розміщений на сайті Бюро ЮНЕСКО в Москві. Варто зазначити, що з 50-ти країн, які першими ратифікували Конвенцію, були також Молдова і Вірменія. Отже, це були перші країни пострадянського простору, які почали активно співпрацювати в сфері збереження нематеріальної культури.

Країни пострадянського простору проводять різні конференції, семінари, симпозіуми щодо питань збереження нематеріальної спадщини. Зокрема, 15 – 17 грудня 2004 року в Казані відбувся Регіональний семінар по просуванню Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини країн Європи та Північної Америки. Мета даного семінару – пояснити значення Конвенції 2003 року, прискорити її ратифікацію, створити можливості обміну досвідом в сфері збереження нематеріальної культурної спадщини. Одразу варто звернути увагу на окремі доповіді представників країн СНД на цій конференції. В Національній доповіді Республіки Молдова наголошувалося на тому, що в державі існує декілька законодавчих актів, які закликають захищати нематеріальну культурну спадщину. Це – «Закон про культуру», прийнятий 27 травня 1999 року, «Закон про художні народні промисли», прийнятий 16 травня 2003 року. В країні діє Національний Центр Народної Творчості, якому допомагає Союз музикантів Республіки Молдова. Варто зазначити, що «Національна ярмарка народних майстрів «Tezaur» є справжнім соціальним явищем, як серед самих народних умільців, так й серед відвідувачів» [5]. Великого значення має також проект «Молдавське весілля». Що ж до Білорусії, то її представник наголосив на тому, що країна активно діє в питанні охорони нематеріальної культурної спадщини, а також він згадав про створення проекту на отримання гранта ЮНЕСКО з проблеми «Весняні обряди Східного Полісся». В доповіді Вірменії говорилося, що країна в листопаді

2004 року затвердила концепцію «Про художнє виховання». В цей же рік були проведені дві міжнародні конференції з питань народної культури Кавказу в Єревані і Тбілісі. Було зазначено, що Вірменія підтримує відносини з науковими організаціями з секретаріату ЮНЕСКО, що виражається в спонсоруванні багатьох міжнародних симпозіумів та публікацій. Це – «Вірменія і християнський Схід» (2000 р.), «Вірменські святі і народні місця паломництва» (2001 р.) [9]. Доповідь Азербайджану включала в себе інформацію про документи, які регулюють охорону нематеріальної культурної спадщини: «Про культуру» (1998 р.), «Про юридичний захист прикладів азербайджанського фольклору» (2003 р.), «Про килим» (2004 р.) [2]. В 2003 році азербайджанський мугам був включений в список шедеврів усної і традиційної культурної спадщини. На нашу думку, даний Регіональний семінар мав велике значення для розвитку співпраці країн СНД в сфері охорони нематеріальної культурної спадщини, так як держави пострадянського простору могли виступити зі своїми докладами і показати роль своєї країни в рішенні даної проблеми. А також на конференції було висвітлено багато правових аспектів Конвенції 2003 року, що сприяло ратифікації документу з боку країн СНД та їхньої подальшої співпраці з ЮНЕСКО в сфері збереження нематеріальної культурної спадщини. На думку авторки, Російська Федерація активно працює в галузі збереження нематеріальної культури. 27 – 28 жовтня 2005 року в Росії відбувся круглий стіл щодо проблем мов корінних народів Сибіру, які знаходяться під загрозою зникнення. А в Список шедеврів усної і нематеріальної спадщини ввійшов якутський народний епос Олонхо. На нашу думку, тут необхідно згадати ще про шкатулку «Олонхо», яка в 1976 році поступила в фонди Національного художнього музею Якутії. Її автор – видатний художник-косторіз Т. В. Амосов. Його робота була в Москві і в результаті різних пошкоджень повернулася фактично зруйнованою. Відновлення пам'ятки вимагало вивчення технологічних особливостей манери й почерку автора. Але все ж таки шкатулку вдалося відновити [6, 72 – 73]. Також в Росії був проведений фестиваль Тувинської культури «Кизил-Москва», яка представила унікальну фольклорну традицію республіки Тува – пісенно-музичну.

В проблемі збереження нематеріальної культурної спадщини важливе місце посідає мова, адже це – не тільки засіб комунікації, а й спосіб передачі системи цінностей і соціальної ідентифікації. ЮНЕСКО надає величезне значення збереженню мовного різноманіття, що є невідкладним завданням, враховуючи зникнення мов. Зараз в світі існує близько 6000 мов. Тисячі з них не використовуються системою освіти. В цій ситуації ЮНЕСКО грає ключову роль в сфері збереження багатоманітності мов і традицій. ЮНЕСКО запустила проект «Червона книга зникаючих мов» в 1993 році. Щорічно Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури 21 лютого відмічає Міжнародний день рідної мови. В 1999 році рішенням 30-ї сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО було вирішено відмічати цей день для того, щоб підкреслити важливу роль мовної багатоманітності в світі і підтримати широке використання рідних мов. Що стосується області культури, то після того, як в 2001 році Генеральна конференція прийняла Всезагальну декларацію про культурну різноманітність, ЮНЕСКО більш ретельно враховує мовний фактор при наданні державам-членам допомоги в розробці планів проведення діяльності і політики в області культури [13, 2]. Щодо країн СНД, то при підтримці Бюро ЮНЕСКО в Москві був

створений багатомовний інформаційний Інтернет-портал «Куйаар – обсерваторія культурної різноманітності: традиції і творчість народів Республіки Саха (Якутія)» і трьохмовний веб-сайт «Атлас азербайджанської народної музики». Це все показує, що держави пострадянського простору стоять на шляху збереження своєї мовної традиції. Взагалі, Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини переслідує завдання збереження мови як носія нематеріальної культурної спадщини. Ось чому, мова в даному питанні відіграє важливу роль. В березні 2003 року ЮНЕСКО скликає експертів, щоб активізувати діяльність Організації зі збереження мов, що знаходяться під загрозою. Експерти порекомендували ряд планів дій для роботи ЮНЕСКО на найближчі роки: надання державам-сторонам консультативних послуг щодо мір збереження мов, що знаходяться під загрозою; створення в цих цілях адміністративно-фінансового механізму; розширення функцій ЮНЕСКО в якості основного джерела інформації з питань мовної різноманітності і загрози зникнення. ЮНЕСКО також виробляє значний об'єм інформації і створює бази даних як в друкованій, так і в онлайнній формі, що містять відомості про спеціалістів, засобів інформації і приймаючих рішення осіб, які пов'язані зі збереженням і заохоченням мов. Варто зазначити, що в Російській Федерації є багато різних національностей зі своїми мовними особливостями, а в Україні, це питання пов'язане, зокрема, з кримськими татарами. Як бачимо, мова, дійсно, відіграє ключову роль в збереженні нематеріальної культурної спадщини, адже вона як ланка що з'єднує людину з традиційною культурою.

Слід зазначити, що країни повинні періодично надавати доповіді щодо заходів, ужитих з метою реалізації Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини, а також відомостей про досвід, набутий ними в даній сфері. «У такий спосіб має забезпечуватись зворотній зв'язок між державами й міжнародною спільнотою...» [8, 16]. В даному випадку доцільне привести слова виконуючого обов'язки постійного представника України при ЮНЕСКО

О. Дем'янюка: «Співробітництво країн-членів з ЮНЕСКО має бути «магістраллю з двостороннім рухом», інтенсивність якого визначається взаємними інтересами» [4, 75]. Дійсно, є всі підстави погодитися з вищесказаним, адже тільки при активній співпраці держав СНД та ЮНЕСКО результати можуть бути значущими.

Діяльність країн СНД в ЮНЕСКО щодо збереження нематеріальної культурної спадщини є важливою складовою співпраці держав пострадянського простору з цією організацією. 17 жовтня 2003 року була прийнята Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини (ратифікована – 20 квітня 2006 року). Білорусія найперша з країн СНД ратифікувала цей документ і почала активно співпрацювати з ЮНЕСКО в даній сфері. Держави пострадянського простору намагаються вирішувати питання збереження нематеріальної культурної спадщини. Країни СНД проводять семінари, симпозіуми, конференції з приводу проблеми збереження традиційної культури. Зокрема, 15 – 17 грудня 2004 року в Казані був проведений Регіональний семінар ЮНЕСКО щодо просування Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини країн Європи та Північної Америки. Ця зустріч показала небайдужість держав пострадянського простору до проблеми збереження нематеріальної культурної спадщини. Важливе місце в охороні, популяризації і захисті нематеріальної культури належить мові як носію інформації, засобу комунікації і передачі традицій

з покоління в покоління. На нашу думку, країнам пострадянського простору варто більш активно діяти в цьому напрямку, організовуючи групи, центри, які забезпечуватимуть заходи щодо збереження нематеріальної культури, виконуючи положення Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Тому спільна діяльність країн СНД та ЮНЕСКО з цього питання допоможе зберегти пам'ятки нематеріальної культури для майбутніх поколінь.

Література

1. Акуленко В. І. Культурні права людини, громадянина і народу / В.І. Акуленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. - № 3. – С.2 – 11.
2. Akhundova N. The national report of the republic of Azerbaijan on the «Safeguarding of the intangible cultural heritage» (Регіональний семінар ЮНЕСКО по продвиженію конвенции об охроне нематериального культурного наследия стран Европы и Северной Америки. Казань, Российская Федерация, 15 – 17 декабря 2004) [Електронний ресурс] / Akhundova N. – Режим доступу до доповіді: <http://www.unesco.ru/files/docs/clt/kazan/azerbaijan-report-en> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві.
3. Вестник нематериального наследия [Електронний ресурс]. – 2006. - № 1. – С. 1. – Режим доступу до вісника: http://www.unesco.ru/files/docs/clt/2008/publications/IHM_1_rus_ISSN.pdf - Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві.
4. Дем'янюк О. П. Гуманітарними засобами. ЮНЕСКО – магістраль з двостороннім рухом / О. П. Дем'янюк // Політика і час. – 2001. - №11. – С. 70 – 77.
5. Цюкану С., Доготару А. Национальный доклад Республики Молдова (Регіональний семінар ЮНЕСКО по продвиженію конвенции об охроне нематериального культурного наследия стран Европы и Северной Америки. Казань, Российская Федерация, 15 – 17 декабря 2004). [Електронний ресурс] / С. Цюкану, А. Доготару. – Режим доступу до доповіді: <http://www.unesco.ru/files/docs/clt/kazan/moldova-report> - Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві.
6. Колодезникова Е. К. Реставрация шкатулки «Олонхо» Т. В. Амосова / Е. К. Колодезникова // Диалог: музей и общество: материалы междунар. науч.-практ. конф. «Диалог : музей и общество на пороге XXI века», проведенной в рамках проекта ЮНЕСКО «культура мира в России - 2000», 9 – 10 октября 2000 г. – Якутск, 2001. – С. 72 – 73.
7. Костенко О. Ю. ЮНЕСКО: захист культури – захист гуманізму / О.Ю. Костенко // Дніпро – 1994. – № 1. – С. 84 – 86.
8. Мельничук О. І. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві / О. І. Мельничук // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – №3. – С. 12 – 17.
9. Петросян Э., Меликян Л. Национальный доклад Республики Армения об охроне нематериального культурного наследия (Регіональний семінар ЮНЕСКО по продвиженію конвенции об охроне нематериального культурного наследия стран Европы и Северной Америки. Казань, Российская Федерация, 15 – 17 декабря 2004). Э. Петросян , Л. Меликян. Режим доступу до доповіді: <http://www.unesco.ru/files/docs/clt/kazan/armenia-report> - Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві.

10. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (32; 2003; Париж). Акты Генеральной конференции: 32-я сессия: 29 сентября – 17 октября 2003 г., Париж. – Париж: ЮНЕСКО, 2004.

Т. 1: Резолюции. – VIII, 214 с.

11. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (32; 2003; Париж). Предварительный проект Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия и доклад Генерального директора о положении дел в этой области, где требуется проведение нормотворческой деятельности, и о возможной сфере ее охвата. – Париж: ЮНЕСКО, 2003. – 23 с.

12. ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (31; 2001; Париж). Разработка нового международного нормативного акта по охране нематериального культурного наследия. – Париж: ЮНЕСКО, 2001. – 21 с.

13. ЮНЕСКО. Исполнительный Совет. Сессия (171; 2005; Париж). Доклад генерального директора об общей стратегии Межсекторальной программы в области языков ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 2005. – 7 с.

Василенко В. А. Сохранение нематериального культурного наследия как одно из важных направлений деятельности стран СНГ в ЮНЕСКО

На основе анализу Конвенций ЮНЕСКО та материалов ее конференций исследовано деятельность стран СНГ в сохранении нематериального культурного наследия.

Ключеві слова: нематериальное культурное наследие, конвенции, ЮНЕСКО, страны СНГ.

Vasilenko, V.O. The Preservation of the Intangible Cultural Heritage as the One of the Important Directions of the Relations Between Countries of CIS and UNESCO

Analyzing the conventions UNESCO and materials of its conferences, the author studies the relations between countries of CIS and UNESCO in safeguarding of the intangible cultural heritage.

Key words: intangible cultural heritage, conventions, UNESCO, states of CIS.

Феномен корупції у сучасній Ірландії

Досліджується проблема зростання рівня корупції у сучасній Ірландії в умовах соціально-економічного поступу. Розглядаються причини даного явища, урядова стратегія його подолання та гальмуючі фактори.

Ключові слова: *корупція, індекс уявлень про корупцію, «культура корупції», gombeenism.*

Дослідження проблем корупції, як і багатьох інших багатовимірних питань, супроводжується домінуванням певних стереотипів. Зокрема, існує усталена точка зору, що внаслідок позитивних соціально-економічних зрушень рівень корупції у суспільстві має неодмінно знижуватись. Дійсно, така тенденція існує у якості мейнстриму. Однак, практика демонструє також виключення із правила, про що свідчить приклад Ірландії. Подібні випадки варті наукових студій, оскільки збагачують теоретичний арсенал науки і допомагають державам коригувати антикорупційну стратегію.

Попри значну увагу вітчизняних дослідників до корупційної тематики, випадок Ірландії у цій сфері не став предметом спеціальних досліджень, так само як і в інших пострадянських країнах. Водночас, як вважають експерти, відповідних розвідок бракує і у західному науковому світі, включаючи Ірландію [6,36].

З огляду на значимість і недостатнє дослідження вказаної проблеми, в даній статті покладено за мету дослідити феномен зростання рівня корупції у сучасній Ірландії та стратегію подолання вказаного явища. Джерельна база хронологічно обмежує роботу, тому початок останньої становить 1995 р.

Стрімкий розвиток Ірландії в останні декілька десятиліть, причини якого знаходяться за межами даного дослідження, є вражаючим. Успіхи «кельтського тигра», як охрестили Ірландію за її несподіваний соціально-економічний стрибок, фіксують відповідні показники. Так, за даними Світового Банку, середньодушовий ВВП у країні характеризується значним рівнем зростання. За десятирічний період з 1995 р. до 2005 р. цей показник зріс на 212 % (з 17421 до 37886 міжнародних доларів) [11].

Поруч з економічними параметрами позитивний характер має і соціальний вимір держави. Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП), який щорічно складає і оприлюднює ООН, також свідчить про неабиякі успіхи Ірландії у соціальній сфері. Дана країна за той же десятирічний проміжок часу значно покращила свій рейтинг. У 1995 р. вона посідала лише 21 місце серед країн світу і передостаннє серед держав ЄС – 15. Однак у 2005 р. Ірландія перемістилась на 5 місце серед всіх країн світу і стала лідером серед держав Євросоюзу [4, 234].

Втім, винятковий поступ Ірландії супроводжувався також і поглибленням негативних явищ. Йдеться, передусім, про зростання рівня корупції у країні. Слід сказати, що даний феномен характеризується латентністю, тому офіційна статистика не може надати відповідну інформацію. Через це застосовуються специфічні способи вимірювання. Так, дані про рівень корупції у вигляді спеціальних індикаторів постачаються організацією, що носить назву «Міжнародна прозорість» (Transparency International). Вказана структура з 1995 року надає щорічну інформацію про рівень корумпованості більшості країн світу у вигляді індексу уявлень про корупцію (Corruption Perception Index – CPI). Цей показник являє собою середній результат, отриманий на основі опитувань експертів – бізнесменів, аналітиків, представників громадськості. Отже, вказаний індикатор відображає не рівень корупції як такої, а рівень уявлення про її розповсюдження. Втім, згадана організація емпіричним шляхом встановила, що сприйняття корупції і практичний досвід щодо неї населення майже збігаються. Це означає, що там, де експерти констатують розповсюдженість корупції, більшість населення з власного досвіду підтверджують даний стан речей [7,10]. З 1996 р. рейтинг тієї чи іншої країни, що охоплені даним проектом, визначається місцем, яке вона посідає у таблиці показників. Країни, які розташовані на перших рядках, є найменш враженими корупцією і навпаки. Втім, головним показником слугує індекс, який має величину від 10 (показник повної відсутності корупції) до 0 (свідчення максимальної корумпованості).

Зазначимо також, що оскільки у дослідженні використані дані «Міжнародної прозорості», то визначення ключового терміну дослідження – «корупція» – запозичене у тієї ж організації. У такий спосіб забезпечується узгодженість теоретичних підходів і методів діагностики корумпованості. Згідно з визначенням вказаної організації, під корупцією слід розуміти зловживання довіреною владою для отримання особистого зиску [9].

Грунтуючись на загальних характеристиках корупції, розглянемо відповідні емпіричні дані. З цією метою використаємо таблицю, що відбиває рівень корумпованості та динаміку його змін у Ірландії в 1995–2008 рр.

Таблиця 1. Рівень уявлень про корупцію в Ірландії (1995–2008 рр.)

Роки	Величина показника	Місце згідно з рейтингом
1995	8.57	11
1996	8.45	11
1997	8.28	12
1998	8.20	14
1999	7.70	15
2000	7.20	19
2001	7.50	18
2002	6.90	23
2003	7.50	18
2004	7.50	17
2005	7.40	19

2006	7.40	18
2007	7.50	17
2008	7.70	16

Джерело : Transparency International [9].

Наведені дані свідчать про таке. Стартовий рівень показника 1995 р. в Ірландії був доволі високим навіть у порівнянні з країнами сталого розвитку. Так, у межах країн ЄС–15, до якого вона належала з 1973 р., аналогічний показник у тому ж році мала Велика Британія (8.57), а вищі за нього лише три країни – Нідерланди, Швеція і Фінляндія (відповідно 8.69, 8.87 та 9.12). Водночас, ряд країн Євросоюзу, що були на той час зіставними з Ірландією за соціально–економічними характеристиками, відзначалися значним, порівняно з нею, рівнем корупції. Зокрема, корумпованість в Португалії, Іспанії та Греції у півтора–два рази перевищувала відповідні показники Ірландії (5.56, 4.35 та 4.04). Більш того, рівень корупції в одній із засновниць ЄС – Італії – був представлений величиною 2.99 [9].

Натомість, на тлі невинного зменшення корупції у всіх країнах Європейського Союзу лише Ірландія продемонструвала тенденцію до зросту даного явища. Як бачимо, з 1995 до 2006 року рівень корумпованості у країні підвищився на 14%. І тільки за останні 2007–2008 рр. з'явилися ознаки певного поступу (7,50 та 7.70), хоча навіть останній наведений показник становив 10 % від базового.

З метою пояснення подібного стану речей варто розглянути загальні фактори, що сприяють або перешкоджають корупції. До перших відносять високий ступінь бюрократизації, велику кількість рівнів урядування, іспанське колоніальне панування, значну кількість часу, витраченого менеджерами на спілкування з державними урядовцями, велику вартість капіталу та інвестицій, надмірну свободу регулятивних дій, які мають урядовці. Водночас, існують чинники, що стримують зріст корупції. Серед них – економічне зростання країни, протестантські релігійні традиції, колишній британський колоніальний статус, відкритість торгівлі, наявність демократичного врядування у сукупності з давнім досвідом демократії [2,348]. Існують також фактори, які корелюють зі станом корупції, але їх причино–наслідкове значення є предметом дискусій серед науковців. Прикладом слугує гендерний аспект корупції. Загальновизнано, що зростання кількості жінок у вищих ешелонах влади слугує індикатором зменшення рівня корумпованості у країні. Більшість дослідників вважає, що жінки в цілому менше схильні до здійснення корупційних дій, хоча частина науковців стверджує, що якраз прихід жінок до влади відбувається через позитивні зміни у суспільстві, в тому числі й внаслідок скорочення корупції. Аналогічні суперечки точаться і навколо поняття «культура корупції», що загалом визначається як думка і ставлення населення до корупції та участі у ній. Одні науковці вважають вказану «культуру» наслідком довготривалого розповсюдження корупції, а інші – поштовхом до корупційних дій у суспільстві. Очевидно, обидва підходи мають рацію: корупція створює відповідне сприятливе середовище, а толерантність щодо неї набуває самостійного значення і надає додатковий імпульс розвитку цього негативного явища. У такій ситуації корегування людської думки вважається найскладнішою справою, що потребує не тільки значних зусиль, а і тривалого часу.

Екстраполюючи дані фактори на Ірландію, можна зазначити, що тут переважають саме ті чинники, що стримують корупцію. Це, зокрема, економічний зріст, вплив британської системи врядування, відкритість торгівлі, демократичне правління. Навіть гендерний аспект питання мав свідчити проти розповсюдження корупції: з 1990 р. до сьогодення дня президентське крісло Ірландії належало жінкам, не запламованим до того ж у корупційних скандалах (Мері Робінсон, залишивши посаду, посіла почесне місце Верховного комісара з прав людини ООН, а чинний президент Мері МакЕліс була переобрана на другий термін).

Попри вже згаданий брак наукового опрацювання проблеми корупції в Ірландії, експерти все ж висловлюють певні міркування стосовно причин цього явища. В цілому, у даному разі звертають увагу на ті сегменти державного і суспільного життя, що сприяють розповсюдженню корупції. Мається на увазі клієнтелізм і протегування у політичній системі країни, відсутність політичної волі у боротьбі з корупцією, особливості ведення бізнесу, недоліки державного законодавства тощо [6,34–36]. Найбільшу увагу надають політичній корупції, яка розглядається у межах концепції, що позначена терміном «gombeenism». Останній походить від ірландського слова «gaímbín» (у перекладі – грошовий інтерес), що під час голодомору 1846–1849 рр. стало прізвиськом крамарів, які оббирали голодуючих. У сучасному сенсі похідне словосполучення «gombeen man» означає темного ділка, що прагне за будь яку ціну отримати швидкий дохід за рахунок інших; відповідно, термін «gombeenism» у політиці віддзеркалює спотворену форму представництва, коли народні обранці, всупереч інтересам виборців, витрачають державні гроші і час на забезпечення послуг, що насправді є вільними і безкоштовними. Це надає політикам аури влади, одночасно живлячи політичну некомпетентність електорату і сприяючи розквіту корупції [3]. З огляду на це, відомий ірландський журналіст і блогер Гевін Шеридан, тавруючи всепоглинаючу розповсюдженість корупції у державі, в критичному запалі навіть назвав Ірландію банановою республікою [3]. Хоча журналіст визначив як суто ірландські такі явища, як апатія, бездіяльність, некомпетентність та зарозумілість, у даному разі він намалював загальну картину того, що іменують «культурою корупції».

Недоліки законодавства, що живлять корупційні схеми, також є предметом уваги фахівців. Так, зазначається наявність у Ірландії так званої «легальної» корупції, що не виходить за межі правового поля країни. У даному разі жоден з законів не порушується, але широко розповсюджені такі явища, як особисті стосунки, протегування, політичні переваги та політичні внески, які суттєво впливають на політичні рішення і політику країни [6,16]. Відзначається також тісний зв'язок між політичними колами і бізнесом, невідконтрольність фондів політичних партій, утруднений доступ до інформації тощо [6,17–19].

Спираючись на сказане, а також враховуючи деякі інші моменти, можна зробити припущення, що загальною причиною зростання корупції в сучасній Ірландії є значне відставання політичного розвитку від надзвичайно динамічного економічного поступу. Політична система, що відповідала реаліям периферійної держави, в нових умовах потребувала модернізації. Адже значний наплив капіталів та інвестицій створили матеріальну основу для різного роду зловживань, особливо у сукупності з надмірною свободою регулятивних дій урядовців. Таким чином, з одного боку, країна зазнала великих фінансових впливань, як приватного характеру, так і через

структурні фонди Євросоюзу в межах проекту економічного і соціального гуртування. З іншого боку, законодавство Ірландії відзначалось бюрократизацією процедур, що упорядковують фінансову сферу. Зокрема, Конституція країни, чинна з 1937 р., містить спеціальне положення щодо фінансових законопроектів (ст.21–22). Згідно з приписами Основного Закону держави, належність цих законопроектів до фінансової сфери, яке є обов'язковим для їх подальшого просування, визначається за участю майже всіх головних політичних акторів – Президента, парламенту (окремо Палати представників і Сенату) і Комітету з привілеїв [1,796–797]. За таких умов матеріальні інтереси бізнесу і політиків нерідко збігаються, живлячи корупційну активність у країні. Не випадково у Ірландії, найзахіднішій державі Європи, часто цитується вислів стосовно неї одного з американських видань – «дикий захід європейських фінансів».

Зазначена ситуація, поруч з потребою у широких політичних зрушеннях, поставила на порядок денний нагальну необхідність системних антикорупційних заходів. Слід зазначити, що ірландська адміністрація пішла цим шляхом, здійснивши низку антикорупційних проектів. Вони були сконцентровані навколо двох основних напрямків – законодавчого та судового. Насамперед, Ірландією був підписаний пакет міжнародних антикорупційних конвенцій, переважна більшість яких пройшла процедуру ратифікації або очікує на остаточне ухвалення відповідними органами. Далі, у 1997 р. парламентом були сформовані спеціальні структури – трибунали – у впровадження яких були передані декілька гучних корупційних справ проти високопосадовців, включаючи колишнього прем'єр-міністра і міністра зовнішньополітичного відомства. Пізніше до цього списку увійшов і чинний голова уряду, проти якого теж висунули звинувачення у корупції і який пішов у відставку, хоча і заперечував свою провину. Попри тривалі і широко розрекламовані процеси (деякі з них ще не закінчились) довести провину більшості головних акторів корупційних скандалів не вдалося, хоча колишнього міністра іноземних справ і комунікацій Рея Бурке все ж таки визнали винним [10,1–2]. Корупційною діяльністю поліції переймалися інші трибунали, що також викрили зловживання у даній сфері. Попри критику стосовно високих витрат на утримання трибуналів та їх відносно низької ефективності, діяльність цих органів продовжується з огляду на їх роль у підвищенні стандартів громадського життя. У сукупності з приєднанням до згаданих вище міжнародних проектів діяльність антикорупційних правових структур призвела до удосконалення законодавства з етики у напрямі відкритості, відповідальності і прозорості [10,3]. Слід віддати належне і активності ірландського відділу Міжнародної прозорості, що здійснювала моніторинг та надавала рекомендації щодо бажаних перетворень у країні для подолання корупції. Цього року Міжнародною прозорістю оприлюднена програма для Ірландії, що отримала назву «Національна система чесності» (National Integrity System) [6].

Вищенаведена антикорупційна діяльність сприяла покращенню ситуації, про що свідчили згадані вище показники 2007–2008 рр. Цікаво, що на думку голови ірландського відділу Міжнародної прозорості, суттєвим чинником, який сприяв позитивним змінам, стала також світова фінансова криза. Саме через неї малі європейські економіки стали вкрай залежними від інвесторів, які в обмін на довіру вимагали справедливого врядування і прозорості [5].

Все ж, слід визнати, що вказаних урядових заходів недостатньо для подолання корупції в країні. Відсутність ключових антикорупційних змін (зокрема, спрямованих на законодавче відокремлення бізнесу від політики), розпорошеність зусиль та незалученість потенціалу громадського сектору практично зводить діяльність уряду до показових ритуальних кампаній, розрахованих на заспокоєння міжнародної спільноти та місцевої громади. Характерно, що громадяни Ірландії єдині з європейських країн демонструють оптимізм щодо антикорупційної діяльності свого уряду, яку вважають ефективною (разом з Колумбією, Нігерією, Малайзією та іншими країнами даних регіонів) [7,13]. Така оцінка є дуже показовою. Адже відомо, що зрілому громадянському суспільству притаманна певна доза критичності стосовно власного уряду. У даному випадку відсутність здорового скепсису свідчить радше не про антикорупційну мобілізацію, а лише про позитивне ставлення суспільства до кампаній, спрямованих на здобуття бажаного, але недосяжного у такий спосіб ідеалу.

Вищенаведене уможливорює наступні висновки.

Паралельно з безпрецедентним соціально-економічним поступом у Ірландії відбулось значне (14%) зростання рівня корупції. Головна причина даного феномену вбачається у відставанні політичного розвитку країни від стрімких перетворень у господарсько-соціальній сфері. Найбільш сприятливими корупційній діяльності факторами слугують недосконалість місцевого законодавства (особливо пов'язаного з бізнесом) та набута останнім часом «культура корупції». Окремі (хоча важливі за наслідками) зусилля у вигляді приєднання до міжнародних антикорупційних договорів та утворення трибуналів для розгляду корупційних справ високопосадовців призвели до часткового поліпшення показників. Припускається також, що у якості позитивного стимулятора виступили більш жорсткі вимоги інвесторів до прозорості в умовах фінансової кризи. Все ж, вказані заходи вважаються недостатніми, оскільки у такій ситуації потрібна системна стратегія подолання корупції з опорою на громадські ініціативи.

Завершуючи дану роботу, хотілося би висловити застереження щодо надмірних очікувань стосовно економічного та соціального злету, в тому числі і внаслідок входження до європейського простору. Навіть за таких сприятливих умов у державах зі скороспілим законодавством, нетривалою парламентською традицією, недосконалими демократичними інститутами, нерозвиненим громадянським суспільством та квітучою «культурою корупції», до яких належить Україна, сподіватися на антикорупційний поступ було б заповзятим оптимізмом.

Література

1. *Конституція Ірландії* // Конституції государств Европы : в 3 т. / [общая ред. Окунькова Л. А.]. – Т.1. – 2001. – С.785–816.
2. *Короткий оксфордський політичний словник*. Пер. з англ. [ред. І. Макліна, А. Макмілана]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 789 с.
3. *Eamonn Fitzgerald's Rainy Day*. Corruption in Ireland 1. June 25, 2005. – Режим доступу : http://www.eamonn.com/2005/06/corruption_in_ireland_i.htm – Заголовок з екрану.
4. *Human Development Report*. 2007/2008 : Fighting Climate Change : Human Solidarity in a Divided World / UNDP / – New York : UNDP, 2007. – xvi, 422 p.

5. *Ireland Moves Up in World Corruption Index* // Transparency International. – Режим доступу : http://www.transparency.org/news_room/latest_news/press_releases_nc/2008/2008_09_23_ireland_cpi – Заголовок з екрану.

6. *National Integrity System. Transparency International Country Study. Ireland*, 2009. – 190 р. – Режим доступу : http://www.transparency.ie/Files/NIS_Full_Report_Ireland_2009.pdf – Заголовок з екрану.

7. *Report on the Transparency International Global Corruption Barometer 2007*. – Berlin, 2007. – 25 р. Режим доступу : http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/gcb/2007

– Заголовок з екрану.

8. *Transparency International. About Corruption*. – Режим доступу : http://www.transparency.ie/about_cor/default.htm – Заголовок з екрану.

9. *Transparency International Corruption Perception Index*. – Режим доступу : http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi – Заголовок з екрану.

10. *Transparency International Global Corruption Report 2005. Country Report – Ireland*. – 4 р. – Режим доступу : <http://www.transparency.ie/Files/GCRIreland.pdf> – Заголовок з екрану.

11. *World Bank, 2008. World Development Indicators* [Електронний ресурс] Published by the World Bank – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) ; 12 см – Систем. вимоги : Pentium 32 MB RAM. Windows 98/NT 4.0. – Назва з контейнеру.

Ковалева А.Д. Феномен корупції в сучасній Ірландії

Исследуется проблема роста уровня коррупции в современной Ирландии в условиях социально-экономического прогресса. Рассматриваются причины данного явления, правительственная стратегия его преодоления и тормозящие факторы.

Ключевые слова: *коррупция, индекс представлений о коррупции, «культура коррупции», gombeenism*

Kovalova, A.D. Phenomenon of Corruption in Modern Ireland

The problem of corruption increase in modern Ireland under socio-economic progress is researched. Causes, government strategy for its reducing and hindrance factors are reviewed.

Key words: *corruption, corruption perception index, «corruption culture», gombeenism*

Фактор лідерства у становленні й розвитку українських наукових шкіл (1921-1939 рр.)

Аналізується роль фактору особистості у формуванні й розвитку наукових шкіл радянської України у 20-30-і рр. ХХ ст., а також досліджуються спільні риси й особливості їх діяльності.

Ключові слова: наукова школа, фактор лідерства, концепція, метод, науковий експеримент, фундаментальні дослідження, галузева наука.

Наукові школи як дієвий інституціональний чинник прискорення суспільного розвитку відносяться до тих феноменів, що виникли у процесі європейських знакових революцій XVIII–XIX ст. та вочевидь стимулювали оформлення сучасної європейської та світової науки. Створення наукової школи – явище багатопланове і водночас унікальне. У виникненні шкіл виняткову роль відіграють основоположники – визнані непересічні особистості, які своїми ідеями та організаторськими здібностями забезпечують створення та подальше існування наукової школи.

Дослідження історії наукових шкіл – важливе завдання вітчизняної історичної науки. На жаль, є усі підстави констатувати, що в цьому плані зроблено ще вочевидь замало. Загальні праці, присвячені історії Національної Академії наук та окремих провідних інституцій, як правило, залишають осторонь багато визначних та відверто драматичних сторінок вітчизняної науки, в тому числі пов'язаних із формуванням та здобутками наукових шкіл у міжвоєнний (20-30-ті роки ХХ ст.) період – так само як і з обставинами руйнації деяких шкіл, які могли б за сприятливих умов відігравати по-справжньому світове значення. Серед спеціальних праць, присвячених історії вітчизняної науки та наукових шкіл у міжвоєнний період, заслуговують особливої уваги роботи таких авторів, як О. Деркач, Г. Дрінфельд, В. Заруба, Д. Зербіно, М. Миронов, О. Ярошенко, В. Онопрієнко, Л. Сухотеріна, Ю. Храмов, О. Юркова та ін.

У запропонованій статті розглядається фактор особистісного лідерства вчених-основоположників у формуванні та розвитку наукових шкіл України.

Хронологічні межі дослідження – 1921-1939 рр., коли відбувався драматичний процес становлення (відродження) науки як соціального інституту, поєднаного із запровадженням принципово нових (порівняно із дожовтневим) організаційно-адміністративних форм керування цією сферою, нових засад існування академічної корпорації тощо. Саме за цих

часів в Україні з'являються та розвиваються наукові школи, які визначали теоретичну новизну і практичну значущість наукового знання майже впродовж усього ХХ ст. Вони, як і їхні лідери, встигли отримати досить широке визнання, незважаючи на умови розвитку країни 30-х років.

Наукові школи: спільне, особливе і особистісне. Беззаперечним є положення, що наукову школу може створити тільки вчений із яскраво вираженою креативністю – із новими думками та підходами, спроможний виконувати роль невтомного генератора гіпотез та ідей, здатний критично аналізувати й синтезувати результати досліджень. Така творча особистість – людина зі своїм особливим способом мислення, бажанням проникнути в сутність предмета й піти істотно далі, ніж його попередники та сучасники.

Разом з тим такий лідер-творець має бути справжнім натхненником свого наукового колективу, а не просто формальним начальником. Адже в науці формальне підпорядкування керівнику поступається за своїм значенням єднанню однодумців, непересічному моральному авторитету лідерів.

Отже, лідер наукової школи повинен, мати власні наукові ідеї і не боятися передавати їх не тільки своїм учням, а й навіть тим, хто не належить до безпосередніх учнів. Дослідник, що має ідеї і легко їх віддає та вмє підказати, якими шляхами рухатися, стає дослідником-вчителем. Це не просто викладач готових знань, не проповідник і не лектор. Д. Зербіно порівнює таку людину з гуру, який веде свою наукову паству й іде поперед неї і разом із нею [1]. Він обов'язково має творчу фантазію (щоб визначити спочатку, що саме треба шукати, знайти тему), є водночас і «драматургом» (щоб створити план теми), і «режисером» (розставляє акценти, дає напрям пошуку, визначає послідовність), а також критиком і редактором. Лідер повинен бути видатним психологом, аби знайти працівників, які так само, як і він, здатні захопитися обраною проблемою дослідження.

Видатний лікар О.О. Богомолець належав до типу вчених з абстрактним мисленням, вчених-синтетиків, які узагальнюють вже відомі факти та намічають нові шляхи в науці. Це був вчений-філософ. Саме такі науковці здатні охопити думкою цілу галузь науки, зрозуміти її досягнення та недоліки, швидко переключатися, в разі потреби, з одного напрямку на інший. Такі вчені мають дар передбачення в науці, глибоко проникають у суть проблеми, її зміст. Патофізіологію вважають теорією та філософією медицини, тож не дивно, що у її витоків стояв саме такий вчений-мислитель та філософ, яким був О.О. Богомолець. Всі його учні та послідовники знали, що коло наукових інтересів Богомольця було надзвичайно широке. Він ніколи не йшов у своїх дослідженнях та експериментах знайомими шляхами. Його трактовка та підхід до вирішення конкретних проблем завжди були оригінальними. Вчений мав гарне почуття гумору, тому міг дозволити собі назвати власні концепції «єресеями», особливо, якщо вони ламали застиглі норми та традиції [2]. Багатий експериментальний матеріал дозволив О.О. Богомольцю запропонувати низку оригінальних концепцій, які істотно вплинули на розвиток фізіології. Винайдена ним та його школою антиретікулярна цитотоксична сироватка знайшла широке застосування в медицині.

Особливість творчої наукової манери М.М. Боголюбова полягала у глибині і всеосяжному охопленні явищ. Досліджуючи нову для себе галузь, він настільки ґрунтовно підіймав цілину її невирішених проблем,

що іншим дослідникам часом залишалося просто йти прокладеним ним шляхом. Як відзначав його учень академік А.О. Логунов, науковій творчості М.М. Боголюбова була притаманна вражаюча єдність теоретичного підходу до природи, різноманітної у виявах, але єдиної у своїй сутності. Ця єдність виявляється в тому, що у працях М.М. Боголюбова гармонійно поєднувалися методи математики і фізики. При вирішенні завдань, поставлених фізикою, він відкривав нові математичні методи, які після цього розвивалися в самостійні розділи математики. Разом зі своїм вчителем М.М. Криловим він отримав результати світового рівня в галузі математичної фізики, розбудував новий напрям математичної фізики – теорію нелінійних коливань, а також загальну теорію динамічних систем, загальну теорію мір. Робота М.М. Боголюбова «Про деякі нові методи варіаційного обчислення» одержала премію Болонської академії наук на Міжнародному конгресі з проблем варіаційного обчислення у 1930 р.

Для загального розвитку фізичної хімії ХХ ст. теоретичною основою стало уявлення про електрони, розроблене Л.В. Писаржевським. Разом зі своїми співробітниками та учнями він вивчав застосування електронної та електронно-іонної теорії до різних галузей хімії. Велику увагу вчений приділяв явищу каталізу та впливу на це явище різних фізичних агентів (світла, електричного заряду). Фактично своїми роботами він заклав основи сучасної теорії електронного каталізу. Сучасні погляди на природу хімічного зв'язку та механізм хімічних реакцій сформувалися під значним впливом теорії Л.В. Писаржевського.

Наукові інтереси К.Г. Воблого в різних напрямках економіки, статистики, географії призвели до аналізу й теоретичного осмислення компонентної (галузевої) структури народного господарства України і, зокрема, фундаментальним дослідженням цукрово-буякового комплексу, що формувався на українських землях з ХІХ ст. Ідеї К.Г. Воблого, його захоплення великими можливостями України щодо харчової індустрії й суміжних виробництв і галузей надихали його послідовників на розробку теоретичних і конструктивних питань територіальної організації продуктивних сил і, зокрема, цукрової промисловості. Ще один напрям, започаткований К.Г. Воблим та розвинутий його послідовниками в економічній та соціальній географії, – це системний підхід до вивчення нашої країни, комплексний аналіз і пізнання її регіональних утворень [3].

Теоретичні та експериментальні праці І.І. Шмальгаузена справили значний вплив на формування наступних наукових напрямів: порівняльне вивчення будови тварин та їх ембріонального розвитку, вирішення проблем росту організмів, теорії еволюції та експериментальної біології, проблеми цілісності організму, проблеми походження наземних хребетних, кібернетичні проблеми біології тощо. Фактично усі вони стали програмними не тільки для І.І. Шмальгаузена, але й для світової та вітчизняної науки у ХХ ст. Саме в цей час закладався фундамент багатьох сучасних біологічних дисциплін, формувалося біологічне і, особливо, еволюційне мислення, так характерне для нинішнього покоління дослідників природи. Наукові програми І.І. Шмальгаузена в тій або іншій мірі впливають на стиль мислення в біологічній науці, на кардинальні зміни в її структурі. Праці І.І. Шмальгаузена з еволюційної теорії, написані ним в 30-50-х роках ХХ ст., – це широкий синтез біологічних знань про процес еволюції. Монографія «Ріст організмів», що вийшла в 1932 р., здобула світове визнання. Фактично, розробляючи еволюційні проблеми, вчений використав

досягнення усіх фундаментальних біологічних наук. Працюючи над вирішенням багатьох важливих проблем еволюційної теорії, І.І. Шмальгаузен зробив свій, оригінальний і неповторний внесок. Серед багатьох проблем найбільш важливою є розробка вченим теорії факторів еволюції, адже саме ця галузь знання була найбільш «гарячою точкою», і зроблені в ній відкриття та узагальнення піднесли еволюційну теорію на новий рівень розвитку. Одним з найвидатніших досягнень сучасної еволюційної теорії стало вчення про стабілізуючий добір І.І. Шмальгаузена.

Є.О. Патон – яскравий приклад того, як непересічна особистість досягає успіхів та веде за собою послідовників у зовсім новій галузі науки. Як відомо, початок своєї творчої діяльності Патон присвятив мостобудуванню, спроектвавши більше 30 мостів. Це був визначний фахівець з оригінальним інженерним мисленням і стійким прагненням до наукового пошуку та вдосконалення отриманих результатів. За довгий час, майже чверть століття, викладання у Київському політехнічному інституті вчений підготував ціле покоління інженерів-будівельників та мостобудівників. А у 1929 р. він захопився зовсім новою перспективною галуззю техніки – електричним зварюванням та енергійно взявся за роботу в цьому напрямку. В 1930-ті рр. блискуче проявився його талант організатора колективних наукових досліджень. Є.О. Патон завжди чітко визначав стратегію керованих ним установ, поєднуючи глибокі розробки теоретичних основ електрозварювання з конкретним застосуванням їх для вирішення завдань промисловості. Спочатку невеликий, а згодом потужний колектив однодумців під його керівництвом зосередив увагу на вирішенні питань міцності зварних з'єднань і конструкцій. Вивчення Є.О. Патоном, його колегами та учнями особливостей несучої можливості зварних конструкцій при різному навантаженні довело принципову можливість створення зварних конструкцій відповідного призначення, які за міцністю не поступалися клепаним, а за багатьма показниками навіть перевершували їх.

Видатний анатом, доктор медицини, академік В.П. Воробйов був відомий широкому загалу переважно як розробник нового ефективного методу бальзамування померлих, що дозволив зберегти тіла В.І. Леніна та Г.М. Димитрова. Втім, справжнє значення його діяльності сягає далеко за межі цього методу. В.П. Воробйов створив новий функціональний динамічний напрям в анатомії. Запропонований ним метод дослідження тканин тіла людини, коли об'єкт вивчення розглядався у трьох вимірах за допомогою біокулярної лупи, дозволив вивчати структури тіла, які раніш випадали з поля зору анатомів та гістологів. Фактично він розробив нову специфічну галузь морфологічної науки, яку сам вчений називав «суміжною галуззю макро-мікроскопічного бачення». Значні дослідження були проведені в галузі вивчення будови і функцій нервової системи, зокрема іннервації серця. Важливими були результати вивчення складних морфологічних взаємин між нервовою системою та шлунком, що дали підстави розробити Воробйову теорію нейрогенного утворення виразки шлунку тощо [4, 221-222].

Технології створення наукових шкіл: секрети лідерів. Хоча кожна наукова школа мала свої унікальні й неповторні риси, але було й чимало спільного. Існували власні технології та підходи, якими лідери шкіл відверто і щедро ділилися з іншими. Той же О.О. Богомолець стверджував, що хоча для створення наукової школи і необхідний перш за все видатний

учений, який має нову ідею узагальнюючого, синтетичного значення, але цього недостатньо без співробітників-однодумців.

Він писав: «Дуже важливо, щоб керівник, зберігаючи за собою пріоритет провідної ідеї, при розробці цієї ідеї співробітниками давав би їм якомога більше самостійності, віддаючи у повну їх власність ті окремі гіпотези, які він пропонує їм перевірити...; ...співробітники повинні заразитися ентузіазмом свого керівника; ...потрібно, щоб керівник надав своїм співробітникам можливість широкої критики і проявів повної індивідуальної ініціативи...». О.О. Богомолець завершує цей перелік необхідних якостей керівника наукової школи ще однією важливою характеристикою: «Вчений, який ревниво ставиться до успіхів своїх учнів, ніколи не створить школи» [5, 303].

Нерідко й у самій серцевині наукової школи бувають сутички, скепсис працюючих поруч або елементарна заздрість. Але істинна наукова школа, очолювана справжнім лідером, завжди здатна ці негативні явища перелобити в інтересах розвитку свого напрямку.

Дуже цікавим є питання про склад київської історичної школи М.С. Грушевського. Дослідники пропонують, зокрема, розрізняти учнів, аспірантів, співробітників, послідовників та прихильників видатного вченого. Склад школи в 1924-1930 рр. не був сталий. Існувало постійне ядро з 20-26 дослідників, а також були вчені, які то тяжіли до цієї школи, то знову відходили від неї.

Можливо, питання про конкретний склад школи непросто вирішувється ще й тому, що у М.С. Грушевського – людини, безперечно, владної, характер був дуже непростий, і внутрішні відносини у школі складалися не завжди легко та однозначно.

Ось чому всіх причетних до установ і видань Грушевського пропонують розглядати персонально за наступними критеріями:

- 1) чи визнавав вчений лідерство М.С. Грушевського;
- 2) чи брав постійну участь або тільки іноді відвідував засідання наукових установ;
- 3) чи поділяв історіософські засади, методологію (хоча б в основному);
- 4) чи друкувався в редактованих Грушевським виданнях.

Відповідно до цього й виділяються: а) ті, хто, без сумніву, належав до школи (наприклад К. Грушевська, Ф. Савченко, С. Шамрай); б) «підтримував постійний зв'язок» (М. Петровський); в) «співпрацював» (І. Крип'якевич); г) «мав окремі контакти» (В. Герасимчук); д) «був аспірантом» (І. Кравченко, І. Мандзюк) [6]. Можна зазначити, що аналогічний підхід (із певними застереженнями) може бути застосований і до аналізу інших наукових шкіл.

Педагогічна діяльність В.П. Воробйова мала не менше значення, ніж його наукові студії. Учні й соратники вченого зробили важливий внесок у розвиток медичної науки 20-30-х рр. Багато років працюючи у вищих навчальних закладах та викладаючи анатомію, В.П. Вороб'йов фактично розробив абсолютно новий за змістом і формою курс. Він був неповторним лектором та неперевершеним вчителем: блискуче читав лекції, керував науковими гуртками, допомагав майбутнім вченим оволодівати досвідом наукових досліджень та експериментів. Кожна його лекція ілюструвалася максимально реалістичними власноруч ним зробленими препаратами та малюнками, обов'язковим було відвідування студентами анатомічних музеїв, що створювалися за безпосередньою участю В.П. Воробйова. У

1932 р. у Харкові ним був створений Музей становлення людини, що довго залишався чи не єдиним подібним закладом у світі та відігравав колосальну роль у вихованні майбутніх вчених.

В листі до одного зі своїх учнів академік виклав власну програму створення працездатного творчого колективу, фактично кодекс честі лідера: «Любіть помічників, бережіть їх...надавайте їм допомогу у важкі хвилини їх життя...Стежте за ними і намагайтеся не здаватися вищим за них. Наказуйте лише після прохання, але наказ ваш повинен бути виконаний. Вислуховуйте навіть найабсурднішу думку і ніколи не показуйте помічникам, що він безнадійний, а завжди підбадьорюйте його визнанням чогось позитивного в його роботі...На кафедрі ніколи нічого не вирішуйте самі, а завжди поговоріть з усіма співробітниками... Не гоніться за становищем та авторитетом... все це прийде само. Пам'ятайте, що відірваність завжди небезпечна, а своя точка зору завжди ясніша тоді, коли підтвердиш її іншою» [7, 49-50].

Результати досліджень академіка О.А. Динника в галузі теорії пружності увійшли в навчальні посібники і технічні довідники не тільки в Україні та СРСР, а й у багатьох європейських країнах. Одночасно з широкою та різноманітною науково-дослідницькою роботою вчений проводив активну педагогічну діяльність. Створений за його ініціативою при гірничому інституті науково-технічний гурток став справжньою школою, де навчалися і ставали на шлях творчої наукової діяльності багато майбутніх видатних механіків. 1930 року, коли зі структури гірничого інституту виділився металургійний інститут, гурток було реорганізовано в постійно діючий семінар кафедр будівельної механіки металургійного інституту і університету. Семінар швидко став осередком наукової думки міста з питань прикладної механіки і математики, а кількість його учасників значно зросла. Поряд з проблемами будівельної механіки і теорії пружності тут розглядали роботи з гідромеханіки, аеродинаміки, математики. Протягом 11 років понад 80 учасників семінару захистили кандидатські і докторські дисертації [8, 78-84].

Академік П.М. Василенко багато часу та уваги приділяв підготовці молодих учених, маючи неабиякий талант у відкритті молодих обдарувань. «Ви хочете стати вченим? Це дуже нелегка праця і відповідальна робота, – говорив він, – головне не засмічувати науку... Нехай кожний своєю працею здобуде честь і право називатися вченим». Семінари та лекції П.М. Василенка відігравали значну роль для молоді. Л.В. Погорілий, учень і послідовник П.М. Василенка, згадував, що курс лекцій Петро Мефодійович читав із захопленням, логічно, строго академічно, так, що всі бажаючи могли скласти неоціненні для екзаменів конспекти. Ґрунтовним конспектом лекцій з сільськогосподарських машин, який дбайливо склав Л.В. Погорілий, згодом декілька років користувалися його друзі-студенти, а потім навіть аспіранти.

Окрім вузівських лекцій П.М. Василенко вів заняття у гуртку землеробської механіки, який мав не меншу роль, ніж обов'язкові заняття, особливо для формування особистостей майбутніх вчених. Під час зборів гуртку, які проходили у формі бесід, він неквапливо розповідав що-небудь нове про роль теорії, про новини науки, про розв'язання актуальних прикладних задач.

Велике значення для підвищення рівня наукових досліджень і конструкторських розробок на території України та колишнього Радянського

Союзу мали науково-методичні семінари під керівництвом академіка, на яких розглядалися питання застосування механіко-математичних методів досліджень при конструюванні нової сільськогосподарської техніки. Для наукової школи П.М. Василенка була характерна особлива творча атмосфера доброзичливих дискусій, демократичності й наукової принциповості, взаємної поваги і вимогливості, відданості науці та наукового ентузіазму [9].

З точки зору можливого шляху розвитку наукової школи великий інтерес становить діяльність видатного математика Д.О. Граве, який у 1899-1939 рр. працював професором Київського університету, а у 1934-1939рр. до того ж очолював Інститут математики АН УРСР. Один з його учнів, Гершон І. Дрінфельд, писав: «Д.О. Граве вдалося те, що дуже рідко вдається і вдалося іншим видатним ученим — створення наукової школи. Школу цю умовно можна назвати алгебраїчною, але не в назві справа. Важливо те, що до цієї школи належали Б.М. Делоне, М.Г. Чеботарьов, О.Ю. Шмідт ... і що учасники школи чимало зробили для розвитку математики в різних містах держави — в Києві, Казані, Москві, Петербурзі та ін» [10].

Усі перелічені вище видатні вчені дійсно складали першу в Україні визначну алгебраїчну школу, але вона сформувалася ще у дореволюційні часи, а потім кожен з учнів пішов своїм шляхом. Після революції Д.О. Граве відмовився викладати алгебру, причому це був його усвідомлений вибір. Із значною долею іронії на питання, чому він не хоче читати лекцій з алгебри, вчений якось відповів: «Алгебра — це буржуазна наука». Г.І. Дрінфельд вважає, що справжньою причиною відмови Д.О. Граве від викладання його улюбленого предмету було те, що вчений болісно переживав розпад своєї алгебраїчної школи, а надії створити нову подібну школу в нього не було. Ось чому ним оволоділа думка, що час вимагає від математиків зайнятися практичним застосуванням математики. Цю думку він прищеплював своїм молодим талановитим колегам, у зв'язку з чим наступне покоління учнів Граве зайнялося прикладними дисциплінами: Н.І. Ахієзер — аеродинамікою, Ю.Д. Соколов — механікою, А.Л. Наумов — теоретичною електротехнікою. Сам Д.О. Граве почав вести заняття тільки з теоретичної механіки, а згодом написав і видав нестандартний підручник з цієї дисципліни. Творча атмосфера його семінарських занять сприяла розвиткові математичних здібностей багатьох студентів.

Чотирирічний харківський період роботи Л.Д. Ландау (1934-1938 рр.) був напрощуд плідним. Багато результатів, одержаних ним у ті роки, стали класичними та носять його ім'я. Не випадково у 1934 р. вченому без захисту дисертації було присуджено ступінь доктора фізико-математичних наук. Саме тоді почала створюватися і школа Ландау. Природжений педагог отримавши професорське звання у 27 років (!) почав мріяти про написання книжок з фізики та математики всіх рівнів — від шкільних підручників до монографій для професіоналів. З 1935 р. Л.Д. Ландау працював на кафедрі теоретичної та експериментальної фізики Харківського університету. Саме тоді він розробив та почав планомірно втілювати власну систему підготовки фізиків-теоретиків, які повинні були складати серію спеціальних іспитів з математики та фізики — так званий «теормінімум Ландау». Облік іспитів Ландау вів власноруч, але ставив не оцінки, а лише позначку «здав» чи «не здав». Це була дуже складна, але життєстійка система, що набула значного поширення та користується популярністю серед фізиків й досі.

Ті, хто повністю пройшли випробування, одержували право називатися учнями Ландау та можливість без професійних перешкод займатися будь-яким питанням теоретичної фізики. Втім, слід зазначити, що небагатьом вдавалося скласти програму «теормінімуму» у повному обсязі. З 1934 до 1961 року повністю всі іспити склали лише 44 науковця. У харківський період це були О.С. Компанієць, Є.М. Ліфшиць, О.І. Ахієзер, І.Я. Померанчук та угорець Л. Тисса. Видатний вчений залишив по собі в Харкові «філіал школи Ландау», а два найяскравіші її представники І.М. Ліфшиць (рідний брат Є.М. Ліфшиця) та О.І. Ахієзер згодом створили свої власні потужні наукові школи. Вони зберегли головні традиції школи свого вчителя: надзвичайно високий професійний рівень, що забезпечувався добре апробованою системою підготовки та відбору кадрів; жорстку вимогливість на семінарах та взаємну доброзичливість у життєвих питаннях; дружні теплі стосунки Вчителя та учнів; піклування про молоде покоління, яке повинно було розуміти й засвоювати базові принципи існування Школи та чітко них дотримуватися. Фактично Л.Д. Ландау створив та вивів харківську теоретичну фізику на світовий рівень.

Висновки. Не буде перебільшенням стверджувати, що остання характеристика, адресована школі П.М. Василенка може бути значною мірою віднесена і до характеристики в цілому українських наукових шкіл як своєрідного соціально-культурного феномену. Найкращі представники української науки існували всупереч вимогам і канонам режиму, стверджуючи ті чесноти, на яких тільки й може існувати справжня наука.

Творчий доробок видатних наукових колективів 20-30-х рр., як і людська особистість їхніх керівників, становили неповторне обличчя української науки в цілому. Особистості лідерів-фундаторів українських наукових шкіл мають європейське та світове значення. Доробок цих науковців заслуговує на заслужене визнання і подальше вивчення, оскільки його значення виходить далеко за межі періода, що вивчається. Враховуючи обмежений обсяг статті ми не мали можливості всебічно проаналізувати всі аспекти досліджуваної проблеми. В наступних публікаціях доцільним, на думку автора, було б більш глибоко розглянути міжнародні контакти українських наукових шкіл та побутові умови життя вітчизняних науковців у 20-30-х рр. XX ст.

Література

1. Зербіно Д.Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція): Монографія: Наукове видання.- Львів: Євросвіт, 2001.- 208 с.
2. Мойбенко А.А. Академік Богомолець і сучасна патофізіологія // Науково-практичний журнал «Медичний всесвіт», 2001. – №1. — http://www.socion.net.ua/med_journal/articles/history_of_medicine/moybenko.htm
3. Ярошенко О. Напрямки діяльності наукової школи академіка Максима Паламарчука // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 1 (13). – С.40-44.
4. Історія Академії наук Української РСР. Під гол. Ред. Б.Є. Патона. – Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 726 с.
5. Богомолец А.А. Избранные труды. – К.: Изд-во АН УССР, 1958. – Т. 3. – 359 с.

6. Заруба В. До питання про школу М. Грушевського. – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Retsenziji/3-ZARUBA%20Viktor.htm>
7. Новомінський А.Н, Попов В.М. Лауреати премії ім. В.І. Леніна. – Київ: Політвидав, 1974. – 207с.
8. Миронов М.Р. Діяльність видатних вітчизняних учених у Дніпропетровську. – К.: Держтехвидав України, 1951. – 106с.
9. Деркач О.П. Академік П.М. Василенко – засновник наукової школи землеробської механіки в Україні. // Українознавство. – 2005. – Число 3. – С. 73-78.
10. Дрінфельд Г.І. Вища математична освіта у Києві в роки 1927-1941 // У світі математики. – Т.4. – Вип. 2. – 1998. – С.68-82.

Ткаченко В.В. Фактор лидерства в становлении и развитии украинских научных школ (1921-1939 гг.)

Анализируется роль личностного фактора в формировании и развитии научных школ советской Украины в 20-30-х гг. XX в., а также исследуются общие черты и особенности их деятельности.

Ключевые слова: научная школа, фактор лидерства, концепция, метод, научный эксперимент, фундаментальные исследования, отраслевая наука.

Tkachenko, V.V. Factor of leadership in process of establishment and development of Ukrainian Schools of Thought in 1921-1939's

The role of leadership factor in process of establishment and development of soviet Ukrainian schools of thought in 1920s - 1930s is analyzed and common features and peculiarities of their activity are researched.

Key words: school of thought, factor of leadership, conception, method, scientific experiment, fundamental researches, industry science.

Участь Д.І. Багалія у розбудові архівної справи в УСРР (1920 -і рр.)

Розглядається роль Д.І. Багалія у становленні архівної справи в УСРР (1920-ті рр.) крізь призму його біографії. Зроблено висновок про визначну роль Д.І. Багалія у розвитку архівної справи в умовах формування централізованої системи архівних установ республіки. Місце Д.І. Багалія в становленні архівної справи України не обмежується участю в організації роботи архівних устнов. Д.І. Баглій – автор концепцій наукового архівознавчого видання та діяльності архівних гуртків.

***Ключові слова:** самовизначення, архівістика, становлення, історичний процес, концепція, особистість.*

Становлення сучасної української архівістики як системи, базованої на наукових засадах, припадає на другу половину XIX – першу половину XX століть. В цей час працювало багато видатних вчених, які зробили свій внесок у розвиток української архівної справи. Вивчення діяльності особистостей в архівістиці (О.Грушевський, І.Каманін, В.Модзалевський, Д.Багалій, В.Базилевич, В.Веретенников, О.Водолаженко, О.Гермайзе, В.Дубровський, С.Маслов, В.Міяковський та ін.) має не лише науково – пізнавальне, а і практичне значення. Ця тематика цілком може бути предметом самостійного дослідження. Важливе місце серед істориків–архівознавців посідає видатний учений і громадський діяч Дмитро Іванович Багалій (1857 – 1932). Автор близько 400 наукових досліджень, навчальних та популярних праць, Д.І. Багалій передусім відомий як неперевершений знавець історії Слобожанщини, авторитетний дослідник історії Лівобережжя, Південної України, фахівець у галузі архівної справи, історіографії та джерелознавства, археології. Широке визнання здобув Д.І.Багалій, очолюючи провідні культурно-просвітницькі установи міста Харкова, будучи ректором Харківського університету, харківським міським головою, одним із засновників Української Академії наук, організатором наукової, архівної, освітньої справи в радянській Україні в 1920-х рр.

Дмитро Іванович Багалій народився 26 жовтня (7 листопада) 1857 р. в м. Києві. У 1876 році закінчив із золотою медаллю 2-гу Київську гімназію. З 1876 до 1880 року навчався на історичному відділі історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, по закінченні якого був залишений при Київському університеті стипендіатом для підготовки до професорського звання з російської історії. У 1883 р. Д.І.Багалія обрано штатним доцентом кафедри російської історії

в Харківському університеті. З цього року він завідує Харківським історичним архівом і входить до історико-філологічного товариства при Харківському університеті. У 1887 році Д.І. Багалій захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора наук (у Московському університеті), в цьому ж році його призначено екстраординарним, у 1889 р. – ординарним, а в 1908 – заслуженим професором. З 1906 до 1911 р. Д.І. Багалій був ректором Харківського університету.

Цінним джерелом для дослідження життєвого та творчого шляху Д.І. Багалія є його «Автобіографія», яка була написана ним з нагоди 70-річчя і перевидана у 2002 році. В автобіографії Д.І.Багалій висвітлює в першу чергу свою наукову діяльність. Докладно висвітлюється там і робота в галузі бібліотечної і архівної справи.

Початок роботи Д.І. Багалія у галузі архівної справи можна віднести до 1880-х рр., коли він розпочав свою роботу у Харківському університеті. У 1883 р. Дмитро Іванович очолив Харківський історичний архів.

Авторитет Д.І. Багалія як ученого-історика, в тому числі й знавця архівної справи був в дореволюційному Харкові беззаперечним. Про це свідчить його участь не тільки в управлінні архівними установами, але й у різноманітних комісіях, що займалися реорганізацією архівних установ і переглядом архівних документів. Так, у лютому 1901 його було призначено членом комісії для перегляду справ архіву Харківського губернського правління. Про це йдеться в повідомленні Харківського віце-губернатора: «Милостивый государь, Дмитрий Иванович. Вследствие поступившего в Губернское Правление 8 Декабря 1900 года, за №288, рапорта Архивариуса сего Правления о разборе им дел Губернского Правления за 1869 и 1869 гг., с представленной при нем описью архивных дел Губернского Правления за 1869 и 1869 гг., могущих по его мнению быть уничтоженными, и согласно Высочайше утвержденного мнения Государственного Совета, 25 ноября 1896 года о том, что «Особые Комиссии, назначаемые для единовременного разбора и уничтожения старых дел архива Губернского Правления составляются из Советника Губернского Правления, чиновника, назначаемого губернатором, а также приглашаемого, по распоряжению последнего, члена местного ученого учреждения по археографии или археологии, где таковое существует, и двух представителей от ведомств Судебного и Народного Просвещения...От ведомства Народного Просвещения назначены в упомянутую Комиссию Вы, Ваше Высочорудие» [1].

Ще одним з численних прикладів визнання авторитету Багалія-архівіста може послужити Відношення ради Російського військово-історичного товариства від 6 грудня 1907 р. з проханням повідомити про документи до історії Полтавської битви, які зберігаються в архіві: «Милостивый Государь Дмитрий Иванович. Приступая к изданию военно-исторических материалов, Совет Императорского Русского Военно-Исторического Общества, в виду предстоящего в 1909 году 200-летия Полтавской битвы, наметил собрание и опубликование всех архивных дел и документов, относящихся к периоду Северной войны с половины 1908 года, от Головчинского боя, до Переволочны включительно. В виду изложенного Совет покорнейше просит Вас не отказать принять на себя труд разыскать, в которых из Харьковских архивов имеются относящиеся до отмеченного периода военной истории документы, ознакомится с ними и представить Совету свои соображения» [2].

Чималу роль відіграв досвід Дмитра Івановича і при становленні архівної справи Української Держави часів визвольних змагань 1917–1920 рр., а також радянської України.

Маючи досвід роботи в архівних установах, розуміючи значення архівних фондів для держави, Дмитро Іванович захопився ідеєю створення Головного Архівного Управління України.

У вересні 1921 р. було сформовано Головне управління архівною справою при Позашкільному відділі НКО УСРР для «влаштування архівної справи та впровадження наукових досліджень на підставі архівних матеріалів на Україні», в якому Д.Багалій був заступником голови.

11 квітня 1922 Багалій запропонував Проект положення про Головне Архівне Управління України, що було створено в січні 1923 року. В цьому документі було зазначено, що «в задачі главного архивного Управления входят:

а) руководство всем архивным делом на Украине, учреждение местных установлений по архивному делу и руководство ими, а также научная работа в области архивоведения;

б) разработка общих основ архивного общегосударственного строительства УСРР, децентрализация архивного дела и устройство губернских архивов, а также архивов по истории революции (центральных, губернских и др.);

в) разработка вопросов теории и практики архивного дела, составление инструкций и правил для губернских архивных управлений, для отдельных управлений архивов и для всякого рода комиссий по разбору архивных дел;

г) планомерная организация архивной сети во всеукраинском масштабе;

д) учет всех архивных материалов и рациональное раскрепление их между архивами;

е) собираніє свѣдѣній об архивных документах, относящихся к Украине и находящиеся в архивах других Государств, а также и заботы о приобретении их или копий о них для Государственного Архивного Фонда Украины...» [3].

Структуру Головварху, на думку Д. І. Багалія, могли складати загальна канцелярія та 4 відділи: архівознавства, обліково-контрольний, експертний, історико-революційний.

Найширші завдання Дмитро Іванович ставив перед відділом архівознавства: «наукове розроблення архівних матеріалів», організація підготовки архівістів, розроблення наукових засад архівного законодавства, принципів організації архівів, складання статутів та інструкцій для архівів, встановлення автентичності чи підроблення архівних документів. До компетенції відділу, входила підготовка реєстрів і оглядів архівних матеріалів, видавання дозволу на публікацію цінних для науки матеріалів і наукових праць. Історико-революційний відділ працював по завданням Істпарту й зосереджував свою роботу на збиранні, вивченні, популяризації матеріалів з історії революційного руху в Україні, науковому опрацюванні та реєстрації зібраних матеріалів, підготовці архівних реєстрів, оглядів документів, монографій на підставі архівних документів, здійснював освітньо-агітаційну та популяризаторську діяльність. Академіку Д.Багалієві належить ідея створення Головвархом галузевого періодичного друкованого органу, реалізована в діяльності Укрцентрархіву. Дмитро

Іванович став автором Положення про відділ, згідно якому завдання Головарху полягали в «керуванні усією архівною справою на Україні», створенні мережі державних архівних установ, організації наукових досліджень у галузі архівознавства, розробленні теоретичних і практичних питань архівістики, організації державного архівного фонду, реєстрації «архівної україніки», популяризації архівної справи, підготовці фахівців для архівних установ.

Методично, виважено, крок за кроком виходячи з ситуації утвердження радянської влади, Багалій робив все можливе для розбудови архівної справи.

Дмитро Іванович стояв біля витоків центрального архіву. Питання про створення такої структури було порушене під час засідання Колегії Наркомосвіти УСРР 13 листопада 1922, на якій виступив Д.І. Багалій. Згідно з рішенням Колегії було вирішено «передати на заключення Научному Комітету и, в случае положительного решения, поручить ему разработать совместно с Главархивом проект положения «О Центральном архиве», каковой представит в Коллегию Наркомпросса» [4].

Вагомим був і внесок Дмитра Івановича у справу підготовки архівних кадрів. Впритул до ліквідації архівного «нестроения» на теренах України в першій половині 1930-х рр. підійшов Бібліотечно-архівний відділ на чолі з О.Грушевським. Його робота була орієнтована на проведення «широкої архівної реформи на Украине». Обов'язковою умовою цивілізованої постановки архівної справи залишалося забезпечення архівних установ кваліфікованими фахівцями. При бібліографічній та археографічній комісіях, створених при відділі, мали функціонувати гуртки для молоді. Ця форма архівної освіти набула поширення в середині 1920-х рр. з ініціативи В.Дубровського, а згодом за сприянням і особистим контролем Д.Багалія була значно розширена і збагачена.

Багалій розумів, перебудова та подальший розвиток архівної справи вимагають підготовлених кадрів. В цей час у зв'язку з політичними змінами в державі до архівних установ прийшли нові люди, що не завжди мали досвід роботи в архівних установах. Виходячи з реальної ситуації, відсутності належного фінансування в умовах цейтноту Дмитро Іванович запропонував декілька способів підготовки кадрів.

У грудні 1924 р. Д.І. Багалій виступив на нараді завідувачів історичних архівів у грудні 1924 р. із доповіддю про роль архівних гуртків у підготовці кадрів. Другий блок джерел до історії архівної науки і освіти у фондах ІР НБУВ пов'язаний з проблемою організації історико-архівних гуртків, архівною періодикою. Що знайшло своє відображення у чернетці тез доповіді Д.Багалія на відповідній нараді завідувачів історичних архівів у грудні 1924 р. про роль архівних гуртків у підготовці кадрів [5].

Поряд із історико-архівними гуртками істотне значення для розвитку архівної освіти в 1920-1930-х рр. мали курси архівознавства, покликані на даному етапі вирішити проблему кадрового забезпечення архівних установ. Перші короткотермінові (двотижневі) архівознавчі курси відбулися 1923 р. у Харкові (1-14 червня) та Києві (3-18 серпня). Програма курсів була орієнтованою на практичні потреби і включала архівознавство, історію України у зв'язку з джерелами, архіви УСРР і українські архівні матеріали в архівах СРСР і зарубіжних, архівне законодавство в Росії та за кордоном. Серед інших видатних вчених читав лекції на цих курсах Д.Багалій.

Сприяв Дмитро Іванович і розвитку та її втіленню життя у 1920–1930-х рр. концепції курсів підвищення кваліфікації.

Д.І.Багалія доклав багато зусиль у становлення центральної архівної періодики в Україні. Саме йому належить задум створення наукового галузевого журналу. План науково-видавничої діяльності та склад редколегії Укрцентрархіву за доповіддю вченого схвалила Перша Всеукраїнська нарада архівних працівників (Харків, 6–10 грудня 1924 р.). Планом передбачалося видання журналу «Червоний архів України» для оприлюднення законів і розпоряджень центральної влади і Укрцентрархіву з питань архівної справи, публікації архівознавчих праць, матеріалів і розвідок з історії України, особливо новітньої доби, «з погляду історичного матеріалізму». Незабаром Д.Багалій деталізував план і програму й розробив «тимчасові правила видання», якими передбачалося не лише створення «Червоного архіву України» як «загального органу Укрцентрархіву в Харкові і усіх його установ на місцях», а й видання додатків до нього – окремих досліджень, монографій, збірників, що «відповідають його програмі» [6]. Метою журналу проголошувалися публікація статей, присвячених теоретичним і практичним питанням архівознавства, архівних документів і джерелознавчих розвідок, критико-бібліографічних оглядів літератури з архівознавства [6]. Роль наукового журналу як центрального друкованого органу архівної служби мала забезпечуватися налагодженням чітких взаємозв'язків вертикального рівня «центр – периферія». Надіслані на прохання редколегії для публікації в часопису Київським, Полтавським, Одеським і Чернігівським губархами розвідки, статті, підбірки документів засвідчували неабиякий науковий потенціал співробітників архівних установ. Перше число галузевого журналу під назвою «Архівна справа» (що стала остаточною) вийшло восени 1925 р. у Харкові з основними рубриками: теорія архівної справи, історія архівних установ, хроніка архівного життя, критико-бібліографічні нариси. Актуальній проблемі архівного будівництва присвятив свою статтю Д.Багалій, першим на сторінках УАП проголосивши необхідність повного описування і повернення українських архівних фондів за межами України й поставивши питання про архівну евристику з метою реконструкції документів.

Згідно з основними напрямками діяльності журналу запроваджувалися відділи:

- 1) організаційні питання, теорія і техніка архівного будівництва та його чергові практичні завдання на Україні;
- 2) огляди найважливіших фондів, серій матеріалів та окремих історичних пам'яток;
- 3) діяльність архівних установ (історія, теперішній стан, досягнення) і поточна архівна хроніка;
- 4) важливіші інструкції й правила для архівних органів Укрцентрархіву та архівних частин радянських установ,
- 5) критика та бібліографія.

Редагування першого та третього відділу М.Рубач, як завідувач Укрцентрархіву, залишав за собою, хоч основну роботу з редагування першого відділу (і п'ятого) продовжував виконувати В.Веретенников. Другий відділ редагував Є.Іванов, четвертий – Д.Багалій.

Промотором організації науково-видавничої діяльності Укрцентрархіву на етапі її зародження став академік Д.Багалій, активними учасниками: В.Барвінський, О.Водолаженко, Є.Іванов, В.Веретенников,

Ф.Герасименко, М.Гливенко, О.Данилюк, В.Міяковський, В.Нікітін, С.Семко, В.Романовський та ін. Наукову експертизу поданих до друку матеріалів забезпечували редакційні колеги, до складу яких входили авторитетні архівознавці. Читацький інтерес до архівознавчих журналів визначали актуальність, наукова новизна, дискусійність проблематики. Дискусії з проблем тематичного описування архівних документів, нормування праці архівістів, використання архівної інформації мали важливе значення для розвитку теорії і практики архівної справи в Україні.

Чималу роль відіграв Д.І. Багалій і у розробленні питань архівного описування в Україні. Етапним у цій справі став І Всеукраїнський з'їзд архівних робітників, де академік Д.Багалій наголосив на необхідності прискорення описування документів XIX ст. і підготовки путівників по архівах. Твердження вченого про описування документів, «не прикладаючи до того, для кого вони потрібні, не для окремих груп» [7] містило суперечливі погляди на визначення пріоритетів описових робіт з точки зору «радянського» архівознавства й незабаром втратило актуальність: першочерговому описуванню підлягали лише документи революційної доби. Удосконалену за результатами дискусії 1921 р. схему опису виклав В.Романовський, репрезентувавши системне уявлення про склад архівних документів. Три типи опису (інвентарний, науковий, огляд) поширювалися на різні типи документів і мали обиратися залежно від цілі описування та цінності документів [7]. Остаточний варіант схеми описування вчений виклав у «Нарисах з архівознавства» (1927).

Загалом розвиток архівознавства і архівної освіти в 1923-1930-х рр. відбувався у доволі сприятливих умовах. Як основні його тенденції можна розглядати орієнтацію на виконання державного замовлення, поступову ідеологізацію архівної справи зі збереженням певної свободи в наукових пошуках, використання російського досвіду організації архівної справи. Переведення державного органу управління архівною справою із відомчого підпорядкування безпосередньо до ВУЦВК сприяло розширенню його функцій, гарантувало ширшу державну підтримку розвитку архівної науки і освіти. Істотним чинником поступу архівної науки була багатовекторність взаємозв'язків архівних установ із науковими інституціями, навчальними закладами, громадськими організаціями.

Провідну роль у розвитку українського архівознавства та становленні системи підготовки кадрів відіграв особистісний чинник. Одним із найбільш продуктивних авторів у цьому напрямку був Дмитро Багалій - автор концепцій наукового архівознавчого видання, діяльності архівних гуртків.

Перелік скорочень:

АН	Академія наук
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Главархив	Главный архив
Головарх	Головний архів

ІР	Індекс рубрикатор
Наркомосвіти	Народний комісаріат освіти
Наркомпрос	Народный комиссариат просвещения
НБУВ	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського
НКО	Народний комісаріат освіти
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СХИФО	Сборник Харьковского историко-филологического общества
УАП	Українська архівна періодика
Укрцентрархів	Український центральний архів
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
УССР	Украинская Советская Социалистическая Республика
ХГІ НУА	Харківський гуманітарний університет «Національна Українська академія»
ЦДАВО	Центральний державний архів вищих органів влади та управління
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Література

1. Багалей Д.И. Мысли об устройстве исторического архива при Харьковском университете // Вестн. археол. и истории. – 1885. – Вып.2. – С.56-68.
2. Багалей Д.И. О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив // Тр. XI археологического съезда в Киеве, 1899. – М., 1902. – Т.2. – С.12-17.
3. Багалій Д.І. Про архівну справу на Україні // Культура і побут. – 1925. – №6.
4. Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков: Основа, 1990. – 176 с.
5. Кравченко В. В. М. І. Яворський та Д. І. Багалій в світлі архівних документів // Схід-Захід. – Х., 1998. – Вип.1. – С.195–202.
6. Иванов Е.М. Д.И.Багалей и Харьковский исторический архив // СХИФО.- 1911. – Т.20. – С.LVI-LXI.
7. Марченко Є.М., Пантелєєва Л.Є. Д.І.Багалій і його наступники – керівники Державного архіву Харківської області (1932-1952 рр.) // Багаліївські читання в НУА, III. – Х., 2000. – С.95-99.

8. Резнікова В.В., Добреля Л.П. Д.І.Багалій і створення Державного архівного фонду Харківщини. 1919-1920 рр. // Багаліївські читання в НУА: [II]: Програми та матеріали / ХПІ «НУА»; Гол. ред. В.І.Астахова. – Х., 1999. – 90-93.

9. ЦДІАК України, ф. 2020, оп 1, спр. 7, арк. 1-2 зв.

10. ЦДІАК України, ф. 2020, оп 1, спр. 23, арк. 1-1 зв.

11. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 21, арк. 18

12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 16

13. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 117, арк. 9а-9е (рукопис)

14. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 212.

15. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 256.

Шийко А.А. Участие Д.И. Багалей в перестройке архивного дела в СССР (1920-е гг.)

Рассматривается роль Д.И. Багалей в становлении архивного дела в СССР (1920-ые гг.) сквозь призму его биографии. Сделан вывод о выдающейся роли Д.И. Багалей в развитии архивного дела в условиях формирования централизованной системы архивных учреждений республики. Место Д.И. Багалей в становлении архивного дела Украины не ограничивается участием в организации работы архивных учреждений, Д.И. Баглей – автор концепций научного архивознавческого издания и деятельности архивных кружков.

Ключевые слова: самоопределение, архивистика, становление, исторический процесс, концепция, личность.

Shiyo, A.A. D.I. Bagaliy's participation in development of archive-keeping in USSR (1920's)

Bagaliy's role in establishment of archive-keeping in USSR is considered in the retrospect of his biography. Conclusion is made about the significant role of D.I. Bagaliy in development of archive-keeping in the formation context of republic's centralized system of archive-keeping institutions. D.I. Bagaliy's contribution to the establishment of archive-keeping in Ukraine is not limited to his participation in work organization of archive-keeping institutions. D.I. Bagaliy is the author of concepts in scientific archives research publications and archive study groups activity.

Key words: personal identity, archival science, establishment, historical process, concept, personality.

Українські політичні партії Російської імперії початку ХХ ст. у дореволюційній публіцистичній літературі

Проаналізовано стан вивчення українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст. у дореволюційній публіцистичній літературі. Окреслено процеси, що впливали на стан наукової розробки теми.

Ключові слова: українські політичні партії, історіографія, дореволюційна публіцистика.

Початок ХХ ст. характеризується подальшим організаційним оформленням українського національно-визвольного руху. З початком першої російської революції 1905 р. посилились надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення. Однією з головних рис того часу було виведення так званого «українського питання» на рівень практичної політики. Переставши бути справою невеликих гуртків українофілів, національне питання в Україні перемістилося в центр національно-визвольного руху, стало однією з гострих проблем не тільки у внутрішній, а й у зовнішній політиці [1,110].

Розвиток національного руху сприяв утворенню перших українських партійних угруповань. Українські політичні партії, які виникли в Російській імперії на початку ХХ ст., відіграли вирішальну роль у національному самоутвердженні українців, стали могутнім фактором політичної структуризації українського суспільства. Їх виникнення і становлення стало важливою ознакою модернізації громадського життя, його еволюції в напрямку європейських демократичних тенденцій. Подальше формування українських політичних структур свідчило про перехід українського національного відродження у політичну стадію розвитку.

Процеси національного відродження знайшли своє відображення та викликали дискусії на сторінках періодичних видань. Цьому сприяли також революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр., які створили більш сприятливі, порівняно з попереднім часом, умови для заснування україномовних періодичних видань в Російській імперії. У цілому 1905–1914 рр. є періодом зародження та становлення системи української преси, що виявив велику скруту існування періодичних видань: постійні переслідування україномовних періодичних органів, їхніх редакторів та видавців, а також читачів та передплатників царською адміністрацією. Створенням штучних перепон на шляху становлення української преси царський уряд намагався виключити з обговорення національними часописами «українське питання».

У цей період в Російській імперії легально вийшло понад 40 україномовних періодичних видань. Серед них значна кількість була друкованими органами українських політичних партій та організацій Наддніпрянщини. Так, зокрема, газети «Боротьба», «Воля», «Соціал-Демократ», «Слово» та журнали «Шершень», «Дзвін» були легальними друкованими органами Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), газети «Громадська Думка», «Рада» і журнал «Рідний край» – Української демократично-радикальної партії (УДРП), газета «Слобожанщина» – Української народної партії (УНП), газета «Запоріжжє» – Української селянської партії (УСП). Українські періодичні видання почали з'являтися також в Петербурзі та Москві. Так, протягом 1906 р. в Санкт-Петербурзі виходив місячник «Вільна Україна», а згодом у 1907 р. – газета «Наша Дума», які були органами УСДРП. Крім україномовних видань на території Російської імперії виходили російськомовні періодичні органи, які також відстоювали політичні права українства, зокрема «Украинский вестник» (Санкт-Петербург, 1906 р.) та «Украинская жизнь» (Санкт-Петербург, 1912–1917 рр.). Засновниками та працівниками періодичних видань, а також авторами публіцистичних статей були відомі українські громадські та політичні діячі: Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Дмитрієв, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, М. Міхновський, С. Петлюра, О. Пчілка, О. Русов, Є. Чикаленко, Д. Яворницький та ін.

Метою пропонованої статті є історіографічний аналіз публіцистичних творів українських діячів, котрі порушували питання зародження і діяльності українських політичних партій на шпальтах вітчизняних періодичних видань в Російській імперії на початку XX ст. Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: здійснити історіографічний огляд дореволюційних публіцистичних праць та розкрити їхнє значення для переосмислення і доповнення проблеми; визначити особливості стану дослідження проблеми.

Історіографія українських політичних партій в Російській імперії на межі XIX–XX ст. залишається актуальною і маловивченою темою. В контексті проблеми особливого значення набувають дореволюційні публіцистичні твори, які започаткували історіографію досліджуваної проблеми. Серед останніх праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювались деякі аспекти зазначеної проблеми, слід відзначити роботи історіографічного характеру [2]. Слід також виділити роботу І. Демуз, в якій висвітлено політичну історію Наддніпрянщини початку XX ст. у дореволюційній журнальній публіцистиці [3]. Ще однією спробою дослідити зазначену проблему є робота І. Михальського, в якій крім методологічних питань, висвітлено джерелознавчий аналіз дореволюційної партійної публіцистики [4]. У цілому слід констатувати відсутність ґрунтовних узагальнюючих і спеціальних праць із зазначеної проблеми.

В певній мірі дореволюційна публіцистична література створила підґрунтя для досліджень з історії українських партій та організацій початку XX ст. на наступних етапах розвитку історіографії. Публіцистичні статті є важливим історіографічним джерелом, оскільки автори статей були безпосередніми учасниками чи свідками тих подій і саме вони започаткували розгляд досліджуваної проблеми. Газетно-журнальна публіцистика несе подвійний шар інформації: про події, ними відбиті, й про ставлення до цих подій, їхню інтерпретацію авторами. Цей другий шар інформації

відбивається не лише в певних коментарях зображувальних подій, а й доборі інформації для публікації, навіть у її розміщенні і т. д. [5,27,120–121]. Особливостями публіцистичної літератури із зазначеної проблематики є те, що політичні лідери розглядали в них, як правило, лише досягнення своєї партії. Одночасно їх праці відзначаються непримиренною ворожістю до інших політичних течій, у тому числі і з українського табору. Разом з тим вони є квінтесенцією ключових політичних ідей національно–визвольного руху, навколо яких розгорталася ідейна боротьба [6,16–19].

Досліджувану дореволюційну публіцистику за тематичною спрямованістю умовно можна поділити на декілька основних груп:

- 1) узагальнюючі праці з політичного життя українства;
- 2) статті, присвячені утворенню, еволюції українських політичних партій та аналізу їхніх програмних положень;
- 3) статті, присвячені виборам до Державних дум та парламентській діяльності українських діячів.

Серед публіцистичних статей першої групи слід відзначити праці, які висвітлюють проблеми національного відродження, шляхи розв'язання «українського питання» та роль у цих процесах українських політичних партій. Однією з найбільш актуальних проблем, яка порушувалась на сторінках періодичних видань, постало «українське питання». Особливо гостро національне питання постало, коли політики здійснили спробу винести його вирішення на парламентський рівень. Всі українські партії запропонували на програмному рівні свої вимоги з національно–державного будівництва. Враховуючи суспільно–політичну ситуацію в Російській імперії на початку ХХ ст., українські партійні діячі намагались усіма доступними шляхами включити до обговорення «українського питання» якомога більшу аудиторію. Використання преси як одного з найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців було характерною особливістю для українських політичних партій початку ХХ ст. Українські діячі, партійці, публіцисти подавали до розгляду своє бачення проблеми, запропонували шляхи до розв'язання національного питання в контексті програмних положень тієї чи іншої української політичної партії.

Типовими з цієї групи є статті, спрямовані на пробудження національної свідомості українців. Яскравим прикладом може слугувати стаття В. Доманицького «Хто ми? що ми? і чого нам треба?», в якій автор слушно зазначає, що «немає такої людини, щоб була ж не українська, не московська, не польська, не турецька, а просто людина – та й годі, а якщо так, то й відшуратися патріотичного (справжньої любові до рідного краю) та національного (справжньої любові до рідного народу) почуття ніяк не можна. ...гірко, тяжко, боляче ставити такі питання ... Гірко подумати, що ми, українці, більш як 25–мільйонний народ у світі, другий у всій слов'янщині (бо тільки московців більше проти нас), не знає крім нас, українці, хто ми такі» [7]. До подібних висновків приходять і Б. Грінченко в статті «Хто ми і скільки нас?». Автор настановлює читача на думку про те, що «є і мова і народ і територія, але краще буде жити український народ, як тільки освідомиться та почне жити життям українського народу» [8]. М. Міхновський вказував, що «український народ ще малосвідомий, він не пам'ятить ваги політичної боротьби, і може так статись, що він сам, своїми руками, не тямлячи, що робити, замкне двері своєї тюрми» [9].

Однією з провідних ідей, яку всіляко намагались цілеспрямовано пропагувати українські діячі, була ідея політичної автономії України. Статті, написані в живому публіцистичному, белетристичному стилі, здобули підтримку і авторитет серед широких верств населення України. Типовим прикладом є стаття Г. Коваленка, в якій автор переконливо доводить переваги автономії: «Немає другого способу, як тільки дати кожному народові і кожній країні самостійність у своїх місцевих ділах. Така самостійність зветься автономією. А як усім народам буде вільно і добре можна жити і розвиватися, тоді вони будуть щирими синами і оборонцями імперії» [10]. Подібною є стаття М. Порша «Про національну неволю та про те, як з неї визволитися», в якій автор вбачав вирішення національного питання тоді, «...коли кожен народ в державі матиме право видавати закони в справах свого краю, коли він матиме право порядкувати всім тим, що торкається тільки його потреб, його нужд, його життя, – словом коли кожен народ в державі матиме автономію, тоді національна неволя, впаде сама собою» [11]. Автономія України обґрунтовується не тільки з національно–культурних та політичних міркувань, а й з економічних. Д. Донцов у статті «Під важкою рукою» обґрунтовував домагання автономії на економічних засадах. Щоб вивести Україну з загибелі автор вказує на єдиний порятунок, – «...треба, щоб хазяїном на Україні був сам український народ, який сам правитиме собою» [12]. Уваги заслуговує й стаття Н. Григор'єва «Марксизм і націоналізм», надрукована в газеті «Вісті». Автор піддає критиці вчення К. Маркса, яке «виключає всякі національні завдання». На перший план виходить не боротьба та ворожі відносини одних націй з іншими, а право кожної нації вільно розвиватися на своєму історико–етнографічному ґрунті. Автор бачить шлях вирішення проблеми: «треба бажати справжньої автономії, такої політично–юридичної форми, краєвого життя, яка б мало залежала б від державної нації, і в рамках якої справді вільно та нормально розвивалися б усі сторони життя» [13].

Національне відродження та українське питання знайшли своє висвітлення у статтях відомих українських діячів Б. Грінченка [14], М. Грушевського [15], Д. Донцова [16], Д. Дорошенка [17], Г. Коваленка [18], С. Петлюри [19;20] та інших [21]. У цілому аналіз публіцистичних статей переконує в тому, що у 1905–1907 рр. ідея автономії України займала центральне місце в українській пресі. Однак з кінця 1907–1909 рр. (тобто з наступом відвертої реакції) публіцистичних статей, спрямованих на пропаганду автономії, значно поменшало. На сторінках періодичних видань почала домінувати думка про «національно–культурну» автономію.

До другої групи відносяться розвідки, присвячені безпосередньо зародженню та діяльності українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст., а також аналізу їхніх програмних вимог. Спробу розгляду партійної історії початку ХХ ст. здійснив Ф. Матушевський [22]. Описуючи сучасне йому політичне життя, діяч згадував про партійні з'їзди УСДРП, УДРП, УНП, ставлення політичних сил до діяльності парламентських фракцій у Державних Думах, розробку і вдосконалення партійних програм [3,137]. Більшість публіцистичних статей цієї групи носять інформативно–описовий характер, дослідники в певній мірі роблять необ'єктивні, тенденційні висновки. Утім, у деяких з цих праць робиться переконлива спроба неупереджено викласти і проаналізувати події. Так, І. Стещенко дав узагальнюючу картину розвитку українського

руху та його історії. Автор подав змістовну характеристику всіх українських партій, вперше здійснив класифікацію, поділивши політичні партії на три основні напрямки: радикально-демократичний, марксистський та націоналістичний [23]. У публіцистичних статтях також зустрічаємо спроби проаналізувати програми українських партій. Висвітленню програмних положень УДРП, УСДРП, УНП присвячені статті Г. Коваленка [18], Б. Грінченка [14]. Подібними за змістом є статті М. Лозинського [24], С. Петлюри [19].

Не оминули дослідники і питання в яких суспільно-політичних умовах функціонують українські політичні партії та організації. Про важкі часи українських партій під час століпінської реакції писав С. Петлюра. Дослідник справедливо зазначив, що основною перешкодою на шляху діяльності українських політичних партій є політика царського уряду, яка не дає можливості реалізувати національним політичним організаціям свої завдання. Саме тому вплив українських партій на українське населення у 1907–1909 рр. майже не зріс, а навіть зменшився. З поміж усіх українських партій С. Петлюра виділив УСДРП як найбільш активну, організовану, впливову [25].

У пресі з'явилися статті, присвячені діяльності окремих партій. В більшості випадків авторами праць є самі члени українських політичних партій. Найбільшої уваги сучасниками було приділено діяльності РУП–УСДРП. Перші публікації, що висвітлюють становлення і розвиток соціал-демократичного руху в Україні, з'являються уже на початку ХХ ст. Більшість з цих праць не містять глибокого аналізу подій і носять пропагандистський характер. Перші серйозні спроби неупереджено проаналізувати зародження та діяльність українських соціал-демократів, зокрема РУП і УСДРП, знаходимо у статтях українських діячів А. Жука [26], Д. Дорошенка [27], М. Лозинського [28], С. Петлюри [25] та ін. [29]

Одним із центральних питань, навколо якого точилися дискусії в пресі, було питання можливого об'єднання УСДРП з РСДРП. Нерідко самі партійні діячі на шпальтах періодичних видань відстоювали свої погляди. Показовою є стаття С. Петлюри, в якій він вказував, що УСДРП об'єднається з РСДРП за умови визнання постулату автономії України, організаційної самостійності української партії та її представництва у спільному всеросійському центральному комітеті. Однак для РСДРП ці вимоги неприйнятні, оскільки вони вбачають у цьому деструктивні елементи, що можуть ослабити партію, вплинути на світогляд членів партії, «прищепивши їм певні елементи буржуазності та націоналізму» [25, 23]. На думку Д. Дорошенка перехід РУП–УСДРП до ідеології марксизму є цілком закономірним, на відміну від інших сучасників він доводив, що українська соціал-демократія прагне до об'єднання з російською [27].

Праці з історії українських ліберально-демократичних партій, що з'явилися у газетно-журнальній публіцистиці в основному носять фрагментарний, дещо суб'єктивістський характер відносно своїх опонентів і своєї партії. Насамперед, слід відмітити статті Б. Грінченка [14], Д. Дорошенка [17], Ф. Матушевського [22], С. Петлюри [19] та ін. [30] Відзначаючи діяльність партійних діячів УДРП Ф. Матушевський і Д. Дорошенко у своїх публікаціях стверджували, що інтереси народу найбільше відстоює політична платформа саме цієї партії. Тому програмні засади УДРП щодо вирішення «українського питання» лягли в основу програмних вимог Української думської громади у I і II Держаних Думах.

Б. Грінченко [14], Д. Дорошенко [31] та С. Петлюра [25,70] відзначили домінування культурно–просвітницької діяльності партії над політичною, що і призвело, на їхню думку, до політичної смерті УДРП.

У таборі «самостійницьких» українських партій (РУП до 1903 р., УСР, УНР), найповнішим обґрунтуванням своєї ідеології та програмних засад відрізнялася УНР. Лідером і теоретиком УНР, автором майже всіх її видань був М. Міхновський, тому значна частина публіцистичних статей, які пропагували програмні положення партії, підготовлена саме ним [32]. Зокрема в статті «Націоналізм і космополітизм» М. Міхновський аргументовано підводить читача до думки, що тільки національне самовизначення може забезпечити вільне повноцінне життя українському народу [33].

Переважаюча більшість опонентів УНР негативно оцінювала теоретичні орієнтири і практичну діяльність партії. В українській пресі було надруковано декілька статей, які аналізували прийняту програму й сутність УНР. Так, М. Гехтер зазначав – «УНР ніякої еволюції не зазнала, бо в партійній програмі, вказаній в початку 1906 р. домагання самостійності України стоїть по–старому. Нарешті, з'їзд УНР, що відбувся весною цього року ... категорично висловився за це домагання» [34]. С. Петлюра в своєму огляді «З українського життя» в журналі «Україна» писав: «Вже від початку свого заснування УНР виявила себе в своїх програмових партійних виданнях, як націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами націоналістичної обмеженості і вузькості». Тому С. Петлюра застерігав українську громадськість від шкідливого впливу УНР, вбачаючи в їхніх діях «національну хворобливість» [35,54,56]. До подібних висновків щодо УНР дійшов також І. Стещенко [23]. Інші дослідники М. Лозинський [36] та Ф. Матушевський [22] дали короткий огляд діяльності УНР, охарактеризували основні її програмні положення і зробили висновки, що програма УНР може бути підтримана українством, однак воно для цього поки що не готове.

У роки першої російської революції 1905–1907 рр. посилилась політизація українського національного руху в Російській імперії, яка тісно пов'язана з утворенням та діяльністю українських політичних партій. Вихід українських партій на парламентський рівень став помітним успіхом у справі обстоювання національних прав. Про посилення національно–визвольного руху в Україні свідчила діяльність Української думської громади в I і II Державних Думах, яка об'єднувала відповідно 45 і 47 депутатів–українців. Її політичною платформою були вимоги про надання Україні автономії, запровадження української мови в школах, а також в судах та місцевій адміністрації. Однак у виборах до I Державної думи з усіх українських партій взяла участь тільки УДРП, а у виборах до II Державної думи участь взяли УДРП і УСДРП. Характерним для українських партій було використання виборчої компанії для пропаганди своїх програмних засад. Українське питання розглядалось і в III Державній Думі. Так, у 1908 р. на її розгляд було винесено проект закону про навчання українською мовою і т. д. У 1914 р. депутати IV Державної Думи П. Мілюков, О. Керенський, Г. Петровський та інші порушили питання про свободу національного розвитку та автономію України. Виборам до Державних дум українські партії надавали вагомое значення і покладали великі надії. Головний ідеолог УНР М. Міхновський писав «...для українців Дума – се двері, прочинені на ясний широкий світ. Се буде перший раз коли представники українського народу можуть стати поруч і нарівні

з представниками росіян і інших народів. Ще учора вони гукали, українського народу нема, а ось-ось завтра мусять зважати на сей народ. Ся зміна може статися тільки в Думі» [32].

Всі ці процеси, особливо виборчі компанії та діяльність українських депутатів у Державних Думах знайшли відображення у публіцистичних статтях Д. Донцова [37], Ф. Матушевського [38], М. Порша [39], С. Петлюри [40] та інших. Показовою є стаття Д. Дорошенка «Україна у 1906 році», що носить не тільки описово-інформативний характер. З певних аспектів політичного життя автор поділився своїми враженнями, вдало передав настрої та атмосферу тієї епохи. Так, дослідник відзначив, що заснування українського парламентського клубу «зробило глибоке враження» в усіх колах свідомого українства та «збудило надії українського громадянства, що буде порушено, а по змозі й розв'язано питання національного життя України...» [17]. Автор слушно зазначив, що українська думська громада не виправдала всіх покладених на неї сподівань, однак для популяризації української ідеї це мало величезне значення. Основними причинами невдалої діяльності українського парламентського клубу Д. Дорошенко назвав різношерстий склад, малочисельність інтелігенції, відсутність чіткої програми. Інший український партійний діяч М. Порш покладав великі сподівання на діяльність українських політичних діячів у Державній Думі й вбачав вирішення «українського питання» комплексно з розв'язанням інших проблем – реформування народної освіти, економіки, адміністративної системи та ін. [39]

Спільною рисою для третьої групи публіцистичної літератури було ознайомлення і пропагування програмних засад українських політичних партій під час виборчої компанії, сподівання авторів на позитивне вирішення українського питання в Державних думах, підтримка своїх депутатів, розчарування від розпуску представницького органу [3,140].

Таким чином, проаналізувавши дореволюційну публіцистичну літературу із зазначеної проблематики, можна зробити наступні висновки. Революційні події в Російській імперії 1905–1907 рр. створили більш сприятливі, порівняно з попереднім часом, умови для заснування українських періодичних видань. Під час короткого демократичного періоду між оприлюдненням маніфесту 17 жовтня 1905 р. та розгоном II Думи у червні 1907 р., царський уряд змушений був лавірувати та піти на деякі поступки, зокрема, надавалися політичні свободи, свобода слова і т. д. Саме у 1906–1907 рр. спостерігається поява великої кількості статей, присвячених питанням зародження, еволюції українських політичних партій та аналізу їхніх програмних положень. У період столипінської реакції кількість українських періодичних видань значно зменшилась, а статті, присвячені зазначеній проблемі, були майже відсутні. З початком Першої світової війни, автори статей в основному почали акцентували свою увагу на розгляді інших питань, що стосувалися участі у війні українців, визначення місця України у планах воюючих сторін, ставлення різних партійно-політичних структур до війни та ін.

Характерною особливістю для досліджуваної літератури є їхній мемуарно-публіцистичний характер. Недоліками публіцистичних творів залишаються суб'єктивізм, категоричність, полемічна загоріненість оцінок політичних подій, явищ, процесів тогочасної дійсності. У цілому публіцистична література допомагає відчувати характер епохи, відкриває для дослідників нові аспекти піднятих проблем, хоча і вимагає критичного

ставлення до себе. У публіцистичних статтях також міститься важливий фактичний матеріал про утворення й організаційне становлення українських політичних партій початку ХХ ст. Крім того, характерною рисою дореволюційної публіцистичної літератури є те, що авторами статей, які торкалися цієї тематики, здебільшого були не професійними істориками, а політичними діячами, членами тієї чи іншої партії. Не зважаючи на фрагментарний, дещо заідеологізований і полемічний характер, дореволюційна публіцистика дає змогу зрозуміти основні напрями діяльності українських політичних партій в Російській імперії на початку ХХ ст. В певній мірі публіцистична література створила підґрунтя для досліджень з історії українських партій та організацій початку ХХ ст. на наступних етапах розвитку історіографії.

Література

1. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ ст.: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
2. *Ковальчук І.А.* Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття // НПППІ. – Вип.172. – К.: «Либідь», 1992. – С.105–114; *Кошур А.П.* Український національний рух 1905–1914 рр. (історіографія проблеми) // Питання історії України 1990–2000 рр.: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2000. – Т. 4. – С. 86–96; *Меша В.Г.* Українське національне відродження 1905–1914 років: (історіографія проблеми). – К., 2004. – 157 с.; *Павко А.І.* Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Т–во «Знання» України, 2001. – 112 с. та ін.
3. *Демуз І.* Політична історія Наддніпрянщини початку ХХ ст. у дореволюційній журнальній публіцистиці // Вісник Черкаського університету. – 2007. – № 28. – С.135–142.
4. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Луганськ: Альма-матер, 2003. – 343 с.
5. *Боровський Я.Є., Варшавчик М.Я., Войцехівська І.Н.* та ін. Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – 211с.
6. *Михальський І.С.* Джерела з історії українських політичних партій кін. ХІХ – поч. ХХ століть: Автореф. дис.... д–ра іст. наук: 07.00.06. – К., 2004. – 34 с.
7. *Доманицький В.* Хто ми? що ми? і чого нам треба? // Громадська думка. – 1906. – 11 липня.
8. *Грінченко Б.* Де ми і скільки нас? // Громадська думка. – 1906. – 10 січня.
9. *Вибори до Думи Державної* // Слобожанщина. – 1906. – 25 березня.
10. *Коваленко Гр.* Листи до селян про народні права // Рідний край. – 1906. – № 4. – С.3–7.
11. *Порш М.* Про національну неволю та про те, як з неї визволитися // Слово. – 1907. – 16 декабр.
12. *Д. Д–ов* Під важкою рукою // Слово. – 1907. – 2 юнія.
13. *Н. Марксизм і націоналізм* // Вісті. – 1906. – 5 лютого.
14. *Вартовий П.* З українського життя // Нова громада. – 1906. – № 10. – С.118–122; № 11. – С.147–155; № 12. – С.115–120.
15. *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. – 1905. – Т. XXX. – Кн. VI. – С.245–258; *Його ж.* Національний вопрос и автономия // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С.8–18; *Його ж.* Вопрос дня // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С.75–82; *Його ж.* Наши требования // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С.267–273.

16. *Донцов Д.* Русский либерализм и украинское движение // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С.7–16.
17. *Дорошенко Д.* Україна у 1906 році // Україна. – 1907. – Т. 1. – Січень. – С.1–29.
18. *Сьогобічний Гр.* Де-що про наші партії // Громадська думка. – 1906. – 14 травня.
19. *Петлюра С.* З українського життя // Україна. – 1907. – Т.2. – Кн.4–6 – С.78–94; Т.3. – Кн.7–9. – С.31–41; Т.4. – Кн.11–12. – С.64–84.
20. *Петлюра С.* З українського життя в минулому році // Слово. – 1908. – № 1.
21. *Гордієнко М.* Нові вибори до Думи Державної і українські партії // Слово. – 1907. – № 12–13; *Ефремов С.* На текущие темы // Украинская жизнь. – 1912. – № 4. – С.53–68; *Посол І.Л.* Шраг в гостині у чернігівських українців // Громадська думка – 1906. – 26 квітня; *Садовський В.* Российские марксисты об украинском движении // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С.69–73; Як налагодити справи народів Російської держави // Хлібороб. – 1905. – 16 студня; *С.* Студенти–українці і автономія України // Рада. – 1906. – 9 грудня та інші.
22. *Матушевський Ф.* З українського життя (з'їзд УНП) // Літературно–Науковий Вістник. – 1907. – Т.32. – Кн.7. – С.124–142.
23. *Стешенко І.* Український національно–громадський рух і 1905 рік // Вільна Україна. – 1906. – № 1–2. – С.86–99.
24. *Лозинський М.* Політичні партії Росії і вибори // Діло. – 1907. – 20 лютого.
25. *Петлюра С.* З українського життя // Україна. – 1907. – Т.2. – Кн.4–6. – С.21–36.
26. *А–ко. А.* Соціалістичні організації на Україні: Українська соціаль–демократична робітничка партія // Праця. – 1909. – Ч.1. – С.23–34.
27. *Дорошенко Д.* Украинская социал–демократия // Украинский вестник. – 1906. – № 12. – С.843–851.
28. *Лозинський М.* Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання // Літературно–Науковий Вістник. – 1906. – Т.33. – С.490–506; Т.34. – С.86–98; Т.35. – С.69–76; Т.36. – С.43–61.
29. *А.Г.* Социал–демократия и национальный вопрос // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С.42–45; *Садовський В.* Автономія України в соціаль–демократичній пресі // Україна. – 1907. – Т.1. – Ч.1. – С.256–261.
30. *Від української демократичної партії до свідомих українців* // Рідний край. – 1906. – № 23. – С.12–13.
31. *Дорошенко Д.* Культурно–просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. – № 11–12. – Т.4. – Кн.2–3. – Ч.2. – С.17–34.
32. *Вибори до Думи Державної* // Слобожанщина. – 1906. – 25 березня.
33. *Націоналізм і космополітизм* // Слобожанщина. – 1906. – 26 березня.
34. *Ружин М.* Національні партії і політичні партії. Національне питання і українська народна партія // Рада. – 1907. – 28 липня.
35. *Петлюра С.* З українського життя // Україна. – 1907. – Т.2. – Кн.2. – С.49–64.
36. *Лозинський М.* Українська народна партія // Літературно–Науковий Вістник. – 1905. – Т.30. – Кн.5. – С.145–160.
37. *Донцов Д.* Третя Дума і національне питання // Слово. – 1909. – № 9.
38. *Матушевський Ф.* Українська громада в Другій державній Думі // Літературно–Науковий Вістник. – 1907. – Кн.7. – С.80–98; *Його ж.* З українського життя // Літературно–науковий вістник. – 1907. – Т.40. – Кн.10–12. – С.340–355.

39. Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. – 1907. – Т.37. – Кн.1. – С.135–139.

40. Петлюра С. Нова Дума і національне питання // Слово. – 1907. – 27 октября.

Березовский О.Н. Украинские политические партии в Российской империи начала XX вв. в дореволюционной публицистической литературе

Проанализировано состояние изучения украинских политических партий в Российской империи начала XX века в дореволюционной публицистической литературе. Очерчены процессы, которые влияли на состояние научной разработки темы.

Ключевые слова: украинские политические партии, историография, дореволюционная публицистика.

Berezovsky, O.M. The Ukrainian political parties in Russian Empire at the beginning of XX centuries in pre-revolution publications

The progress of researches of Ukrainian political parties in Russian Empire at the beginning of XX centuries in pre-revolution publications was analysed. The processes are determined which had an influence on the scientific work condition of the theme.

Key words: Ukrainian political parties, historiography, pre-revolution publications.

УДК94(438)[«08/10»+»18/19»
(092)В.Кетшинський]:001.89

Козловський С.О.

Войцех Кетшинський (1838–1918): біоісторіографічний нарис

Проаналізовано історичні дослідження відомого польського історика Войцеха Кетшинського, котрий працював у Львові у 1873–1918 рр. Висвітлено найважливіші віхи життя та зроблено історіографічний аналіз найважливіших праць вченого. На основі архівного матеріалу та опублікованих праць, з'ясовані основні напрямки його громадської діяльності та внесок у світову історичну науку.

Ключові слова: львівські історичні школи, Войцех Кетшинський, медієвістичні студії, середньовічна історія Східної Європи.

Важливою складовою історичних студій у м. Львові в кін. XIX – поч. XX ст. була медієвістика. Дослідження з історії Середньовіччя у Львівському університеті розпочалися ще у 1784р. з наукової та педагогічної діяльності відомих німецьких істориків Г. Уліха (1743–1794рр.), Й. Вінівітера (1806–1827рр.), Й. Маусса (1778–1856рр.) та Л. Е. Ценмарка (1753–1814рр.) [1,90–92]. Подальші дослідження з історії середніх віків у Львівському університеті пов'язані з історичними школами Ф.К. Ліске (1838–1891рр.) та М. С. Грушевського (1866–1934рр.). В цей час у навчальних закладах і наукових установах Львова працювало чимало знаних медієвістів, які стали гордістю української та польської історичних наук. Почесне місце серед них займав відомий знавець історії Польщі періоду раннього Середньовіччя, директор Народового Закладу Оссолінських (пол. Zakład Narodowy im. Ossolińskich) у Львові – Войцех Кетшинський (1838–1918) [2,376–377].

Життєвий і творчий шлях В. Кетшинського, його науковий добробок неодноразово аналізували польські та українські історики. Найґрунтовніші розвідки та спогади йому присвятили Я. Ясінський, А. Вакар, В. Хойнацький, К. Тимяницький, Х. Барич та ін. Зважаючи на плідну творчу спадщину В. Кетшинського, різновекторність його наукових зацікавлень, а також відсутність спеціального дослідження присвяченого медієвістичним студіям вченого, в даній статті здійснена спроба комплексно висвітлити його життєвий і творчий шлях.

Войцех Кетшинський (Wojciech Ketrzynski) пізно відкрив своє польське коріння, але всім життям, діяльністю і перебувалим патріотизмом заслужив подяку польського суспільства. Повсюдно говорять про нього, що «повернув Мазури Польщі, а Польщу Мазурам» [3;4]. Войцех

Кетшинський (Адальберт фон Вінклер) народився 11 липня 1838 року в польському містечку Лецу (Lesu), (тепер Гіжицьку, пол. Gżysz) [5,84–86]. Після смерті батька, що працював у німецькій жандармерії, в 1849–1853 роках перебував в м. Потсдамі, в школі для сиріт колишніх військових, де готувався до професії офіцера. Однак її не закінчив, бо перейшов на навчання до м. Леца (Les), де в два роки (1853–1855) закінчив п'ятилітній курс прогімназії, а потім гімназію в м. Раєнбургу (Rastenburg), теперішньому м. Кетшині (Ketrzyn) [6,8–9]. У 1859р. вступив на філософський факультет Університету Альбрехта в Кенігсбергу, (пол. Uniwersytet Albertyna w Królewcu, нім. Albertus-Universität) – тепер Російський державний університет ім. І. Канта [7,19].

У 1856 році одержав лист від сестри, з якого дізнався про своє польське походження і давнє родове прізвище – Ketrzynski. Це повідомлення змінило все його життя – воно стало стимулом до пошуків родинного коріння та досліджень з історії краю [8,117–119]. Професор Ян Тшинадловський (J. Trzynałowski) в праці «Національна Установа ім. Оссолінських у 1817–1967» пояснює походження прізвища Войцеха Кетшинського так: «в поселенні Кетшин (Ketrzyn) у XVI і XVII столітті проживала сім'я Кетшинських (Ketrzynskich). Зустрічалося там також багато переселенців – німців. Деякі з них до своїх прізвищ дописували другі, утворені від назви місцевості свого проживання. Так саме зробили, між іншим, фон Вінклери (von Winkler), рід котрих, вимер зрештою, вже в XVIII столітті. Але подібно поводитися й поляки. Брат дідуся Войцеха Кетшинського кілька разів біля родової назви Кетшинський (Ketrzynski) використав прізвище Вінклер (Winkler). Ідентично зробив і дідусь. Його численна сім'я перебувала в політичних умовах, в яких частково була згерманізована» [9,91–103]. Завдяки історичним пошукам Адальберт фон Вінклер (Adalbert von Winkler) дізнався більше про минуле власного роду, який був від століть польським і дворянським. У 1861 році він провів зміну імені і прізвища на Wojciech Ketrzynski, розпочинаючи тим самим «роботу над вивченням в собі золотої польської вени, заточеної в твердому німецькому грануванні» – як пізніше зазначав вчений Оссолінеуму, професору Станіславу Лемпійському [7,20].

В. Кетшинський був не тільки істориком, але також й поетом. Писав вірші, які віддзеркалювали те, найважливіше, що відбувалося в його житті. Писав їх деякий час по-німецьки, оскільки знання рідної мови ще не були настільки глибоким. У збірнику поезій під заголовком «Aus dem Liederbuch eines Germanisierten» («З певного пісенника онімецькування») уклад твори, які описували перелом, який наступив в його житті після отримання пам'ятного листа від сестри [10]. Збірник, опублікований в 1886 році у Львові, був майже у всьому накладі викуплений і знищений австрійською поліцією. Коли у 1939 році, відбулося чергове його перевидання, вже після смерті автора, весь наклад було знищено указом німецької окупаційної адміністрації [11].

У складних політичних обставинах, в яких перебувало польське населення в XIX – поч. XXст., пов'язаних з трьома поділами Польщі та посиленням германізації В. Кетшинський включився в активну патріотичну діяльність. У 1963р. за дорученням повстанського комісаріату Східної Пруссії здійснив таємну поїздку у Вільнюс, до відомого литовського політичного діяча Якова Гейштора (J. Gieysztor) [12,147–148].

Пізніше, був заарештований в містечку Яроти (Jaroty) та засуджений в Берліні «за зраду держави, в образі прагнення до відключення від Пруссії частини її території», ув'язнений в сьгоднішніх «Високих Воротах» в м. Ольштині [13, 14–15]. В ув'язненні зробив переклад на латинську мову власної докторської дисертації, а також перевів на німецьку мову «Пісню про землю нашу» Вікентія Пола (W. Pol) [14,80–83]. Після виходу на свободу у 1965р., В. Кетшинський повернувся до Університету Альбрехта в Кенігсбергу (пол. Królewsa, рос. Калінінград), де захистив докторську роботу пов'язану з правлінням Болеслава I Хороброго (пол. Bolesław I Chrobry; *967 – †17 червня 1025) – польський князь (992–1025) і король 1025). Тема докторської дисертації – «De bello a Boleslao Magno cum Henrico rege Germaniae gesto a 1002–1005» [15,209–211]. В цей час він цікавився середньовічними польсько–німецькими взаєминами, історією Польських назв місцевості згаданих регіонів і повернула їх давнє, справжнє звучання [16,126–127;17,83–88]. Мечислав Галуда підкреслював, що «колись та робота відіграла істотну наукову і політичну роль, але після кількадесяти років, після закінчення другої всесвітньої війни і зміні перебігу кордонів Польщі, набрала додаткового, особливого значення. І багато разів виявлялася єдиним джерелом нинішньої, автентичної географічної ономастики областей і місцевості на повернених прапольських Опівнічних Землях» [18,13–15].

Роботи Войцеца Кетшинського були присвяченими питанням польської національності і польським назвам місцевості Західної і Східної Пруссії, а також Помор'я. Працюючи в архівах та бібліотек вчений склав списки згерманізованих, давніх польських родів та опублікував понад двісті праць: монографій і статей, з яких, найважливіші стосуються історії і етнографії Помор'я і Мазур, тевтонського питання, а також поширення слов'ян на територіях Східної Європи [19].

В. Кетшинський, як науковець шукав роботу в різних місцях, оскільки прусська влада відмовляла йому в працевлаштуванні на територіях, де проживали поляки. Спочатку, працюючи як гувернер, в 1868р. знайшов працевлаштування на посаді бібліотекаря в містечку Корнік (Kornik) під Познанню [20]. У тому ж, 1868р. опублікував в «Познанській Газеті» («Dziennik Poznański») статтю «Про Мазури» («O Mazurach») в котрій підкреслював слов'янський фактор у заселенні земель Помор'я, полемізуючи з тогочасною німецькою історіографією, котра відстоювала германський чинник у заселенні цих територій [21]. У 1869р. намагався отримати посаду викладача в Ягеллонському Університеті м. Кракова, однак безуспішно, оскільки його праці спричинили негативну реакцію в австрійських академічних і політичних колах [22,285–287]. Протягом декількох років В. Кетшинський займався приватними уроками і упорядкуванням різноманітних збірок на історичну тематику. У 1871–1873 роках проводив дослідження цінних архівних матеріалів на польському Помор'ю.

Пізніше, вони стали основою джерельної бази його монографії «Про польське населення в Пруссах, колись тевтонських» («O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich»), яку опублікував в 1882 році [23]. У ній вчений висував ряд гіпотез про прабатьківщину слов'ян, доводив даними історичних топоніміки та ономастики локалізацію їх місцеперебувань в Східній та Центральній Європі [24, 22–23]. Як палеограф, провів докази фальсифікацій, здійснених Тевтонським орденом в документах, на які опиралися представники «германського фактору» у історіографії раннього Середньовіччя, котрі відстоювали думку про те, що слов'янські племена шляхом розселення осіли на території, де спочатку проживали давні германці [25, 172–174]. Також, характерною для німецької історіографії була думка про «германський фактор» у становленні чеської та польської державностей [26]. Вчений підкреслював, що ці території будучи автохтонними слов'янськими, були пізніше заселені німецькими колоністами [27].

Варто також додати, що у тогочасній польській історичній науці домінували три основних центри: краківська школа (основними напрямками досліджень котрої були: середньовічна історія Польщі, історія Католицької Церкви, аграрна і політична історії, основними представниками її були: Валеріан Калінка (1826–1886), Юзеф Шуйський (1835–1883), Михайло Бобжінський (1849–1935) та Станіслав Смолька (1854–1924), котрі орієнтувались на середньовічну шляхетську ідеологію, католицький світогляд та правлячий дім Габсбургів); варшавська школа (основними представниками були: Тадеуш Корзон (1839–1918) та Владислав Смоленський (1851–1926), котрі досліджували соціально-економічний розвиток Речі Посполитої, формування прошарку міщанства, культурну історію та орієнтувались на правлячий дім Романових) та львівська школа, яку представляли Ф.К. Ліске (1838–1891), та Т. Войціховський, котрі зосереджували свої історичні дослідження на середньовічній історії Польщі, регіональній історії, історії слов'ян та проблемах унії з Литвою [28, 65–66].

Представники львівської історичної школи були у меншій мірі пов'язані з правлячими династіями Габсбургів та Романових, стояли на патріотичних позиціях та перебували під впливом позитивізму [29, 529–533]. У 1886р. місцеві історики утворили у м. Львові Історичне товариство та почали видавати науковий журнал «Kwartalnik Historyczny» (Історичний Квартальник), котрі сприяли підготовці кадрів істориків, організації досліджень, публікації джерел та розвитку історичної науки взагалі [30; 31; 32]. Саме ці фактори, а також своєрідне політичне і культурне середовище Сх. Галичини та м. Львова, сприяли переїзду сюди В. Кетшинського.

Цей переїзд став вирішальним для наукової кар'єри вченого. Тут, від 1873 року він почав працювати як науковий секретар Інституту ім. Оссолінських, тепер, це Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України [33, 115–121]. Вже в 1874 році В. Кетшинський отримав посаду хранителя фондів тієї ж установи, а від 1 листопада 1876 року став його директором. Протягом 42-х років він керував Національною Установою ім. Оссолінських, перетворивши її на науково-дослідницький інститут, значно збагатив матеріальне наповнення її бібліотечних фондів, модернізував застарілу структуру бібліотеки та всіляко сприяв його утвердженню як важливого наукового центру Галичини [34].

Войцех Кетшинський був також чудовим публіцистом, змальовуючи в багатьох репортажах історію і тодішню ситуацію на Мазурах. Найбільш важливі його публіцистичні статті «Нариси Східної Пруссії» (пол. «Szkice Prus Wschodnich») – були продовженням надрукованої в 1872р. монографії «Про Мазури» – в яких розкрив себе як талановитий етнограф, показуючи глибокий зв'язок мазурського населення з польською культурою і мовою, а також викривав асиміляторську політику Пруссії, щодо поширення німецької мови на території Помор'я [35;36,47–58].

Професор Станіслав Лемпіцький в книжці «Спогади Оссолінські» так характеризує його постать та роботу в Оссолінеумі: «То було найбільше святилище: бюро і майстерня Войцеха Кетшинського, директора Установи. Там провадив більшу частину дня, там сидів з книжкою в своєму глибокому, клейонковому кріслі, там годинами писав при пульпіті свої історичні роботи, завжди зосереджений, присівши легко на малому, оббитому клейонкою фотелі. До того світу входили несміло, навшпиньки. Не тільки з побоювання перед начальником, скільки з поваги до великого вченого і геніальної людини. Досі я бачу його високу, величну, до пізніх старощів випростану постать, коротку сиву борідку і гострозорі очі, з–під золотих окулярів. Зазвичай в чорному одязі, з однією рукою в кишені. Мав в собі на перший погляд щось піднесеного, хоч піднесеним анітрохи не був. Прийшовши вранці до бібліотеки, здійснював вид традиційної інспекції, яка полягала тільки в переході по кабінетах та установах і заговоренні декількох слів до того чи іншого з чиновників. Належав бо Кетшинський до цих людей, які не поводяться фамільярно з другими і не згинають шиї перед вищими. (...) До кінця життя залишився такий. Не змінив свого поділу годин. Працював науково ранками в бібліотеці, приймаючи одночасно відвідувачів і влагоджуючи службову діяльність. Переважно збирав тоді матеріали, перегортав книжки, читав. Після раннього обіду здійснював sacramentalну прогулянку по місту, завжди цими самими вулицями: ішов вул. Личаківською під кладовище, а продефілювавши під його стінами, повертався вул. Зеленою до Оссолінеуму. Потім писав при своєму пульпіті, вже в досконалії тиші» [7,22].

Варто додати, що Войцех Кетшинський співпрацював з Оскаром Колбергом (O. Kolberg) – відомим польським етнографом та фольклористом, якому передав збірку мазурських пісень, а також з Генріхом Сенкевичем, який пишучи «Потоп», користувався його дослідженнями з історії Польщі [37]. Опрацював також перше видання наукових праць Національної Установи ім. Оссолінських (1894 р.), а також написав тритомний «Каталог рукописів бібліотеки Національної Установи ім. Оссолінських» (1881–1890), яка полегшила вченим доступ до багатьох джерел з історії та культури Сх. Європи, що зберігалися в Оссолінеумі. Внаслідок його особистих клопотань перед австрійською владою Національна Установа отримала право на випуск шкільних підручників [38,340–342].

Помер 15 січня 1918 року у Львові та похований на Личаківському кладовищі. У 1946 році на знак вшанування пам'ять великого вченого і громадського діяча, польська влада надала мазурському місту Растенборк (пол. Rastembork) назву Кетшин (пол. Ketrzyn) [39,160–161].

Отже, головними напрямками історичних досліджень Войцеха Кетшинського були: етнічна історія слов'янських племен, релігійне і

супільно-політичне життя Помор'я та Польської держави IX–XI ст., а також аналіз джерельної бази періоду правління династії П'ястів та Тевтонського ордену. Цінністю праць В. Кетшинського є те, що практично всі вони збудовані на ґрунтовному архівному матеріалі, подекуди документи подаються повністю і мовою оригіналу, дослідження відзначаються точністю і зберігають своє наукове значення. Пізніші історики-славісти, торкаючись цих проблем, лише поглибили їх, в багатьох питаннях продовжуючи напрямки, започатковані В. Кетшинським. Варто, також відзначити його організаторську працю в науці, на посадах директора Національної установи ім. Оссолінських у Львові і численні дослідження над окремими невідомими до того аспектами медієвістики та славістики.

Література

1. *Wakar A.* Bałwany chwałąc bez zakonu żył : szkice i portrety / Andrzej Wakar. – Olsztyn : «Pojezierze», 1986. – S.90–103.
2. *Maleczyński K.* Kętrzyński Wojciech / Karol Maleczyński // W: *Polski Słownik Biograficzny*. T.12. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966–1967. – S.376–379.
3. *Korzon K.* Memoriał Wojciecha Kętrzyńskiego Zza kulis Zakładu Narodowego im. Ossolińskich z 1916 r.: edycja tekstu ze wstępem i komentarzem / Krystyna Korzon // W: *Z dziejów Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich : studia i materiały / pod red. Janusza Albina*. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978. – S.151–211.
4. *Oracki T.* Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla XIX i XX wieku (do 1945 roku) / Tadeusz Oracki. – Warszawa : «PAX», 1983. – S.155–156.
5. *Chojnacki W.* Sylwetki mazurskie / Władysław Chojnacki // W : *Szkice z dziejów Pomorza*. T.3 / pod red. Gerarda Labudy. – Warszawa : «Książka i Wiedza», 1961. – S.84–94.
6. *Sukertowa-Biedrawina E.* Wojciech Kętrzyński / Emilia Sukertowa-Biedrawina // W : *Bojownicy mazurscy*. – Olsztyn : «Ogniwo. Biuletyn Zw. Polaków w Niemczech», 1946. – S.8–9.
7. *Łepicki S.* Wspomnienia ossolińskie / Stanisław Łepicki. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2006. – S.19–24.
8. *Barycz H.* Wśród gawędzarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich. T. 2 / Henryk Barycz. – Krakow : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1963. – S.117–146.
9. *Trznadłowski J.* Zakład Narodowy imienia Ossolińskich 1817–1967 : zarys dziejów / Jan Trznadłowski. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967. – S.91–103.
10. *Białyński G.* Aktualność i znaczenie pracy Wojciecha Kętrzyńskiego «O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich» / Grzegorz Białyński // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1998. – nr 4. – S.611–617.
11. *Kowalkowski J.* Badania genealogiczne Wojciecha Kętrzyńskiego (1838–1918) / Jacek Kowalkowski. – Poznań ; Wrocław : Wydawnictwo Historyczne, 2002. – Rec.: Grzegorz Białyński // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 2005. – nr 3. – S.447–448.
12. *Jasiński J.* Jeszcze raz o tożsamości Wojciecha Kętrzyńskiego / Janusz Jasiński // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1999. – nr 1. – S.145–148.
13. *Jasiński J.* Przeobrażenia w świadomości narodowej Wojciecha Kętrzyńskiego / Janusz Jasiński // *Rocznik Olsztyński*. – 1970. – T.9 – S.9–23.
14. *Jasiński J.* Kilka szczegółów z pobytu Wojciecha Kętrzyńskiego na pograniczu mazursko-kurpiowskim w 1863 roku / Janusz Jasiński // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. – 1975. – nr 1. – S.79–81.

15. *Skrobaccki A.* Dlaczego Wojciech Kętrzyński nie otrzymał katedry na Uniwersytecie Krakowskim w 1869 roku? / Andrzej Skrobaccki // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1973. – nr 3. – S.209–211.

16. *Materiały do biografii Wojciecha Kętrzyńskiego* w zbiorach Działu Rękopisów Lwowskiej Biblioteki im. W. Stefanyka NAN Ukrainy // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1999. – nr 1. – S.123–130.

17. *Keferstein H., Żurawska W.* Bibliotekarska działalność Wojciecha Kętrzyńskiego / Halina Keferstein, Wiktoria Żurawska // *Rocznik Olsztyński.* – 1968. – T.7. – S.79–111.

18. *Gałyga M.* Memoriał Wojciecha Kętrzyńskiego w sprawie Ossolineum na tle statusu Zakładu w okresie zaborów (Komunikat) / Mieczysław Gałyga // *Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego.* – 1992. – T. 44. – S.13–15.

19. *Augusiewicz S.* Olsztyńskie obchody osiemdziesiątej rocznicy śmierci Wojciecha Kętrzyńskiego / Sławomir Augusiewicz // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1998. – nr 2. – S.342–344.

20. *Chojnacki W.* Polak z Giżycka / Władysław Chojnacki // *Odra.* – 1947. – nr 37. – S.1–2.

21. *Sztąberska M.* Północne kresy dawnej Rzeczypospolitej : odkrywanie Mazur w piśmienictwie polskim XIX wieku / Małgorzata Sztąberska // *Masovia.* – 2006. – T.9. – S.65–69.

22. *Pietrzak-Pawłowska I.* Sprawy Mazur i Warmii w korespondencji Wojciecha Kętrzyńskiego / Irena Pietrzak-Pawłowska // *Kwartalnik Historyczny.* – 1954. – T.61. – S.285–290.

23. *Tryniszewski E.* Udział w powstaniu Wojciecha Kętrzyńskiego / Eugeniusz Tryniszewski // *Słowo na Warmii.* – 1963. – nr 5. – S.2–4.

24. *Czartoryski-Sziler P.* Wojciech Kętrzyński : obrońca polskości Warmii i Mazur / Piotr Czartoryski-Sziler // *Nasz Dziennik.* – 2005, nr 242. – S.22–23.

25. *Ruszczyk M.* Wojciech Kętrzyński – karty z dziejów życia i działalności / Marek Ruszczyk // *Bibliotekarz.* – 1964. – nr 6. – S.172–175.

26. *Maslanka Z.S.* Wojciech Kętrzyński (11.VII.1838–15.II.1918) / Ziemowit Stanisław Maslanka // *Rocznik Grudziądzki.* – 1963. – T.3. – S.240–243

27. *Nicieja S.S.* Wojciech Kętrzyński / Stanisław Sławomir Nicieja // *Orzeł Biały.* – 1991. – nr 1460/1461. – S.22–26.

28. *Kowalkowski J.* Wojciech Kętrzyński a herbarz pruski : ref. / Jacek Kowalkowski // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1999. – nr 1. – S.65–72.

29. *Chojnacki W.* Wojciech Kętrzyński a Mazury / Władysław Chojnacki // *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – 1948. – T.3. – S.529–585

30. *Gamalczyk D.* Wojciech Kętrzyński i jego pobyt w twierdzy kłodzkiej / Dionizy Gamalczyk // *Rocznik Ziemi Kłodzkiej.* – 1997/1999. – T. 22/24. – S.113–118.

31. *Jasiński K.* Wojciech Kętrzyński jako dyplomatyk / Kazimierz Jasiński // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1970. – nr 3. – S.335–344.

32. *Powierski J.* Wojciech Kętrzyński jako historyk Prus / Jan Powierski // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1970. – nr 3. – S.347–380.

33. *Korzon K.* Dyrektura Ossolineum w latach 1851–1918 / Krystyna Korzon // *Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.* – 1973. – T. 8. – S.115–145.

34. *Tymieniecki K.* Wojciech Kętrzyński jako historyk słowiańszczyzny / Kazimierz Tymieniecki // *Z otchłani wieków.* – 1947. – z. 9–10. – S.123–126.

35. *Mitkowski J.* Wojciech Kętrzyński jako uczoney/ Józef Mitkowski // *Komunikaty Instytutu Mazurskiego w Olsztynie.* – 1947. – nr 10–11. – S.1–19.

36. *Staniszewski A.* Wojciech Kętrzyński na łamach prasy pomorskiej i wielkopolskiej 1864–1873 / Andrzej Stanisławski // *Komunikaty Mazursko-Warmińskie.* – 1992. – nr 1. – S.47–60.

37. Klimek A. Wojciech Kętrzyński w Powstaniu Styczniowym / Augustyn Klimek // Słowo na Warmii. – 1963. – nr 11. – S.1–2.

38. Barycz H. Wojciecha Kętrzyńskiego starania o katedrę uniwersytecką w Krakowie / Henryk Barycz // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – nr 1948. – S.322–342.

39. Jasiński J. Życie i działalność Wojciecha Kętrzyńskiego w świetle badań z lat 1947–1970 / Janusz Jasiński // Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. – 1972. – T.7. – S.135–161.

Козловский С.О. Войцех Кетшинский (1838–1918): биоисториографический очерк

Проанализированы исторические исследования известного польского историка Войцеха Кетшинского, который работал во Львове в 1873–1918 гг. Отражены важнейшие вехи жизни и сделан историографический анализ важнейших трудов ученого. На основе архивного материала и опубликованных трудов, выяснены основные направления его общественной деятельности и взнос в мировую историческую науку.

Ключевые слова: львовские исторические школы, Войцех Кетшинский, медиэвистические студии, средневековая история Восточной Европы.

Kozlovskyy, S.O. Voytsekh Ketshinskiy (1838–1918): biohistoriography essay

Historical researches of the known Polish historian Voytsekh Ketshinskogo, which worked in Lviv in 1873–1918pp, are analysed. The major landmarks of life are reflected and the historiography analysis of major labours of scientist is done. On the basis of the archived material and published labours, basic directions are found out him public activity and payment in world historical science.

Key words: Lviv historical schools, Voytsekh Ketshinskiy, medievalist studies, medieval history of Eastern Europe.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 37.504

Самчук З.Ф.

Людина та довкілля: від усвідомлення взаємозалежності до гармонійного *modus vivendi**

Ефективне і перспективне розв'язання екологічної проблематики набуває переконливих ознак лише на підставі усвідомлення людством ключових аспектів взаємодії з природою, їх взаємопотенціуючого алгоритму.

Ключові слова: загострення екологічних проблем, гармонійне співіснування людини та довкілля, оптимум взаємодії, комплексність проблем та перспектив їх розв'язання.

Актуальність екологічної проблематики, а відтак і нагальна потреба її ґрунтовної концептуальної розробки в умовах сучасної України зумовлена двоєдиною причиною: по-перше, незадовільною, а подекуди навіть критичною екологічною ситуацією, по-друге, підлеглістю України глобальним тенденціям в екології, які додатково підсилюють українську кризову симптоматику і перспективістику.

Можна з упевненістю стверджувати, що глобалізм є не лише домінуючою тенденцією сучасності, а й оглядової перспективи. На жаль, він не тільки підказує, як заощаджувати й інтенсифіковувати виробництво та торгівлю, а також посилює вразливість суспільного буття до багатьох негативних тенденцій, котрі завдяки глобалізму набули більш організованих, транснаціональних форм.

Показовими в цьому сенсі є акценти, розставлені в статті «Глобалізація проти демократії», що вийшла з-під пера колишнього президента Аргентини Рауля Альфонсіна: «Зосереджуючи багатство у вузьких колах, глобалізація породжує більше загроз, ніж можливостей. Наприклад, труднощі в передачі знань та нових технологій із центру до периферії поглиблюють економічну нерівність і призводять деякі країни до нової форми колоніалізму. Не лише окремі громадяни, а й цілі країни стають

* спосіб співжиття (лат.).

некерованими: вони усвідомлюють себе лише пасивними інструментами рішень, прийнятих відчуженою від них елітою» [1,6].

Виокремлюють п'ять основних загроз глобалізації: розповсюдження наркотиків, наростання корупції, незаконне використання інтелектуальної власності, поширення нелегальної міграції людей та відмивання грошей. За свідченням Олександра Згуровського, «за даними Світового банку, у 1973 році розрив у прибутках між найбагатшими та найбіднішими країнами визначався співвідношенням 44:1. Глобалізація дала можливість розвиненим країнам і найбільшим транснаціональним корпораціям скористатися потужнішими продуктивними силами. Великий капітал використав їх для свого подальшого збагачення. Як наслідок, на початку XXI століття розрив у прибутках між найбагатшими та найбіднішими країнами світу збільшився до співвідношення 72:1» [2,14].

Важко погодитись з тезою, що «саме завдяки конструктивній складовій антиглобалізму в сучасному світі формується новий світогляд, відповідно до якого економічний розвиток не повинен домінувати над національними і культурними цінностями світового співтовариства, демократичними засадами і принципами толерантності, необхідністю збереження природи та здоров'я людей» [2,14]. На противагу твердженням антиглобалістів, сучасні національні та міжнародні проблеми пов'язані не стільки з глобалізацією, скільки з неспроможністю урядів багатьох країн пристосувати політику і господарський комплекс до умов, які зазнали істотних змін.

Можна сформулювати універсальне правило: розв'язання будь-якої проблематики може претендувати на успіх лише в тому випадку, якщо адекватно сприймає сутність, глибину і формат проблемного поля і водночас вживає необхідні й достатні засоби, методи й механізми для переконливої, аргументованої відповіді на запитання, породжені фактором проблемності. Якщо, наприклад, проблема вже має комплексні ознаки, то згідно з принципом симетрії, її можна розв'язати лише комплексними засобами, котрі діють за взаємопотенціюючим алгоритмом. Екологічна проблематика не є винятком із наведеного правила. Це не означає, що гасло «мислити глобально, діяти локально» є хибним чи неефективним – на рівні прищеплення екологічної свідомості й культури воно не лише доречне, а й незамінне. Що ж до ширшого – суспільного, регіонального чи всесвітнього – рівня функціонування, то тут мають бути застосовані значно масштабніші підходи.

Комплексність розв'язання проблематики передбачає її попередній скрупульозний моніторинг. Це стосується, зокрема, й намірів захоронення радіоактивних відходів на дні океанів. Наведена проблема спочатку мала статус рафіновано екологічної, однак згодом набула ознак і політичної, і економічної, і юридичної, і етичної. Справді, затоплення контейнерів з радіоактивними відходами десь у районі Маріанської впадини на перший погляд економічно заощадливе та екологічне безпечне: позаяк на таких глибинах життя практично відсутнє, тому навіть у випадку розгерметизації ємкостей радіоактивному забрудненню будуть піддані так звані мертві зони океану. Однак, по-перше, підводні течії вивчені недостатньо, а по-друге, ніхто не візьметься спрогнозувати динаміку їхнього розвитку чи сейсмологічну активність у цьому регіоні навіть у середньостроковій перспективі.

Це – переконлива ілюстрація тези, згідно з якою сучасна екологічна проблематика надзвичайно багатоманітна. Вона має безпосереднє відношення не лише до природоохоронних аспектів, а й культури суспільного споживання і тенденцій розвитку у цілому. Однак її аспекти аж ніяк не сепаратні, не відмежовані один від одного за принципами дії та механізмами оптимізації. Тому будучи багатогранною, екологічна проблематика залишається водночас комплексною, інтегральною і неподільною. Це означає, що її розв'язання виявиться по-справжньому ефективним лише за умов, **якщо відповідатиме сутнісним параметрам самої проблеми** – тобто якщо набуде функціонально-інструментальних ознак комплексності, інтегральності й неподільності. Будь-які спроби вівісекції екологічної проблематики і намагання досягти локальних успіхів виявляються оманливими на тлі сукупного status quo сучасної екології. Річ у тім, що екологічна проблематика за принципом функціонування подібна до закону сполучених посудин: зниження рівня загрози в одному місці викликає його підвищення в інших місцях. Висновок: ця проблема розв'язується лише комплексно.

Спроби локальними засобами подолати глобальні труднощі за повальною наочністю подібні до авантюрних ідей по відтворенню клонування тих видів тварин, котрі давно вимерли – наприклад, динозаврів. Неприйнятність подібних проектів обумовлена не стільки труднощами технологічного ґатунку, скільки ігноруванням того безперечного факту, що таким чином істотно порушеним виявиться загальний баланс у тваринному й рослинному світі. І, як наслідок, в результаті відновлення одного виду тварин виникне реальна загроза для існування десятків і сотень інших видів.

Суспільною модифікацією закону сполучених посудин є принцип японського дослідника Іссаві, згідно з яким загальна кількість зла в кожній соціальній системі залишається незмінною, тому зниження рівня зла в одних сегментах (наприклад, успіхи в боротьбі зі злиднями чи безробіттям) неодмінно супроводжується його підвищенням в інших (зокрема, в сфері злочинності та в забрудненні навколишнього середовища). Справді, хоча за попередні 30 років у багатьох регіонах світу вдалося подолати бідність і небезпеку голоду, але водночас злочинність зросла в 3,5 разів. За даними ООН параметри злочинності в 90-х роках XX століття підвищувалися щороку на 6%, тоді як приріст населення лише на 1%. Різниця показників настільки очевидна, що вочевидь не потребує додаткових коментарів.

Що стосується забруднення навколишнього середовища і небезпеки порушення глобальної природовідтворювальної рівноваги, то проблема назагал настільки наочна й очевидна, що не потребує додаткових просвітницьких заходів. Очевидних ознак набула інтенсифікація антропогенних навантажень на навколишнє середовище, забруднення водойм, ґрунтів та повітря, скорочення площ лісів, вичерпання мінерально-сировинних та біологічних ресурсів планети. Фундаментальною проблемою є невідновлювальність мінерально-сировинних ресурсів. Натомість людство нехтує навіть можливостями відновлювальних ресурсів – зокрема, в місцях промислової розробки лісу на одне посаджене дерево припадає десять зрубаних, а в Африці це співвідношення сягає навіть 20:1. Результат легко передбачуваний: ерозія ґрунтів, збільшення площ пустель, виведення із сільськогосподарського обігу все нових ділянок землі.

Надмірна експлуатація природних ресурсів досягла такої межі, коли екосистеми вже не можуть забезпечувати власне відновлення. Використання деревини як палива зростає зі збільшенням населення. Більше 2,5 млрд. людей не мають доступу до сучасних енергетичних послуг. Впродовж попереднього десятиліття було втрачено близько 100 млн. га лісу, що за площею перевищує територію Венесуели. Найшвидше цей процес відбувається в тропіках, які є своєрідними кисневими легенями планети.

Вимога дотримання екологічного балансу передбачає, що збільшення викидів вуглекислого газу має супроводжуватися відповідним наروщуванням рослинної маси. Натомість щохвилини на планеті вирубується 2 гектари тропічних лісів (при цьому 1 гектар тропічного лісу забезпечує киснем близько 1000 чоловік). Знищуються соснові та ялинові насадження, користь яких важко переоцінити: 1 гектар ялинового лісу затримує 90-95% сонячної радіації, а 1 гектар сосняку поглинає 50-60 тонн пилюки.

Сучасна екологічна проблематика є комплексною і системною. До її складу входять чимало аспектів. Коли мова заходить про недовість сегментизованого підходу, то це означає недовість спроб виокремити зі сфери екологічної проблематики певний головний, домінуючий і визначальний сегмент і на підставі його оптимізації витягти з трясовини кризи екологічну проблематику в цілому. Відомі десятки часткових підходів, кожен з яких претендує на одноосібне розв'язання екологічної проблематики в цілому. Серед них найбільш амбітними вважаються:

- *техногенний* (передбачає уникнення екологічних катаклізмів шляхом скорочення промислово-технологічного навантаження на довкілля);
- *економістський* (пов'язує екологічні негаразди переважно з прагненням кожного соціуму до економічного піднесення, вимагає всезагального договору про обмеження приросту ВВП і заощадливого використання природних ресурсів);
- *демографічний* (наполягає на регулюванні приросту населення і рівномірності розподілу не відновлювальних ресурсів планети поміж різними континентами, регіонами та державами);
- *антропоцентричний* (виходить з тих міркувань, що наскільки б глобальними й всюдисущими не були екологічні проблеми, вони так чи інакше мають першопричиною людину, суперечливість її природи і контрадикційність її свідомості, тому єдиним ефективним методом всезагальної оптимізації визнається розв'язання проблеми екології людини, котре опосередкованим чином дозволить оптимізувати решту екологічних проблем.

Слід визнати: кожен з наведених сегментизованих підходів має в своєму розпорядженні доволі переконливу аргументацію, а на додаток ще й засоби, механізми та інструментарій реалізації програмних завдань. Щоправда, існує одне «але»: претензії на універсальність кожного із сегментизованих підходів виявляються недоречними з огляду на принципову неможливість реалізувати комплексну програму екологічної оптимізації засобами вузького спрямування. Навіть якщо екологічна проблематика й розгорнулася з якоїсь першопричини, сьогодні це вже не має принципового значення – принаймні, з точки зору потреби усунення кризових явищ в екології, оскільки ці небезпеки укорінилися настільки глибоко, що підхід

до їх розв'язання вочевидь має бути комплексним. Лише рівномірно й узгоджено просуваючись усіма напрямками екологічної кризи водночас, людство матиме підстави для успіху.

Можливість екологічної катастрофи здебільшого пов'язують зі спалюванням викопних видів палива, внаслідок чого в атмосфері збільшується концентрація вуглекислого та інших парникових газів, що приводить до глобального потепління на Землі. Окрім теплового забруднення атмосфери, при спалюванні викопних видів палива в довкіллі у великих обсягах надходить також інші гази та пил зі шкідливими токсичними й канцерогенними інгредієнтами.

Разом з тим слід зазначити, що з усіх парникових газів, які надходять в атмосферу, лише 2% мають антропогенне походження. Хоча всі кажуть про істотне потепління, яке мало місце в XX столітті, однак мало хто згадує, що основний температурний стрибок припав на першу третину минулого століття. Що стосується прогнозованого танення арктичних льодів, то цього скоріше за все не відбудеться, оскільки структура льоду доводить, що раніше в Арктиці вже траплялися періодичні кліматичні зміни. Впродовж попереднього століття температура на нашій планеті підвищилася на 0,7 градуса, в порівнянні з льодовиковим періодом (XII-XV тисячоліть тому) температура піднялася на 3,5 – 4 градуси, але якщо звернутися до історії, то Земля знає періоди значно більшого потепління, під час якого, наприклад, вікінги займалися сільським господарством на значній території Гренландії, що нині знаходиться під шаром льоду.

Втім, зміни клімату зумовлені не лише, а в окремих випадках не стільки антропогенним впливом, скільки непередбачуваними метаморфозами циркуляції сонячної енергії в атмосфері. Наприклад, на півдні Гренландії, яка лише останніми роками на нетривалий час звільняється від криги, ще 1000 років тому вікінги активно займалися землеробством і скотарством. А 450 тисяч років тому, коли про людський вплив на природу було годі й говорити тут шуміла тайга, росли ялини, сосни, дуби і берези. Ще 5 тисяч років тому на півночі архіпелагу Шпіцберген росли верес, берези, вільхи й верби, а нині тут – льодова пустеля. Попри значно менший антропогенний тиск на природу в 30-х роках минулого століття в Арктиці було значно тепліше, ніж тепер – принаймні, Північний морський шлях (від Мурманська до Беренгового моря) був відкритий для навігацій упродовж цілого року, а тепер плавзасоби наважуються рухатися без супроводу криголамів лише впродовж квітня – жовтня.

Деякі спеціалісти Всесвітньої метеорологічної організації стверджують, що глобальне потепління поступиться місцем глобальному похолоданню вже в 2009-2010 роках. На їх переконання, пік потепління на планеті вже пройдено і теплові рекорди минулих років найближчим часом не нагадуватимуть про себе. Голоценовий міжльодовиковий період триває вже 11 тисяч років, тобто довше, ніж попередній. Він має себе вичерпати найближчими роками. Похолоданням мешканці Землі мають завдячувати океану – зокрема, такому явищу, як «Ла-Нінья» (в перекладі з іспанської – «дівчинка»), яке спостерігається у Тихому океані поблизу берегів Еквадора, Перу та Колумбії. «Ла-Нінья» супроводжується появою в океані течій, які охолоджують воду на 0,5-1 градус за Цельсієм. Такий сезон похолодання триває декілька років, по закінченні яких на зміну «Ла-Нінї» приходить її антипод – «Ель-Нінйю» («хлопчик»), який робить

воду у Світовому океані теплішою норми, що автоматично відображається на щорічних змінах клімату планети.

В епіцентрі ідеологічно-пропагандистських протистоянь продовжує перебувати споживання розвиненими країнами світу значно більшої кількості невідновлювальних природних ресурсів, ніж це собі дозволяють решта суспільств. Захід виправдовує такий status quo тим, що це – об'єктивний наслідок міжнародного поділу праці й нерівномірності економічного розвитку, а також наголошує на енерго- і ресурсозберігаючих принципах, на яких вибудована сучасна економіка країн «золотого мільярду». Наведені аргументи доволі переконливі, але факт залишається фактом: з точки зору елементарних уявлень про справедливість неприпустимо, щоб восьма частина населення Землі споживала дві третини невідновлювальних ресурсів планети. Очевидно, ситуація потребує проведення ґрунтовного дискурсу щодо зазначеної проблематики на широкому міжнародному рівні, інакше принципи довір'я і взаєморозуміння виявляться безнадійно скомпрометованими.

Економічне зростання – це кількісне збільшення і якісне вдосконалення суспільного продукту і факторів його виробництва. Кількісні і якісні ознаки відображаються в темпах приросту виробленого продукту, збільшення національного багатства в розв'язанні соціальних проблем і у підвищенні добробуту населення. Одне з основних завдань переходу до суспільства сталого розвитку полягає в оцінці економічних зв'язків між господарською діяльністю людини та природним середовищем.

Йдеться про досягнення певної динамічної рівноваги системи «суспільство – природне середовище». На передній план виходить потреба перегляду самого визначення сутності зростання і пошуки його нових вимірів. Один з таких вимірів в доповідях Римського клубу названо екологічним бар'єром (бар'єром зростання), який зумовлений вичерпанням природних ресурсів і деградацією природного середовища. Інша точка зору наголошує на тому, що справжньою причиною деградації природного середовища є не стільки сам факт економічного зростання, скільки його структура, спосіб і стратегія.

XX століття минуло під знаком монополізації впливу людини на всі сфери життєдіяльності нашої планети. Як беззастережний факт слід визнати, що зазначена тенденція збережеться й надалі, а питома вага людського чинника зростатиме. Така екстраполяція сучасного потенціалу людства на сферу майбутнього розгортання подій не викликає суперечок у середовищі фахівців. Розбіжності виникають хіба що на стадії формулювання відповіді на запитання: **якою має бути людина, аби гідно впоратися зі своєю величною і відповідальною місією?**

Правдоподібно, відповідь виявиться достатньо переконливою і перспективістськи продуктивною, якщо вона, по-перше, зазначатиме, *чого людству робити не слід*, по-друге, окреслить, *що людство повинно робити обов'язково*, по-третє, визначить *системну послідовність заходів*, оскільки впоратися з комплексною проблематикою некомплексними засобами неможливо в принципі. Внутрішня логіка й послідовність викладення окресленої проблематики передбачає також з'ясування фундаментальних недоліків ставлення людини до екологічного фактору життєдіяльності, котрі загрожують руйнуванням споруди людської цивілізації.

Перш за все й головним чином йдеться про антиномію людського експансіонізму в природне середовище. Фактично перед нами постають дві

альтернативи: з одного боку, поступальний розвиток людства закономірно передбачає інтенсифікацію втручання в довкілля, а з іншого, – дотепер така інтенсифікація призводила переважно до руйнації природного середовища, виснаження надр, деградації флори й фауни, ґрунтів і ґрунтових вод, потоншення озонового шару, збільшення площ пустель* і загалом територій, непридатних для проживання. Як наслідок – усе частіше лунають вимоги кардинально переглянути плани економічного зростання в напрямку формування системи заходів, котрі знижували б інтенсивність природокористування засобом штучного гальмування економічного піднесення.

Такі безкомпромісні підходи мають щонайменше дві вади. По-перше, доволі сумнівними є спроби переведення з гіпотетичної в практичну площину можливостей штучного обмеження зростання ВВП у всесвітньому масштабі. Програма обмеження економічного піднесення може бути прийнята міжнародним співтовариством лише консенсусом, а така вірогідність знаходиться надто близько до нульової позначки, аби залишатись у переляку робочих версій. По-друге, інтенсивність природокористування не обов'язково означає руйнацію, виснаження, забруднення, деградацію і ерозію довкілля: **якщо природокористування здійснюється на ефективних і відновлювальних принципах, то воно не лише зводить до мінімуму техногенний тиск на довкілля, а й покращує показники життєздатності ґрунтових і водних ресурсів, повітря тощо.**

Зокрема, застосування *відновлюваних технологій* природокористування призвело до оптимізації функціонування природного середовища Швейцарії, Норвегії, Данії, Швеції, Австрії, Фінляндії, Німеччини та багатьох інших країн. Значні кошти, виділені на потреби екології Німеччиною, Швейцарією, Австрією, Данією та Скандинавськими країнами, призвели до кардинальних змін на краще: в ріках з'явилась форель і осетрові, яких не пам'ятають навіть довгожителі, а в травні над вишніями загули хрущі, котрі вважаються унікальним барометром екологічного стану довкілля (в цьому сенсі доволі показово, що в Києві хрущі зникли якраз у травні 1986 року – одразу після трагедії в Чорнобилі). Західні країни виділяють на запобігання екологічних криз 3-4% ВВП.

Вони досягли вражаючих успіхів у посиленні регенераційних можливостей природи, в нарощуванні її репродуктивного потенціалу. Істотним аспектом варто визнати й ту обставину, що міцні позиції громадянського суспільства, яке має довготривалі традиції консолідації довкола цінностей прав і свобод громадян, практично унеможливує прийняття в західних суспільствах екологічно небезпечних господарсько-економічних рішень. Іншими словами, соціум через свої демократичні інститути і відомілізовану громадську думку ефективно і своєчасно запобігає небезпечним тенденціям на рівні прийняття управлінських рішень, убезпечує себе від свавілля політиків, чиновництва, лобістських та олігархічних кланів.

Можна навести чимало прикладів вражаючих наслідків *підвищення ефективності природокористування*. Наприклад, якщо в 1980 році мільярд жителів Китаю страждав від хронічної нестачі зерна (його вистачало лише на 600 мільйонів осіб), то в 1998 році ця країна з населенням 1 мільярд 200 мільйонів жителів вже була одним з найбільших експортерів зерна.

* Для прикладу: якщо впродовж I – XVIII століть площа Сахари збільшилася на 50%, то в XIX – XX століттях ця пустеля розширила свої володіння майже вдвічі.

Це – наочна ілюстрація того, як завдяки впровадженню передових форм господарювання Китай, котрий має в своєму розпорядженні 22% населення планети і лише 2% орної землі світу, отримав надлишок зерна.

Таким чином, є всі підстави для перегляду песимістичних прогнозів щодо неспроможності земельних ресурсів нашої планети прокормити більше 8 мільярдів мешканців. Нині вже очевидно, що ефективні методи господарювання і відновлювальне природокористування дозволяють забезпечити їжею навіть 50 мільярдів осіб. Щоправда, інша крайність – надмірний оптимізм – також недоречна з огляду хоча б на ту обставину, що приблизно наполовину природокористування складається зі споживання невідновлювальних* ресурсів. Насамперед йдеться про корисні копалини, які за нинішніх темпів освоєння, вичерпаються протягом 30 – 150 років. Це замкнене коло частково розмикається завдяки динамічному впровадженню наукоємних та ресурсозберігаючих технологій, які хоч і не роблять сировинний потенціал планети вічним, але все-таки істотно відтермінують вичерпання невідновлювальних природних ресурсів. Зрештою, це не знімає з порядку денного проблему пошуку ефективних альтернативних джерел енерго- і ресурсозабезпечення.

До принципово нових функціонально-рольових балансів між людиною та природою привертав увагу В.І.Вернадський. Він зауважив, що наявний рівень продуктивних сил і виробничих відносин надає людству статус потужної геологічної сили. Іншими словами, сукупні зусилля людства виявляються сумірними за своїми наслідками таким явищам, як тектонічні зрушення, зміна берегової лінії материків, формування нових ландшафтних, сировинних та мінеральних реалій. Коригування людством генезису біосфери на підставі ретельно обґрунтованого взаємопотенціюючого розвитку Вернадський відрекомендував *ноосферою*.

Йдеться про якісно новий етап еволюції біосфери, який набув акцентовано антропогенного забарвлення. Природа все менше визначає стратегію і тактику функціонування людства; навпаки – людство здійснює істотний вплив на довкілля згідно зі своїми потребами й уявленнями про бажане. Фактично підводиться підсумок під споконвічною самодостатністю природи: людина висловила претензії щодо визначення стратегії і тактики розвитку всієї планети, і ця апеляція підкріплена вагомими аргументами високого рівня продуктивних сил і виробничих відносин.

Концепція ноосфери передбачає, що еволюція планети визначатиметься *колективним розумом людства*. Саме дії людини як розумної істоти набувають ознак вирішального фактора в розгортанні генезису Землі. Втім, слід зауважити, що хоча епоха ноосфери й актуалізувала гуманітарний акцент земної еволюції, однак аспект гідності й відповідальності людини за її визначальний вплив виявився обділеним увагою: концепція ноосфери Вернадського констатувала скоріше неухильність гармонійного співжиття людини з навколишнім середовищем, аніж проблемність досягнення такого *modus vivendi*. Ця обставина є ознакою концептуальної незавершеності теорії ноосфери.

Зрештою, той факт, що парадигма ноосфери не виправдала всіх авансів, котрі лунали на її адресу впродовж попередніх десятиліть, не є провиною

* Термін «невідновлювальні ресурси» з наукової точки зору не зовсім коректний, оскільки практично всі ресурси відновлюються. Але оскільки період відновлення більшості з них складає мільйони років, то в межах навіть віддалених перспектив людства такі ресурси доцільно інтерпретувати як невідновлювальні.

автора концепції. В даному разі варто констатувати скоріше нерозважливість тих, хто намагався наділити цю доктрину непритаманними їй функціями. Сам же Вернадський, на жаль, не встиг чи не вважав за потрібне розробити методологію і методику співжиття людства з довкіллям, зі Всесвітом, з Універсумом. Крім того є вагомі підстави стверджувати, що парадигма ноосфери із самого початку була дещо абстрактною і утопічною, оскільки не окреслювала надійних механізмів впровадження на рівні суспільного праксису. Щоправда, Вернадський ніколи не висловлював претензій на універсалізм і вичерпність своєї концепції; він окреслював її цінність в основному евристичною функцією: вона дозволяла підійти до розв'язання соціальних проблем з позицій належного, з висоти переконливих і ефективних ціннісно-світоглядних координат.

І, звичайно, нема причин ставити під сумнів фахову репутацію Вернадського з огляду на часто-густо нерозважливі дії колективного розуму людства в ХХ столітті, адже світоглядна концептуалістика схожа на рецептуру лікарів: вона лише констатує, в який спосіб хворий може досягти поліпшення стану здоров'я, однак вирішальне слово завжди залишається за пацієнтом – якщо він проігнорує поради ескулапа, то перспективи видужання примарні. Як дотепно зауважує з цього приводу китайська мудрість, не варто вимагати від півня, щоб він ніс яйця – цілком досить, що він кукурікає.

Неповнота й функціональна недостатність концепції ноосфери зовсім не означає необхідності її відхилення: ціннісно-світоглядний потенціал, закладений в ній, є надзвичайно істотним, тому теорія ноосфери потребує радше доповнення й конкретизації. Не підлягає сумніву, що **«лише колективний розум, колективна воля і колективні цілеспрямовані дії відкривають перспективи подальшого розвитку»**. На повен зріст постає проблема цілісного бачення світу і його розвитку, аспект інтегральної картини світопорядку, в якій конкретні знання дозволяли б людині побачити, як у дзеркалі, саму себе і своє місце в багатоманітності процесів і тенденцій. Виникає потреба спільного, синхронного, симетричного вивчення природи та суспільства. На часі з'ясування фундаментальних істин: спільний розвиток природи й людини складає єдність і органічну неподільність»[3,61].

Заперечувати значний інтелектуальний ресурс людства безглуздо, оскільки поступ науки й техніки неспростовно доводить протилежне. Однак уроки минулих десятиліть з'ясовують, що людський розум функціонує переважно в тактичній площині: як правило, ми розв'язуємо нагальні, поточні проблеми, не переобтяжуючи себе перспективістським концептуалізмом. Крім того, людство не звикло сушити собі голову факторами комплексності, системності, глобалізованості проблем. У результаті доводиться бути свідком, як нібито вдале розв'язання поточної проблеми через деяких час відгукується гучнішою, складнішою і значно драматичнішою проблемою. Також мають місце випадки, коли вдале розв'язання проблематики однієї сфери суспільного буття провокує актуалізацію проблемних вузлів суміжних сфер людської життєдіяльності.

Доводиться констатувати, що розум людини ХХ століття часто-густо був недалекоглядним. Ще однією його вадою виявилася *неготовність до комплексного, інтегрального світосприйняття і – як наслідок – до комплексного, узгоджено-врівноваженого світоперетворення*. Існують різні способи подолання зазначених недоліків. Продуктивним з точки зору

доцільності й ефективності може бути формування спеціалізованого пласту наукового знання, котрий забезпечить оптимальну узгодженість соціального розвитку з функціонуванням біосфери, зробить діяльність людини сприятливою для впорядкування й підвищення життєздатності навколишнього середовища.

Такий сегмент епістемології доцільно назвати *екологією ноосфери*. Зрозуміло, це має бути синтетична сфера наукового знання з елементами узагальнюючого світоглядного характеру. На неї покладатиметься місія реалізації комплексного, системного, міждисциплінарного дослідження з метою пошуку оптимальних балансів гармонійного співжиття, коеволюції людини та природи. Безперечно, екологія ноосфери знаходитиметься в силовому полі глобалістики, адже лише інструментарій і емпіричний масив глобалізму в змозі забезпечити достатньо широкий методологічний підхід, необхідний для ефективного оперування зазначеною проблематикою.

Констатуючи комплексність і міждисциплінарність екології ноосфери, варто наголосити, що їй доцільно бути в першу чергу *світоглядно-методологічною*, адже ця сфера наукового знання покликана з'ясувати глибинні потреби як людини, так і природи, аби на підставі цих параметрів життєзабезпечення сформулювати стратегію розвитку людства та довкілля таким чином, щоб ті не лише не суперечили, а й сприяли одне одному, слугували запорукою спільного успіху, гармонійного співжиття. Універсалізм як стратегія взаємин з природою і Всесвітом має доповнюватись універсалізмом спільних зусиль людства задля забезпечення узгоджених, скоординованих дій, котрі виявляться перспективним лише в тому випадку, якщо будуть спільними діями всього людства.

На початку ХХІ століття людство усвідомило нагальну необхідність кардинального перегляду екологічних регламентацій з метою приведення життя планети у відповідність до потреб стабілізації глобальних балансів: між людиною та навколишнім середовищем, між різними регіонами, культурами, цивілізаціями тощо. Це вочевидь непрості завдання, адже вони вимагають і деякого обмеження національних суверенітетів, і коригування традиційно усталених форм і методів природокористування. Однак позитив з усієї очевидністю переважає: по-перше, всі нововведення слід приймати консенсусом, а по-друге, вони мають бути обов'язковими для всіх без винятку.

Йдеться першочергово про проблему *нерівномірності споживання* спільного ресурсно-сировинного потенціалу окремими державами. Прикметно, що країни з найвищим приростом валового національного продукту найбільше виснажують невідновлювальні ресурси планети. В загальну картину наведеної закономірності не вписується хіба що економічне зростання Сингапуру, Тайваню і Японії, де будівля економіки зведена якраз за наукоємними й ресурсозберігаючими принципами. Однак, це лише виняток із зазначеного правила, бо навіть економіки сусідніх держав, що мають схожі показники економічного зростання (наприклад, Південна Корея, Малайзія, Філіппіни та Індонезія), характеризуються значно вищим рівнем споживання невідновлювальних ресурсів.

В епіцентрі уваги також перебуває проблема *вибудовування економіки на наукоємних і ресурсозберігаючих засадах*. Якщо наукоємність і ресурсозаощадливість не є первинним принципом побудови економіки, то переведення її на цей алгоритм функціонування надзвичайно складне. Зокрема воно передбачає грандіозні капіталовкладення (значно більші,

ніж якби економіку будувати, так би мовити «з нуля»), а також тривалий (від кількох до кількох десятків років) період економічного реформування і падіння протягом цього часу як абсолютних показників економічної сфери, так і добробуту громадян держави, що наважилася на цей крок. З чимось подібним мала справу й Україна в 1991 – 2003 роках.

Погляд на природні ресурси як на джерело надійного збагачення – типологічна ознака колоніального або варварського світоглядного підходу. Питання сталого розвитку в сучасній Україні хоч і є предметом науково-дослідницьких зусиль, громадськості і політиків, але в цілому ця сфера неупорядкована, їй притаманна випадковість і хаотизм різноспрямованих зусиль.

До переліку нагальних потреб глобального масштабу слід віднести також *включення у вартість продуктів науково обґрунтованих екологічних витрат*, передбачених та узгоджених між виробниками та споживачами. Такий крок матиме революційне значення в сенсі синхронізації функціонування виробництва з вимогами екології. Не підлягає сумніву також, що все більшої гостроти набуває аспект *творення екологічної моделі міста*, яка покликана враховувати в якомога більшому обсязі специфіку рельєфу, ґрунтових вод, кліматичних особливостей, здатності біоценозу до регенерації, якісного та кількісного співвідношення хімічних викидів, демографічних характеристик, а також матеріальних можливостей проведення природоохоронних заходів. Усе ще не втратила глобального екологічного значення *проблема бідності*: ефективний захист навколишнього середовища неможливий без певного рівня життя захисту ресурсів навколишнього середовища. Іншими словами, якщо літні люди отримуватимуть мізерні пенсії, то вони приречені торгувати квітами й травами, занесеними до Червоної книги.

По суті, екологічна проблема є проблемою антропологічною. Принаймні, її наслідком і продовженням. Сьогодні вислів Карла Густава Юнга «коли людина пригнічує природу, це означає, що вона ще не вповні оволоділа собою» [4,98], вже не викликає дискусивно-полемічного піднесення, а сприймається як констатація очевидного. Нині на порядку денний виходить питання ширшого ціннісно-світоглядного й сенсожиттєвого характеру – *потреба глобальної екологічної рівноваги*. В даному разі аспект глобалізму означає необхідність вибудовувати такий тип цілепокладання, який виявиться сумірним і адекватним проблемній універсалістиці сучасної епохи, а згадка про фактор рівноваги передбачає накопичення життєвоважливих ознак, які є передумовою розвитку культури і Людини. Нарешті, коли ми акцентуємо увагу на екологічній складовій глобальної рівноваги, то маємо на увазі ефективне підтримання життєздатності певних функціональних параметрів.

Йдеться навіть не про функціональні параметри природного довкілля чи взаємин людини з цим довкіллям: в епоху глобалізму початкове семантичне навантаження, надане поняттю екології в середині XIX століття німецьким зоологом Геккелем, виявляється вочевидь частковим, поверховим і занадто вузьким для комплексного, системного оперування зазначеною проблематикою. Сьогодні екологія як безперечна потреба забезпечення оптимального функціонування різних явищ, процесів, суб'єкт-об'єктних взаємин і т. ін. набуває ознак невід'ємної проблемно-операціоналістської складової не лише біології, а й соціальної філософії, аксіології, телеології, етики, психології, педагогіки, політології та гео-

політики, а екологічний імператив отримує статус безальтернативного принципу розвитку суспільства зразка ХХІ століття.

Сформульованої мети екології можна досягти лише за умов спільних зусиль усього людства, адже у випадку, якщо господарсько-економічна та природоохоронна діяльність окремих країн чи транснаціональних корпорацій виявиться несумісною з пріоритетами решти світу, то це означатиме прогресуюче падіння ефективності сукупних дій. Фактично, йдеться про доцільність побудови нового світопорядку, який на відміну від попередніх буде не *військово-геополітичним*, а *екологічним* чи *віта-логічним*. Адекватна й автентична принциповим вимогам життєвого світу екологічна парадигма віддзеркалить сутнісні параметри як нині чинної, так і перспективної дійсності, виявиться тією концептуальною моделлю, котра дозволить не лише збагнути сутність і драматизм викликів сучасного глобалізму, а й сформулювати переконливу відповідь на них.

Література

1. День. – 17 жовтня 2000 року. – 6 с.
2. Дзеркало тижня. – 30 вересня 2006 року. – 14 с.
3. Самчук З.Ф., Мельник Т.В. Евристична функція концепції ноосфери у розв'язанні соціо-екологічних проблем сучасності // Академическое обозрение. Харьков, 1995. №1–2. – 61с.
4. Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Юнг К.Г. Человек и его символы. – М., 1997. – 98с.

Самчук З.Ф. Человек и окружающая среда: от осознания взаимозависимости к гармоничному *modus vivendi*

Эффективное и перспективное решение экологической проблематики приобретает убедительные признаки лишь вследствие осознания человечеством ключевых аспектов взаимодействия с природой, их взаимопотенцирующего алгоритма.

Ключевые слова: обострение экологических проблем, гармоничное существование человека с окружающей средой, оптимум взаимодействия, комплексность проблем и перспектив их решения.

Samchuk, Z.F. A human being and the environment: from awareness of the mutual dependence to harmonious *modus vivendi*

Affective and prospectfull solution of the environmental issues acquires convincing features only on the basis of awareness by the mankind the key aspects of the coaction with the environment and their mutual potential.

Key words: topicality of the environmental issues, harmonious, coexistence of a human being and environment, optimal co-action, complex of the issues and prospects of their solution.

Методологічні засади семіотичного аналізу дискурсу насилля

Аналізуються методологічні проблеми соціально-філософського дослідження насилля. Обґрунтовується доречність вибору саме методу семіотичного аналізу насилля як інтегральної методологічної основи дослідження насилля. Проводиться аналіз дискурсу насилля, визначаються його основні атрибути. Визначаються напрямки подальшого розвитку семіотики насилля.

Ключові слова: *семіотика, дискурс, насилля, комунікація, герменевтика.*

Першорядним завданням соціально-філософського дослідження насилля є з'ясування того, яким чином в еволюції культур закріплюється й передається комунікативний образ насилля, і навпаки, як мова дозволяє зберігати насилля в самому дискурсі. Тобто, насилля треба досліджувати як певний тип дискурсу.

Метою даного дослідження є обґрунтування першочергової методологічної значущості саме семіотичного аналізу насилля, та виявлення основних принципів соціально-філософського дослідження насилля як певного дискурсу.

За словами сучасного російського дослідника проблеми насилля В.В. Савчука, навколо феномена насилля виникає *штучна зона рефлексивної інвалідності*. В. В. Савчук вважає, що ми зможемо здолати її, якщо будемо проводити онтологічний аналіз насилля, не переоцінюючи значення його розбіжностей із етико-правовими концепціями насилля, по необхідності оцінними, ідеологічно ангажованими [1, 477].

Однак заради того, щоб уникнути редукаціонізму, варто також звернути увагу на ряд важливих методологічних зауважень стосовно *взаємозалежних базових факторів будь-яких проявів насилля*, незалежних від їхніх культурних контекстів і саме тому й здатних визначати *основні принципи соціально-філософського аналізу насилля*:

– *фактор нормативності* – насилля є нормативним, а не дескриптивним поняттям, тому кожна (позитивістська по суті своєї) спроба елімінувати з його дефініції деонтичну й аксіологічну модальності приводить не до об'єктивного розгляду насилля, а до його фізикалістської редукції;

– *фактор предметності* – для того, щоб аналіз насилля не втрачав зв'язок із дійсністю, а також щоб уникнути обмеження проблематики насилля областю етики, необхідно зберігати зв'язки, що опосередковують

етичну оцінку насилля, а також ураховувати вплив культурної специфіки на критерії кваліфікації певних дій як насильницьких;

– *фактор комплексності* – враховуючи тісний взаємозв'язок поняття насилля з поняттями примусу, влади, агресії, неминуча їх *інтерференція* у будь-якій спробі осмислення насилля, яке навряд чи можливо представити як деякий ізольований феномен-в-себе, якесь «чисте насилля»;

– *фактор динамізму* – насилля є не просто зіткненням суб'єктів, але актом, у якому відбувається зміна їхніх диспозицій, тобто насилля є іманентно темпоральним, тому його поняття також повинне мати внутрішній динамізм, тобто бути *діалектичним*;

– *фактор реляційності* – насилля не слід субстантивувати й сприймати як деяку об'єктивовану сутність, описувану за допомогою відповідної атрибутивної категорії, а потрібно розглядати як переважно *реляційну* категорію, як певний *дискурс* у процесі його *семіозису*.

Як впливає з вищевикладеного, *основними методами соціально-філософського аналізу насилля* повинні бути:

– *системний метод*, у якому насилля досліджується як певна структурно-функціональна цілісність і, таким чином, ураховуються фактори комплексності й нормативності;

– *компаративний метод*, який дозволяє врахувати фактор предметності й розглядати насилля в конкретиці історико-культурних контекстів його проявів;

– *діалектичний метод*, який дозволяє врахувати фактор динамізму й проводити процесуальне дослідження насилля, розглядаючи його як одну з рушійних сил історичного розвитку й культурних трансформацій;

– *семіотичний метод*, який дозволяє врахувати реляційний фактор та поєднати у дискурс-аналізі семіозису насилля як його онтологічні чинники (*семантичний вимір семіозису*), так і його іманентні формальні характеристики (*синтаксичний вимір семіозису*), а також усю сукупність етико-аксіологічних, антропологічних, політико-філософських та соціологічних аспектів насилля (*прагматичний вимір семіозису*).

Оскільки всі базові фактори насилля (*нормативності, предметності, комплексності, динамізму та реляційності*), як було сказано, є взаємозалежними, а кожний із перерахованих вище методів соціально-філософського аналізу насилля, у свою чергу, пов'язаний з відповідними базовими факторами насилля, очевидно, що тоді й методи філософського аналізу насилля виявляються зв'язаними між собою й утворюють такий набір гносеологічних інструментів, у якому кожний з них є необхідним. Проте, із всіх перерахованих вище методів варто особливо виділити *семіотичний* підхід як такий, що дозволяє найбільш повно досліджувати весь комплекс проблем, пов'язаних із соціально-філософським осмисленням насилля – і як концепту, і як феномена. Тому саме *семіотичний метод* вибраний нами як інтегральна методологічна основа аналізу насилля.

У даному дослідженні *дискурс* розуміється як «артикульована форма об'єктивації змісту свідомості, яка регулюється домінуючим у тій або іншій соціокультурній традиції типом раціональності» [2, 327]. У дискурсі об'єкт не репрезентується в його цілісності, але *процесуально* здійснюється як послідовна (темпорально артикульована) спекулятивна (семіотично артикульована) актуалізація останнього. Отже, дискурс насилля є процесуальним поняттям.

Будучи формою структури тлумачень, дискурс функціонує як необхідний елемент будь-якого *семіозису*. Під останнім ми, слідом за Ч.У. Моррісом, маємо на увазі «процес, у якому щось функціонує як знак» [3, 39]. У якості єдиного вихідного терміна для розвитку семіотичної аксіоматики виступає «*опосередковане узагальнене врахування*» [3, 41]. Дискурс є універсальним засобом такого врахування.

Дискурс-аналіз як міждисциплінарна теорія та область знання синтезує в собі дослідження багатьох наук та напрямків. Теоретичними основами, на яких ґрунтується дискурс-аналіз, є, перш за все, *структуралізм* (Ф. де Сосюр, Р. Якобсон, К. Леві-Строс) та *постструктуралізм* (М. Фуко, Р. Барт, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз), а також *символічний інтераціоналізм* (Д.Г. Мід, Г. Блумер), *соціальний конструктивізм* (Д. Шоттер, К. Джерджен, В. Барр) та *функціоналізм* (Д. Ліч, Д. Газдар, С. Левінсон, П. Браун).

Семіотичний підхід до аналізу насилля дозволяє розглядати різні його прояви в рамках єдиної методології, з огляду як на конкретні культурно-історичні особливості сприйняття певних дій як насильницьких (прагматичні й семантичні аспекти насилля), так і на внутрішній взаємозв'язок різних форм прояву насилля (синтаксичні аспекти насилля).

Семантика й прагматика насилля взаємно обумовлюють друг друга, утворюючи настільки тісну єдність, що їх неможливо розділити, нехай і умовно, навіть у рамках семіотичного аналізу насилля, у якому останнє розуміється як певний дискурс, а точніше – як тенденція руху комунікації до *монологічного* режиму.

На нашу думку, будь-які спроби досягти незалежну від культурного контексту сутність насилля є безперспективними і являють собою методологічно невинуватене гіпостазування насилля, перетворення його в якусь понадісторичну реальність, тобто, в остаточному підсумку – міфологізацію насилля.

Оскільки нашим завданням є розробка критичної (тобто, деміфологізованої) теорії насилля, ми повинні синхронізувати рефлексію прагматики й семантики насилля в єдиному аналітичному дискурсі. Який характер повинен мати цей дискурс? Що він собою являє? На наш погляд, консолідоване дослідження прагматики й семантики насилля повинно бути аналізом співвідношення дискурсивних практик насилля із соціальними інститутами, що їх генерують, відтворюють й трансформують.

Дискурс насилля являє собою зіткнення гетерогенних сприйнятів ситуації насилля, які виникають не просто з різних, але саме з антагоністичних ідеологічних передумов. З безлічі цих передумов можна виділити дві основних, щодо яких структурується й поляризується будь-який комплекс уявлень, почуттів і дій, які в сукупності й утворюють те, що можна назвати *дискурсом насилля: позиція гвалтівника й позиція жертви*. Конститууючись у поляризації між дискурсами гвалтівника й жертви, дискурс насилля, таким чином, виявляється іманентно суперечливим. Ця суперечливість створюється герменевтиками гвалтівника й жертви, що суперничають між собою. Дискурс насилля не тільки представляє насилля, але й певним чином здійснює його. У зв'язку із цим доречно згадати тезу Ж. Дерріда про предикацію як про онтологічно первинне насилля [4, 714].

Герменевтики гвалтівника й жертви артикулюють нерозривно пов'язані з ними дискурси – відповідно, *легітимації* насилля або його *виявлення*.

Залежно від того, яка герменевтика (гвалтівника або жертви) домінує в дискурсі насилля, у ньому активізується, відповідно, його *апологетичний* або *критичний* потенціал. Очевидно, що єдино підходить для опису насилля язик його жертви, а не язик гвалтівника (незалежно від легітимності останнього). Як відзначав Ж. Батай, «гвалтівник користується не язиком насилля, здійснюваного ім від імені пануючої влади, але язиком цієї влади» [5, 632]. Язык гвалтівника виявляється *a priori* фальсифікованим, оскільки редукується до язика влади. Таким чином, у гвалтівника немає свого язика: «Гвалтівник повинен мовчати й задовольнятися нечистою грою. У свою чергу, дух нечистої гри відкриває двері насиллю» [5, 632]. Звертаючи увагу на те, що насилля не може бути адекватно репрезентовано тим, хто його творить, Ж. Дельоз апофатично визначає насилля як «те, що говорить мало або не говорить зовсім» [6, 193].

Оскільки нашим завданням є створення критичної теорії насилля, а методологічною основою цієї теорії обрано семіотичний підхід, для рішення свого завдання ми повинні вміти виділяти в дискурсі насилля герменевтику жертви й експлікувати цю герменевтику, не впадаючи при цьому в крайність гіперкритицизму. Невтримний критицизм, по суті, не відрізняється від нігілізму, тобто, від негативної форми апологетики, що протягом всієї людської історії викликає різні форми людської деструкції, у тому числі – різні прояви насилля.

Будь-яка дія, навіть по видимості жорстока, не може сама по собі автоматично кваліфікуватися як насилля. Для цього потрібно ще досліджувати мотиви діяча й співвіднести їх зі сприйняттям реципієнта цієї діяльності. Як було загадано вище, поняття насилля має комплексний характер і не може бути редуковано ні до якоїсь чистої сутності, незалежної від етичних і аксіологічних імплікацій, ані – навпаки – зведено до суцільно етичної категорії «зла». Для адекватної діагностики насилля потрібно не тільки інтегрувати результати приватних досліджень синтаксису, семантики й прагматики комунікативної діяльності в цілісність певного дискурсу, але ще й перевірити цей дискурс на відповідність критеріям насилля.

Основними критеріями, за допомогою яких у семіотичному аналізі різних соціокультурних практик може бути виявлений їхній насильницький характер, є базові атрибути насилля, а саме – його *гетерономність* та *примусовість*. Вони акцентують, відповідно, об'єктивний і суб'єктивний аспекти насильницьких проявів.

Гетерономність означає, що насильницькою є тільки зовнішня необхідність, але ніяк не внутрішня. Остання, будучи синонімом свободи, у принципі виключає насилля. Таким чином, царство свободи варто було б протиставити не стільки царству необхідності (частину території якого воно займає), а, скоріше, царству насилля. Насилля, що розуміється як зовні обумовлена необхідність. Протиставляючи насилля свободі, мі, тим самим, асоціюємо його з несвободою.

Що стосується другого атрибута насилля – його *примусовості* – отут відображається суб'єктивне переживання *гетерономності* насильницького акту, причому для того, щоб кваліфікувати певну дію як прояв насилля, зовсім не обов'язково, щоб її примусовість була зафіксована й гвалтівником, і його жертвою – цілком достатньо, щоб вона так сприймалася хоча б однією зі сторін конфлікту.

Більшістю дослідників суспільства (М. Мосс, К. Леві-Строс, П. Бурд'є, Ж. Бодрійяр, Н. Луман, П. Бергер, Т. Лукман та ін.) визнається фундамен-

тальне значення, яке має *символічний обмін* у конституюванні соціальної реальності. Символічний обмін одночасно здійснюється на різних рівнях суспільного й індивідуального буття людини: економічному, правовому, політичному, метафізичному, психологічному. Очевидно, що будь-яка дискурсивна формація функціонує в режимі символічного обміну.

На економічному рівні символічного обміну силою, що робить якийсь продукт, є конкретна корисна праця, однак спочатку цей продукт не має вартості, і в ньому не втримується зовсім ніяких властивостей, які могли б служити умовою можливості обміну. Але для того, щоб людські відносини перетворилися в розвинену систему символічного обміну, необхідно тотальне насильницьке відчуження зроблених продуктів від їхніх виробників, що дійсно відбувалося з виникненням рабовласництва й одержало закінчену форму у феномені робочої сили.

Узагальнюючи цю схему й поширюючи її на рівні, ізоморфні економіці (політика, право, писемність, метафізика, психіка), можна констатувати, що насильницькому відчуженню продуктів праці на економічному рівні відповідають у політиці – репресії, у праві – затемнення споконвічних неписаних і локальних законів, у писемності й метафізиці – приведення всього до абстрактної тотожності, у психіці – витиснення в сферу несвідомого.

Таким чином, аналіз різних модусів символічного обміну показує, що *відчуження* виступає в якості універсальної матриці будь-якого дискурсу насилля.

Будь-який обмін передбачає оборотність. Коли ця оборотність порушується (у силу можливості однобічного одаровування, що припускає можливість накопичення й однобічного переміщення цінностей), те власне символічне відношення гине й виникає влада й пов'язане з нею насилля, що розуміється як переривання циркуляції символічного обміну [7, 96].

Будь-яке порушення договору є насиллям. Але зворотне, загалом кажучи, невірно: не всяке насилля є порушенням договору. Характер зв'язку між сферами насилля й права змінюється залежно від напрямку цього зв'язку. У цій *анізотропії відносин* між правом і сваволею проявляється парадоксальний характер насилля: з одного боку, воно згубне для соціуму, з іншого же – необхідно. Так, стихія неконтрольованого насилля смертельно небезпечна для суспільства. Але насилля впорядковане, легітимне, функціонуюче в рамках договору, стає запорукою самого існування суспільства. Насилля – це вірус, щеплення якого необхідно суспільному організму для забезпечення імунітету. Залежно від ступеня концентрації двозначний фармакон насилля може обернутися для суспільства як отрутою, так і ліками.

Затверджуючи незвідність насилля до не-права, ми, тим самим, постулюємо необхідність якогось мінімуму сваволі в рамках будь-якого правового порядку, навіть самого справедливого. Таким чином, насилля виступає як конститутивний елемент суспільного устрою.

Отже, резюмуємо результати проведеного дослідження:

- були визначені взаємозалежні базові фактори будь-яких проявів насилля, а саме – фактори *нормативності, предметності, комплексності, динамізму та реляційності*;

- відповідно до базових факторів насилля були визначені основні методи соціально-філософського аналізу насилля, а саме – *системний, компаративний, діалектичний та семіотичний* методи;

– була обґрунтована доречність вибору саме методу *семіотичного* аналізу насилля як інтегральної методологічної основи дослідження насилля;

– були виявлені *герменевтики гвалтівника й жертви* як елементи структурної основи будь-якого дискурсу насилля;

– було обґрунтовано виділення й експлікація в дискурсі насилля саме *герменевтики жертви* як необхідного засобу реалізації критичного потенціалу теорії насилля;

– були визначені основні критерії виявлення насильницького характеру різних соціокультурних практик у відповідності з базовими атрибутами насилля, а саме – його *гетерономністю* та *примусовістю*;

– в якості універсальної матриці будь-якого дискурсу насилля було виявлено *відчуження* як порушення циркуляції символічного обміну.

На наш погляд, одним з найбільш *перспективних* напрямків семіотики насилля є подальший розвиток дослідження прагматики й семантики насилля в єдиному аналітичному дискурсі.

Література

1. Савчук В. В. Насилие в цивилизации комфорта // Антропология насилия. – СПб.: Наука, 2001. – С. 476-496.
2. Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
3. Моррис Ч. У. Основания теории знаков // Семиотика языка и литературы. – М.: Радуга, 1983. – С. 37-89.
4. Деррида Ж. Насилие и метафизика // Левинас Э. Избранное: Трудная свобода. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 663-732.
5. Батай Ж. Эротика // Проклятая часть: Сакральная социология. – М., Ладомир, 2006. – С. 489-705.
6. Делёз Ж. Представление Захер-Мазоха (Холодное и Жестокое) // Л. фон Захер-Мазох. Венера в мехах. – М.: РИК «Культура», 1992. – С. 189-313.
7. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.

Метилка Д.В. Методологические основы семиотического анализа дискурса насилия

Анализируются методологические проблемы социально-философского исследования насилия. Обосновывается уместность выбора именно метода семиотического анализа насилия как интегральной методологической основы исследования насилия. Проводится анализ дискурса насилия, определяются его основные атрибуты. Определяются направления дальнейшего развития семиотики насилия.

Ключевые слова: семиотика, дискурс, насилие, коммуникация, герменевтика.

Metilka, D.V. Methodological bases of semiotics discourse of violence analysis

The methodological problems of socially-philosophical researches of violence are analysed. The appropriateness of choice exactly of semiotics analysis method of violence is grounded as integral methodological basis of research of violence. A discourse of violence analysis is spent, his basic attributes are determined. Directions of further development of semiotics of violence are determined.

Key words: semiotics, discourse, violence, communication, hermeneutics.

Синестезія рівнів антропо-буття в процесі символічної дії духовних практик шаманізму

Традиційна концепція методів аналізу і синтезу ґрунтується на когитальній парадигмі бачення світу, - на лінійному характері причинно-наслідкових зв'язків. Методологія синестезійного синтезу найбільш адекватна природі духовних практик, зокрема – шаманізму, де представлена динаміка взаємодії тілесності із другим блоком рівнів антропо-буття. Природа синестезії аналізується на прикладах ініціації і камлання шаманів.

Ключові слова: антропо-буття, камлання, духовні практики, синестезія, шаманізм.

Переформатування картини світу й визначення нових установок філософії завжди було пов'язане із зрушеннями у суспільстві в різних його сферах: соціально-економічній, політичній, чи з відкриттям нових наукових фактів та теорій тощо. Однак незмінним джерелом появи несподіваних імпульсів подальшого розвитку філософії залишалася психологія як наука про внутрішній світ людини – закони і принципи його функціонування. Відомо за часів філософії страдавнього світу істина, яка стверджує: «пізнай самого себе і ти пізнаєш увесь світ, навчись керувати самим собою і ти навчися керувати усім світом», – в умовах ситуації сьогодення набуває все більшої актуальності.

Історія вивчення природи людини накопичила великий обсяг матеріалу для його узагальнення й визначення її місця у Всесвіті. Особливого стимулу вирішення цієї проблеми набуло у XX столітті з виникненням *філософської антропології*, яка у найбільш сконцентрованому вигляді поставила у відповідність і взаємозалежність вирішення двох питань: питання про сутність Людини і питання про сутність Природи. Концентрація уваги на суто онтологічних і суто гносеологічних аспектах осягнення істини Буття у західно-європейській філософії і науці XVII-XVIII століть, змінилася увагою до соціального життя у філософії другої половини XIX століття і через проблему *психологізму у науці*, яка слугувала імпульсом для розробок феноменології Е.Гуссерля, у подальшому, у XX столітті, трансформувавшись в увагу до внутрішнього життя людини в екзистенціалізмі, у спробах філософської герменевтики знайти єдність зовнішньо-внутрішнього співвідношення, спираючись на інтрепретативні

процедури, – врешті-решт, зупинилася перед *пріврою відносності й деконструкції філософського постмодерну* другої половини ХХ століття.

Негативний результат – теж результат, принаймні у тому відношенні, що він демонструє *вичерпаність евристичного потенціалу традиційної парадигми філософування*. Виходячи з тих перспектив, які відкривають можливість людству не загинути під невинним натиском (а може вже – і тягарем) науково-технічного прогресу, можна визначити контури парадигми, котра повинна піти у минуле попри усій різнобарвності характеризуючих її варіантів: фундаментальне ядро традиційного типу філософування складає положення про *homo sapiens – людину-розумну*.

Відомо, що поняття *розуму* в історії культури і філософії мало різні коннотації. У сучасній науково-технічній цивілізації не культивується поняття Nus-Розум Анаксагора, об'єктивного ідеалізму Платона чи панраціоналізму Гегеля, обмеженою калькою яких є *розум людини*. Це – не розум філософії Канта, прерогативою якого виступає конституювання базового рівня систематизації понять розсудку. Сучасний *homo sapiens* – це калькулятивна машина («формальна раціональність – це пердусім калькульованість» [2, 23]), оперує кількісними характеристиками («кількість – ми наполягаємо на цьому – *може лише роз'єднувати*, а не об'єднувати; усе, що походить від «матерії», *продукує лише антагонізми різної форми між фрагментарними «єдностями»*, які вкрай протилежні істинній єдності або, принаймні, мають цю тенденцію зі своєю вагомістю кількості, більше не врівноваженої якістю» [3, 50]), усвідомлюючи сенс буття формальними конструктами теоретичних побудов.

Підходом, який відкриває нові можливості у вирішенні теоретичних і практичних питань сьогодення, може стати таке визначення сутнісної природи людини, котре, з одного боку, долало б однобічність сучасного підходу у вирішенні цієї проблеми, а з іншого – встановлювало б зв'язок як з прозоріннями часів виникнення філософії, так і з релігійно-філософськими ідеями. Це – конституювання *духовності* як сутнісної характеристики людського ества. При цьому під духовністю мається на увазі *конкретна практика* вдосконалення особистості, яка потребує *спеціальних зусиль* адепта духовності, спирається на певні методи і процедури духовного вдосконалення. *Духовна практика* – це особлива (і єдина серед багатьох інших форма діяльності людини), спрямована на сприяння еволюції *сутнісного ядра* людського ества, без культивування якого усі інші якості людини розпадаються на окремі фрагменти, сприяючи зростанню розбрату як у сфері психіки особистості, так і у суспільстві у цілому.

Філософсько-антропологічне вивчення природи духовності, маючи свої витоки у творчості М.Шелера, Х.Плесснера потребує подальшої методологічної розробки й конкретного аналізу. У даній статті має місце спроба вивчення даної проблеми, спираючись на традиції, розвинені у творчості П.Адо, С.Кримського, Р. Уолша, М.Фуко, С. Хоружого, М. Еліаде, К.Г.Юнга. Мета роботи полягає у виявленні єдності рівнів антропо-буття, яка має місце у духовній практиці шаманізму.

Рівні антропо-буття та проблема синтезу

Людське єство складається з наступних рівнів (рівнів антропо-буття): 1) *тіло людини* з його біологічними і фізіологічними процесами, що забезпечують життєдіяльність організму як матеріального тіла; 2) *відчуття*, функціонування яких обумовлене розвитком нервової системи, спеціалізацією нервових клітин, відповідно до чого формуються органи відчуття; 3) *емоційний* рівень, виникнення і розвиток якого обумовлені установкою на самозбереження організму в умовах оточуючого середовища. Взаємозв'язок і взаємодія вказаних рівнів антропо-буття має *природні передумови*; вони формуються з виникненням живих організмів задовго до появи людини. Цей *перший* блок рівнів функціонує як *єдине Ціле* на теренах *природної* єдності процесів Універсуму, включений у цілісність Буття, підпорядкований загальним законам Універсуму.

Другий блок рівнів антропо-буття пов'язаний із виникненням і розвитком людства, поступовим його відходом від умов свого природного існування. Результатом даного процесу є формування особливого проміжку між Природою і Людиною – *штучно* створеної природи, – *культури*. З цим блоком пов'язані наступні рівні: 4) *раціонально-когнітивний* рівень, який дає можливість здійснювати аналіз (розчленування) дійсності на окремі елементи з подальшим їх поєднанням. Даний рівень антропо-буття функціонує за рахунок здатності людини *абстрагуватися* від окремих властивостей дійсності як несуттєвих, виходячи з певних *критеріїв*, котрі мають *умовний* характер; 5) *ціннісний* рівень – його підґрунтям виступають положення *інтуїтивної* природи й впливають із осягнення людиною пріоритетів, що стосуються відчуття власної цілісності і самодостатності. Це – моральні і художньо-естетичні цінності, які обумовлюються егоїчними стимулами; межі останніх розширені до рівня *загально-визнаності* (принаймні, для певних соціальних угруповань); 6) *світоглядний* рівень акумулює у собі *вихідні постулати й переконання*, що є узальненням усього *життєвого досвіду* людини і стосуються дійсності як певної *цілісності*. Даний рівень слугує масштабом виміру й оцінки будь-яких фактів і фрагментів дійсності; ґрунтується на *вірі* як властивості людського єства, котра слугує містком між *отиничним* статусом природи людини і *гносеологічними відображувальними* структурами свідомості. Віра вкорінена у буття людини більше, ніж когнітивні процеси її психіки; 7) рівень *Ідеалу-Абсолюту*. Культивування цього рівня антропо-буття виводить людину за межі будь-яких *визначеностей*, форм і властивостей, – за межі дискурсу усіх попередніх рівнів. Рівень Абсолюту характеризує відкритість людини до Невідомого, її готовність зустрітися з Таємницею, яка перевершує будь-які сподівання та надії. Якщо другий блок рівнів антропо-буття виводить людину за межі умов необхідності й детермінізму природних процесів, то рівень Абсолюту є своєрідним «запереченням» усіх людських достоїнств, принципів, гідності перед ликом Незбагненності. Наявність рівня Абсолюту свідчить про розуміння людиною того положення, що умовою її могутності є «складання зброї» свого Его перед Всемогутнім, відкритість до нового.

Існування людини в умовах культури як штучно створеної природи у значній мірі сприяє формуванню таких якостей, які, з еволюцією людства,

все більше відмежовують його від Природи. Одним із факторів, який значно прискорив цей процес (а водночас і сприяв прогресу у соціумі, – за загально-визнаними критеріями – це розвиток науково-технічної складової культури), – була культивування *раціонально-когнітивного* рівня антропо-буття. Починаючи з кінця XIX століття, протягом XX століття даний рівень нарощував свої «м'язи», підпорядковуючи усі інші рівні антропо-буття за рахунок того, що, не нівелюючи їх зовсім, не відкидаючи їх статусу (а це взагалі неможливо, бо означало б дергадацію людини до рівня машини чи тварини), – все ж таки претендує на *універсальність* своєї парадигми бачення світу.

Сучасна цивілізація поступово втрачає ідеал гармонії рівнів антропо-буття як співіснування рівновеликих «генів» людської природи, встановлюючи їх *ієрархію*, засадою якої виступає всемогутнє Cogito, кероване Его людського свавілля. Уся історія розвитку людства – це історія зміни типів ієрархії рівнів антропо-буття, у фундаменті якої вже побували і віра (релігія), і відчуття з почуттями й цінностями (мистецтво та мораль), і cogito-знання (наука). Відповідно до цього виникали у різні *типи синтезів*, метою яких було досягнення єдності рівнів антропо-буття на засадах *одного* з них як *засадничого*.

Багатоманіття типів синтезу здебільшого будувалося на поєднанні рівнів антропо-буття лише *другого* блоку, ігноруючи той факт, що найтісніше поєднують Людину із Природою як Нескінченим Універсумом, не *розмірковування* про дійсність, не активні *перетворення* дійсності людиною, мета яких – задовольнити матеріально-егоїстичні потреби і примхи «Невідомо-Куди-Прогресу», а передусім – *перший* блок рівнів антропо-буття. Усвідомлення людиною у самій собі особливостей функціонування цього блоку тотожне розумінню *сутності Природи, як вона проявляє себе у естві* самої людини. *Незалежно* від природи людського ества, *об'єктивно* (за критерієм наукової раціональності), *на відміну* від Суб'єкта, Природа *як така, – не існує*. Якщо людина не навчиться слухати Природу, дану їй *безпосередньо* – на матеріалі свого антропоморфного ества і через призму цієї *внутрішньої* Природи сприймати Природу *умовно-зовнішню*, вона ніколи не зможе зайняти гідне місце у Всесвіті.

Навчитися слухати свою внутрішню (внутрішньо-тілесну) Природу і поставити їй у відповідність гармонію рівнів антропо-буття другого блоку можливо лише тоді, коли спробувати розширити коло *методів приведення до єдності*. Коло сучасних методологій при усьому їх багатоманітті, на наш погляд, *обмежене спільним для них аналітико-синтетичним підходом*. Аналіз і синтез є визначальними методами, які виступають універсальним дискурсом розгортання усієї палітри типів сучасних наукових досліджень. Однак проблема обмеженості *умовної, абстрактної універсальності* сучасних наукових методологій – тема окремого спеціального дослідження.

Ми ж окреслимо лише одне із вузлових питань: сучасні методології спираються на *причинно-наслідкову* парадигму бачення світу. Сутність її полягає у тому, що, як *пояснення* функціонування явищ дійсності, так і *саме існування* цих явищ, ґрунтуються на *аксіомі послідовності розгортання у просторі і часі* процесів Універсуму. Тим самим постулюється *діахронічне розуміння* природи зв'язків Всесвіту.

Внаслідок цього за межами уваги залишається велика кількість явищ і властивостей, які могли б бути актуалізовані, якщо дійсність розглядати на засадах *синхронічної* єдності рівнів антропо-буття, тобто *одномоментно*, а не у *логічній послідовності* їх взаємодії і взаємовпливів. Такий тип зв'язку (*sysygia*) можна було б визначити як *синестезія* (*syneistesis* – одночасне відчуття).

Проблема осягнення синестезії рівнів антропо-буття є особливо актуальною з огляду на те, що усвідомлення цього типу зв'язків задає новий вимір бачення природи людини, *цілісності* її ества, а відповідно – і тих її властивостей, які до цього часу залишалися на периферії науково-філософського дослідження і які дають можливість вивчати природу людини не як *homo sapiens*, а як *людину-духовну*. Виявлення синестезійної природи єдності Всесвіту містить значний евристичний потенціал, який може доповнити і розширити можливості класичної раціональності.

Організм людини є цілісна система, що й забезпечує *синхронічну* єдність рівнів антропо-буття, яка існує поза межами *логічного* дискурсу. Єдність рівнів антропо-буття здійснюється незалежно від свідомості людини – є результатом розвитку живого та філогенезу. Але, еволюціонуючи, людина може й *порушувати* їх єдність внаслідок акцентуцій певного рівня антропо-буття. Однак, коли людина *свідомо культивує синестезійну єдність*, лише тоді здійснюється її *духовне* зростання. «Поворот до внутрішнього, а точніше, відкриття внутрішнього світу пов'язане не лише з мовою; відбрунькування структури спонукань у процесі *звільнення моторіки* переводить мовну комунікацію у план чуттєвої реакції. Завдяки останній «виникає прогалина, розрив між актуальним збудженням і *відтермінованою від нього дією*, у який вкорінюється свідомість». Якщо ми спроектуємо даний стан речей на недиференційований характер прагнень, рівнозначний, у свою чергу, факту редукції інстинктів і відповідний наявності надлишкових збуджень, перед нами відкриється цілісне внутрішнє життя, яке регулюється *не лише центрами мозку, але також і структурами потягів, які сягають вегетативних глибин несвідомого*» (вид. моє – А.О.) [7, 18-19].

Синестезійний синтез у духовних практиках шаманізму

Об'єктом, вивчення якого виявляє синестезійні види зв'язків, можуть бути різні види *духовних практик*. Синестезія рівнів антропо-буття передбачає свідоме безпосередньо-синхронічне поєднання різних форм активності людини на засадах *тілесної* дії. У найбільш розгорнутому вигляді цей процес має місце у *символічних* формах дії – *ритуалах*. Умовою здійснення будь-якого ритуалу є гармонізація рівнів антропо-буття, що надає нових властивостей *статусу буття* адепта духовності, які виникають внаслідок *синхронічної* взаємодії складових цього процесу (рівнів антропо-буття). Виконання ритуалу передбачає *безпосередню* взаємодію рівнів антропо-буття.

Це означає, що аналітико-логічні дії *не розчленовують* ритуальний акт на окремі його складові. Він здійснюється як певна *цілісність*, в якій гармонійно (тобто без акцентуацій і абсолютизацій) співіснують і рухи тіла людини, і певні аудіальні та візуальні образи, поєднані певним

емоційним настроєм, огранкою якого виступають моральні й естетичні установки, спрямовані на реалізацію Ідеалу. «У скручуваннях стискається не лише кожний орган, але й кістки, і м'язи, і тканини, і нерви... І навіть розум зміниться у відповідності з незвичайною формою, яка приймається тілом» (вид. моє – А.О.) [1, 171]. «Завжди намагайтеся розтягнути тіло. Це призводить до появи простору, який, у свою чергу, приносить свободу... Свобода – це передусім ретельність, а ретельність божественна. Від свободи тіла ви еволюціонуєте до свободи розуму, а далі – до Вищої Свободи» (вид. моє – А.О.) [1, 41]. Наведені висловлювання відомого майстра йоги Б.К.С.Айєнгара свідчать про те, як саме здійснюється зв'язок рівнів антропо-буття у їх синхронічній взаємодії. Він встановлюється не у визначаючому когітально-логічному дискурсі послідовності, а у онтично-синхронічному контексті безпосередньої даності антропо-буття.

Шаманізм є прикладом такої практики, де синестезія рівнів антропо-буття представлена у своєму первинному, найбільш розгорнутому вигляді. Зупинимось на психологічних факторах та умовах, які сприяють синестезійному сприйняттю дійсності у шаманських духовних практиках.

Налаштування шамана на синестезійне сприйняття пов'язане з умінням відмежовуватися від повсякденного способу бачення дійсності, який має місце у стані бадьорості. Адже вже в умовах повсякденного досвіду (задовго до виникнення науки) формується і розвивається аналітико-синтетична діяльність думки. Стан свідомості, який є основою діяльності людини в умовах повсякденного досвіду, характеризується чіткою визначеністю ситуацій і властивостей, зворотністю і маніпулятивністю дій людини, вмінням координувати свої дії у середовищі як Его, що переслідує власні цілі й протиставляє себе навколишньому світу. Науково-теоретичне бачення світу, з точки зору символічного, духовно-практичного, – мало чим відрізняється від повсякденного предметно-практичного, додаючи до останнього ще один фактор акцентуації і центрованості психіки людини – Cogito людини-розумної. Культивування Cogito надає Его-свідомості нових можливостей для самоконституювання, що призводить, з одного боку, до збільшення дистанції між суб'єктом і об'єктом, а з іншого – до заглиблення протистояння між сферою усвідомлюваного (дихотомія «суб'єкт-об'єкт»), на яку лише суб'єкт і направляє свої зусилля й увагу, – і сферою горизонту периферії психіки й свідомості; тобто протистояння між когітальним, вербально-визначаючим способом конституювання дійсності, з одного боку, а з іншого – синестезійно-цілісним, інтуїтивним, межі горизонту усвідомлення якого не визначені, дифузні.

У духовних практиках формується стан єдності суб'єктно-об'єктної дихотомії, зовнішньо-внутрішніх протиставлень, опозиції свідомого й несвідомого. Дослідники і практики шаманізму, характеризуючи цей стан шамана, говорять про первинні і вторинні процеси: «Первинні процеси – це переживання, наближені до нашої дійсності, з якими ви ідентифікуєтесь або які ви збираєтесь відтворити. Вторинні процеси менш усвідомлювані і несуть більше сюрпризів. Це можуть бути слухові галюцинації, несподівані видіння або нічні привиди. Вони можуть бути мігренью, болем, конвульсійними рухами» [5, 118-119]. Будь-який з рівнів антропо-

буття лише *поверхневим прошарком* торкається свідомості, яка у своєму горизонті охоплює лише те, що актуальне для людини у даний момент з позицій *прагматико-практичного* ставлення до дійсності. Тому *цілісність* прагматико-практичного ставлення до дійсності, чим *більш чітко й однозначно* визначаються тези і положення усвідомлюваних властивостей (а без цієї вимоги наука втрачає свій привілейований статус), тим у більшій мірі *істинна* цілісність Людини та її єдність з Універсумом – *втрачаються*. Адже, по-перше, світ *нескінченний* за своїми властивостями і тому орієнтація на визначення певного *всезагального предикату* Універсуму (а таке *визначення* по умовчанню передбачає *окреслення сфери неможливого*), заздалегідь приречена на невдачу. По-друге, сам дискурс категорії «властивість» орієнтований на *вербально-визначаючу* діяльність як *корітальний* процес, котрий не може здійснюватись без встановлення дистанції між зовнішнім і внутрішнім, об'єктом і суб'єктом, – без ігнорування внутрішньо-несвідомих дифузних процесів психіки людини.

У теорії і практиці практичної психології, зокрема, НЛП, приймаються до уваги не лише *гносеологічні* критерії виявлення особливостей проходження когітальних процесів свідомості людини, але й *антропологічні*. Мається на увазі спостереження за *рухом і положенням очей* (фіксація погляду у різних кутах поля зору – так звані «ключі доступу»), що дає можливість співвіднести «логіку» руху очей з «логікою» психічних процесів, а поєднавши ці дві «логіки» – усвідомити «логіку» *синестезійного онтоосу антропо-буття* на відміну від логіки *думки*, – логіки *Суб'єкта-Cogito*. «Ключі доступу» – це і є рухи очей. Автори НЛП вважають, що ключі доступу дають найбільш значущу інформацію у невербальній комунікації. У процесі вивчення поведінки людини вони з'ясували, що «скануючі» паттерни рухових реакцій очей певним чином пов'язані із внутрішніми процесами, необхідними для актуалізації у свідомості інформації про минулі спогади або конструювання майбутнього досвіду» [8, 70].

Однак аналіз положення очей за НЛП все ж таки не виходить за межі аналітико-синтетичної *когітальної* парадигми бачення світу; він виключає факт існування *синестезійного* виміру осягнення дійсності. Маючи на увазі саме цю обставину, Б.К.С.Айєнгар говорить про *кордобачення*, при якому поле зору зміщується на потиличну частину голови (інколи мовиться про периферійний зір). «Коли погляд спрямований уперед з кута скроні у звичайному полі зору, тоді фронтальна частина мозку займається *аналізом* (вид. моє – А.О.) (*вітарка*). Але коли ми розповсюджуємо своє візуальне усвідомлення із задньої скроні, біля вуха, ми автоматично активізуємо задню частину мозку, яка відповідає за *синтез* (вид. моє – А.О.) (*вічара*). Передня частина мозку поступається сценою задній, *цілісній і тепер вже активній частині*» (вид. моє – А.О.) [1, 44]. У шаманізмі набуття здатностей синестезійного бачення світу пов'язується із оновленням кандидата «через екстатичну заміну його внутрішніх органів... Тема заміни очей і вух дуже характерна для шаманського фольклору усіх народів. Шамани вважають, що за їх матеріальними очима знаходяться ще одні – внутрішні або духовні. У звичайному стані світ сприймається матеріальними очима, тоді як внутрішні залишаються закритими. Під час камлання зовнішні очі закриваються або завішуються китицями шапки і відкриваються очі внутрішні» [4, 371]. Заміна усіх органів тіла майбутнього шамана є необхідною умовою

набуття шаманських здібностей: «Під час посвячення здійснюється оновлення кандидата шляхом екстатичної заміни його внутрішніх органів» [4, 371], – що, власне, переструктурує бачення світу внаслідок синестезії рівнів антропо-буття.

Синестезія рівнів антропо-буття закладена у самій природній статури людини, але у духовних практиках має місце *свідоме* їх культивування. Це здійснюється за рахунок *концентрації*. Процес свідомої концентрації на об'єкті передбачає культивування *зв'язку між різними рівнями антропо-буття*, наприклад: а) встановлення ритмічного дихання (через що досягається контакт з *тілом* у його єдності із психічними процесами) [9, 205], б) *інтелект – розмірковування* про об'єкт концентрації (про його форму, колір матеріал), в) важливе значення має *воля* як здатність утримувати увагу на об'єкті, г) *уявлення*, розвиток якого дає можливість реально уявляти об'єкт до найменших його подробиць [9, 202-203]. При цьому важливо, щоб між думкою і дією тіла була *гармонія* [Шаманізм 2003, 210]. «Тіло має конкретні якості, які усвідомлюються суб'єктом, і саме вони визначають інтенціональність його онтологічного дослідження. Воно *пов'язує* (вид. моє – А.О.) думку, тому що *остання, як акт психіки, вбирає у себе* (вид. моє – А.О.) усі проявлені і не проявлені феномени *синергетичної єдності духовного і матеріального*» (вид. моє – А.О.) [6, 19].

Усі ці дії, метою яких є досягнення вміння діяти *цілісно, в одномоментний* єдності усіх рівнів антропо-буття, виступають підготовчими кроками для правильного виконання певних серій *ритуальних дій*. Ритуали – це психоенергетичні комплекси, правильне виконання яких дає можливість шаману вступити у *свідому взаємодію із Універсумом*. «У шаманському розумінні усі дії комплексу мають прихований смисл, який розгортається у космогонічну містерію, яка розповідає про походження Світу. Врешті-решт, при правильному і регулярному виконанні пасів, підкріплених відповідною візуалізацією, практикуючий починає відчувати себе водночас і Творцем Всесвіту, і стороннім спостерігачем» [4, 383].

Таким чином, зазначене вище, по-перше, надає можливість постановки питання про синестезійну єдність рівнів антропо-буття як базового положення у вивченні природи духовності. По-друге, духовні практики шаманізму у найбільш розгорнутому вигляді демонструють синестезійний характер ритуальної символічної дії.

Література

1. Айенгар Б.К.С. Свет жизни: йога: Пер с англ. – М.: Фэши Букс, 2007. – 224 с.
2. Вебер М. Избранные произведения: Пер с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
3. Генон Р. Избранные сочинения: Царство количества и знамение времени. Очерки об индуизме. Эзотеризм Данте: Пер с англ. – М.: Беловодье, 2003. – 480 с.
4. Диксон О. Шаманское целительство. Защита от несчастий, исцеление от болезней, обретение жизненной силы. – М.: Велигор, 2007. – 442 с.
5. Минделл А. Тело шамана. Новый шаманизм для преображения здоровья, межличностных отношений и общества: Перс англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 313 с.

6. Никитин В.Н. Онтология телесности. Смыслы, парадоксы, абсурд. – М.: Когито-Центр, 2006. – 320 с.

7. Плеснер Х. Ступени органического и человек: Введение в философскую антропологию: Пер с нем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с.

8. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование. – Одесса: Хадибей, 1995. – 352 с.

9. Шаманизм. По ту сторону. Минск: Плопресс, 2003. – 416 с.

Осипов А.А. Синестезия уровней антропо-бытия в процессе символического действия духовных практик шаманизма

Традиционная концепция методов анализа и синтеза основывается когитальной парадигме видения мира, – на линейном характере причинно-следственных связей. Методология синестезийного синтеза наиболее адекватна природе духовных практик, в частности – шаманизма, где представлена динамика взаимодействия телесности со вторым блоком уровней антропо-бытия. Природа синестезии анализируется на примерах инициации и камлания шаманов.

Ключевые слова: антропо-бытие, камлание, духовные практики, синестезия, шаманизм.

Osipov, A.O. Synaesthesia of levels of anthropo-existence in the process of the symbolic influence of the spiritual practices of Shamanism

The traditional concept of the techniques of the analysis and synthesis is based on the cogito paradigm of vision of universe, on the linear character of cause-and-effect relations. The method of synthetic synthesis is mostly adequate to the spiritual practices nature and particularly to shamanism, which represents the dynamics of interface of corporality with the second block of levels of the anthropo-existence. The nature of the synaesthesia is analyzed on the shaman's initiation and calmania examples.

Key words: anthropo-existence, calmania, spiritual practices, synaesthesia, Shamanism.

Атрибути сучасного менеджменту: соціально-філософський аналіз

Розглядаються атрибути сучасного менеджменту в умовах кризової та посткризової економіки. Зроблено висновок, що найбільш значущим атрибутом менеджменту є наявність системи, що включає у себе формальну і неформальну структури організації як взаємодіючі складові, та гармонізує діяльність різних за статусом соціальних груп.

***Ключові слова:** атрибут, менеджмент, інформаційні технології, посткризова економіка, людиновимірність*

Сьогоднішня економічна криза змушує дослідників переглянути не тільки основи ліберальної економіки, які раніше вважалися непорушними, але й принципи теорії управління та, як наслідок, підходи до менеджменту. На думку таких дослідників як П.Друкер та Е.Тоффлер, менеджмент генерує більшість найважливіших світових досягнень в галузі економіки й соціального прогресу. Їхньою основою, насамперед, є успішний корпоративний менеджмент. Згідно з оцінкою П.Друкера, приблизно 80% успіху в досягненні поставлених цілей забезпечується за рахунок якісного, високопрофесійного менеджменту. В умовах радикального переосмислення принципів менеджменту та його сутності як соціокультурного феномена виникає необхідність філософської рефлексії соціальних атрибутів менеджменту у кризовій та посткризовій економіці[3].

У наш час менеджмент як соціокультурний феномен розглядається в роботах Д.Лайкерта[4], Б.Бернса, В.Береги[2], І.Шавкун[6], які пропонують всебічну філософську характеристику явища менеджменту. Суть даної характеристики в тому, що визнається: 1) семантична природа явища управління соціальними процесами; 2) сутність менеджменту позначена як регуляція поведінки людини за допомогою ціннісно-смыслового інгредієнту; 3) зміст його розгортається як соціальна взаємодія в площині ухвалення управлінських рішень; 4) форми менеджменту залежать від того, у якій площині їх розглядають: у горизонтальному аналізі вони виступають як види менеджменту, а у вертикальному – як рівні менеджменту; 5) за структурою соціальної взаємодії така сполука є «суб'єкт – суб'єктами» відносинами, що суттєво віддаляють управління соціальними процесами від управління технічними і біологічними процесами.

Соціальна атрибутивність менеджменту загалом та й менеджменту посткризової економіки зокрема, недостатньо розроблена в наукових дослідженнях, що в ХХІ столітті не відповідає тому величезному впливу, який здійснює феномен менеджменту на соціум. Метою даної статті є ви-

явлення атрибутів, які властиві менеджменту у посткризовій економіці в умовах глобалізації. Необхідно уточнити, що йдеться про корпоративний менеджмент.

На початку наведемо визначення поняття «атрибут». Атрибут (лат. attribuo – надаю, наділяю) – невід’ємна властивість об’єкта, без якого він не може існувати та мислитися. Ще Аристотель відрізняв постійний атрибут від випадкових, минулих станів, так званих акциденцій. Декарт розглядав атрибут як основну властивість субстанції. Наприклад, найважливішим атрибутом тілесної субстанції в навчанні Декарта є довжина, а атрибутом духовної субстанції – мислення[1].

Проведене дослідження дозволяє виділити такі атрибути сучасного менеджменту.

1. Відмова від раціоналізму технократичного підходу класичних шкіл менеджменту. Стало очевидним, що успіх будь-якої компанії визначається, насамперед, не раціональною організацією виробництва продукції, зниженням витрат, розвитком спеціалізації (інакше кажучи – впливом управління на внутрішні фактори виробництва), а використанням гнучкості й пристосування до постійних змін зовнішнього середовища, що являє собою всі ті зміни, які перебувають за межами фірми й не включені в сферу безпосереднього впливу з боку менеджменту підприємства (це постачальники, споживачі, акціонери, кредитори, конкуренти, торговельні організації, споживчі товариства, управлінські органи й ін.). Крім того, в межах зовнішнього середовища перебувають соціальні фактори й умови, які зумовлюють стратегічно важливі рішення, що ухвалюють компанії. Провідна роль тут належить економічним, політичним, правовим, соціально-культурним, екологічним, технологічним та іншим обставинам. Зовнішні фактори у всезростаючому ступені диктують стратегію і тактику організації.

2. Інтелектуалізація управлінських процесів в економіці. У наш час дуже поширилось використання різних систем знань (технічних, екологічних, психологічних, соціальних і т.д.) у системі корпоративного менеджменту. Деякі дослідники вважають, що за допомогою цифрових інформаційних технологій відбулась справжня «Цифрова революція»[7]. Інформаційні технології сприяють росту ефективності практично в усіх сферах діяльності фірми – від дизайну та маркетингу до бухгалтерського обліку – і практично у всіх секторах економіки. Інформаційні технології мають справді глобальний характер. Сьогодні немає ніяких технічних перешкод для передачі будь-яких обсягів інформації з однієї частини земної кулі в будь-яку іншу. А, отже, практично й немає технічних перешкод для практично миттєвих всесвітніх переливів капіталу, технологічної взаємодії, одержання нової інформації. Завдяки інформаційним технологіям робота ринків стає більш прозорою та ефективною, що дозволяє практично миттєво одержувати інформацію про ціни, ділові пропозиції від величезної кількості постачальників.

Інформаційні технології значно прискорюють інноваційні процеси й скорочують час для розробки й поширення нових товарів і послуг. Класичний приклад – випробування автомобілів на міцність. Зовсім недавно для таких випробувань було потрібно розбивати десятки автомобілів. Сьогодні більшість випробувань проходить за допомогою інформаційних технологій у віртуальних просторах.

Ефект від впровадження інформаційних технологій у багатьох випадках не викликає підвищення продуктивності праці, але створює принципово нову якість комунікаційних, управлінських і технологічних процесів. Це явище одержало назву парадокса продуктивності[9,11].

Виклик для менеджерів у галузі цих технологій – володіння технікою особистої роботи в інформаційному середовищі і уміння ухвалювати правильні стратегічні рішення щодо розвитку інформаційних систем організацій. Потрібно уміти управляти інформацією і покращувати свою справу за допомогою правильного її використання для підвищення ефективності роботи і для підвищення якості управління. Більшість процвітаючих організацій це робить за допомогою автоматизованих інформаційних технологій.

Ефективність менеджменту багато в чому залежить від того, наскільки враховується взаємовплив інформаційних систем і організації. Так, під впливом інформаційних систем змінюється структура організації, відбувається перерозподіл влади в організації; там формується інша політика і культура, відбуваються зміни у формалізації, зайнятості, характері праці; виникає потреба в навчанні тощо. Наприклад, унаслідок високої змінюваності, компанія стикається з тим, що топ-менеджери одержують інформацію, коли вона вже застаріває. Внаслідок цього ухвалення стратегічних рішень делегується менеджерам середньої ланки. Відтак, змінюються вимоги до їхньої підготовки, ці менеджери по-іншому взаємодіють з інформаційною системою. Завданням менеджерів вищої ланки стає не ухвалення «важливих» рішень, а розбудова культури організації, гарантоване забезпечення формування таких знань, які повинні існувати усередині компанії, і які були б доступні для тих, що працюють у ній.

3. Використання в управлінні теорії систем, що істотно полегшило вивчення діяльності компанії в єдності її складових частин, тісно пов'язаних із зовнішнім оточенням. Підприємство розглядається як відкрита система з низкою особливостей: наявність певного числа компонентів; структурний зв'язок і взаємовплив різних компонентів системи і, як наслідок, виникнення нових явищ, оновлених процесів; ідентифікація системи, що дозволяє відрізнити її складові компоненти від інших явищ, що не входять у систему; концептуальний характер системи (її форма віддзеркалює мету й цінності розроблювачів концепції системи).

4. Внутрішнє середовище підприємства формується під впливом явищ, що здійснюють безпосередній вплив на процес виробництва продукції або послуг. Структура підприємства, його культура й ресурси, у складі яких першорядне значення має персонал, його знання, здатності, мистецтво взаємодії – всі ці фактори мають місце у внутрішньому середовищі підприємства.

5. Застосування ситуаційного підходу до управління, в основі якого лежить ствердження, що організація підприємства є відповіддю на всілякі впливи ззовні. Усе вирішують конкретні особливості – сукупність обставин, що впливають на діяльність підприємства в конкретний період часу. Тому дуже важливо відокремити ті можливості та прийоми, застосування яких здатне активно сприяти досягненню мети.

6. Багатоваріантність менеджерських рішень та стратегій, гнучкість і неординарність господарських комбінацій, унікальний характер кожної ситуації становлять основу менеджменту. Тому у діяльності менеджерів

акцент робиться не на стандартні рішення, а на здатність швидко й правильно оцінити реальну господарську ситуацію й знайти оптимальний вихід.

7. Визнання соціальної відповідальності менеджменту як перед суспільством, так і перед працівниками організації. У цьому зв'язку характерна підвищена увага до таких факторів, як організаційна (корпоративна) культура (наявність у працівників загальних цілей, їх особиста участь у досягненні цих цілей, зацікавленість у загальних кінцевих результатах організації), демократизація управління, участь працівників у розподілі прибутку, власності та в управлінні.

8. Полікультурність менеджменту, що має гарантувати авторитет суб'єкта управління в очах тих, на кого спрямована його професійна дія, з одного боку, і сприйняття його команд – з другого. У цьому плані характерне формування нових відносин між організацією та людьми, які в ній працюють.

На початку ХХІ століття (ця тенденція обов'язково збережеться й надалі) все більша увага звертається на людський аспект управління. У період кризи, один з головних пріоритетів у менеджменті – уміння працювати з людьми, зацікавити їх в найбільшій ефективності своєї праці й загальній прибутковості фірми. Менеджмент націлений на людину, на те, щоб спонукувати людей до результативних спільних дій. Формування єдиної команди, де кожен чітко знає своє місце, де правильно організовані взаємодія і взаємодопомога, визначається як один із найважливіших пріоритетів менеджера. Менеджери спираються нині й на загальну культуру, і на культуру спілкування зокрема, активно формують комунікації між людьми, прагнуть точніше визначати індивідуальний внесок кожного працюючого в загальний результат. Етика бізнесу стає золотим правилом менеджменту. Майже всі великі корпорації, незалежно від сектору економіки, у якому вони працюють, мають широкі програми підтримки суспільно-значущих проектів розвитку регіональних громад або беруть участь у фінансуванні пріоритетних національних програм. Наприклад, компанія МТС, найбільший оператор стільникового зв'язку в Україні за розміром капіталу, здійснює вагому фінансову підтримку олімпійської команди України.

Серед важливих атрибутів сучасного менеджменту є необхідність роботи в умовах ризику, який свідомо береться до уваги, але який важко розрахувати за допомогою математичних моделей. Ризик притаманний зовнішньому середовищу, яке дуже швидко змінюється та має значну ступень невизначеності. Фактор ризику вносить значні зміни у загальновідомі та поширені системи менеджерського впливу, адже процеси у бізнес-середовищі майже ніколи не відтворюються зі стовідсотковою ідентичністю. Таким чином, необхідність прогнозування видів ризику та їх оцінки зумовила появу нового виду менеджменту – менеджменту ризику, що має на меті розробку теоретичних засад прогнозування останнього та роботи у зовнішньому середовищі, якому притаманні різні види ризику.

Помітним стає перехід від «людини організації» до «індивідуалізованої корпорації». Поняття «індивідуалізованої корпорації» засновано на новітній організаційній філософії, сутність якої – віра в особистість та силу індивідуальної ініціативи, що є головним принципом підприємницької активності. З'являються нові ролі менеджерів різних рівнів:

для менеджерів оперативного рівня – це підприємництво, для старших менеджерів – це організаційний розвиток, для вищого менеджменту – це лідерство.

Внаслідок дебюрократизації, відмови від формалізації, ієрархії, відокремлення функціональних ланок, скорочення кількості ієрархічних рівнів, на відміну від великих централізованих компаній переважають мережі компаній. Така трансформація організаційних структур компаній із пірамідальних у плоскі, з мінімальним числом рівнів між топ-менеджментом і безпосередніми виконавцями, необхідна для дієвого управління – управління по горизонталі. У зв'язку з цим, слушно зазначити, що перехід до сучасних методів управління нерозривно пов'язаний із мережевими компаніями, мережевими організаційними структурами, що сповідують нові принципи менеджменту[6,154].

У сучасному суспільстві, що динамічно змінюється, зростає складність форм соціально-економічної організації. Лише та людина або та соціальна організація може належним чином вписатися у суспільство, якщо вона готова до сприйняття нового і володіє здатністю творити нове, тобто креативністю. Щоб відповідати вимогам такого суспільства, менеджмент має бути за своєю суттю інноваційним. Сьогодні актуалізується необхідність створення креативного менеджменту. Передусім, йдеться про таку якість, потрібну для сучасних менеджерів, як їхнє уміння сприймати, підхоплювати і стимулювати соціальні інновації, тобто про готовність до сприйняття і розуміння нового.

Ускладнення завдань менеджменту обумовлює відмовлення від «інструментального» підходу до людини як до одного з «ресурсів» виробництва, переоцінку ролі соціально-психологічних факторів в управлінні й акцентування творчого потенціалу особистості. При визначенні ефективності менеджменту враховуються передусім не висока локальна ефективність виробництва, а його глобальні наслідки, не точність виконання централізованих розпоряджень, а самостійність і ініціативність людей. Відтак, вирішальною ознакою менеджменту у сучасному суспільстві стає його людиновимірність[6,184].

Проведене дослідження дозволяє дійти таких висновків. Як наслідок бурхливого росту інформаційних технологій і телекомунікацій, взаємодії культур і цивілізацій наприкінці минулого століття, що викликали кардинальні перетворення соціального устрою, економіки, політики, культури як на рівні окремих держав, так і техногенної цивілізації вцілому, найбільш значущим атрибутом менеджменту є системи, що охоплюють формальну і неформальну структури організації як взаємодіючі складові. Метою менеджменту стає підвищення ефективності, що має відбуватися не за рахунок збільшення прибутку та зниження витрат – атрибутивними ознаками наукової організації праці за часів індустріалізму. Вирішальними вважаються гармонізація діяльності різних за статусом соціальних груп та їхніх представників на засадах соціально-психологічних факторів. Особливо під час системної економічної кризи, яка невідворотно трансформує існуючу систему соціальних відносин, соціально-психологічні і ціннісні детермінанти управління суспільно-економічними сферами соціуму становляться не менш вагомими ніж сууго економічні. Подальші дослідження проблеми можуть розглядати предметну класифікацію соці-

альних атрибутів менеджменту та їх зміни під час соціально економічного розвитку суспільства.

Література

1. Философия: Энциклопедический словарь / [Абрамов А.И., Аверинцев С.С., Алешин А.И. и др.]; под. ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072с.
2. Бурега В.В. Соціально-адекватний менеджмент: концептуалізація моделі: Автореф. дис... доктора соціолог. наук.: 22.00.01 / Бурега Валерій Васильович. – К., 2003. – 45с.
3. Друкер П. Энциклопедия менеджмента / Питер Друкер. – М.: Вильямс, 2004. – 432с.
4. Лайкерт Д. Практика дао Toyota. Руководство по внедрению принципов менеджмента Toyota / Д.Лайкерт, Д.Майер. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 592с.
5. Картер Д. 12 элементов успешного менеджмента / Д.Картер, Р.Вагнер. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 248с.
6. Шавкун І.Г. Філософія менеджменту / Ірина Григорівна Шавкун. – Запоріжжя: ТанDEM Арт Студія, 2007. – 262с.
7. Gates W. Report at the general meeting of The Technology Council of North Virginia 14.03.2008.
8. Toffler A. Revolutionary wealth / Alvin Toffler. – N.-Y.: Knopf. 2006. – 512с.
9. Solow R. The last 50 years in growth theory and the next 10 / R.Solow // Oxford Review of Economic Policy. – 2007. – 23. – P.3-14.

Ураков Д.В. Атрибуты современного менеджмента: социально-философский анализ

Рассматриваются атрибуты современного менеджмента в кризисной и посткризисной экономике в условиях глобализации. Сделан вывод, что наиболее значимым атрибутом менеджмента является наличие системы, которая включает в себя формальную и неформальную структуру организации как взаимодействующие компоненты и гармонизирует деятельность разных по статусу социальных групп.

Ключевые слова: атрибут, менеджмент, информационные технологии, посткризисная экономика, человеко-измерение.

Urakov, D.V. The attributes of contemporary management: social and philosophic analysis

The attributes of the present day management in the crisis and post-crisis economy are highlighted in the present article. Following the research, we make a conclusion that the most valuable attribute of management is the existence of a system that comprises the formal and informal structure of the, which interact as components. This system also brings in harmony the activity of social groups of different status.

Key words: attribute, management, information technologies, post-crisis economy, human factor.

Поняття абстрактного права у філософії об'єктивного духу Г.В.Ф.Гегеля

Досліджується філософсько-правова проблематика Г.В.Ф. Гегеля на початковому етапі розвитку об'єктивного духу – абстрактно-му праві, виникнення і розвиток правосвідомості, роль і статус власності.

Ключові слова: *свобода, об'єктивний дух, абстрактне право, власність.*

Філософсько-правова проблематика Г.В.Ф.Гегеля найбільш повно і завершено предстала у його роботі «Філософія права», де автор викладає основні положення його державно-правової філософії у контексті розвитку об'єктивного духу. Досі питання про поняття права залишається відкритим, незважаючи на активні спроби філософів і правознавців його надати. Важливими є різні методологічні підходи до його визначення, оскільки саме вони визначають різні наукові напрямки і традиції. Розгляд визначення абстрактного права у філософії Г.В.Ф.Гегеля надасть можливість дослідити ще один структурований, логічно вибудований методологічний підхід в історії філософської думки.

Останні дослідження із зазначеної проблематики свідчать про те, що інтерес до методології класичної німецької філософії зростає. Такі науковці як О.Володін, Є.Тюгашев, В.Семенов, М.Бикова, Е.Кард, Ф.Шателі, Р.Плант досліджують у своїх публікаціях морально-правову проблематику Г.В.Ф.Гегеля. Філософія об'єктивного духу розглядається з урахуванням особливостей того часу, у який вона була створена, та інтерпретується з урахуванням вимог сучасності. Але досі остаточно не визначений гносеологічний статус гегелівської філософської системи, не розв'язане питання про поняття, роль і статус абстрактного права у його філософії об'єктивного духу.

Метою даної статті є визначення і розгляд поняття абстрактного права, як початкового ступеня розвитку права, у філософсько-правовій системі Г.В.Ф.Гегеля.

З трьох етапів розвитку права у філософії Г.В.Ф.Гегеля, абстрактне право виступає як перший етап, коли воля осіб ще є індивідуальною, кожний захищає своє власне право і свій власний інтерес. Свобода тут проявляється як свобода для себе, кожен захищає своє власне право і піклується лише про нього. Далі право розвивається і долає відстань у свідомості осіб від індивідуального до загального через мораль і моральність. Окрім власності мислитель до сфери абстрактного права поміщає договір і правопорушення – злочин і покарання. Філософ не переоцінює

роль абстрактного права у процесі розвитку права. Іншими словами можна було б зазначити, що право за Г.В.Ф.Гегелем у своєму розвитку проходить три етапи – етапи розвитку свободи і абстрактне право ще тільки перший, найменш розвинутий етап такого розвитку від суб'єктивного до загального, і воно не володіє ще всіма необхідними ознаками, щоб бути свободою у її визначенні і виражатися абстрактне право може лише як дозвіл чи повноваження, але все ж таки більше як заборона за суттю. Оскільки абстрактне право являє собою лише початковий етап на шляху до ідеї права, в наслідок його абстрактного характеру, воно може бути лише носієм заборон[2,99]. Саме пріоритет заборонних норм у державі характеризує низький рівень правової і моральної свідомості громадян, які ще не здатні самостійно за допомогою свого розуму і свідомості відмежовувати допустимі і недопустимі вчинки, які поки ще розуміють і бояться караючої санкції закону. Те ж і у Г.В.Ф.Гегеля – на ранньому етапі розвитку права лише шляхом заборон можна досягти мінімально необхідного порядку, оскільки свідомість ще є вкрай суб'єктивною і не здатна рахуватися з кимсь іншим, окрім себе.

Відома фраза Г.В.Ф.Гегеля: «будь особою і поважай інших у якості осіб», [2,98] значить, що в абстрактному праві суб'єктом правовідносин виступає не просто людина, а особа. Особою – суб'єктом права, людиною, що має права і обов'язки, людина вважається з того моменту, коли стає власником. Взагалі питанням власності Г.В.Ф.Гегель приділяє достатньо велику увагу – вона є однією з підстав права. Володіння взагалі відкриває двері людини до правових привілеїв і правових обмежень[4,284]. Людина виступає взагалі як така, що володіє: розумом, свідомістю, свободою, власністю, талантами та ін. Особисті права особи, власність її духу не є предметом розгляду філософа, пояснює він це тим, що предметом розгляду власності у абстрактному праві є те, що може бути відділене від особи, як дещо зовнішнє відносно неї. Він зазначає, що в абстрактному праві вміння, науки і таке інше приймаються лише у залежності від юридичного володіння ними; володіння тілом і духом, яке досягається освітою, заняттями, звичками і таке інше і являє собою внутрішню власність духу, тут розглядатися не будуть[2,102-103]. Мислитель поділив власність на зовнішню по відношенню до людини і набутки, що є невіддільними від особи і які можуть бути предметом правочину, лише якщо будуть об'єктивовані, тобто відділені від особи, стануть не її сутністю, а її власністю. Це спроба відокремити об'єктивовану власність від не об'єктивованої. Прикладом тут може бути інтелектуальна власність. Якщо інтелектуальні і творчі здобутки особи залишаються надбанням лише її свідомості, то вони будуть власністю її духу і не будуть мати ніякого відношення до правового регулювання, а якщо така власність буде об'єктивована у зовнішньому світі – надрукована, намальована, висловлена – вона стає інтелектуальною власністю і має юридичний захист. Г.В.Ф.Гегеля у контексті абстрактного права цікавить лише об'єктивована власність.

Особи володіють наявним буттям лише як власники[2,99]. Йдеться про те, що власність слугує не тільки підставою набуття прав і обов'язків, а і має онтологічний, правовий характер, саме через неї, через її наявність або відсутність, одна правова свідомість виявляє існування іншої правової свідомості. І правова реальність виступає наявною реальністю правової свідомості інших, що володіють власністю. Оскільки в філософії Г.В.Ф.Гегеля

право розвивається від усвідомлення суб'єктивного до об'єктивного, то на першому рівні розвитку – абстрактному праві, суб'єктивність вперше робить спроби об'єктивації саме у власності, оскільки особа, що володіє, виступає вже не лише як суб'єктивність, але вона вже є і дещо об'єктивне, що має вираз у власності. Саме в цьому і розкривається сутність власності, вона на думку філософа в тому, щоб знімалася гола суб'єктивність особистості, а не у задоволенні потреб, як вважають деякі мислителі і сьогодні. Г.В.Ф.Гегель зазначає, лише у власності особа виступає як розум[2,101]. Приватна власність розглядається філософом як невід'ємне право особи, тобто таке, що є властивим її природі і позбавити якого неможливо. Тому філософ зазначає, що уявлення про благочестиве або дружнє і навіть насильницьке братство людей, у якому існує спільність майна і ліквідовано принцип приватної власності, може легко здатися прийнятним умонастрою, яке цурається розуміння природи свободи духу і права і осягнення їх в їх визначених моментах[2,105]. Г.В.Ф.Гегель знову підкреслює велике значення приватної власності і не допускає існування держави де таке право б не забезпечувалося. Кожний філософ у вченні про право намагається надати положення про його підстави, таким чином мислитель зазначає підґрунтя, на якому будуються його філософсько-правові погляди і надає реципієнту можливість побачити основи філософсько-правової рефлексії. Г.В.Ф.Гегель надав таку підставу – це власність.

Щодо майнової рівності, то з цього питання, як і з питання приватної власності у Г.В.Ф.Гегеля є власна чітко визначена точка зору. Деякі мислителі вказували точку зору, згідно якої майнова рівність є можливою як емпірична реальність. Але Г.В.Ф.Гегель не погоджується з такою думкою, він вважає, що рівність у розподілі майна все одно через короткий час була би порушена, тому не слід навіть намагатися її встановлювати. Справа в тому, що статок залежить від працьовитості особи, а вона у всіх різна. І рівність осіб відносно власності може полягати тільки в тому, що вони є рівними відносно джерела володіння, а справедливість виражається в тому, щоб кожна людина мала власність. Навпаки, фактична нерівність у цьому питанні була б справедливою, а фактична рівність правопорушенням. Оскільки абстрактне право виступає як формальне, то його завданням є встановити загальні, однакові для всіх норми, які б регулювали питання придбання, передачі, дарування, відчуження власності, все інше – особливе, що відноситься до якихось суб'єктивних властивостей особи, не повинно регулюватися правом. Г.В.Ф.Гегель зазначає, що право є те, що залишається байдужим до особливостей[2,108]. Тому на практиці виходить, що хоча особи у державі і мають рівні права, вони фактично володіють різною власністю в різному обсязі.

Г.В.Ф.Гегель, розглядаючи питання волі щодо власності, зазначає, що визначення власності надаються відношенням волі до речей; власність є а) безпосередній вступ до володіння, оскільки воля має своє наявне буття у речі як у чомусь позитивному, б) оскільки річ є дещо негативне по відношенню до волі, остання має своє наявне буття у речі як у чомусь, що повинно бути заперечене, – вживання, в) рефлексія волі із речі у собі – відчуження – позитивне, негативне і безкінечне судження волі про речі[2,110-111]. Власність, таким чином, може бути проявлена у трьох діях: вступ до володіння, тобто набуття прав на власність, вживання, як спосіб реалізації права, відчуження, тобто позбавлення прав на неї.

Г.В.Ф.Гегель встановлює правові дії, які можуть відбуватися з власністю згідно з волею власника.

Вступ до володіння власністю являє собою акт, внаслідок якого суб'єктивне уявлення особи про об'єкт її володіння об'єктивується, тобто інформація про те, що у речі є власник стає загальною[5,122]. Філософ визначає право власності не лише як внутрішній акт усвідомлення цього особою-власником, а і як зовнішній акт, завдяки якому, інші будуть знати, що дане майно є чиеюсь власністю. Він поєднує зовнішню і внутрішню сторону володіння у єдиний процес затвердження права власності. Філософ зазначає, що якщо внутрішній акт волі особи, який говорить про те, що дещо є її, повинен бути визнаний і іншими. Якщо особа робить річ своєю, вона повідомляє їй цей предикат, який повинен проявлятися в ній у зовнішній формі, а не залишатися лише у внутрішній волі особи[2,109]. Вступ до володіння Г.В.Ф.Гегель показує як частково безпосередній фізичний захват, частково формування, частково просто позначення. Ці способи вступу до володіння містять просування від визначення одиничності до визначення загальності. Вступ до володіння, не дійсне для себе, а лише таке, що представляє волю особи, є знак на речі, значення якого повинне складатися у тому, що особа вложила в неї свою волю. Тим, що людина може надавати знак і набувати з його допомогою майно, вона показує своє панування над речами[2,115]. У контексті проблематики вступу до володіння у власності Г.В.Ф.Гегель зазначає, що людина не може бути власністю як раб. З точки зору свобода волі, з якої починається право і наука про право, вже вийшла за межі тієї помилкової точки зору, згідно з якою людина є природна істота і тому здатна бути рабом. Оскільки людина є у собі і для себе вільною.

Вживання речі – це реалізація потреби особи завдяки зміні, знищенню, поглинанню речі, природа якої, ще не є самостійною, тим самим відкривається, і річ таким чином виконує своє призначення. При реалізації свого призначення річ може бути знищена, але оскільки вона не являє собою самостійну волю, а лише є предметом прояву волі людини, то в такій дії власник просто реалізує своє право, проявляє свою волю у тому, що річ втрачає свої якості. Цінність речей виражають гроші, які слугують представником всіх речей.

Відчуження власності є теж проявом волі особи, коли вона передає річ у власність іншої особи і та вступає у право володіння або відсторонює від себе свою річ як таку, що не має господаря. Але є такі права, які не можуть бути відчуженими. До таких Г.В.Ф.Гегель відносить ті блага, що становлять безпосередньо особистість, її свободу волі, моральність, релігію[2,121]. На думку філософа, неможливо підводити під поняття договору шлюб. Також не може бути відчуженою у договірному відношенні природа держави, незалежно від того, чи розглядається держава як договір всіх з усіма або як договір з правителем або урядом[2,129].

Права власника характеризуються тим, що він може здійснювати зі своєю власністю різні правові дії. Перехід власності від одного власника до другого може відбуватися лише за умови взаємної згоди і без порушення їх права, оформлюється це договором. Договір Г.В.Ф.Гегель відділяє від особи. Предметом договору завжди буде виступати дещо, чим особа володіє, на що поширює свою волю. Розумним є не тільки володіти власністю, але і вступати у договірні відносини. Обов'язковим для вступу у

договірні відносини є визнання особами одна одної власниками. І знову, як і у власності, у договорі закріплюється суб'єктивна воля, але вже разом з волею іншої особи. Таким чином, у договірних відносинах теж відбувається процес об'єктивації волі, початок якого знаходиться у власності. Вихідними позиціями договору є свобода волі осіб, що його укладають, воля цих осіб у договорі є погодженою, предметом договору може бути одинична зовнішня річ. Г.В.Ф.Гегель поділяє договори на формальні і реальні. Формальними договорами є ті, де присутній вольовий момент відчуження речі і вольовий момент її прийняття (прикладом може бути договір дарування). В реальних договорах вольовий момент відчуження речі та її придбання співпадають, коли особа відчужує право власності на одну річ і набуває права на іншу (наприклад, договір обміну). Філософ зазначає, що реальним є такий договір, у якому кожний здійснює все – відмовляється від власності і набуває її, залишаючись у самій відмові власником, формальним же є такий договір, за яким лише одна сторона набуває власності або відмовляється від неї[2,130-131]. Поділ договорів провадиться за ознаками, що властиві самій природі договору. Зокрема філософ приділяє увагу таким видам договорів як дарування, обмін, завдаток. У договорі, оскільки він являє собою не загальну волю, а суб'єктивну волю сторін, хоча і об'єднану єдиним волевиявленням, можуть виникати проблеми і протиріччя, та й сам договір може порушуватися.

Наступним і останнім елементом абстрактного права у філософії Г.В.Ф.Гегеля виступає так зване неправо, яке по-іншому можна назвати правопорушення. Філософ виділяє три форми неправи – це неумисне або громадянське неправо, обман і злочин[2,138]. Взагалі правопорушення філософ визначає як подію у якій особлива воля вступає у конфлікт з правом у собі, тобто коли якась індивідуальна воля суперечить поняттю права і право внаслідок цього починає трактуватися як особливе право. Таке визначення правопорушення є сучасним і сьогодні, воно дуже чітко корелюється з сучасним уявленням про так звану «злочинну свідомість», якій властиве протиставляти себе, своїй власної волі іншим і праву взагалі. Тобто особа, що має «злочинну свідомість» мислить так: мені можна те по відношенню до інших, чого не можна іншим по відношенню до мене. Правопорушення розглядається Г.В.Ф.Гегелем як заперечення права.

Неумисне або громадянське неправо проявляє себе у тому, що неправо представляється особі правом, тобто коли свою волю (відмінну від загальної) особа вважає своїм правом. Така особа у своїй свідомості не порушує права, оскільки не бачить у своєму праві неправу, оскільки тут не задіяна суб'єктивна сторона. За неумисне неправу не передбачається покарання. Обман проявляється в тому, що неправу подається як видимість права, тобто коли особі під формою права подають не правовий за суттю зміст. Злочин є неправом і за формою, і за змістом, тут особа бажає неправу і здійснює неправу, навіть не намагаючись скрити його форму. У злочині право принципово не визнається, тут задіяні і суб'єктивна, і об'єктивна сторона. Обман і злочин на відміну від неумисного неправу тягнуть за собою покарання.

З плином часу відносини між злочинами і покараннями змінюються, покарання у більш розвинутих країнах стають більш м'якими. Покарання за злочин повинне бути чітко визначене позитивним (писаним) законом у державі. Злочин є ніщо інше, як особлива, неправомірна воля особи.

Відновленням права, на думку Г.В.Ф.Гегеля, є зняття злочину шляхом враження цієї волі. Філософ зазначає, що якщо розглядати злочин і його зняття, яке у подальшому визначене як покарання, тільки як зло взагалі, то можна насправді вважати нерозумним бажати зла лише тому, що вже існує інше зло [2, 148]. Сутність злочину і є справжнє зло – ця протиправна особлива воля. Природа злочину і сама воля злочинця, оскільки він є розумною істотою, вимагають, щоб злочин був знятий. У своїх вчинках злочинець виступає як вільна, розумна особа. Виходячи з поняття свободи і розуму і з того, що сама особа злочинця є частиною всезагального, злочинець повинен бути покараний. Покарання носить характер не помсти, а відплати, встановлення рівноваги у загальному.

У безпосередньому суб'єктивному бутті і велінні права, що містить у собі лише заборону, ще немає позитивного відношення до волі інших – воля існує лише як суб'єктивна воля. У договорі і неправі вже проявляється відношення до волі інших. Договір являє собою прояв свободи волі осіб з метою зберегти свою власність і залишити іншому те, що належить йому, у злочині ж воля, право іншого сприймається як об'єкт для порушення. Суб'єктивність волі у абстрактному праві ще привалює, відношення до загальної волі, ще тільки зароджується і проявляється як відношення до чийсь конкретної іншої волі (контрагента у договорі, суб'єкта, права якого порушуються).

Розглядаючи абстрактне право Г.В.Ф.Гегель робить перехід від нього до моралі, як наступного етапу розвитку права і просування волі від суб'єктивного до загального. Якщо у моральній свідомості особи добро виступає як мета її діяльності, то таке переконання є цілком внутрішнє і примус тут вже не має місця. Особа у моралі, таким чином, має свої внутрішні ціннісні переконання, які встановлюються не як зовнішній примус, а як власний усвідомлений вибір і виконувати ці моральні приписи особа може лише добровільно, а не за умови зовнішнього примусу.

Відмінність моралі від права, на думку Г.В.Ф.Гегеля ще і в тому, що закони держави не можуть поширюватися на внутрішні моральні переконання, оскільки насильство у вигляді застосування санкцій тут не прийнятне. Мораль – це сфера власних переконань, сфера свідомості і самосвідомості. Філософ зазначає, що у праві воля має своє наявне буття у зовнішньому; подальше, однак, є у тому, що воля повинна мати це наявне буття у самій собі, у внутрішньому [2, 153].

Абстрактне право стоїть на початку діалектичного процесу розвитку права. Воно являє собою лише першу спробу поєднання суб'єктивної волі із загальною, але ця спроба має своє логічне завершення, через мораль і моральність право набуває своєї реалізації. Процес розвитку права з самого початку розглядається Г.В.Ф.Гегелем як процес розвитку свободи. В абстрактному праві вона набуває лише початкових своїх проявів, але чим більше розвивається право, тим більше вона проявляє себе як реальність. Подальші дослідження щодо абстрактного права можуть вестися у напрямку розгляду інших ступенів розвитку права – моралі і моральності.

Література

1. Бикова М.Ф. Гегелевское понимание мышления. М.: 1997. – 280 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

3. Пионтковский А.А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. М.: Госюриздат, 1963. – 468 с.
4. Пушкин В.Г. Философия Гегеля. Абсолютное в человеке. СПб.: Лань, 2000. – 448 с.
5. Тимофеев А.И. Учение о человеке в философии Гегеля. М: Мысль, 2008. – 320 с.

Павлова Т.С. Понятие абстрактного права в философии объективного духа Г.В.Ф.Гегеля

Исследуется философско-правовая проблематика Г.В.Ф.Гегеля на начальном этапе развития объективного духа – абстрактном праве, возникновение и развитие правосознания, роль и статус собственности.

Ключевые слова: свобода, объективный дух, абстрактное право, собственность.

Pavlova, T.S. A concept of abstract right is in philosophy of objective spirit of G.V.F. Hegel

Philosophy and law problem of G.V.F Hegel is investigated. Hegel on the initial stage of development of objective spirit – abstract right, to the origin and development of sense of justice, role and status of property.

Key words: freedom, objective spirit, abstract right, property.

Дискурс соціального несвідомого у концепції мови Ж.Лакана

Досліджується філософський зміст концепції несвідомого Ж.Лакана. Представлена лаканівська критика традиційної культури.

***Ключові слова:** мова, несвідоме, культура, реальне, уявне, символічне, критика ідеології.*

У суспільстві нового тисячоліття з його розвинутими системами комунікації – складової частини, умови та засобу для різноманітних форм соціального життя – зростає значення досліджень концепцій теоретиків постструктуралізму, які у руслі сучасної постмодерністської філософії, осмислюючи роль соціальних факторів у формуванні і функціонуванні людської свідомості та психіки, результат і можливість реконструкції деяких об'єктивних перетворень, що відбуваються із свідомістю і несвідомим в процесі функціонування людської психіки, вбачають у мові.

Серед постструктуралістських досліджень процесів людської психіки і феномену соціального несвідомого провідну позицію займає постструктуралістська концепція мови Лакана.

Критика Лаканом уніфікуючої і тоталітаризуючої мови, його антиінституційний психоаналітичний бунт не виводив інтелект за межі репресивної свідомості. Тому спостерігаємо потужну підтримку та наслідування численними прихильниками творчості вченого, багатьох його висновків філософського, методологічного та світоглядного характеру.

У даному тексті здійснимо дослідження лаканівської концепції мови у просторі вивчення нею психіки людини та соціального несвідомого. Розкриємо окремі аспекти обробки його концепції у вченні інших теоретиків постструктуралізму.

Оскільки простір сенсу, область того, що має значення для людини, що впливає на неї і визначає її вчинки є набагато ширшою від тієї області, яка будується чи охоплюється її свідомістю, остільки базову позицію у Лакановому трактуванні феноменів людської культури займає несвідоме.

Заперечивши усі тоталітаристські намагання нормалізації, усі спроби поставити несвідоме під контроль, та розкривши їх як спроби репресивні і культурно контрпродуктивні, Лакан представив спробу іншого – нерепрезентативного – розуміння несвідомого.

Лакан представляє свою концепцію відповідно до особливостей структури психічного апарату людини, у якій він виділив домовну реальну (біологічна природа з її потребами), уявну («Я-Ідеал» як надумана сутність) та символічну (структурний рівень мови та соціальних відно-

син) інстанції психіки людини. Дані інстанції психіки займають місце фройдівських «Воно», «Я» та «Зверх-Я».

Кожна із названих інстанцій психіки розглядається Лаканом у двох аспектах: по-перше, як одна із стадій розвитку самосвідомості дитини; і по-друге, як специфічна сфера функціонування психіки дорослої людини.

Відчуження людини від стихійних потреб реального починається із ідентифікації із дзеркальним двійником на стадії уявного, і поглиблюється у міру входження суб'єкта в мовленнєвий вимір стадії символічного.

Символічна інстанція психіки є областю несвідомого, яке, внаслідок визначальної дії у ньому законів мови, розуміється не як біологічний, а як культурний феномен, прояви якого структуруються законами дії мови, наслідками гри позначення і позначеного. Тут мова входить у структуру несвідомого у вигляді реалізованого у різних видах мовленнєвої поведінки актуального дискурсу (семіотичний процес зведений до рівня позначеного як безособистісної формальної структури мовного ланцюга). У процесі оволодіння даним мовленнєвим процесом (соціалізація) відбувається формування Я, Его, суб'єкта, завдання якого полягає у подоланні своєї невідповідності власній реальності, у устремлінні стати тим, образ кого отриманий від оточуючих.

У концепції Лакана важливим є питання співвідношення реального, уявного та символічного. У даному контексті, несвідоме символічне протистоїть у Лакана свідомому уявному, а реальне залишається за межами дослідження. Оскільки сприйняття у сфері реального є розколеним, остільки реакцією на це у плані уявного є прагнення до руйнування об'єктів відчуження, підкорення їх своїм інтересам. Та єдиним та цілісним сприйняття може стати лише завдяки символічному, яке втілюється у творах мистецтва.

На тлі боротьби несублімованої анальності з над-Я, мова символічного рівня психіки цензурує лібіді, породжуючи внутрішні конфлікти на рівні уявного, нагадує «еросу» про «танатос», не дозволяє людині віддатись своїм схильностям і потягам.

Шляхом вербалізації бажання та втілення у той чи інший різновид творчості, мова символічного рівня, згідно Лакану, може перевершити межі реального існування індивіда, реалізувати його свободу. Мова у даному ракурсі, здатна не тільки пом'якшити пристрасті індивіда, але й регулювати суспільні відносини. Тому, Лакан вважає, що вирішення усіх хвилюючих людину проблем є словесним. На місцях зіткнення даних інстанцій психіки утворюються головні людські пристрасті і стани. На місці зіткнення уявного і реального виникає ненависть, реального і символічного – безкультурність. На місці зіткнення уявного і символічного народжується любов.

Але зіткнення уявного і символічного генерує також і прагнення до смерті. Тому любов у своєму вищому прояві, згідно Лакану, є формою самогубства. В даному контексті треба зазначити, що на протигагу уявному, з яким пов'язані єдність, відсутність розривів, аналогічність, схожість, образність, виразність, з символічним пов'язані розчленованість, відмінність, розрив, обмеження, опосередкування. На тлі символічних умов життя, логіка позначення породжує розщеплений між різними площинами психіки суб'єкт. А тому й суб'єкт уявного – «я» як основа всіх центрацій, усіх ілюзорних ідентифікацій, що володіє лише видимістю синтезу всіх проявів психічної структури є іншим ніж суб'єкт символічного рівня, який постає

принципом розчленованості і дискретності психічної структури в дії. Та не дивлячись на внутрішню повноту мови уявного, вона позбавлена істинної внутрішньої єдності, а мова символічного, поза розривами та розчленуваннями у ній постає все ж як впорядкована і послідовна історія.

Становлення суб'єкта, згідно Лакану, постає як його стадіальна трансформація та мутація із сучасного біологічного «реального» до «уявного» і, на кінець, до «символічного». У даному контексті, постструктуралістський теоретик французького фемінізму Крістева стверджувала, що у процесі соціалізації індивіда, затиснутого, одночасно, між споглядальною і руйнівною силою реального і репресивністю позначеного єдиним засобом самозбереження є література та мовний бунт (творчість), які призначені «пом'якшувати «Зверх-Я»» [1, 122] шляхом мовної гри. Посередництвом механізму мовної символізації суб'єкт відволікається від жаху та заміщує свою недостатність (страхи, фобії). Фобії при цьому не зникають, але вислизують під мову.

Попри оригінальність концепції Крістевої, треба звернути увагу на те, що серед орієнтирів бунту суб'єкта вона виділяє такі напрями, які мають деструктивний характер: нове життя (гомосексуалізм, кровозмішення, скотоложництво) і нове мовлення.

У форму символічного у концепції Лакана була трансформована фрейдівська фігура «батька». У такому ракурсі, від біологічного стану до культурного суб'єкта, згідно Лакану, розвивається завдяки фігурі «батька» (імені «батька»). «Батько» постає як метафора, «патернальне позначення» що позначає символічний порядок, закон, який «ставить над царством природи... царство культури» [2, 47].

Цей фактор передбачає, що до існування права, без обмежень втішалося фалічно розбещене створіння первісного фантастичного до-людства, чие становище винятковості повторно активується під час революційного тимчасового скасування права. Даний прелюбодійник «не скасовує «батьківської» функції. Зберігаючи її піддану запереченню цінність, він її провокує» [3, 266]. Становище такого створіння як до-символічного володаря є становищем виключення в законі – поза законом (чинником символічної санкції щодо обґрунтування якого є, власне, «батько»). У такому ракурсі, розкриваючи своє розуміння процесу самореалізації індивіда, Крістева доводить, що «син перебуває у стані постійної війни з батьком» [4, 141], цим самим акцентуючи на вічній невдоволеності сина символічним порядком та на пошуку ним того, що у цій символічній, номінативній, батьківській функції є нестерпного. Даний символічний порядок мови, або ж «батьківська» субстанція, формує суб'єкта, відкриває для нього шлях до духовного росту, до споглядального, культурного життя.

У контексті діалектики взаємодії реального, уявного та символічного, Лакан виявляє і описує походження симптомів хворобливої розірваності індивідуальної і суспільної свідомості, західної культури. Згідно Лакану, людська культура виникає в щілині між біологічною потребою і її безпосереднім задоволенням, внаслідок утримання від негайного задоволення таких потреб. У даному ракурсі, на тлі символічного, що на відміну від реального та уявного постає як логіка опосередкування, носій компенсаторної функції культури, у концепції Лакана кристалізується теорія суб'єкта як розколаної єдності, що постала й визначена браком в незадоволеному пошуку неможливого, що формує метонімічне бажання.

Відповідно до цього, культура не є деяким раз і назавжди досягнутим станом, адже перервність, що складає специфіку культурних механізмів, у порівнянні з природними, вимагає неперервних зусиль, прориву на рівень первинних механізмів символічного. Символічний континуум постає тим тлом, на якому Лакан бачить негативний та деструктивний вплив на людину культури, яка сприяє відчуженню у ній суб'єкта. Вплив культури постає як форма насилля, адже вона нав'язує людині цілісність, завершеність, самоідентичність, в той час як людина являється розчленованою та фрагментованою. Весь процес виховання і дорослого життя, крім змушування людини дивитись на світ чужими очима, носить характер обмеження та насильного «розгладжування» усіх суперечливих моментів, що засновується на ілюзорній можливості самоідентифікації і самовизначення.

Що ж до терапевтичного виміру у даній концепції, то зазначимо, що концепція Лакана побудована на основі постулату про наративність психіки, на основі перетворення мови у єдиний зміст психоаналітичного досвіду. Намагаючись дослідити несвідоме у вимірі розуму більш універсального, ніж класичний, Лакан звертається до мови як структурної умови психоаналітичних феноменів індивіда: «умова несвідомого – це мова» [5,10].

У Лакановій концепції мови несвідоме, позначення і символічне об'єднані єдиним структуруючим механізмом. Поняття позначення і позначеного зайняли місце виділене фрейдівським «лібідо». Тобто, завдання структурного психоаналізу Лакана – дослідити структуру мовного потоку на рівні позначення, яке співпадає зі структурою несвідомого. Головним же методом роботи у символічному континуумі для Лакана став «дискурс-аналіз». У даному контексті, із допомогою структуралістських понять (структура, рівень, модель) і принципів дослідження мови мистецтва (системно-структурний метод, знаковий підхід, об'єктивність, формалізація, математизація знання) Лакан ставить завдання відновити поняття лібідо як втілення творчого початку у людському житті, як джерела плідотворчих конфліктів, рушія людського прогресу.

Лаканівська концепція про наративність людської психіки претендує на те, щоб надати психоаналізу якщо не об'єктивність, то хоча б надійність, яка зближує його із фізіологічними процесами.

Звісно, що мову і несвідоме слід розглядати не як отождествлення їх у категоріальному чи методологічному плані, а скоріше як спробу раціоналізувати нову область позараціонального досвіду, де механізми мови не накладаються на несвідоме без залишку, але заторкують лише деякі його аспекти і боки. При цьому, несвідоме постає не темною областю природних інстинктів, але як дещо належне порядку культури (воно проходить цензуру), а мова – не формою понятійного мислення, а деяким структуруючим механізмом, що робить можливим чіткий аналіз різних елементів і рівнів психіки.

Дослідження мови психіки є можливим завдяки переходам між рівнями психічного простору. А оскільки елементи позначення перебувають у неперервному і глибокому зв'язку один з одним від початку хвороби до її кінця, остільки кінецьна картина хвороби дозволяє нам дійти до її початкових елементів.

Процес виникнення ланцюга позначених впливає із відношення суб'єкта до життя, яке зумовлене природною недостатністю. Адже, сама

потреба говорити для Лакана пояснюється бажанням відновити недостатність відсутнього об'єкта посередництвом його називання, тобто наділенням його іменем. Тому, завдяки такому руху від висловлювання до іншого суб'єкт отримує задоволення від застосування позначення як такого.

Оскільки, у мовному потоці пацієнта-невротика позначення відірвано від позначеного, остільки його і слід виявити у процесі діалогу, розплутавши складні ділянки мовлення і знявши, таким чином хворобливі симптоми.

Для цього, лікар вводить суб'єкта у мову його бажання, щоб відбулось повне ототожнення себе з фантазмом, який структурує недолік, що противиться нашому зануренню у повсякденну дійсність. Побачивши своє уявне зі сторони, та позначивши себе як «Я» хворий, під проводом лікаря, має скористатися мовою, що знаходиться у сфері символічного, для відновлення максимально повної картини особистісної динаміки. Тому цілком психоаналізу Лакана стало відновлення історичної і соціальної реальності суб'єкта на основі мови несвідомого.

Тобто відбувається переміщення, розкодованої психоаналітиком, чужої семіотичної мови (дискурсу іншого) у семіотичну систему суб'єкта, що приводить до перетворення травми в усвідомлений дискурс суб'єкта про самого себе. Нова мова символічного, поза розривами та розчленуваннями у ній, після роботи лікаря із хаосом розрізнених архівних документів індивідуальної історії хворого все ж стає як певна впорядкована і послідовна історія. Психічний апарат хворого мав би перетворитись у новий динамічний простір: у психічне життя разом із іншим і для іншого. Життя індивіда мало б поступитись життю іманентному, нейтральному, безособистісному і все ж одиничному.

Головна ж небезпека в терапевтичному курсі полягає не стільки в агресії та спротиву хворого як у його впертому ототожненні себе з якимось одним образом. Адже, згідно Лакану, долю людських створінь, у розриві їхніх різних граней і аспектів, визначають, відірвані від будь-якого змістовного наповнення, формальні структури мовного ланцюга.

Безособистісне несвідоме не є семіотичним об'єктом, а лише чистим позначенням без позначених. З чого створене несвідоме, сказати не можна. Воно вислизає від однозначних характеристик і словесного опису. При цьому, лікар має справу лише з мовою пацієнта, не із самим несвідомим, а із розповіддю про нього. Йому не доступний ні стан справ у об'єктивній реальності (він знає лише про ті події, про які йому розповідає сам хворий у своїй інтерпретації), ні його суб'єктивне усвідомлення (яке хворий приховує і видає лише уривками в окремих деталях мови і поведінки).

Також, Лакан відкидає наявність вичерпного й абсолютно безпомилкового коду для трактування психічних процесів іншого. Він заперечує існування такого попереднього тексту, який повинен би був нести на собі всю вагу тлумачення в комунікації між півсвідомостями. Тому, кожен досвід такого спілкування не запозичує означувані, а виробляє свої власні.

Крім того, оскільки, згідно Лакану, людську психіку в багатоманітті її проявів неможливо звести до єдиної інваріантної теми, остільки і слід будь-якої травми наявної у несвідомому та вираженої у творчості, він не зводить до однієї травми народження. А це означає, що до певної міри, суть травми, яку лікують не можливо пізнати остаточно.

Через відсутність «абсолютного» дискурсу, саме перенесення дискурсу аналітика на дискурс пацієнта, яким позитивним воно не було б, є по суті своїй дещо проміжне, не позбавленням травми, а лише перенесення її в інший вимір. Але завдання аналітика полягає не у тому, щоб поставити остаточний діагноз, а у відкритті таких можливостей та перспектив життя, орієнтуючись на які, пацієнт захоче жити і бути здоровим. В цьому і полягає цінність аналізу дискурсу суб'єкта – не просто заявити про те, що смисл недосяжний, а прийти до цього шляхом важких логічних процедур, де ланцюг «перенесень» забезпечує неперервність як самопізнання так і безкінечність культури («нездорової») в цілому. У даному ракурсі, конструктивною альтернативою постструктуралізму є християнство, цілителі якого вірять, що лікують хворобу до викорінення її першопричини.

Дискурс символічної інстанції несвідомого у концепції Лакана принципово розімкнутий (Лакан не вважає зв'язок знаку (позначення) і значення (позначене) наперед заданим, а тому сенс дискурсу виходить за межі позначень), однак при цьому суб'єкт ним заздалегідь визначений.

Разом із цим, незважаючи на неможливість завершеного дискурсу, той фактор, що всі форми культури користуються знаком як стійкою комунікативною одиницею, створює те, що підключення до певного символічного порядку повертає у суспільство відмежованих від нього хворих.

У такому контексті, Лакан виділяє у мові момент переривання метонімічних заміщень метафорами, якісна відмінність принципу зв'язування яких стосовно складових елементів підкреслює те, що в мові позначене як умова смислу обов'язково передбачає позначення.

Таким чином, психоаналітик (інший), допомагає привести діалектику відносин реального (бажання у чистому вигляді), уявного (ідеал, на який орієнтується індивід) та символічного (мова) у несуперечливий стан. Саме лікар, на тлі пов'язаних між собою людських створінь, символічного обміну, дозволяє ідентифікувати суб'єкта, допомагає, у процесі болісного процесу, що передбачає відмову від ілюзорних образів свого Я, зібрати його структури; допомагає справитись із завданням допомоги становленню суб'єкта, щоб індивід вийшов за межі свого ідеального (психотичного) світу, та подолав його межі для становлення у якості суб'єкта.

За дану «асиметричність» діалогу лікаря-психіатра з пацієнтом, Лакан зазнав критики від Гваттарі і Дельоза, які доводили, що немає підстав вважати, що система цінностей лікаря визнається більш законною, ніж цінності пацієнта.

Лакан представляє суб'єкта як структурованого мовою (тому, можна прийти до висновку, що взаємодіють між собою тільки слова, а не люди) та не пояснює яким чином людина може мислити сама та як можлива мовна самостійність людини.

В даному ракурсі зостається відкритим питання про суть феномену несвідомого (що постає як усвідомлені структури) та питання про адекватність психоаналітика, який вважає, що слухає пацієнта, а не реальність якихось наборів текстів, що можуть бути розкодовані чи зрозумілі у відповідності з правилами для тлумачення. Тому питання зв'язку несвідомого і мови зостається відкритим, тим більше, що складність його обумовлена й тим, що істинні розуміння і опис мови можуть бути дані лише із позиції за межами мови, питання реалізації чого є теж відкритим. Розкриваючи людського суб'єкта як доступного для маніпуляцій і залежного від мовних

структур, Лакан все ж залишає надії на те, що індивідуальність можлива, хоча й не пояснює яким саме чином.

Однак, вцілому, він зостається в рамках критики свідомості. Адже послідовне вирішення даної проблематики, передбачало б розгляд будь-яких суперечностей у свідомості перш за все як об'єктивних протиріч самої дійсності, подолати які можна було б шляхом зміни самого об'єктивного буття, а не перетворенням свідомості свідомістю.

Тому проблема діалектики свідомого і несвідомого у Лакана обмежується утвердженням у межах психопатології первинності несвідомих механізмів символічного над свідомими структурами уявного шару психіки, де дане відношення є конкретним і функціональним, тобто змінюється в залежності від видів, типів і форм людської практики.

Таким чином, Лаканівський концептуальний апарат дослідження несвідомого дозволяє переосмислити історико-філософську проблематику навколо несвідомого та є важливим інструментом для розуміння як особливостей життя людини так і сучасних суспільних процесів.

Розглянуті нами символічний порядок мови (який, визначаючи спосіб задоволення бажання, формує реальність «Я») та виявлені Лаканом розриви і межі в порядку культури (ланцюг «перенесень» значень у якій, забезпечує неперервність як самопізнання так і безкінечність культури в цілому) утворюють глибоке та ґрунтовне дослідження основ і механізмів виникнення всіх продуктів людської свідомості та культури. Вони є теоретичною основою постструктуралістської альтернативи марксистській класовій боротьбі – когнітивного психоаналізу як витонченого різновиду «критики ідеології».

Вчення Лакана має деструктивний характер, адже зводячи сутність людини до сукупності безособистісних мовних структур, що позбавляє «людину, яка говорить» емоцій, почуттів, переживань, дій, він фактично ігнорував сферу емоційно-афективних і гіпно-суггестивних феноменів.

Також, він не представив чітких дефініцій (адже у нього немає ні теоретичних понять, які б були жорстко прив'язані до змістів емпіричних спостережень, ні надійних критеріїв підтвердження гіпотез). У концепції Лакана все зосталось на рівні приблизного опису, що дозволяє робити доволі суперечливі висновки.

Разом із цим, виділені Лаканом безмежні можливості конструювання, спільного для усього людства, просякнутих одне одним, світу знаків дозволяє побачити (та вже не із точки зору постструктуралізму) нові перспективи щодо факторів, що зближують усіх людей, та переводить людські інтенції на творчу розбудову середовища символічного. Адже, згідно із християнством: «що людина створить у собі, трансформуючи архетипи глибинних рівнів свідомості у живі форми думки, те і буде працювати – або на неї, або проти неї – у фізичному плані матерії»[6,259].

Література

1. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма. – СПб.: Алетея, 2000. – 347 с.
2. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. – М.: «Гнозис», 1995. – 192 с.
3. Найман Е.А., Суrowцев В.А., Горбылева Ж.В. Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Издательство «Водолей», 1998. – 320 с.

4. Крістева Юлія. Полілог/ Пер. з фр. П.Таращука. – К.: Юніверс, 2004. – 480 с.
5. Лакан Ж. Телевидение: Пер. с фр. А.Черноглазова. – М.: ИТДК «Гнозис», Издательство «Логос», 2000. – 160 с.
6. Асауляк О. Книга огней. Рать / Гл. ред. Т.Ф.Волкова. – Сыктывкар, 1997. – 354 с.

Галюк С.П. Дискурс социального бессознательного в концепции языка Ж.Лакана

Исследуется философское содержание концепции бессознательного Лакана. Представлена лакановская критика традиционной культуры.

Ключевые слова: язык, бессознательное, культура, реальное, символическое, критика идеологии.

Galuk, S.P. Discourse social unconscious in the concept of language of J.Lacan's

Is investigated philosophic content of Lakan concept the unconscious. Is submitted Lakan's criticism of traditional culture.

Key words: language, the unconscious, culture, real, imagined, symbolic, criticism of ideology.

Психологічні витoki естетики російського формалізму

Вивчається вплив як західноєвропейської, так і вітчизняної психології мистецтва, експериментальної психології естетики та психологічної філософії на формування російської формальної школи.

***Ключові слова:** формалізм, осторонення, метод, психологія, форма, зміст, мистецтво.*

Щоб повніше реконструювати інтелектуальний контекст формалістичної теорії, необхідно звернутися до одного суттєвого її аспекту – психологічного. Генеалогія наукових ідей у цій царині на межі XIX–XX століть дуже важлива і необхідна, оскільки розкриває ті механізми формування формалізму, які в сучасній досліджуваній літературі вельми часто залишаються «за кадром». Безперечно, деякі ідеї, що вплинули на концепції російського формалізму, сягають глибин психології.

Ситуація в науковому й філософському житті того часу, якщо зв'язати її з формалізмом, перетворює міцний психологічний пласт у теоріях формалістів на історичну закономірність. Вирішальним інтелектуальним імпульсом, що підказав формалістам концепцію «осторонення», можна вважати тексти, в яких знайшла відображення асоціаністська традиція. Припущення про подібне походження «осторонення» дає можливість виявити джерело істотного теоретичного впливу на характер формалістичних теорій. Виявивши й довівши існування цих зв'язків та впливів, можемо розглядати формалізм як наукову школу, що працювала у визначену епоху з характерними для неї інтелектуальними перевагами.

Незважаючи на те, що є свідчення відкритої боротьби формалістів із так званим «психологізмом», формалісти все ж таки відчували на собі вплив психологічних аспектів естетики, філософії, мистецтвознавства, що знайшло відображення у статтях апологетів формальної школи в Росії. Б.Ейхенбаум, чий теоретичний спадок є одним із найбільш фундаментальних, писав: «Художня творчість за самою своєю суттю надпсихологічна – вона виходить із звичайних душевних явищ і характеризується подоланням душевної емпірики» [1,35].

Ю.Тинянов, чий погляд багато в чому збігалися з поглядами Ейхенбаума, також стверджував: «Говорити про те, що зміни обумовлені позалітературними причинами, означає змішувати в одне поняття генезису та еволюції. Психологічний генезис явища зовсім не відповідає еволюційному значенню явища» [2,267].

Коли ми читаємо у Шкловського про тих, хто сприймає мистецтво «як товмача, який перекладає якісь думки художника з мови його душі на мову, зрозумілу глядачеві» [3,98], виявляється, що він іронізує з приводу психологізму. Та взявши до уваги той факт, що формалізм був втягнутим у конфлікт між психологізмом і антипсихологізмом, стає зрозумілим, що наслідки цього конфлікту не могли не позначитися на концепціях формального методу.

Незважаючи на те, що психологізм як філософський напрям виник у межах англійської філософії, яка проголосила необхідність наукового психологізму, останній набув розвитку не в Англії, а в Німеччині. Це особливо важливо для нас, оскільки вплив німецької філософії, мистецтвознавства, психології й філології на російський формалізм був особливо помітним. Стан психологізму в природничих науках відрізнявся від ставлення до нього філософії. Здавна існувала дуже сильна опозиція філософському психологізму: «Теорія науки не психологія, тим паче, що остання є ніщо», – стверджував Фіхте [4,145]. Тим не менш найвідчутніші наслідки наукового психологізму та розвиток гуманітарних наук, який супроводжував його в ХІХ столітті, ми спостерігаємо саме в Німеччині, що пов'язано з діяльністю Гербарта і його школи, яка вплинула на мовознавчі концепції Гумбольта.

Сліди гербартіанства, що проглядаються у працях формалістів та особливо в тинянівській «Проблемі віршованої мови», об'єднують їх з однією з найважливіших течій інтелектуальної європейської історії ХІХ століття. Як приклад наслідків гербартіанства для російської естетики доречно згадати новаторські праці А.Белого, опубліковані в «Символізмі» (1910 р.) і передусім статтю «Лірика та експеримент», де Бєлий помічає, що «основи наукових естетик майбутнього, безперечно, будуть залежними, або ж у небагатьох рисах залежними, від методу експериментально-психологічних естетик фехнерівської школи, та при цьому не можна заперечувати й велике визвольне значення фехнерівських ідей від хибної й нестійкої метафізичної естетики минулого, оскільки статистика Фехнера вельми цікава...» [5,615-616]. Тим часом завдання, яке Бєлий ставив перед собою, безпосередньо стосувалося фехнерівських досліджень. У царині психології Фехнер доводив залежність сили відчуття від сили стимулу, що викликав це відчуття. Той же принцип він переніс і на естетику: формаліст шукав спосіб математичного виміру вражень реципієнта від різноманітних мистецьких творів. При цьому Фехнер керувався гербартівською ідеєю, згідно з якою естетичні враження потрібно вивчати шляхом їхнього розкладу на елементарні відчуття, роблячи звідси висновок про те, що, коли ми говоримо про живопис, необхідно вивчати, перш за все, різницю вражень від різних розмірів і форм картин.

Бєлий ставив цілі, які були співзвучними з фехнерівськими: виявити зв'язок між враженнями читачів, поезією та її формою: «Ми лише непевно передчуваємо, що твір справжнього художника слова здатний бентежити наше вухо самим добром звуків і що існує невловима поки що паралель між змістом хвилювання та звуковим матеріалом слів, який його оформлює» [5,282]. І далі: «...зміст хвилювання гармонійно поєднаний зі словесною інструментовкою; сила переймання зростає від того, що воно позначається надалі на доборі звуків» [5,284].

Таким чином, прагнення пояснити відчуття читачів особливостями поетичної форми (згодом її замінила теорія залежності значення від традиції, а не від форми як такої) перетворювалося в Белого не лише в традиційне бажання знайти природну схильність до того чи іншого розміру, а й до постановки проблеми математичної психології Фехнера: визначити залежність сили відчуття від стимулу, що його викликав.

Наслідки того імпульсу, який Гербарт дав психології та суміжним з нею дисциплінам, простежуються безпосередньо і в російському формалізмі. Науковий психологізм вимагав від вченого знайомства з психологією, що вело до поширення психологічних моделей опису за межами самої психології. У свою чергу, переконаність у нерозривному зв'язку мови й мислення перетворювала мову на один із найбільш актуальних та захоплюючих предметів вивчення, оскільки психологічні настрої націлювали саме на вивчення законів мислення. Про зростання інтересу до питань мовознавства засвідчив і той факт, що їх почали вивчати професіонали з різних царин науки, філософії в тому числі.

Мовознавство відчувало сильний поштовх від визнання факту, що мова – це не оболонка, а зброя думки. Мова стала тим ключем, з допомогою якого належало відкрити закони розумової діяльності. Аналогічне ставлення до предмета дослідження поширилося й на мистецтвознавство та літературознавство. Вивчення мистецтва і літератури почали розглядати як один із шляхів до розуміння законів, що визначають розвиток духу. Саме гербартіанство й надало мистецтвознавцям та літературознавцям суворий психологічний інструментарій. Про те, яке місце відводилося психологізму в інтелектуальній діяльності Росії наприкінці XIX – початку XX століть, свідчить хоча б той факт, що кілька солідних філософських журналів Європи й Росії були засновані психологами. Російський журнал «Вопросы философии и психологии» був органом Московської психологічної громади, організованої М.Троїцьким. Але ту вагому роль, яку відігравав психологізм на межі XIX–XX ст., знецінили звинувачення, висунуті йому на хвилі загальноєвропейської боротьби з психологізмом, зокрема, російськими формалістами.

Формалістська боротьба з біографічним методом була лише одним із багатьох наслідків втягнення формалізму до цього серйозного для науки й філософії конфлікту. Якщо основне завдання – дослідити літературний ряд як автономний і такий, що зводиться до інших, – формувалося формалістами паралельно Гуссерлю (почасти, як відомо, й під його впливом), то інструментарій, використаний ними для розв'язання цього завдання, певні логічні ходи й методи надзвичайно часто так чи інакше перетиналися з психологією.

Проте найміцнішим ланцюжком, що забезпечує зв'язок психологізму з формалізмом, є «біографічні» факти, які свідчать про зв'язок фундаторів російського формалізму з діяльністю психологічних товариств у Європі та Росії. Серед членів уже згаданого психологічного товариства, заснованого Троїцьким, були О.Веселовський, В.Виноградов, Ф.Крош, Ф.Фортунатов, Г.Челпанов. Крош був одним із небагатьох дослідників вірша, кого формалісти сприймали серйозно. Фортунатов заснував московську лінгвістичну школу, у семінар до його учнів приходили члени Московського лінгвістичного гуртка. У Петербурзі працював не менш

переконаний, ніж Троїцький, психологіст Бодуен де Куртене, у якого навчалися формалісти Якубинський та Поліванов.

Цікавий той факт, що в російському виданні «Избранные работы» Р.Якобсона автор планував помістити замість епіграфа такі слова: «Московська лінгвістична школа, вірна заповітам свого засновника Філіпа Федоровича Фортунатова, була й залишається покликанною усвідомити, обґрунтувати та розвинути його вчення про те, що мова – не сама лишень «зовнішня оболонка по відношенню до явищ думки» і не тільки «засіб для передачі готових думок», а передусім «знаряддя для мислення», тобто, як відважно уточнює Ф.Фортунатов, «явища мови з відомого боку самі належать до явищ думки», і сама мова, «коли ми говоримо, виражаючи наші думки, існує тому, що вона існує в нашому мисленні» [6,6].

Факти свідчать про те, що формалісти належали до покоління, вихованого на працях, які були написані в психологічну епоху, на принципах, вироблених саме в рамках психологізму, і тією чи іншою мірою вони продовжували наслідувати саме їх. Потебня, наприклад, стверджував, що поетичне мислення є мислення образами, а це і є підтвердженням його причетності до психологізму.

Початок теорії образного мислення в тому її розумінні, що було характерним для XIX століття, прийнято пов'язувати з англійською емпіричною психологією, насамперед з ім'ям Юма. У своєму «Трактаті про природу людини» він увів поняття двох видів сприйняття: «вражень» та «ідей». Цей розподіл зберігся і в наступному, більш популярному його творі «Дослідження про людське пізнання». «Враження», за Юмом, є результатом нашої безпосередньої реакції на зовнішні подразники, самі ж «ідеї» – пам'ять про ці реакції чи, як називав їх Юм, «слабкі враження», «копії вражень». Мислення, на думку філософа, оперує винятково такого роду «копіями»: «...хоча наша думка, як видно, наділена безмежною свободою, при дещо ближчому розгляді ми виявимо, що вона насправді обмежена дуже тісними рамками і що вся творча сила розуму зводиться лише до здатності з'єднувати, переміщувати, збільшувати чи зменшувати матеріал, доставлений нам відчуттями й досвідом» [7,21].

Уявлення про те, що мислення працює лише «копіями вражень», почало домінувати не тільки в англійській, а й у європейській психології та протрималося в такому вигляді до початку XX століття. Саме ці копії й називалися «образами» та «ідеями». Принципової різниці між цими термінами психологи не вбачали. Наведемо цитату Троїцького: «Ідея – те саме, що образ..., але образ, засвоєний загальним вживанням предметів зору, не зручно додавати до інших речей, не вносячи плутаності: звідси вчені використали грецьке слово *ідея*, що означає образ чи вид, – якому, за його особливістю, можна було повідомити дещо ширше значення» [8,228].

Ще один вислів, який належить не менш відомому на той час у Росії психологу Іполиту Тену, чия книга «Про розум та фантазію» була дуже популярною і слугувала одним із каналів передачі англійських психологічних концепцій: «спостереження в царині психології розкриває в мислячій істоті, окрім відчуттів, різного роду первинні чи послідовні образи... Як живе тіло є не що інше, як потік взаємозалежних клітинок, так і діяльний дух є не що інше, як потік взаємозалежних образів...» [9,65].

З вищесказаного випливає, що всередині досліджуваної нами психологічної традиції образами надавалося настільки суттєве значення, що

поняття особистості фактично зводилося до певного поєднання образів. Саме в цьому контексті необхідно сприймати вчення Потебні про образ. Потебня вживає слово «образ» і в значенні психологічного терміна, і у зв'язку зі своєю концепцією художнього образу. Останній, незважаючи на свою назву, є аналогічним не чуттєвому образу, а тій його внутрішній формі слова, в якій чуттєвий образ знаходить найближче вираження: «внутрішня форма, або уявлення, так відноситься до чуттєвого образу, як внутрішня форма художнього твору (образ, ідеал) до думки, що в ній об'єктивувалася...» [10,183].

Отже, в психології XIX століття образ розглядався як першоелемент свідомості, і це вплинуло на розвиток літератури та мистецтва, зокрема живопису.

Російські формалісти, обурившись пануючим переконанням про образний характер творчого мислення, виступили не тільки проти вчення Потебні, а й цілої інтелектуальної парадигми. Сумніви в тому, що образ дійсно відіграє домінуючу роль у поетичній творчості, означали найрадикальніший розрив з попередньою традицією, оскільки в результаті мова йшла про подолання не стільки літературознавчих чи естетичних стереотипів, скільки психологічних і, звісно, значущих для всіх гуманітарних наук. Формалісти могли цього чітко й не усвідомлювати, проте їхні концепції опинилися в контексті саме цієї тенденції.

Звернувшись до статей В.Шкловського, ми помічаємо, що його теоретичні роздуми спиралися на знання психології. Наприклад, у «Мистецтві як прийомі» Шкловський пише: «Поезія є особливим способом мислення, а саме способом мислення образами: цей спосіб дає відому економію розумових сил, «відчуття відносної легкості процесу», і рефлексом цієї економії є естетичне відчуття» [11,59]. І далі: «Закон економії творчих сил також належить до групи визнаних всіма законів. Спенсер писав: «В основі всіх правил, що визначають вибір та вживання слів, ми знаходимо ту ж саму головну вимогу: збереження уваги... Довести розум найлегшим шляхом до бажаного поняття є в багатьох випадках єдиною та в усіх випадках головною метою» [11,60]. Далі йдуть цитата з Авенаріуса, посилання на Петражицького та Джеймса, що зайвий раз доводить про зв'язок формалістів з психологією.

Наприкінці XIX століття традиційно вважали, що мислення відбувається за допомогою образів. Але в 1890-х роках проводилися наукові лабораторні дослідження мислення. Школа «психології думки», заснована Освальдом Кюльпе, здійснила революцію: за допомогою експериментів він довів, що мислення містить безобразні елементи. Це було приголомшливим відкриттям, про яке не могли не знати формалісти. Полеміка навколо проблеми образного мислення посідала одне з центральних місць в інтелектуальному житті початку XX століття. Невід'ємною частиною концептуальної мови епохи стали пошуки аргументів «за» і «проти» образного мислення. Теза формалістів про безобразність поетичного мислення знаходить свій історичний зміст, як тільки ми починаємо враховувати особливості цієї мови та брати до уваги наведені нижче матеріали.

Вільям Джеймс у своїй «Психології» писав: «ми маємо визнати, що деякі образи традиційної психології є лише частиною нашого душевного життя. Традиційні психологи розмірковують на зразок тих, хто почав би стверджувати, що річка складається з діжок, відер, квартал, ложок та інших

певних мірок води. Якби діжки й відра справді заповнили річку, то між ними все-таки протікала б маса вільної води. Саме цю вільну, не замкнену в посудини воду психологи й ігнорують вперто при аналізі нашої свідомості. Будь-який певний образ у нашій свідомості занурений у масу вільної «води», що протікає навколо нього, і завмирає в ній..., віддзеркалюючи завмираючий відгомін тих мотивів, з приводу яких виник даний образ, та виникаюче усвідомлення тих результатів, до яких він приведе. Значення, цінність образу цілком полягає в цьому доповненні, у цій напівтіні елементів думки, що оточують і супроводжують його» [12,137]. Схожі думки висловлювали Альфред Біне, Георгій Челпанов, Густав Ланц.

Христіансен у своїй «Філософії мистецтва», що вийшла в Росії російською мовою в 1911 р., висловився абсолютно чітко з приводу безобразного мислення: «Дуже стрімке мислення проходить як без предметних, так і без словесних образів... Бувають, отже, уявлення об'єктів абсолютно безобразні» [13,88].

Освальд Кюльпе також докладно аналізував проблему безобразного мислення у своїй статті «Сучасна психологія мислення»: «Вплив словом досягається лише завдяки образів: чим сильніше намагалися, згідно з гаслом Горація, прирівняти поезію до живопису, зобразити її, так би мовити, пензлем унаочнення, тим легше здавалася нездійсненною її місія» [13,49]. Далі Кюльпе наводить аргументи про те, що унаочнення не можна вважати незмінною складовою мови: він наводить слова Гегеля: «лаврами чистої волі є сухе листя, яке ніколи не зеленіє», і далі коментує: «Хто переживає тут уявлення і для кого такі уявлення, слугують єдиною підставою, найнеобхіднішою умовою для розуміння цих фраз?» [13,52].

Кюльпе робить такі висновки: «...ці випадки доводять існування такого змісту свідомості, який не залежить від унаочнення...» [13,52]. Отже, за даною логікою, можна стверджувати, що психологія мислення відкривала нові перспективи не тільки для психології, а й для інших наук. Формалісти зуміли помітити й творчо скористатися новими даними психології.

Праця Б.Ейхенбаума «Як зроблена «Шинель» Гоголя» будується на ідеї: мислення письменника працює не образами, гоголівський текст народжується з гри слів та каламбуру, а не з розвитку сюжету чи ідеї. Ейхенбаум зазначає, що твори Гоголя важко ілюструвати. Порівнюючи початковий та остаточний варіанти опису, Ейхенбаум пише, що в останньому перед нами «не стільки опис зовнішності, скільки мімічно-артикуляційне її відтворення: слова дібрані й поставлені у відомому порядку не за принципом звукової семантики... Внутрішній зір залишається незайнятим (немає нічого складнішого, я вважаю, як малювати гоголівських героїв) – від усієї фрази в пам'яті, скоріш за все, залишається уявлення якогось звукового ряду, що закінчується розгністим і практично логічно безглуздом, проте незвичайно сильним за своєю артикуляційною виразністю словом – «гемороїдальним» [14,156]. Перед нами один з варіантів твердження, що мистецтво – не мислення образами («внутрішній зір залишається незайнятим»). Полемізуючи з концепцією образного мислення, психологи посилалися на неї як на додаткове підтвердження нових психологічних ідей (Л.Виготський, наприклад).

У поле зору формалістів потрапляє здатність поетичного слова набувати видимості значення при відсутності такого. Саме ця невизначеність значення слова починає цікавити формалістів. Так, Шкловський пише

про «замкнутість», що «криється під личиною певного змісту, часто обманливого, удаваного, який примушує самих поетів визнати, що вони самі не розуміють змісту своїх віршів»[15,10].

Що могло сприяти формуванню інтересу формалістів до невизначених, «невизначних» значень? Звернемося до знаменитої ідеї «потому свідомості», що викристалізувалася в образній моделі мислення на межі XIX-XX століть і була запропонована Вільямом Джеймсом. Спираючись на спостереження відомих психологів, зокрема, на дослідження Френсіса Гальтона, який виявив, що чітким образам належить надто скромне місце у свідомості людини, Джеймс предметом своїх досліджень зробив саме їхню невизначність і розпливчастість: «... я прагну головним чином до того, щоб психологи звертали особливу увагу на невизначні й нечіткі явища свідомості та оцінювали по достоїнству їхню роль у душевному житті людини. Будь-який певний образ у нашій свідомості занурений у масу «води», що вільно протікає повз нього, і завмирає в ній. З ним зв'язані усвідомлення всіх довколишніх стосунків, як наближених, так і віддалених, завмираюча луна тих мотивів, з приводу яких виник даний образ, і виникаюче усвідомлення тих результатів, до яких він приведе. Значення, цінність образу цілком полягає в цьому доповненні, у цій напівтіні оточуючих і супроводжуючих його елементів думки...»[12,136-137].

Як позначився такий поворот у психології на творчості формалістів? Перше, що є очевидним, – це зміна в уявленні про творчий процес. Замість образів, якими належало думати поетові, на думку Потебні, виникають «звукові плями», невизначні формоутворення, які не мають конкретного значення. У статті «Про поезію і заумну мову» Шкловський наводить уривок із «Дитинства» Горького, в якому описується викривлення в пам'яті хлопчика. Нечіткі, прибічні картини дитинства коментуються Шкловським так: «...у пам'яті хлопчика вірш існував одразу у двох станах, у вигляді слів та у вигляді того, що я б назвав звуковими плямами»[15,10].

«Невизначні видіння свідомості», що є класичним предметом дослідження психологів, цікавили і формалістів, які будували свою теорію на таких концептуальних поняттях, як «остороження», «оголення прийому», «дисоціація». Вивчення «невизначних видінь свідомості» спонукали формалістів до розробки таких прийомів у творчості, як асоціації, «семантичний ореол», аналогії тощо. Отже, ми впевнено можемо стверджувати, що ті процеси, які відбувалися в психології на межі XIX-XX століть, безпосередньо позначилися на теорії формального методу в мистецтві та літературі.

Література

1. Эйхенбаум Б. О литературе: работы разных лет. - М., Сов. писатель, 1987.
2. Тынянов Ю. Поэтика. История литературы. Кино. - М.: «Наука», 1987.
3. Шкловский В.Б. Гамбургский счет: Статьи – воспоминания – эссе (1914-1933). - М.: 1990.
4. Дессуар М. Очерки по истории психологии. - М.: Минск: АКТ. Харвит, 2002.
5. Белый А. Символизм. Книга статей. М.. Мусагет, 1910.
6. Иванов Вяч. Лингвистический путь Романа Jakobsona. - М.: «Прогресс», 1985.

7. Юм Д. Сочинения. – М.: «Мысль», 1966. – Т.2
8. Троицкий М. Немецкая психология в текущем столетии. – М.: 1983.
9. Тэн И. Об уме и познании. – СПб, 1984.
10. Потебня А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство. 1976.
11. Шкловский В. Искусство как прием. – М.: 1990.
12. Джеймс У. Психология. – СПб.: Изд-во Риннера, 1911.
13. Христиансен Б. Философия искусства. – СПб.: «Шиповник», 1911.
14. Эйхенбаум Б. Литература. Теория. Критика. Полемка. – Л.: 1927.
15. Шкловский В. О поэзии и заумном языке. – Сборники по теории поэтического языка. Вып.2. Пг.1917.

Полянская В.И. Психологические истоки эстетики русского формализма

Исследуется влияние как западноевропейской, так и отечественной психологии искусства, экспериментальной психологии эстетики и психологической философии на формирование русской формальной школы.

Ключевые слова: формализм, остранение, метод, психология, форма, содержание, искусство.

Polianska, V.I. Psychological sources of Russian formalism

The psychological sources of Russian formalism are explored: to both westeuropian and domestic psychology of art, influencing of experimental psychology of aesthetics and psychological philosophy on forming of Russian formal school.

Key words: formalism, ostrarentre, method, psychology, form, maintenance, art.

Проблема свободи у філософії Л.Шестова

Розглянуто погляди Л.Шестова на проблему свободи. Розкрито критику Л.Шестовим раціоналістичного тлумачення свободи. Зроблено висновок, що для Шестова свобода це «необмежена можливість», джерелом якої є віра.

***Ключові слова:** свобода, раціональне, ірраціональне, віра.*

Протягом всієї історії людства свобода трактувалася як найвища цінність, яка виражає сутність людини. Свободу розглядають як необхідну умову буття людини, і тому людина прагне звільнитися будь-яких перешкод на шляху її реалізації. Але будь-яке практичне втілення свободи ще більше загострює потребу її теоретичного осмислення. Мислителі протягом багатьох століть намагалися з'ясувати сутність свободи, створюючи різноманітні варіанти її тлумачення. І перед історією філософії стоїть завдання вивчити досвід розв'язання даної проблеми, що дозволить краще зрозуміти сутність свободи. Одним з яскравих представників філософії кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст., який розглядав дану проблему, був Лев Шестов (Іегуда Лейб Шварцман), який народився і тривалий час жив у Києві. Незважаючи на те, що він стає досить помітною фігурою в філософії екзистенціалізму, його творчість протягом багатьох років ґрунтовно і об'єктивно не вивчалася. Але починаючи з кінця 80-х років творчість Л.Шестова стає об'єктом дослідження для багатьох науковців – А.Ахутіна, В.Асмуса, В.Курабцева, В.Кувакіна, В.Єрофєєва, Н.Мотрошилової, Я.Головіна, Л.Моревої, О.Сичевської-Возняк, С.Таранова, В.Огорокова. Але проблема свободи у творчості Шестова в даних дослідженнях залишається не достатньо вивченою, висвітлено лише деякі аспекти даної проблеми (С.Таранов, Я.Головін, А.Ахутін).

І тому метою даного дослідження є розкриття екзистенційного тлумачення Л.Шестовим свободи. З мети дослідження випливають наступні завдання: з'ясувати основний мотив творчості Л.Шестова, через призму якого розглядається свобода; розглянути критику Л.Шестовим розуміння свободи в раціональній філософії, моралі; реконструювати погляди Л.Шестова на феномен віри як джерела свободи.

В.Кувакін вважав [1,57], що Шестов не приділяв багато уваги проблемі свободи. Дійсно, ми не можемо знайти окремого твору Шестова, як, наприклад, у М.Бердяєва, який був би присвячений даній проблемі. Але проблема свободи проходить через усю творчість Л.Шестова. Це було пов'язане зі специфікою його філософії, яка за своєю суттю була екзистенційною. «Стрижневою темою творчості й проблемою світу мислитель

вважає проблему людини» [3,11]. Але на відміну від класичної філософії, яка сутність людини зводила до її розуму і, тим самим, позбавляла її унікальності, неповторності, Шестова цікавить конкретна людина, з її почуттями, бажаннями, надіями. І саме така людина стала центром філософування Л.Шестова.

Основною темою ранніх творів Шестова є трагізм людського існування, який залишається одним з основних мотивів філософських пошуків і в наступні періоди творчості. Трагедію Шестов розглядав як суперечність між бажаннями людини і реальністю, яка існує за своїми власними законами. Трагедія виникає тоді, коли людина усвідомлює своє безсилля і відсутність вибору. Звичайно, Шестов усвідомлював, що людина володіє певною свободою, наприклад, вона може йти вправо або вліво, може вибрати з декількох однакових предметів будь-який, але вона не може вибрати вічне життя або смерть, не може змінити минуле. Тобто основні запити людини не можуть бути задоволені, і людина усвідомлює свою конечність, владу випадку над своїм життям, тобто відсутність справжньої свободи, яка, на думку Шестова, несутісна з будь-якими перешкодами.

Потрібно зазначити, що Шестов в основу свободи поклав цілком особисті бажання, здійснення або нездійснення яких, є критерієм наявності чи відсутності свободи. І тому виникає питання: «Чи не отожднюється в такому випадку свобода зі свавіллям, чи розрізняє Шестов такі виміри людської діяльності?» І напевно, є всі підстави стверджувати, що свобода для нього і є свавіллям...» [2,47]. Часто філософа звинувачували в тому, що основою свободи у нього є егоїзм, тобто перевага особистих бажань над суспільними. Але дана позиція Шестова свідчить, насамперед, про гуманістичну спрямованість його філософії, оскільки його пошуки були спрямовані на вирішення не загальних проблем, а проблем, які хвилювали конкретну людину, які були пов'язані з її життям.

Але чи можна говорити про наявність свободи, як її розумів Шестов, чи така свобода є тільки недосяжною мрією? Шестов вважає, що вона не може існувати тільки в межах традиційного мислення. І Шестов одним з основних завдань своєї творчості вважав боротьбу проти картини світу, яка усуває свободу, яка перетворює її на ілюзію. Він піддав критичному аналізу все те, що протягом століть вважалося істинним, непорушним, незмінним, все те, що суперечило істинній свободі. Двома найбільшими «ворогами» свободи, на думку Шестова, були філософія, яка ґрунтується на розумі, і мораль.

Класична філософія, на думку Шестова, ґрунтується на ідеї, що основою світу є незмінне, вічне, яке людина може пізнати за допомогою розуму. Таке уявлення починається ще з часів античності. «Сократ і Платон, – вважав Шестов, – намагалися під дійсністю, яка постійно змінюється знайти незміну сутність» [4,61]. Саме незмінна сутність стала головною метою пізнання і найвищою цінністю для людини. Але якщо існує вічне, незмінне, яке є протилежне свободі, як «необмеженій можливості», як її розумів Шестов, тоді свобода не може існувати. В такому випадку, свобода завжди буде мати перешкоди у формі різноманітних істин, норм, принципів, які виражають незміну сутність світу і є результатом пізнавальної активності людини.

Отже, незважаючи на всю різноманітність філософських систем всі вони вказували людині на ті перешкоди, які стоять перед свободою. Свобода тут розглядається як «пізнана необхідність», тобто свобода – це підкорення необхідності, яку людина пізнала і поставила в ранг «вічної істини». І чим більше філософія, наука продукує істини, які є незмінними і вічними, тим більш обмеженою стає свобода. «...Завдання філософії зводиться до того, щоб тим або іншим способом переконати людину в тому, що живий істоті потрібно не «наказувати», а підкорятися, що відмова від підкорення є смертельним гріхом... І це називається свободою»[4,95-96]. Тобто людина прирівнюється до каменя, лише з тією відмінністю, що камінь володіє свідомістю і може усвідомлювати своє падіння, але нічого не може змінити. «Але Спіноза твердо знав, – пише Шестов, – що людям так само відмовлено в свободі, як і неживим предметам...»[4,127].

І така «жахлива» для людини картина світу ґрунтується на ідеї необхідності, яка стає єдиною метою пізнання. І навіть такий апологет необхідності як Аристотель «відчував біль і образу перед обличчям нездоланної необхідності»[4,28], яка не чує благань людини, яка вимагає від людини тільки підкорення і пошани. Але чи насправді необхідність володіє тією нездоланною і вічною силою, яку їй приписує раціональна філософія, наука?

Шестов вважає, що необхідність з'являється у світі внаслідок гріхопадіння людини, тобто тоді коли людина порушила заборону Бога і скоштувала плоди з дерева пізнання добра і зла. До цього часу людина була причетна до божественної свободи. Саме тоді людина володіла, на думку Шестова, справжньою свободою, але бажання людини пізнати добро і зло спричинило входження в буття необхідності і перетворення її в силу, яка калічить і знищує людей.

Хоча Шестов досить фрагментарно описує стан людей до порушення заборони Бога, можна припустити, що свобода, якою володіла людина до гріхопадіння була також не абсолютною, оскільки перших людей звабив змії (розум) саме перспективою володіти абсолютно рівною з Богом свободою і силою. В цей час також існували певні перешкоди (заборона Бога їсти плоди з дерева пізнання добра і зла, нездатність людини протистояти волі Бога).

Але дану «несвобода» не можливо порівняти з тією, на яку приречена людина після порушення заборони Бога. До гріхопадіння людська екзистенція безпосередньо була пов'язана з божественною всемогутністю, для якої не існувало жодних перешкод. І людина сама розірвала зв'язок з Богом, віддала себе у владу необхідності. Жага знань є тим первородним гріхом, який ми отримали від перших людей і який робить неможливим свободу людини. Тобто людина спричинила втрату свободи своїм прагненням пізнати світ і зробити його зрозумілим, не усвідомлюючи при цьому негативного впливу результатів пізнання.

Але чому люди відмовляються від свободи, відаючи перевагу знанню? Це пов'язано, на думку Шестова, зі страхом перед свободою. «...Страх перед свободою є, напевно, основною рисою нашої, можливо, і викривленої, але все ж дійсної природи»[4,74].

Свобода передбачає відсутність визначеності, відсутність будь-яких перешкод, в тому числі тих, які продукує розум у формі знань. Людину

лякає невідоме, непередбачуване, хаос, вона всіма силами намагається їх позбутися, зробити світ передбачуваним, впорядкованим, тобто придатним для спокійного життя. Людину не влаштовує постійний пошук, вона хоче мати тверді і незмінні істини, які дають їй відчуття впевненості. Тобто пізнання виступає передусім не як засіб осмислення світу, а як засіб створення картини світу, яка б задовольняла прагнення людини до передбачуваності, впорядкованості життя.

Навіть люди, які присвячують своє життя пошукам істини, не можуть довго витримати стан постійної напруги, постійних пошуків і, втративши здатність рухатися, проголошують, що «дійшли до кінця», здобули істину, яка дарує їм довгоочікуваний спокій, який, на думку Шестова, рівнозначний смерті.

Згодом відкриті істини, «останні слова» мислителів починають сприйматися іншими людьми як вічні і незмінні і, таким чином, стають тією силою, яка перешкоджає творчості як вияву свободи. Шестов вимагав, щоб кожна людина стала творцем. Кожна людина повинна мати власний, вистражданий світогляд, який відповідатиме її власній екзистенції, кожна людина має право сама вирішувати, що є істиною для неї, а що – оманю, має право змінювати свій світогляд скільки раз, скільки вона забажає.

В своїх творах Шестов намагається уникати всього, що стоїть на шляху свободи думки – авторитетів, очевидних істин, здорового глузду, тому що вони не дозволяють побачити і описати світ у всьому його різноманітті. Якщо ми розглядаємо буття через призму тих чи інших теорій, шаблонів, принципів, тоді ми вважаємо неіснуючим, помилковим все те, що виходить за їх межі. Використовуючи сучасну методологію, яка трактується як єдино правильна, ми відмежовуємося від великої сфери дійсності [7,299]. Шестов пише: «Моє завдання полягає лише в тому, щоб показати на прикладах, як справжнє життя не вміщується в рамки тих аргіогі, які створенні людським розумом для пізнання останніх таємниць буття» [5,259]. Тому твори Шестова позбавлені тієї послідовності, несуперечливості, закінченості, систематичності, яка характерна для філософських трактатів. Він у своїх творах не прагне дати готові відповіді на вічні питання, а лише намагається показати власне бачення вирішення цих питань, не претендуючи на загальнообов'язковість, прагне своєю творчістю тільки підтримати інших у їхніх пошуках істини. Шестова лякає думка, що його філософія може перетворитися на шаблон, схему, сукупність «вічних» істин, які будуть перешкоджати людині розв'язувати самостійно питання, які перед нею ставить життя.

Ще однією силою, яка нівелює свободу, на думку Шестова, є мораль. Мораль, як і раціональна філософія і наука, ґрунтується на ідеї необхідності, без якої вона не може існувати. «..Автономна етика увінчує собою автономну закономірність буття» [4,16]. Мораль як сукупність незмінних, загальнообов'язкових норм, на думку Шестова, прагне підкорити своїй владі людей, вимагає жертвувати собою та іншими в ім'я вищого, абсолютного блага, підкоряючи життя з його непередбачуваністю абстрактним ідеям. А отже, людина перетворюється на раба моралі: «чесноти спаралізували нашу волю і привели нас до того заціпеніння духу, який в безсиллі і покірності бачить свою досконалість» [4,210].

Особливо негативний вплив моралі на життя людини проявляється тоді, коли вона переходить у внутрішній світ людини, у вигляді совісті. В своїй статті «Юлій Цезар», яка присвячена аналізу однойменної п'єси В.Шекспіра, Шестов на прикладі Брута демонструє як мораль, всупереч здоровому глузду і бажанням Брута, штовхає його на вбивство Цезаря, свого найкращого друга. Брут, в даному випадку, перетворюється на простий інструмент моралі, виконавця її волі: «...він бореться не за себе, а за ідею, за привид, який люди зробили Богом. Брут – не ціль, а засіб, не жрець, а жертвна тварина» [6,189].

Шестов вимагає побудови нової моралі, «моралі трагедії», яка буде ґрунтуватися не на дотриманні непорушних законів, які сковують свободу людини, а на постійних змінах моральних правил в залежності від запитів ірраціонального за своєю сутністю життя. Такі погляди на мораль Шестова зближують його з Ф.Ніцше, філософію якого він високо цінував.

Отже, мораль і філософія, які ґрунтуються на розумі створюють таку картину світу, яка, по-перше, відрізняється від справжньої дійсності, яка за своєю суттю є ірраціональною, а, по-друге, несумісна з життям конкретної людини, особливо у пограничних ситуаціях (смерть, хвороба, відчай тощо), яка знищує будь-яку надію, єдиним способом буття є свідоме підкорення «бездушним істинам».

І самі пограничні ситуації стають тими каталізаторами, які спричиняють тугу людини за свободою, бажання вирватися із влади всюдисущої необхідності. Так трапилося, наприклад, з Достоевським і Ніцше. «Якщо б не каторга у одного (Достоевського – *Б.В.*) і не жажлива хвороба у іншого (Ніцше – *Б.В.*), вони не здогадувалися, як не здогадується більшість людей, що вони по руках і ногах зв'язані ланцюгами. Вони писали б благочестиві твори, в яких оспівували красу світу і піднесеність покірних необхідності душ: їх перші твори дуже переконливо про це свідчать» [8,447].

Але як людина може звільнитися від влади необхідності? Адже важко уявити як людина одним помахом руки, наприклад, може змінити минуле, відмінити закони природи. Зробити це неможливо, вважає Шестов, в межах раціонального мислення. Але крім раціонального мислення існує ще один, вищий вимір свідомості – віра. Але це не догматична віра, яка характерна для релігії, а віра в можливість «дива», віра в можливість того, що всі істини, які вважаються непорушними і вічними втратять владу над людьми. «... Сенса віри, сама її сутність полягає в тому, що вона розриває, не з тим або іншим визначенням авторитетом, а з самою ідеєю про авторитет» [5,238].

Для істинної віри все можливе. Цьому підтвердженням є біблійна історія Іова, який втратив все(багатство, сім'ю, здоров'я), тобто потратив в ситуацію, яку за істинами розуму неможливо було змінити, єдиним виходом для нього було підкоритися і змиритися. Але Іов не втратив віру і врешті-решт отримав те, у що вірив. Тобто перед ним був поставлений вибір підкоритися вимогам розуму, а отже втратити свободу, або не втрачати надії, вірити в можливість подолання необхідності, здобути бажане, зреалізувавши таким чином свободу. Він вибрав останнє. І повернувшись до себе стан, в якому людина існувала до гріхопадіння – стан справжньої свободи. Саме тому Іов є для Шестова ідеалом мудреця, «лицарем віри», який не підкоряється, як усі філософи, а наказує.

Але це не віра в можливість як таку, а віра в Бога, воля якого необмежена жодними перешкодами у вигляді вічних і непорушних істин, які продукує розум. Повірити у такого Бога, вважає Шестов, досить важко: «... як неймовірно важко, можна сказати просто неможливо людині перейти від звичайного стану довіри до свого розуму і своїх сил до віри у всемогутність Бога»[5,281]. Такий Бог, необмежений жодними законами, який, наприклад, може зробити минуле не минулим, виконує роль джерела, гаранта свободи людини.

Тоді виникає питання – у якому відношенні знаходиться свобода людини і свобода Бога, чи в цьому випадку людина не переходить з влади бездушної істини під владу нічим необмеженої волі Бога, який може, наприклад, праведника відправити в пекло, а грішника в рай. Тут є суттєва відмінність, оскільки Бог, на відміну від істини, яка «нічого не чує», може почути благання людини і, за відсутності перешкод, може виконати її прохання. Досягається це саме «вірою, тим виміром мислення, при якому істина радісно і безболісно віддається у вічне і безконтрольне розпорядження Творця: нехай буде воля Твоя. Воля того, Хто в свою чергу без страху і владно повертає віруючому втрачену ним силу: «все що будете просити в молитві, вірте, що отримаєте»(Марк. XI, 24)[4,23].

Але чи тоді не підпадає Бог під владу людини, виконуючи тільки технічну функцію – виконавця людських бажань? Напевно, що ні, тому, що Бог для Шестова є абсолютно вільним. Він може виконати або не виконати прохання людини, для нього не існує відмінностей між добром і злом. Віра в даному випадку дає надію на те, що Бог може почути благання людини, а це краще, ніж жити в світі, де панує необхідність, яка байдужа до людської долі.

Отже, розуміння Шестовим свободи характерне своєю радикальністю, Шестов не допускає жодних компромісів між свободою і всім тим, що може стати на заваді її реалізації. І тому він піддає нищівній критиці всі форми культури, які намагаються закріпити людину, її дух. Звичайно, можна трактувати погляди Шестова на свободу як утопічні, але вони є вираженням найпотаємніших бажань людини, які виражають її сутність і, які стають одним з основних мотивів філософствування в ХХ ст.

Література

1. Кувакин В.А. Опровержения и предложения Льва Шестова / Кувакин В.А. // *Философские науки*, 1990, – №2, – С.53-63.
2. Лемонченко В. Что взвешивают Весы Иова?(Антропологическая идея Льва Шестова // *Філософія Льва Шестова в контексті культури російського Срібного віку*. Вип.13. Матеріали наукової конференції 2007 р. – Дрогобич: редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного пед. ун-ту ім. І.Франка, 2008. – С.39-49.
3. Таранов С.В. Лев Шестов як історик філософії / НАН України; Центр гуманітарної освіти. – К., 2004. – 206 с.
4. Шестов Л. Афины и Иерусалим. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Харьков: «Фолио», 2001. – 400 с.
5. Шестов Л. Sola fide – только верою: Греческая средневековая философия. Лютер и церковь. – Paris: YMCA–press, 1966. – 295 с.

6. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1991. – 216 с.

7. Шестов Л. Великие кануны. / Шестов Л. // Сочинения в 2-х томах, Том 2, – Томск: Водолей, 1996. – С.275–444.

8. Шестов Л. Добро в учении гр. Толстого и Ницше. (Философия и проповедь) / Шестов Л. // Сочинения в 2-х томах, Том 1, – Томск: Водолей, 1996. – С. 317 – 465.

Барта В.В. Проблема свободы в философии Л.Шестова

Рассмотрены взгляды Л.Шестова на проблему свободы. Раскрыта критика Л.Шестовым рационалистической трактовки свободы. Сделан вывод, что для Шестова свобода – это «неограниченная возможность», источником которой является вера.

Ключевые слова: свобода, рациональное, иррациональное, вера.

Barta, V.V. The problem of freedom in philosophy of Lev Shestov

In this article we examine L. Shestov's views on the problem of freedom. Open up the L. Shestov's critique of rational interpretation of freedom. It is confirmed that freedom is for L. Shestov the «unlimited possibility», which source is faith.

Key words: freedom, rational, irrational, faith.

Історія православ'я в науковому доробку Георгія Кониського: синтез теорії і церковної практики

Розглядаються основні церковно-історичні праці архієпископа Георгія Кониського. Аналізуються особливості його наукових досліджень як вченого і релігійного діяча – ґрунтовна документальна основа, спрямування на широке практичне застосування. Дано оцінку його наукового доробку в процесі вирішення міжконфесійних суперечок у Речі Посполитій другої половини XVIII ст.

Ключові слова: Православна церква, унія, міжконфесійні конфлікти, Україна, Білорусь, Річ Посполита.

Найбільш яскравий і буремний період життя архієпископа Георгія Кониського пов'язаний з часами загостреного релігійного протистояння на території Речі Посполитої у другій половині XVIII століття. Необхідність тримати руку на пульсі сучасності й слідкувати за розвитком тогочасної релігійно-політичної ситуації спонукали Кониського зробити свій внесок в дослідження історії Православної церкви не лише як релігійного діяча, але і як науковця.

Георгій Кониський відомий широкому загалу переважно як філософ та проповідник. Асоціації з істориком Кониським виникають в основному у зв'язку з історіографічними суперечками щодо його можливого авторства «Історії Русів». Нагадаємо, що на сьогодні переважна більшість дослідників відкинула цю версію, зважаючи на те, що справжній творець «Історії Русів» (антиімперської за характером праці), бажаючи залишитись інкогніто, використав відоме ім'я Георгія Кониського як ширму. Водночас питання щодо ролі Кониського, як можливого упорядника матеріалів для написання цього твору, залишається відкритим. Нагадаємо, що авторством «Історії Русів» у різний час цікавилось багато видатних науковців – В.Горленко, Д.Дорошенко, М.Драгоманов, О.Лазаревський, М.Максимович та інші. Ця проблема не втратила актуальності й для сучасних українських дослідників [9]. Проте розгляд цього питання не є основним завданням в контексті окресленої нами тематики даної статті.

Окрім створених у часи викладацької діяльності у Києво-Могилянській академії латиномовних навчальних курсів філософії (опублікованого українською мовою у 1990 році), поезики, богослов'я, драми «Воскресеніє мертвих», численних проповідей та промов, Георгій Кониський є автором також кількох невеликих за обсягом, але важливих за значенням

історичних праць. Це «Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit, Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące», «Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о Епархиях, в Польше бывших, Благочестивых т.е. Грековосточного исповедания, кои Римлянами обращены на Унию или соединение с Римскою церковью», «Записки о том, что в России до конца XVI столетия не было никакой унии с Римскою Церковью». Було б помилкою вважати, що дослідники життя та творчості Георгія Кониського зовсім оминали увагою ці твори. Зокрема, про цей бік його наукової діяльності згадували М.Буглаков[3,448-490], М.Кашуба[6,52-53], М.Павлович[11,43-44], І.П'ятницький[10,365-366], В.Теплова[13]. На жаль, вони торкалися цього питання лише оглядово і побіжно.

Історія України та Білорусі цікавила Георгія Кониського не стільки як історика-теоретика, а переважно в контексті практичного застосування зібраних, систематизованих і проаналізованих історичних джерел та юридичних документів. Вони були необхідними для відстоювання прав православного населення українських земель у складі Речі Посполитої. Таким чином, особливістю історичних праць Кониського була їхня ґрунтовна документальна основа.

Виходячи з цих позицій, Георгій Кониський докладав значних зусиль для пошуку документів, котрі могли підтвердити давні права православних у Речі Посполитій. Він звертався по допомогу до інших православних ієрархів, Синоду, Колегії іноземних справ. Зокрема, після одного з подібних звернень ще на початку своєї пастирської діяльності – в 1757 році, білоруському преосвященному було передано одинадцять документів на володіння Могильовською катедрою, котрі були знайдені в архіві князя О.Меньшикова, що зберігався в фондах Колегії іноземних справ[13].

Особливо активізувались пошуки Кониським різноманітних стародавніх документів на користь православних напередодні сейму 1766 року. До наших часів зберігся лист Георгія Кониського з Варшави до київського митрополита Арсенія Могиланського від 5 лютого 1766 року[1,149-150], де містилось прохання про пошук у київських архівах документів стосовно вільного сповідування православної віри у Речі Посполитій – королівських привілеїв, виписок із міських книг тощо. Одночасно Кониським були відправлені листи й до архимандритів Києво-Печерського і Братського монастирів та до ігумена Видубецького монастиря[1,151]. Отже, можна дійти висновку про те, що з подібним проханням він звертався й до них. 27 лютого цього ж року єпископ пише лист до членів Могильовської духовної консисторії, в котрому висловлює своє бажання отримати від них старі привілеї та документи на могильовські церкви[3,179].

Першим вагомим доробком на історичній ниві стала для Кониського книга «Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit, Religii Greckiey Orientalney wyznawcom służące» («Права і вольності жителів грецького віросповідання у Польщі та Литві»)[16]. Вона була результатом нелегкої та копіткої праці щодо збору, вивчення та впорядкування давніх документів, котрі зберігались в українських та білоруських монастирях.

Згадана праця Георгія Кониського – це збірник з 94-х різноманітних історико-юридичних актів, виданих у різні часи польським урядом, котрі слугували підтвердженням давніх прав і вольностей православного населення українських і білоруських земель з часів їх входження до складу Речі Посполитої. Як відзначив архієпископ Чернігівський

Філарет Гумільовський, «Кониський базував свій осуд фанатизму не лише на думках віри та ході історії, а й на державних постановах самої Польщі»[15,79].

До складу збірника увійшли сеймові конституції, королівські та князівські привілеї, історичні хроніки тощо. Розпочинається він із Договору польського короля Казимира Великого 1340 р. з мешканцями Львова щодо підтвердження непорушності їх віри та обрядів[16,1], а закінчується початком XVIII ст. Особливу цікавість викликає те, що серед інших правових документів упорядник увів до складу збірника Гадяцький трактат 1658 р., який у тексті помічено його особистою правкою.

На віднайденому автором даної статті примірнику цієї роботи не зазначено місце видання, а лише рік її виходу – 1767 р. Можна припустити, що оскільки в цей час (від одинадцятого липня 1765 р. – до кінця березня 1768 р.) єпископ Могильовський постійно знаходився у Варшаві, то, найпевніше, вона була надрукована саме там. На Варшаву, як місце видання даного збірника, вказує у передмові до зібрання творів Георгія Кониського його перший біограф І.І.Григорович[7,LXIV] і сам Кониський у одній з його наступних історичних праць[8,210].

Поява праці Кониського мала велике практичне значення. Систематизовані й прокоментовані вченим документи стали незамінним юридичним довідником при вирішенні спірних питань між православними та греко-католиками після створення змішаного суду (*judicium mixtum*)[3,215;11,66]. Видання Георгія Кониського використовували як джерело Микола Бантиш-Каменський у своєму дослідженні «Историческое известие о возникшей в Польше Унии»[2,405] та Михайло Грушевський при написанні своєї «Історії України-Руси»[4,262]. Неабияку значущість цієї праці було визнано і Синодом. Після ознайомлення з її змістом було вирішено зберігати її в Канцелярії Синоду для різноманітних довідок. А оскільки вона була написана в основному польською мовою і частково латиною, то для більш зручного користування її було вирішено перекласти російською[3,215]. Переклад було здійснено синодальним перекладачем Лукою Січкарьовим, ймовірно, для внутрішнього користування. Наразі, до сьогоднішнього дня ніяких згадок про видання цього твору російською мовою не виявилося. Загалом, характеризуючи дану працю Георгія Кониського, можна з впевненістю сказати, що з точки зору інформативності викладеного матеріалу вона залишається не менш цінною і для сучасних дослідників церкви в Україні.

«Историческое известие о епархии Могилевской, в Белой России состоящей, и о Епархиях, в Польше бывших, Благочестивых т. е. Грековосточного исповедания, кои Римлянами обращены на Унию или соединение с Римскою церковию» – це історична праця вченого. Цей твір було вперше видано 1776 р. колишнім учнем Кониського В.Рубаном у часописі «Любопытный месяцеслов». «Історична збірка» також увійшла до складу збірника промов, проповідей, віршів та листів Георгія Кониського виданого І.Григоровичем[8,197217]. Це, хоча й невелике за обсягом, але створене на основі широкого кола різноманітних джерел дослідження, стало першою спробою викладу історії українських та білоруських («западнорусских») православних єпархій від їх виникнення до сучасності. Саме воно поклало початок систематичному вивченню історії Православної церкви на білорусько-литовських землях[13]. Крім того, в кінці твору автор подає стислу біографічну інформацію про всіх

очільників Могильовської єпархії – «Каталог православних епископов Могилевских».

У цьому творі автор описує відомі йому історичні факти щодо Володимирської, Луцької, Полоцької, Львівської, Перемишльської, Холмської, Пінської, Київської та Могильовської єпархій – всіх, що входили до складу Речі Посполитої до поділу 1772 року. Кониський наголошує, що всі названі вище єпархії від часу їх виникнення були православними. Можливо, проведення цього дослідження незабаром після поділу (приблизна дата написання – 1774 р.) мало в деякій мірі виправдати й підготувати ґрунт для подальшого поступового навернення (чи як вважали православні, повернення до благочестивої віри) греко-католиків у православ'я. Але, як відомо, відразу після 1772 року російський царат намагався дещо прислати стурбованість поляків подальшою долею своєї країни й тому жорстка політика щодо уніатів була відкладена на більш пізній період.

Свою працю Кониський будує на основі інформації з стародавніх джерел, таких як «Повість минулих літ», «Печерський Патерик»; історичних праць сучасників росіян – «Истории России» Ф.Еміна, «Истории России» М.Щербатова та зарубіжних авторів – «Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198» Ц.Баронія, «Sowita wina» Й.Рутського, та інших. Як джерело документів, котрі можуть проілюструвати деякі положення свого твору, Кониський вказує на свою попередню працю – «Права і вольності» [8,210]. Вчений не тільки посилається на сучасних істориків, а й вказує на допущені в їхніх працях певні помилки. Наприклад, на неточність стосовно міста Володимира в «Истории» Еміна [8,202].

Свою «Історичну звістку» Кониський починає з огляду вищеназваних єпархій, описуючи подробиці того, як і за яких єпископів ці православні в минулому єпархії прийняли уніатську віру. Водночас він надає основні відомості про міста-центри єпархій. Далі автор детально подає історію Уніатської церкви, починаючи з передумов виникнення унії, поїздки Іпатія Потія та Кирила Терлецького до папи Климента VIII. Крім цього, Кониський докладно описує перебіг двох протиборчих соборів 1596 року у Бресті Литовському. Змальовує процес поступового занепаду православ'я на території Речі Посполитої в умовах політики постійного тиску з боку затятого ворога православних короля Сигізмунда III й за відсутності достатньої кількості православних єпископів.

У наступних розділах Георгій Кониський висвітлює окремі аспекти протистояння православ'я та унії, зокрема як Єрусалимський патріарх Феофан, на прохання гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, без дозволу короля висвятив кількох православних ієрархів для керівництва єпархіями, фактично вже очолюваними на той час уніатами. При цьому Кониський – з огляду на реакцію короля Сигізмунда III – нарікає на те, що новопоставлені єпископи могли управляти єпархіями тільки таємно, під загрозою смертної кари.

Певне полегшення православним на теренах Речі Посполитої настає після смерті Сигізмунда III. В умовах постійних військових подій і, відповідно, перманентної потреби у допомозі козацького війська, поляки пішли на певні поступки. Зокрема, за правління Владислава IV було укладено «пункти примирення», за якими дано дозвіл на існування у країні двох митрополитів – уніатського та православного, а також кількох православних єпархій. Саме тоді й було створено Могильовську єпархію, котра

до того часу була частиною Полоцької. Але, за словами Кониського, по завершенні військових подій багато обіцянок, даних поляками, залишались лише на папері. Та й нові православні єпископи, так і не отримавши в своє володіння найкращих монастирів та церков у наданих їм єпархіях, майже всі поступово перейшли в унію.

Врешті решт, робить підсумок Кониський, єдиною православною єпархією у складі Речі Посполитої залишилась Могильовська, причому в обмеженому складі – лише третини від початкової кількості парафій.

Третя історична праця вченого – «Записки о том, что в России до конца XVI столетия не было никакой унии с Римской Церковью», над якою він почав працювати, очевидно, лише на початку 90-х років, залишилась незакінченою. Власне, це були зібрані й систематизовані історичні матеріали, котрі Кониський збирався перетворити на повноцінний історико-полемічний трактат. Однак «Запискам» судилося побачити світ лише у 1847 році [5, 5-30]. Як зазначається у передмові до видання одним з наступників Георгія Кониського – єпископом Анатолієм Мартиновським – ці матеріали було знайдено у бібліотеці Могильовської семінарії переплетеними серед сторінок «Прав та вольностей». Рукопис написаний польською й латиною, тому було зроблено його російський переклад, додано кілька коментарів і передано для використання або публікації архимандриту Макарію Булгакову.

Основною метою написання цієї праці було бажання архієпископа переконати читачів у хибності розповсюдженій в Європі теорії про те, що унія двох християнських конфесій існувала на східнослов'янських землях задовго до 1596 року. Джерелом подібних поглядів стало послання київського митрополита Мисаїла (Пструча) до папи Сикста IV у березні 1476 року. У ньому містилась скарга на католиків за утиски православних й прохання захистити прибічників грецької віри у Київській митрополії від польського гніту згідно рішень Флорентійського собору. На це папа відповів буллою, у котрій засвідчив рівноправність східного та латинського обрядів [14, 47-49].

Отож, спираючись на факт існування цього послання, греко-католицький митрополит Іпатій Потій зробив у 1605 році заяву стосовно того, що унія існувала в Литовсько-Руській державі ще задовго до 1596 року [13; 14, 48]. З тих пір ця теорія стала надзвичайно популярною серед прибічників унії. Відповідно, Григорій Кониський, як православний архієпископ, котрий до того ж володів неабияким письменницьким хистом, висловив щодо цього свою точку зору, доклавши зусиль для спростування подібних тверджень.

Як і попередні історичні дослідження, Кониський розпочав роботу зі збору необхідних книг та документів для обстоювання своїх поглядів. Він знову звертається за допомогою до своїх колег – православних ієрархів. Зокрема, у цьому зв'язку вчений вів листування з переяславським єпископом Віктором Садковським. У листі-відповіді, датованому 1792-м роком, той писав, що докладав зусиль до пошуку книг, котрі прохав зібрати Кониський. Декілька з них єпископові вдалося знайти, зокрема він вказав назву однієї з них – «Obiasnienie do Artykulu o Nieunitach» [11, 44].

Отже, і в цій історичній праці Георгій Кониський залишився вірним своїм принципам проводити дослідження на основі широкої джерельної бази, застосовуючи інформацію, знайдену як у вітчизняних, так і у зарубіжних авторів. «Історія Польщі» Яна Длугоша (*Jan Długosz. Historia Polonicae*), «Хроніка Польська» Мартина Бельського (*Marcin Bielski*).

Kronika polska), твори Мартина Кромера (*Marcin Kromer*), «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі» Мацея Стрийковського (*Maciej Strzykowski. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej*), твір Петра Скарги «Про урядження та єдність Божої Церкви під одним пастирем» (*Petrus Skarga. O rządzie i jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem*) – це неповний перелік авторів, працями котрих користувався Кониський, готуючись до написання «Записок». Всього у тексті при викладі матеріалу зустрічаються посилання на майже тридцять різноманітних джерел – листування та укази польських королів, літописи, твори полемістів та істориків, тощо.

«Записки» розділені автором на дві частини. Як стверджується у передмові до друкованого видання, «перша і друга частина Записок викладені так фундаментально, що нема потреби кому-небудь писати окремих твір проти єзуїтської вигадки про Унію Російську».

У першій частині автор виділив дев'ятнадцять різноманітних історичних подій, котрими маніпулювали католики, описуючи своє бачення витоків та процесу розповсюдження християнства на Русі. За допомогою цих фактів вони намагалися аргументувати існування унії на східнослов'янських землях до 1596 року. Подаючи ці судження, Кониський наводить власні контраргументи (інколи навіть декілька), користуючись переважно інформацією, взятою з творів вищеназваних польських авторів.

Наведемо для прикладу один з подібних історичних фактів: «Два Митрополита Київські, Кирило і Максим, прислані були Царгородським Патріархом Векком, а Векк був в Унії і міцно її захищав»[5,9]. Тобто, автори цього висловлювання вважали, що таким чином ці митрополити також були уніатами й мали розповсюджувати унію. На що Кониський, базуючись на документах, відповідав, що цих митрополитів висвятив зовсім не Векк. Й що сам Векк прийняв унію не добровільно й тому не міг бути її щирим прибічником.

У другій частині автор виділяє чотири ключові періоди в процесі появи і розвитку християнської релігії на Русі і послідовно доводить, що в жодному з них унії на описуваних землях не існувало.

Перший ключовий момент, який виділив Кониський, це прийняття Руссю хрещення. Він зауважує, що Русь прийняла християнство від Царгородського патріарха вже тоді, коли почався розподіл між Східною і Західною церквами. Робить висновок, що за таких умов унії на той час існувати не могло і доводить це на основі цитат з польських хронік.

Іншою важливою датою, яка, за Григорієм Кониським, вказує на те, коли на Русі могла з'явитися унія двох конфесій, є 1340 рік – приєднання значної частини руської території до Польської Корони. Кониський заявляє, що Русь при цьому залишалась вірною грецькому обряду і залишалась православною. Він аргументує свою точку зору, наводячи свідчення Длугоша, Кромера, Стрийковського та інших польських авторів. При цьому вчений, вірний своїм науковим принципам, не забуває підтверджувати інформацію істориків документально – наводить дані з королівських грамот та слова Гадяцької Комісії: «Віра грецька стародавня, як така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, щоб залишалася при своїх перевагах та вільнім уживанні»[5,19].

Прийняття київським митрополитом Ісидором унії на Флорентійському соборі у 1439 році втретє склало можливості для її поширення. Але, як

зауважує автор, після повернення до Москви Ісидора було схоплено й кинуто до в'язниці. Від каяття й відречення від унії Ісидор відмовився, втік до Риму й «більше не проповідував унії греків з римлянами»[5,24].

По-четверте, пише Кониський, після вигнання Ісидора на Русі унії не залишилось. Докази цьому він знаходить у листі польського короля Казимира від 1451 року: «Ще є в нас дуже просторі країни Русі, котрі хоча й сповідують Християнську Віру, але втягнуті у Грецьку секту, тримаються обрядів Грецьких і впродовж всього часу їх відходу й віддалення від Латинської церкви, ніяк не полишають своїх бридких звичаїв, хоча проти того на багатьох соборах було докладено багато зусиль»[5,24]. Подібним чином він наводить свідчення італійського церковного історика XVI - XVII століть Баронія.

Як підсумовує автор, Русь не мала єдності (унії) з Римською Церквою впродовж жодного з чотирьох описаних вище періодів. І наостанок наводить висловлювання щодо цього кількох католицьких авторів, зокрема Петра Скарги: «До тебе, народ Руський, звертаю своє слово, бо хоча ти й був близько п'яти сотень літ в тому відступництві при гордих Греках...»[5,27], а також різноманітні власні спостереження.

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що історичні праці Георгія Кониського – одна з найважливіших і найяскравіших граней його різнобічної творчої діяльності. В них гармонійно поєдналися скрупульозність науковця і його покликання, як достойного архіпастиря, обґрунтувати і відстояти перед урядом Речі Посполитої давні права своїх підопічних вірян – православних Білорусі та України. Цінність цих праць посилюється надзвичайною інформативністю та розлогістю джерельної бази, сформованої автором внаслідок тривалої і копіткої роботи зі збору та систематизації важливих архівних документів, та їх широким практичним використанням. Повернені з незаслуженого небуття церковно-історичні дослідження Георгія Кониського доводять те, що він був одним із найвишачнішим вченим тогочасної доби.

Література

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1864. – Ч.1., – Т.II. – 684с.
2. Бантыш-Каменский Н.Н. Историческое известие о возникшей в Польше Унии. – М., 1805. – 454с.
3. Буглаков М. Преосвященный Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский. – Минск, 2000. – 656с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ–Відень, 1922. – Т.VIII. – Ч.III. – 288с.
5. Записки преосвященнаго Георгия Конисскаго о том, что в России до конца XVI века не было ни какой унии с Римскою Церковию // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских. – 1847. – №8. – С. 5-30.
6. Кашуба М.В. Георгій Кониський – світогляд та віхи життя. К., 1999. – 228с.
7. Конисский Г. Собрание сочинений. – СПб., 1861. – Ч.1. – 292с.
8. Конисский Г. Собрание сочинений. – СПб., 1861. – Ч.2. – 276с.
9. Лукашова С. «История Русов» в современных украинских исследованиях // Белоруссия и Украина: история и культура: ежегодник –2004. – М., 2005. – С.398-412.
10. Могилевская епархия. Историко-статистическое описание. – Могилев, 1908, – Т.1. – 410с.

11.Павлович М. Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский // Христианское чтение. – 1873. – Ч.1. – С.3-46.

12.Сребницкий И.А. К биографии Георгия Конисаго // Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине. – К., 1896. – Т.1. – С.41-77.

13.Теплова В.А. Церковная история Беларуси в трудах отечественных историков XIX - начала XX века // [http: // www.sobor.by/teplova.htm](http://www.sobor.by/teplova.htm)

14.Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 1. Середина XV – кінець XVI століття. – К., 1994. – 256с.

15.Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 1720 – 1858. – СПб., 1861. – 212с.

16.Prawa y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit, Religii Greckiej Orientalney yznawcom służące. – 1767. – 78с.

Фощан Я.И. История православия в научных трудах Георгия Конисского: синтез теории и церковной практики

Рассматриваются основные церковно-исторические труды архиепископа Георгия Конисского. Анализируются особенности его научных исследований как ученого и религиозного деятеля – фундаментальная документальная основа, направление на широкое практическое применение. Дана оценка его научной работы в процессе решения межконфессиональных споров в Речи Посполитой второй половины XVIII ст.

Ключевые слова: Православная церковь, уния, межконфессиональные конфликты, Украина, Беларусь, Речь Посполитая.

Foshchan, Ya.I. Orthodox History in the Scientific Works of Heorhiy Konysky: a synthesis of theory and ecclesiastics

The article covers the key ecclesiastic and historical works of Archbishop Heorhiy Konysky. It analyzes his scientific and religious research activities which had large fundamental basis and wide practical implications. The work provides evaluation of Konysky's scientific studies during inter-faith settlements process in Polish-Lithuanian Commonwealth in the latter half of the eighteenth century.

Key words: Orthodox Church, union, inter-faith conflicts, Ukraine, Belarus, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Більше краси, ніж туги: романтизм у житті і творчості Лесі Українки

Розширено уявлення про філософські акценти в творчості Лесі Українки, розглянуто соціально-часові умови, в яких формувалися соціальні складові особистості та світогляд майбутньої найвизначнішої жінки України, проаналізовано вплив ідей романтизму на філософський дискурс поетеси.

Ключові слова: романтизм, творчість, особистість.

Ідея написання цієї публікації виникла у авторки після осмислення ґрунтовної праці Оксани Забужко «Notre Dame de Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» [3]. Справа в тім, що з 1991 року творчість наших видатних письменників-поетів-публіцистів починають досліджувати з нових методологічних позицій не лише літературознавці, історики, а й філософи. Ці зрушення стали поштовхом до популяризації та поширення серед сучасної молоді старих-нових-призабутих ідей українських інтелектуалів XIX-XX століття.

Зважаючи на це, в даній публікації ставимо за мету розширити уявлення про філософські акценти у творчості Лесі Українки загалом та зосередитися на її романтичних ідеях зокрема. Оскільки філософія життя і філософія творчості митця є взаємообумовленими, ставимо перед собою такі завдання. По-перше, дослідити соціально-часові умови, в яких відбувалося формування світогляду та особистісна соціалізація майбутньої найвизначнішої жінки України. По-друге, визначити риси характеру Лесі Українки та її підхід до своєї праці, спробувати виокремити той інтелектуальний і духовний скарб, яким вона володіла. По-третє, проаналізувати вплив ідей романтизму на філософський дискурс Лесі Українки.

Розповідь про Лесю Українку, її творчість, варто розпочати із зазначення років життя та головних досягнень: геніальна українська поетеса, публіцист, літературний критик, перекладачка, громадська діячка Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) (1871-1913). Такі загальновідомі дані доповнюються завдяки працям як наших сучасників, так і надрукованим сьогодні спогадам сучасників Лесі Українки, в яких вона постає перед нами ще й як інтелектуалка, науковець, «аристократка і єретичка, спадкоємиця древнього лицарського роду і продовжувачка гностичної традиції» [3].

...Вона була благородною, мужньою, люблячою, які рідко трапляються в житті. «Серце в неї було надзвичайно любляче, ніжне, вразливе. Жадної грубости, жадного прикрого слова не перетравлювала вона; щиро добра, глибоко ніжна людина, вона рада була поступитися всім для другого», – згадувала близька подруга Лесі Українки Людмила Старицька-

Черняхівська[6,755]. «Неземна хрупка істота, некрасива, але на диво чарівна, з глибокими, наче море, очима і прелгідною хворою ухмилкою», – такою Лесею Українку бачив актор І.Сагатовський[Цит. за: 3,317].

Народилася в сім'ї українських інтелектуалів, довкола якої ідейно і організаційно центрувався весь український антиколоніальний опір. Батько, Петро Антонович Косач, був людиною «тихої вдачі» та «міцних переконань» (за спогадами Софії Русової), прямолінійним, шляхетним і добрим у ставленні до людей. Дворянин, «действительный статский советник», після закінчення юридичного факультету Київського університету ім. Святого Володимира та захисту дисертації на звання «кандидата законодавства» служив головою мирових посередників у м. Новограді-Волинському. Під час навчання в університеті він близько зійшовся з М.Лисенком, М.Драгомановим, М.Старицьким та іншими політичними та громадськими діячами, письменниками та вченими. Все життя мав активну громадську позицію – брав участь у похованні Тараса Шевченка, активно співпрацював зі Старою Громадою, підтримував українську літературу й культуру і матеріально, і роботою. Залишив по собі добру пам'ять: доброчинствував недемонстративно – «не словом, а ділом» (наприклад, завдяки йому «за сорок років з Колодязного пішло лише два хлопці в солдати»)[Цит. за: 3,132].

Як зазначала Ольга Косач-Кривинюк, сестра Лесі Українки: «Зо всіх нас шістьох дітей Леся найбільше була подібна до батька і вродою і вдачею. <...> в Лесі такі самі риси обличчя, барва очей і волосся, як у батька, так само середній зріст, така ж постать, така сама тендітність. Вдачею ж вони обоє однаково були лагідні та добрі безмежно, однаково обоє були здатні скипіти страшенно, коли їх дійняти чимсь особливо для них дошкульним. Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі. Обоє були бездоганно принципові люди <...> однаково делікатні у відносинах з людьми, намагаючись нікого собою не затрудняти, не клопотати, не намагати»[5,884].

Мати, Ольга Петрівна Драгоманова-Косач, в літературі Олена Пчілка – громадська та культурна діячка, жінка-університет, жінка-епоха, перша українська жінка-видавець – часопису «Рідний край» у 1906-1916 рр., перший український «парламентар» – у складі делегації громадівців у січні 1905 р. їздила до Петербурга на переговори з прем'єр-міністром С.Вітте про скасування Емського указу, мати українського націоналізму, перша українська жінка-академік – член-кореспондент УАН з 1924 року, людина багатогранна, невсипуща і всуціль успішна. Закінчила Київський зразковий пансіон пані Нельговської для благородних дівочь, блискуче володіла французькою та німецькою мовами, добре знала зарубіжну й російську літературу, музикувала. Маючи широкий світогляд і ґрунтовну освіту, Олена Пчілка зажила слави і в історії української журналістики, зокрема як мистецтвознавець, критик та популяризатор українського мистецтва. Її діяльність як фольклориста й етнографа є ще одним проявом самобутнього таланту. Необхідно відзначити і педагогічний хист Ольги Петрівни – вміння організувати та успішно здійснити навчання власних дітей вдома, розробивши власну методику викладання. І Леся, і старший син Михайло говорили добірною українською мовою, були цілком свідомими і запеклими патріотами.

Головні ж «університети» Леся Українка проходила у дядька – Михайла Петровича Драгоманова, йому завдячувала своєю «широкою європейською освітою» і з найбільшою втіхою згадувала про той рік, який прожила в Болгарії у Драгоманових, де кожен день був позначений дядьковою присутністю, широтою його мислі, його душевним теплом та мудрістю. Ще у п'ятирічному віці почула від нього пораду стосовно того, що необхідно вивчати різні мови і все життя її виконувала. За спогадами Л.Старицької-Черняхівської, Леся Українка «була надзвичайно здатна до мов; вона володіла німецькою, французькою, італійською і англійською мовами. Вона могла писати не тільки прозу, а й вірші на всіх сих мовах»[7,751]. Навіть перекладала власні твори (німецькою – вірш «To be or not to be?», російською – драму «Блакитна троянда»), – а це вже абсолютний максимум письменницької інтимності в стосунку до будь-якої мови. Крім європейських мов знала латину та грецьку, шкодуючи, що недосконало знає давньоєврейську.

Про вік особистісної соціалізації Лесі Українки необхідно говорити лише в просторово-часовому контексті, «оживлюючи» його «палким та хаотичним» роєм голосів, суперечок, гурткових дебатов 1880-1890-х, що значною мірою й склали її «університети». В цей час київське українське життя проходило по різних гуртках, які так чи інакше провадили свою діяльність. Українські громади склалися з людей, що вірили і по змозі працювали для відродження української нації. Політичного світогляду від членів не вимагалось, зате твердо вимагався етичний ценз.

Одним з продуктивніших гуртків був гурток, що звався «Література». У хаті Миколи Віталійовича Лисенка, славетного українського композитора, щосуботи збиралися старі й молоді письменники, які бралися до літературної праці. Серцем гуртка були М.Лисенко, О.Косач та М.Старицький. Налігали до цього гуртка О.Кониський, К.Михальчук, М.Ковалевський, Леся Українка та Михайло Косач, Л.Старицька, М.Славинський, М.Грушевський, Б.Боровик, Є.Тимченко, І.Стешенко, О.Черняхівський і багато інших.

Літературне коло мало завдання збагатити рідну літературу перекладами зі світової літератури. Володимир Самійленко перекладав Данте, Мольєра й Беранже, Леся Українка – Гейне, Олександр Черняхівський – «Розбійників» Шиллера і «Подорож на Гарц» Гейне, Євген Тимченко – «Калевалу» (фінський епос).

На літературних засіданнях читалися не тільки переклади, а й власні твори. «Читалися твори, спільно обмірковувалися і щодо змісту, і щодо мови, а коли справи було покінчено, – починались мрії, сі мрії все спілились біля осередку: рідна преса, рідна школа, рідне життя. Закладались програми нових праць. І здавались сі мрії такими хорошими й такими недосяжними»[7,747].

Говорячи про поетичну та літературно-публіцистичну творчість Лесі Українки, слід сказати про вплив на неї романтизму. Дозволимо собі невеликий відступ, зупинившись на характеристиці останнього. Романтизм із його культом ідеалу, протиставленого реальності – остання велика культурна епоха в історії Європи, що охопила літературу, музику, філософію та науку, остання «релігійна течія в мистецтві». Він розпочався на схилі XVIII століття у Німеччині як реакція на односторонній культ

розуму епохи просвітництва і тривав до середини ХІХ століття. Після холодної розсудливості у філософії І.Канта з'явилися нові орієнтири: творчість, духовність, ірраціоналізм, почуття, фантазія, переживання, туга, несвідоме, містичне.

Романтики вважали, що у стані творчого натхнення відбувається стирання меж між сном і дійсністю. Молодий геній Фрідріх фон Харденберг (1772 – 1801), більш відомий як Новаліс, сказав: «Світ стає сном, а сон стає дійсністю». Він написав роман із часів середньовіччя «Генріх фон Офтердінген», так і не завершивши його, однак твір завоював визнання. У романі розповідається про пошуки молодого Генріха «блакитної квітки», яка приснилася йому одного разу й за якою він із того часу невимовно тужить. Ця туга за чимось далеким і недосяжним була типовою для романтиків. Вони тужили за минулими епохами, їх тягнуло до віддалених культур, до країн Сходу, їхньої містики, їх вабила ніч, тьмяність світу, старожитні руїни та надприродні явища. Романтики прагнули до створення нових міфів, що мали розгортатися з «потаємних глибин духу» (Ф.Шлегель).

Лесі Українці такі західноєвропейські міфи давали унікальну можливість вивести на світло свідомості те, що в українській культурі, з усіма її відхиленнями від традицій, порушеною структурою й логікою історичного розвитку, приречене було лишатись «недоговореним» і переважно інтуїтивним. Адже сюжети своїх творів вона брала здебільшого з життя давніх євреїв, вавилонян, греків, римлян, іспанців, французів ХVІІІ ст. Заглиблення в іншу епоху дозволяло їй відійти від деталей сучасного побуту й зосередитися на психологічній боротьбі своїх героїв, висвітлюючи тим нагальні проблеми українського суспільства своєї доби.

Фахові консультації й відповідну наукову літературу Леся Українка часто одержувала від відомого сходознавця Агатангела Кримського. Готуючись написати драми «В катакомбах» і «Адвокат Мартіан», вона зверталася до нього з проханням літератури про християнське підпілля, про розвиток влади митрополитів під час їхнього переслідування. Після знайомства з дисертацією Гідулякова «Развитие власти митрополитов в первые три века христианства», Леся Українка просить оригінальні документи. Отримавши дисертацію Олара «Переслідування християн Римською імперією», написану французькою, замовляє ще ряд книжок. А.Кримський захоплено зазначав, що «цілу бібліотеку послав. Вона всі ці книжки уважно перечитала. Якби який-небудь приват-доцент стільки прочитав, скільки вона! А вона стільки працювала лише для того, щоб написати дві коротенькі одноактові драми. Без перебільшення можу сказати, що Леся Українка була справжнім ученим, дослідником» – писав у «Спогадах...» А.Кримський[6,689].

Темі раннього християнства Леся Українка присвячує шість драм: «Одержима», «Руфін і Прісцилла», «В катакомбах», «Йоганна, жінка Хусова», «Адвокат Мартіан», «На полі крові». Фахова література їй була потрібна для того, щоб розібратися з темою, обґрунтувати й справдити свої світоглядні інтуїції. Вона описує А. Кримському з приводу «Катакомб»: «студії потвердили мені тільки те, що я давно думкою почувала, тільки не могла фактами доказати»[9,154].

Серед улюблених поетів Лесі Українки, що мали значний вплив на її творчість, був німецький романтик Генріх Гейне. Правдивою він вважав не історію церкви, а історію первісної, «індусько-гностичної» (на противагу пізнішій, «юдейсько-деїстичній») «ідеї християнства»: «Як ця ідея складалась історично і оприсутнювалася в світі явищ, можна бачити вже в перші віки нашої ери, особливо якщо без упереджень вивчити історію маніхейан та гностиків. Попри те, що перших оголошено єретиками, а других ославлено, і тих, і других проклято церквою, сліди їхнього впливу на це вчення збереглися, з їхньої символіки розвинулося католицьке мистецтво, і все життя християнських народів перейняте їх способом думання. <...> Так, це велика, свята, сповнена безмежного блаженства релігія, вона старалася відвоювати для духа безумовне панування на землі, – але ця релігія була надто висока, надто чиста, надто гарна для цієї землі, де її ідею можна було проголосити хіба в теорії, але ніяк не втілити на практиці. Спроба втілити цю ідею породила в історії незліченне багатство щонайпрекрасніших явищ, і довго ще поети всіх часів будуть співати й славити її» [Цит. за: 3,287-288].

І дійсно, поет Г.Гейне, провансальські трубадури, німецькі міннезінгери, лицарі «Круглого столу» – автори романів так званого «Граалєвого циклу» (Кретъен де Труа, Роберт де Борон, Вольфрам фон Ешенбах та інші), Данте співали та славили її, «індо-гностичну» ідею Святого Духа. Тут варто, з нашого погляду, процитувати уривок з «Гірської ідилії» Г.Гейне в перекладі Лесі Українки. На запитання любки милої, чи має він віру правдиву, герой відповідає так: «Ох, дитино, як малим я / ще на лоні неньки був, / Вірив я, що Бог Отець є, / Силу й добрість Бога чув! / <...> Як підріс я, любко мила, / Більше розуму вже мав, / Зрозумів тоді я більше, / В Бога Сина вірять став; / <...> А тепер дійшов до літ я, / І читав, і мандрував, / Я в Святого Духа віру / Ширим серденьком прийняв. / Дух Святий із давніх-давен / Та й тепер вчиня дива, / Він ярмо неволі й замки / Злих тиранів розбива; / Давні смертні рани гоїть, / Відновля людські права, / Поміж людом чесним, добрим, / Рівність, воля настава. / Дух Святий жене темноту / І химери чорні пріч, / Що псують кохання й втіху, / Дращуть нас і день і ніч. / Збройних лицарів багато / Дух Святий собі обрав, – / Щоб його чинили волю, / Душу їм одважну дав. / <...> Ну, поглянь на мене, любко, / Сміло глянь і поцілуй, / Бо Святого Духа лицар, / Сам такий я, – не здивуй!» [11,211].

Лицарському середньовіччю Леся Українка присвячує і власні вірші та поеми: «Роберт Брюс, король шотландський», «Легенди», «Трагедія», «Королівна», «Бранець», «Граф фон Ейнзідель», «Осінина казка», «Ізоolda Білорука», «Віла-посестра». Лицарська література була обов'язковою складовою тодішньої освіти, в опері був у моді Ріхард Вагнер із «Лоєнгріном», «Трістаном і Ізоeldoю», «Парсіфалем», саме тому поетеса пише: «У дитячі любі роки, / Коли так душа бажала / Надзвичайного, дивного, / Я любила вік лицарства ...» [11,53].

Розповідь про романтизм у творчості Лесі Українки не можлива без згадки про «Лісову пісню». Цікаво і незвично трактує О. Забужко цей твір, вважаючи його українською версією легенди про Грааль. Вона пише: «...сам «Грааль» досі залишається одним із найзагадковіших «темних місць» усієї лицарської містики (у Вольфрама це «універсальний принцип», він

же й «найчистіший камінь», таємничо названий *lapsit exillis* – очевидно, аглютиноване «*lapsit ex caelis*», тобто «впавий з небес»: він дарує наближеному вічну молодість і постійне відродження, – звідки й традиційний у лицарській містиці символ Фенікса, який згоряє й відроджується з попелу). Пошук Граалю <...> і був правдивою *духовною місією* «святого лицаря», єдиної надії і «визволителя» поспільства від усякого насильства, нещот і звади...»[3,252-253].

Легенда говорить, що Парсіфаль – удовин син – вирушає в путь, щоб здобути лицарство, зустрічає Короля Рибалок, який пропонує йому притулок на ніч. Уночі Парсіфалю з'являється дівка з Граалем, прикрашеним самоцвітами. Парсіфаль повинен поставити їй запитання, яке й відкриє йому доступ до містичного «універсального принципу». Але він не знає священного пароллю (своїєї істинної місії), безславно провалює діло, а прокинувшись зі сну, виявляє довкола себе пустку, руїну. Згодом, після нещасливих пригод, дізнається «дурний лицар», що він з Граалевого роду, а Король Рибалок – його рідний дядько.

Всі названі події без змін відтворює Леся Українка в «Лісовій пісні». Лукаша, «вдовиного сина», дядько Лев – «Король Рибалок» – приводить у свої лісові володіння. Лукаш, український Парсіфаль, призначений на лицарство, озброєний духовним мечем (сопілкою), котрий так само «...глибоко крає, / розтинає білі груди, серденько виймає!»[11,704], однак не вбиває, а творить, зустрічає діву-Мавку в «самоцвітному» вінку із світляків, що несе «Грааль» – «універсальний принцип», божистий Ерос. Вона інстинктивно відчуває і постійно роздмухує в Лукашеві його «божисту іскру» містичного призначення: «Бач, я тебе за те люблю найбільше, / чого ти сам в собі не розумієш, / хоча душа твоя про те співає / виразно-широ голосом сопілки...»[11,718]. Несвідомий власної «Граалівської породи», «дурний лицар» запитує «А що ж воно таке?», і отримує відповідь: «Воно ще краще, / ніж вся твоя хороша, любя врода, / та висловить його і я не можу...» [там само]. Несучи в собі *гріх незнання*, Лукаш зраджує Мавчине кохання, але Мавка «вчиняє диво» – через певні трансформації допомагає йому (і собі) стати абсолютно вільним і щасливим. «Лукаш починає грати. Спочатку <...> гра його сумна, як зимовий вітер, як жаль про щось загублене і незабутнє, але хутко переможний спів кохання <...> покриває тугу. Як міниться музика, так міниться зима навколо: береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю, тъмняний зимовий день зміняється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя»[11,736].

Народні волинські мелодії до «Лісової пісні» Леся Українка обирала сама. З молодих років вона любила музику і пильно вчилася гри на фортепіано. У вірші «До мого фортепіано» писала: «З тобою звикла я ділитися журбою, / Вповідувать думки веселі і сумні. ...»[11,16]. Романтиків Ф.Шуберта, Ф.Шопена, Р.Шумана, Е.Грига, Л.Бетховена та інших, за свідченням сестри Оксани, грала «для себе» на самоті. Як зазначає О.Забужко, «мистецький хист Лесі Українки був, як то притаманно великим митцям, по-ренесансному «синкретичним» – включав у себе, крім словесного дару, здібності до музики, співу, пластики, малярства, декору,

ба навіть акторської гри! Можна сказати, що цю жінку було «закроєно на генія» [3, 151].

«Інтелект, поетична інтуїція, глибока ніжність жіночої психіки, сильна творча воля, орлиний лет душі, яка уміє відмежовувати себе від життєвої торгівці і без галасу творити собі образ вищої людини, вільної людини, – оте все сплелось в творчості Лесі Українки в одну гармонійну цілісність,» – зазначав М.Євшан [10].

Романтизм – це суб'єктивне мистецтво, у якому дух «переходить із зовнішньої стихії в задумове злиття з собою», ігноруючи все зовнішнє як «неспівмірне» собі. Це піднесення до себе, відчуття і «знання себе в єднанні з собою» і є основним принципом романтичного мистецтва [2, 232]. Називаючи себе неоромантиком, Леся Українка писала в листі до Ольги Кобилянської: «...вірю ж я тільки в одного духа, того, що про нього співав Heine в своїй «Bergidylle» і що йому служили всі найсвітліші душі людські. І з мене тієї віри досить» [8, 324].

Як зазначає О.Забужко, «Українчина «лицарська служба» Святому Духові, глибоко аристократична віра «досконалих» («parfaits») розвинулася зсередини тієї культури, котра сама була генетично лицарською – з культури колишньої козацької шляхти, яка в кінці XIX – на початку XX ст. видала в українській інтелектуальній, політичній і церковній історії свій останній сплеск воістину передсмертної «краси і сили». Саме тодішній широкосяжний рух *повернення сполонізованого і зрусифікованого у XVIII ст. українського нобілітату до «своєї національності», своєрідний вітчизняний модерний аналог аристократичній «контрреформації», і «породив» Лесю Українку (в прямому й переносному значенні слова!); саме його речником і «пророком» вона виступала; саме цій культурі, перед самим «Заходом сонця», встигла дати новий голос – і повноформатний модерний міф» [3, 290].*

Як і романтики, своє життя Леся Українка будувала за законами художнього тексту з ознаками ціннісного максималізму – «усе або нічого», «пан або пропав», «здобути або дома не бути». Відіграла свою роль постійна сумлінна праця над собою. «Життя ламало тільки обстановку навколо мене (ну, і кості мої, як траплялось), а вдача моя, виробившись дуже рано, ніколи не мінялась та вже навряд чи й зміниться. Я людина еластично-уперта (таких багато між жіноцтвом), скептична розумом, фанатична почуттям, до того ж давно засвоїла собі «трагічний світогляд», а він такий добрий для гарту» – писала А.Кримському в 1911 році [9, 371-372].

Леся Українка була переконана, що вирішальною для суспільного розвитку є діяльність сильної особистості, тому близькими для неї є гуманістично-стверджуючі заклики Фрідріха Ніцше, його героїко-романтичні ідеї, спрямовані на возвеличення індивідуального самовладдя. Звідси – прихильність до ніцшеанського «бунту проти мас», безликих і жорстоких, ворожих тому, хто «висувається» за межі дозволеного саме масами. Мабуть, у цьому й слід шукати відповідь на питання про те, чому творчість Лесі Українки, спочатку сприйнята та поцінована її сучасниками так високо, згодом стає недосяжною для розуміння. Адже за радянських часів її думки і почуття, її заклики до свободи і самоповаги, особисте ставлення до життя, близького оточення, до свого народу, не збігалися з державною політикою.

Ще за життя Лесі Українки почалася епоха, яка вже не потребувала генія, а відтак і не вміла його впізнати – епоха панування масової людини, для котрої не існувало духовної ієрархії, а тому не існувало й того, що Т.Карлайл, останній із філософів європейського романтизму, називав «геросархією», «ієрархією рівняння на героя», що має здатність бачити сутність крізь позірності, будучи носієм сакрального послання. Коли Жірондист у «Трьох хвилинах» жахається, почувши від Монтаньяра про страту Лавуазьє («Не вірю! Се неправда! Се занадто / злочин великий – навіть і для вас!»), Монтаньяр відказує: «Хіба ж не все одно, в котору скриню / з кісток та м'яса перейде ідея – / тож їй не першина мінять домівку. / Чи зветься скриня та Лавуазьє, / чи там який Дюпен або Лера?/ Ото, не мав би я чого журитись!»[11,394]. Така універсальна заміненість будь-кого будь-ким, становить одну з фундаментальних характеристик масового суспільства, в якому вже немає місця митцям рівня Лесі Українки. «Але одшумує життя, і прийдуть ті, що відчують всю глибіню її творчості, всю красу її душі»[7,763].

Отже, не претендуючи на повне розкриття означеної теми, і, враховуючи сказане вище, зробимо висновки. По-перше, для розуміння та сприйняття творчості Лесі Українки необхідно чітко уявляти час і рівень розвитку українського суспільства другої половини XIX – початку XX століття. Лише в контексті епохи видається можливим осмислення ідей, що їх висловила Леся Українка. Соціальне середовище, родинне виховання й освіта – це ті умови, в яких формувався світогляд та характер поетеси. По-друге, постать Лесі Українки варто розглядати і з освітньо-виховних позицій, а саме – її характер, прагнення та вміння жити і працювати, отримуючи насолоду від цього, обов'язок, принциповість, інтелект та інші риси вдачі мають стати орієнтиром для молодого покоління. По-третє, філософський дискурс Лесі Українки має яскраво виражену романтично-екзистенціальну спрямованість. Неоромантизм – це відображення краси життя, аніж туги за нездійсненим. Таку аксіому й підтвердила поетка своїм життям і творчістю.

Література

- 1.Бичко А. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 186с.
- 2.Гегель Г.В.Ф. Эстетика в 4-т. – Т. 2. – М.: Изд-во «Искусство», 1969. – 326с.
- 3.Забужко Оксана Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – 2-е вид., виправл. – К: Факт, 2007. – 640с.
- 4.Кармазіна М.С. Леся Українка. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 416с.
- 5.Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1970. – 923с.
- 6.Кримський А. Из споговів щирого друга // Твори: в 5 т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т.2. – С.687-691.
- 7.Старицька-Черняхівська Л.М. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Вступ. стаття, упорядкув. та приміт. Ю.М. Хорунжого. – К.: Наук. думка, 2000. – 848с.

8.Українка Леся. Зібрання творів.: У 12 т. – Т. 11. Листи (1898 – 1902). – К.: Наук. думка, 1978. – 478с.

9.Українка Леся. Зібрання творів.: У 12 т. – Т. 12. Листи (1903 – 1913). – К.: Наук. думка, 1979. – 696с.

10.Українка Леся. Оргія: Драматичні поеми. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 771с.

11.Українка Леся. Усі твори в одному томі / В.Т.Бусел (уклад.), М.І. Литвинець (передм.). – К.; Ірпінь: Перун, 2008. – 1376с.

Халамендик В.Б. Больше красоты, нежели тоски: романтизм в жизни и творчестве Леси Украинки

Расставлены философские акценты в творчестве Леси Украинки, рассмотрены социально-временные условия формирования мировоззрения и социальных составляющих личности выдающейся женщины Украины, проанализировано влияние идей романтизма на философский дискурс поэтессы.

Ключевые слова: романтизм, творчество, личность.

Khalamendyk, V.B. It is more than beauty than melancholy: romanticism in a life and Lesya Ukrayinka's creativity

In the publication representation about philosophical accents in Lesya Ukrayinka's creativity is expanded, social - time conditions in which there was a formation of outlook and formation social making persons of the future most outstanding woman of Ukraine are considered, influence of ideas of romanticism on a philosophical discourse of the poetess is analysed.

Key words: romanticism, creativity, personality.

«Нові кочівники»: туризм як спосіб подолання людиною обмеженості повсякденності

Визначається зміст поняття «повсякденність», аналізується туризм як спосіб подолання граничності повсякденного буття людини. Розглядаються мотиви туристичної активності сучасної людини. Зроблено висновок, що повсякденне буття людини з його повторюваністю і щоденною монотонністю життєвих кроків спонукає людину шукати «виходи невдоволення або втоми» від усталених процедур її життя в туризмі.

Ключові слова: повсякденність, туризм, людина, соціум.

Життя сучасної людини має темп постійного прискорення в просторі, обмеженому рамками повсякденності. Щоденний алгоритм соціальної активності, вивірений до хвилини і не змінний роками, викликає у людини нестримне бажання почати новий етап подій, привнести новизну в рутину індивідуального буття. Але можливість людини завжди лімітовані об'єктивними умовами її життя. Вона «прикута» до свого житла, власності, роботи, певного кола людей, виконуючи певні соціальні ролі. І туризм в цьому аспекті виступає одним із засобів зниження рівня «незадоволеності культурою» (З.Фрейд) і формою активності, що дозволяє урізноманітнити життя людини, внести в нього нові фарби і враження, поповнити на якийсь час групу «нових кочівників» – *туристів*. Певні аспекти соціально-філософського дослідження туризму і осмислення його людського вимірювання є в роботах О.Варипаєва[6], О.Головащенко[1-3], Е.Слободенюк[4-5], М.Шульги[7] та інших. Проте нові реалії посткризового буття людини та її туристичної активності як способу подолання повсякденності в XXI столітті, вимагають аналізу і узагальнення цього феномена, що і є метою даної статті.

Концепт «туризм» має два вектори в семантичному полі – *особистісний* (туристична активність людини) та *інституціональний* (туристична діяльність підприємств, установ, організацій, фірм з організації туристичної активності людини і задоволення її туристичних потреб). Відзначимо, що у 2008 році кількість туристів в світі досягла 924 млн. чоловік (міжнародні прибуття туристів за рік збільшилися на 2%, що складає 16 млн. чол.). У 2006 році міжнародні туристські прибутки склали 733 млрд. дол. США, або 2 млрд. дол. США в день. Туризм як послуга становить близько 35% від експортних послуг в світі і близько 70% – в найменше

розвинених країнах. За прогнозами, до 2020 р. міжнародні туристські прибуття складуть 1,6 млрд., тобто кожен четвертий мешканець планети стане «новим кочівником»[8].

Туризм, як широкомасштабний соціальний феномен сформувався, з нашого погляду, все-таки у XX столітті, оскільки протягом другої половини XIX століття туризм був скоріше модерною практикою організації дозвілля, ніж масовим явищем. Але вже наприкінці XIX століття туризм стрімко крокував світом, впливаючи на суспільство і суспільні відносини. Наприклад, економіст Торстін Веблен у праці «Теорія релаксуючого класу», що вийшла друком у 1899 році в США, відзначав, що туризм вже встиг перетворитися на прояв вишуканого, рафінованого стилю життя. За його словами, у той час чимало людей вдавалося до туристичних подорожей з метою підкреслити власну приналежність до певної суспільної групи. Проте, що туристична подорож розглядається у той час в якості привабливого образу життя, свідчить і художня література, де утверджується своєрідний жанр «подорожі», що неабияк живило інтерес до туризму[9,52].

Умовами туристичної активності людини є наявність у неї вільного часу, вільних коштів, а також світоглядних настанов на мандри, пізнання світу та інші форми поведінки, що реалізуються під час подорожі. Підґрунтям туристичної активності людини є її потреби розширити за допомогою туризму обрії повсякденного буття, реалізувати себе як творчу особистість, досягти вищих щаблів соціально-економічної та духовно-політичної ієрархічної системи суспільства. Туризм сприяє подоланню застарілих світоглядних та життєво-практичних стереотипів, обумовлених повсякденною реальністю та соціальним середовищем життєдіяльності особи. Зазначимо, що буття людини має такі виміри як *культурно-історичний* та *темпорально-повсякденний*. Що ж є характерним для *повсякденного життя людини*? Існують розрізнення у використанні терміну «повсякденності» як наукового поняття. Більшість науковців значення цього поняття пов'язує з предметними обставинами людського буття в особистісній сфері – родина, найближче оточення, буденні події. Так, в «Соціокультурному словнику» А.Ахієзера дається таке тлумачення цього поняття: «Повсякденність – людське життя, що розглянуте з погляду тих функцій і цінностей, які щільно заповнюють життя особи, включаючи працю, побут, відпочинок, пересування і таке інше. Повсякденність постійно відтворюється як могутній пласт відносин, цінностей, як постійна система людських турбот. Це неминуче примушує всі сфери діяльності суспільства, що виходять за рамки повсякденності, наприклад, державність, вписуватися в неї або, навпаки, пригнічувати її в умовах панування авторитарних версій псевдосинкретизму. Одна з форм розколу характеризується різким розведенням повсякденності і вищих цінностей, опосередкованих форм життя. Вся сфера життя повсякденності може бути для неї руйнівною, як і навпаки. Панування в суспільстві пульсації, крайнощів в ухваленні рішень, інверсійної логіки і інверсійних стрибків поступово дезорганізовуватиме повсякденність..... Усі процеси мають тенденцію набувати форми інверсійної істерії. Повсякденність сповнена фантомами, постійним абсурдом, що випливає з системи псевдо..., з монополії на дефіцит. Все це створює психологічно нестерпну ситуацію, що є живильним ґрунтом для зростання

дискомфортного стану. Разом з тим, розвиток утилітаризму, знайомство з життям інших народів підсилює цінність повсякденності, включаючи в неї нові потреби і нові можливості. Повсякденність може виступати як «остання барикада» захисту суспільства від зростання дезорганізації»[10].

Досліджуючи повсякденність, деякі науковці виділяють турботу про себе як сенс і факт очевидності людського існування. Феномен турботи про себе розглядається як рух *розрізнення*, в якому ґрунтується динамічна, процесуальна природа турботи на підставі єдності інтенціонального потоку. Саме турбота людини про себе інтенсифікує соціальні відносини і підкреслює цілісність повсякденності[11]. Турбота про себе, як феномен повсякденності, забезпечує динамічну усталеність існування людини і виступає основою народження нового, що відкриває можливість оновлення життя особи, його становлення як сучасного. Турбота про себе є найважливішим засобом, яким людина відкриває світ, тим самим, заявляє про свою присутність у ньому. При цьому очевидність присутності людини у світі знаходить свій вираз на шляху співбуття – спільній діяльності, використанню інших культурних зразків життєдіяльності, що стали їй відомі завдяки туризму. Людина може реалізувати себе лише тою мірою, якою вона зрікається себе, долає межі повсякденності. Саме у цьому суть «турботи про себе» як феномена повсякденності. Людина, яка подорожує, переборює безглуздість існування і відкриває можливості знаходження нового смислу життєдіяльності.

Криза в повсякденному житті може мати вираз втрати значеннєвих конструкцій індивідуального буття, вичерпності парадигми повсякденності. Криза можлива в структурі соціальної взаємодії повсякденного життя через втрату аксіологічних значень даної сфери реальності. Прикладами кризового стану можуть стати будівництво нового будинку, створення родини, занурення в іншу культуру. Ці варіанти небезпечні через створення або знаходження нового змісту замість відкинутого або втраченого. Для подолання кризового стану повсякденності іноді є достатнім свій власний потенціал, тобто іншими словами, людина може черпати нові змісти в межах власної сфери[12]. Але все частіше людина використовує подорож як можливість подолати кризові явища у власному житті, пережити гіркоту життєвих втрат, звикнути до думки про нову соціальну роль і соціальний статус. Візуальні репрезентації, що навіюють туристичні подорожі, дають людині нову емоційну їжу, примушують її поринати в нові події та пристрасті.

Бажання отримати нові відчуття, випробувати себе в нових соціальних та природних обставинах, що не дає зробити повсякденність, також обумовлює туристичну активність особи. Прагнення до туристичних подорожей має на меті і задоволення туристичного інтересу – отримання безпосередньо самим туристом об'єктивної інформації, певних емоцій (не тільки позитивних, а й за допомогою екстремального туризму – певного рівня негативних), задоволення приватних особистісних потреб. Формування туристичних інтересів людини здійснюється як шляхом соціалізації та передачі соціального досвіду попередніх поколінь, так і шляхом набуття власного туристичного досвіду. Туристичний інтерес містить в собі соціально-типове, індивідуальне та специфічне. Інтереси

як елемент свідомості відображають внутрішню готовність людини до дій по задоволенню її потреб і досягненню цілей засобами туристичної активності.

Кожна людина в своєму житті переживає критичні моменти. Критичний стан буття – той, що торкається найглибших струн буттєвої цілісності людини; спонукає до змін у сутнісних стосунках зі світом – пізнавальному та перетворюючому. Цей стан по суті – «коливання на межі буття», сенс якого – «утриматись на межі попри реальну можливість втратити рівновагу». Складним випробуванням для людини є саме відчуття та переживання межі: між радістю та стражданням, добром і злом, минулим і майбутнім, життям і смертю. Буттєва криза – це є і вияв, прояв, переживання і подолання межі, граничності. В цей період людина використовує туристичні ресурси, щоб мати час та інтелектуальний ресурс для розв'язання проблем власного життя.

Зазначимо вплив на туристичну активність людини колізійно-подієвого аспекту «соціально-історичних координат» життя людини, а саме, таких як драма, обставини, переконання, перспективи, масштаб змін в особистому житті тощо. Оскільки індивідуальному буттю людини властива природна «критичність» як онтологічна ознака і передумова буттєвості, *засобами туризму* відбуватиметься актуалізація індивідуального буття людини як подолання критичних буттєвих станів, що виникатимуть.

Для людського засобу існування вихідними є відношення пізнання і перетворення. Саме в реалізації цих відношень виявляється специфіка власне людського буття. За допомогою здійснення такого роду відношень людина під час туристичних подорожей досягає своє буття як ціле.

Розвиток новітніх технологій зумовив використання сучасною людиною *віртуальних подорожей* в інші соціокультурні та просторово-часові виміри для подолання одноманітності та у зв'язку з відсутністю новизни в повсякденному бутті. Обсяг подорожей зростає у зв'язку з такими їх характеристиками як: доступність (в тому числі і для осіб, що фізично, фінансово або соціально обмежені в здійсненні туристичної активності), безпечність, інтерактивність, необмеженість вибору DESTINACIЙ (місць відвідування) та свобода туристичної творчості під час здійснення віртуальної подорожі.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо наступне. По-перше, повсякденне буття людини з його повторюваністю і щоденною монотонністю життєвих кроків спонукає людину шукати «виходи невдоволення або втоми» від усталених процедур її життя. Туристична активність людини стає невід'ємною складовою її життєдіяльності і обумовлюється цілями, потребами, світоглядними настановами індивіда, а також соціальними нормами та інститутами, що регулюють туристичний простір, який має своїм призначенням створення суспільно затребуваного туристичного продукту, що задовольняє різноманітні потреби та інтереси туристів.

По-друге, до основних способів пізнання і перетворення світу, що були створені людством протягом всієї історії його існування (міф, філософія, релігія, мистецтво, наука, реально-практична діяльність), в останній час приєднався і туризм, як оригінальний спосіб бачення й розуміння

людиною власного буття та шляхів його вдосконалення, також як спосіб подолання обмеженості повсякденності.

По-третє, закономірною є тенденція зростання масштабу туристичної активності сучасної людини, посилення впливу туризму на життєдіяльність індивіда, на реалізацію його творчого потенціалу, на розширення меж індивідуальної свободи, на збільшення кросскультурної складової туристичного досвіду, на зростання його соціальної ефективності, що проявляється у використанні соціальних та індивідуальних засад облаштування в соціокультурних системах, які відвідав індивід під час здійснення туристичних подорожей і тим самим подолав в деякій мірі кризу власного повсякденного життя.

Щодо напрямів подальшого вивчення окресленої проблеми, слухним видається дослідження спільного та відмінного в туристичній активності людини в різноманітних соціокультурних системах.

Література

1. Головащенко О.В. Туризм як форма соціальної активності людини: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис. канд... філос. наук.: 09.00.03 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 18с.

2. Головащенко О.В. Соціально-філософський аналіз туризму та його мотивації // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. Випуск 6. – Запоріжжя: Видавництво ЗДІА, 2001. – С.29-33.

3. Головащенко О.В. Туризм як форма активності сучасної особи // Грані: Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. Випуск 4. – Дніпропетровськ, 2000. – С.41-43.

4. Слободенюк Е.В. Вплив подорожі та туризму на культурний розвиток людини // Мультиверсум: Філософський альманах: Зб. наук. праць / Відп. ред. В.В.Лях. – Вип. 26. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – С.186-193.

5. Слободенюк Е.В. До природи туризму як суспільного феномена // Сучасна гуманітарна культура: науково-методологічні засади: Наукове видання. – К.: Вид-во «КІТЕП», 2000. – С.11-14.

6. Варипаєв О.М. Мандрівництво у східнослов'янській культурі // Автореф. дис....канд. філос. наук: 09.00.04: Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна. – Харків, 2000. – 20с.

7. Шульга М. Освоєння особистістю соціокультурного простору життя через туризм // Соціальний ареал життя особистості. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2005. – С.196-208.

8. Всемирная туристическая организация. Факты // http://www.unwto.org/index_r.php

9. Парфіненко А.Ю. Проблемні та перспективні аспекти туристичного бізнесу: Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (22-23 травня 2008 року). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С.52-58.

10. Ахизер А.С. Социокультурный словарь // http://www.philosophy.ru/edu/-ref/soc/slov_ahiez.html.

11. Худенко А. В. Феномен повсякденного і шляхи відновлення суспільства: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2001. – 20 с.

12. Магомедова А.А. Феномен повседневности: (Социал.-филос. анализ): Автореф. дис... канд. наук: 09.00.11 / С.-Петерб. гос. ун-т. – СПб., 2000. – 20 с.

Сухарева Е.В. «Новые кочевники»: туризм как способ преодоления человеком граничности повседневности

Определяется содержание понятия «повседневность», анализируется туризм как способ преодоления граничности повседневного бытия человека. Рассматриваются мотивы туристической активности современного человека. Делается вывод о том, что повседневное бытие человека с его повторяемостью и ежедневной монотонностью жизненных шагов заставляет человека искать «выходы недовольства или усталости» от устоявшихся процедур его жизни в туризме.

Ключевые слова: повседневность, туризм, человек, социум.

Sukhareva, K.V. The «nev nomends»: the tourism as a way of overcoming borders of daily life of the person

The maintenance of concept «daily occurrence» is defined, the tourism analysis as a way of overcoming borders of daily life of the person is given. Motives of tourist activity of the modern person are considered. The conclusion that daily life of the person with its repeatability and each daily's monotony of vital steps forces the person to search for «discontent or weariness exits» from the settled procedures of his life in tourism becomes.

Key words: daily occurrence, tourism, the person, society.

Паростки європейського протестантизму у Великому князівстві Литовському (XIV – поч. XVI ст.)

Досліджено шляхи та передумови проникнення раннього протестантизму на терени Великого князівства Литовського. Висвітлено полеміку православно-католицького спрямування супроти протестантизму. Доведено, що ранні протестантські рухи посягли на Україні плідні ідеї: звернення до живої мови її народу як мови релігійної освіти, виховання, тлумачення Святого Письма.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Польща, Волинь, православ'я, ранній протестантизм, гусизм, чеські брати, лютеранство.

Занепад Галицько-Волинського князівства призвів до епохальних змін: із цього часу українські землі більше не становитимуть серцевину важливих політичних об'єднань, а доля населення України, за винятком кількох коротких періодів національного самоствердження, вирішуватиметься у Варшаві, Москві чи Відні. З культурної та релігійної точки зору статус України занепадатиме до рівня периферійної провінції, а її еліта асимілюватиметься з культурою, релігією та політичними системами чужоземних володарів. Після смерті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі стали легкою поживою для ворога: майже 80 років титул володаря українських земель належав монголо-татарам. Україна, наче дозрілий плід, чекала наступного завойовника.

Першими, хто скористався цією можливістю, були литовці. Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ (т. зв. Чорна Русь), Північна земля, Волинь, Поділля та Київ входять до складу могутнього Великого князівства Литовського, а Червона Русь у 1340 р. при Казимирі Великому приєднується до Польщі. Таким чином, підпорядкувавши велику частину Білорусії та України (приблизно половину земель Київської Русі), Велике князівство Литовське стало найбільшим у Європі.* Більш тривалий і всеохоплюючий вплив на долю українців справила експансія Польщі, початок якій поклав Казимир Великий (1320-1370), відновивши середньовічну польську монархію. У просуванні на схід короля підтримувало три сили: магнати Південно-Східної Польщі, сподіваючись поширити свої володіння вглиб

* О. Субтельний застерігає від помилкового уявлення стосовно захоплення литовцями українських земель як тотального нашествия лютих орд чужинців. До опису цього цілеспрямованого процесу він застосовує такі слова, як «проникнення», «включення», «приєднання» [18, 98].

білоруських та українських земель; католицька церква, яка прагнула здобути новонавернених; багаті міщани Кракова, бажаючи підпорядкувати собі важливі торгові шляхи в Галичині. Проголосивши себе «щитом християнства», поляки, частково з переконання, а частково з метою заручитися підтримкою папи, зображали своє просування на схід як хрестовий похід проти язичників-литовців і схизматиків-православних українців.*

Навіть розподіл у 1458 р. митрополії всієї Русі і утворення окремої Київської митрополії відбувся з ініціативи польського та литовського урядів. Відтак незадоволення в українських та білоруських землях в цей час церковною залежністю від Москви було викликане, головним чином, політичними причинами. Але не можна не констатувати і незадовільний стан церкви в цих землях як наслідок підпорядкування московським митрополитом. Останні мало турбувалися про ці єпархії і бачили в них лише засіб для розв'язання політичних питань, що виникали перед Константинопольським патріархатом, московською великокнязівською владою і митрополічною кафедрою, а крім цього, розглядали їх як джерело свого матеріального прибутку. В результаті українсько-білоруські єпархії були у занедбаному стані: 1371 р. патріарх Філофей писав митрополиту Олексію: «Почув я, що ти дбаєш не про всіх християн своєї митрополії, але затвердився в одному місці – Москві, а всі інші залишив без пастирського нагляду» [16, додаток 22]; 1378 р. Кипріяні в своєму листі до Сергія Радонезького пише, що на Волині Володимирська єпархія вже не один рік без єпископа [17, додаток 20].

Більшим лихом для волинян було те, що Великі князі Литовські, а згодом польські королі, присвоїли собі «право подавання», тобто роздавання церковних посад. Кандидати на єпископство та архимандритство за гроші отримували від князів і королів «подання» на ці посади. Хто більше платив за «чолобиття» або більше чимось прислужився королю, той і одержував вищу церковну посаду та високий духовний титул. Посади єпископів і архимандритів посідали люди, котрі не тільки не мали духовного покликання, а навіть нехтували традиційним церковним висвяченням. У цій атмосфері розквітала неприхована симонія (торгівля духовними посадами), непотизм (протекція на заміщенні вакансій у церкві), моральна розпуста духовенства від низу до верху, повна недбалість у виконанні пастирських обов'язків. Митрополит Макарій з боєм констатує: «Головні вожді церви, її архіпастирі, утративши свою значимість як пастирі в очах своєї пастви, тільки за іменем і зовнішнім одягом були духовними сановниками. А на – справді вони були світськими панами, жили й поводитися як пани, турбувалися лише про власні маєтки та інтереси, через що вели постійну боротьбу як між собою, так і з своїми мирянами, здобували монастирі, переходили з однієї кафедри на іншу, багатшу й готові були жертвувати всім, навіть вірою» [14, 129]. У XV столітті єзуїт Бенедикт Гербест, описуючи становище «дурної й нужденної Русі», писав: «Так от і від греків, а з ними і від Русі Бог все відібрав. Не мають ані пам'яті, щоб уміти «Отче наш» та «Вірую в Бога», ані розуму, щоб добачити спасенні речі, ані доброї волі, аби добре жити. Щодо тайн, то вони убивають душі малих дітей, не маючи єпископського миропомазання, ані не знають, що

* Для порівняння: на кінець 30-х років XIII ст. за даними літопису у Південно-Західній Русі діяли 5 православних церковно-адміністративних областей – єпархій: Галицька, Володимир-Волинська, Перемишльська, Угрівська (Холмська), Турівська [2, 8].

таке правильне відпущення гріхів. При тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружестві – в явне чужолозтво. Про характер тайни ані не питай їх. Боже, змилуйся над ними і відбери сліпих вождів» [6, 256-257]. Візантійський історик Никифір Григора, характеризуючи світовий стан християнського життя, загальний занепад моральності пояснює відсутністю вчення народу по оселях, у сімейному колі, через священників: «Душі усього християнського світу блукають як по непролазній та безводній пустелі. Безсовісність дійшла до того, що за один обол дають з однієї та другої сторони страшні клятви, які не посміє навіть передати перо письменника. Усе злилося у байдужу масу; люди впали у безтямний стан не стало людини, яка могла б сама вирішити, що корисно і якими ознаками відрізняється благочестя від безчестя» [19, 310].

На теренах Великого князівства Литовського протестантизм почав проникати у 30-х роках XVI ст. До 30-40-х років XVI століття зафіксовано існування інших протестантських осередків, однак конкретних даних стосовно їхнього членства та характеру діяльності не збереглося. І. Власовський зазначає, що: «Ніде в Європі не було стільки протестантських гуртків, як в Польщі» [5, 225]. Польський хроніст реформаційних рухів Анджей Венгерський наводить дані про існування XIV ст. вальденів у Чехії, Моравії, Сілезії, Польщі, згадуючи про викриття інквізицією 1330 року цілої колонії прихильників цього раннього євангельського руху у передмісті Кракова [13, 52]. 1534 року Острозький літописець згадує секту «новокрещенцов, котторіи бул головою Ганусь, кравець, менился кролем изра[їль]ським, а товариш его звался духом святым» [15, 386]. Вже у XV столітті мешканці Західної України були знайомі з працями західноєвропейських реформаторів, що потрапляли сюди через Польщу та Чехію. Наприклад, праці Джона Вікліфа переклав з чеської мови на польську студент Краківського університету гусит Андрій Галка з Добчина [13, 54]. Відомо, зокрема, про громаду анабаптистів, яка у 1536 році існувала у Володимирі-Волинському [9, 85]. Цікавою є інформація одного із польських полемістів, який, перераховуючи багаточисельні секти, які виникли в Литві у 60-ті роки XVI ст., згадав й «антидіафоритів», які відкидали усі церковні ритуали [11, 68].

Відомості про **чеських братів** в Україні неповні. Фактично тут не існувало їхнього церковного центру, а діяли малочисельні групи віруючих. Імпонуючи слухачам суворістю своїх поглядів і братським єднанням у дусі вчення Христового, вони зуміли придбати багатьох послідовників. Після взяття королем Фердинандом повсталі Праги, чеські брати були засуджені в особі найбільш активних своїх представників на вигнання з Чехії. Біля тисячі їх осіло у 1548 році в Польщі, яка, за висловом І. Власовського «нагадувала озеро, до якого вливались численні води, що без помітного відпливу марно вивітрувались» [5, 223]. Тут, завдячуючи своїй досвідченості у пропаганді, наявності готових проповідників, а також «викликаному реформаційному релігійному бродінню» відразу стають на чолі. Гусизм особливо буйно розростається у Великій Польщі. Тут у ряди чеських братів стають відомі феодали: Остророги, Лещинські, Кротовські, Опаленські, Липські, Оржельські та інші. Одночасно чеські брати знаходять собі послідовників і у східних областях держави. В Галичині їх вчення приймають Горайські (давній православний рід). Зустрічаються відомості і про гуситів у колі Яна Спитки з Мельштина, володаря селищ та містечок в Галичині.

За твердженням Б.Н.Лелявського, видно, що: «Апогею своїх успіхів чеські брати досягають у Польщі у 1555 році, коли до них з проханням про унії звертаються представники усіх Реформаційних Церков у Малій Польщі» [11, 361]. Чеські брати заперечували поклоніння святим, мощам, необхідність індульгенції, пишного богослужіння, наполягали на участі всіх віруючих в обряді євхаристії, заперечували станову нерівність, проповідували поділ майна і бідність, наполягали на непротивленню злу і відмові від державної та військової служби, одними з перших проводили богослужіння чеською і польською мовами. Зроблений ними переклад Біблії, (так звана «Кралицька Біблія»), покладена в основу чеської літературної мови. Першим суперінтендантом братства на теренах польсько-литовської держави був Юрій Ізраель, останнім – Ян Амос Коменський (1592-1670 р.р.) – видатний польський педагог, мислитель.

Яскравою постаттю чеського братства є Іван (Ян) Рокита. Отримавши освіту у Германії, Рокита добре знав латинську, німецьку і слов'янську мови, володів мистецтвом оратора і неодноразово приймав участь у різних суперечках стосовно віри. У складі посольського каравану Сигізмунда – Августа до Росії, 1570 року відвідав Москву у якості протестантського пастора для звершення богослуження. 10 травня 1570 року у Москві у царських палатах, в присутності королівських послів та російських бояр та духовництва, відбувся диспут між Іваном Грозним та Яном Рокитою. Іван Грозний дійсно цікавився протестантською догматикою і намагався скласти власне враження про неї. За вказівкою царя пастор Коле письмово виклав Грозному сутність вчення Англіканської церкви, інший полонений священник підготував для Грозного твір, відомий як «Відповідь кокенгаузенського пастора». Історики вказують, що деякі проповідники спонукували царя до прийняття «Аугсбурзького віровизнання», а лютеранин Єлисей Бомелій, охарактеризований Карамзіним як «зłodий, негідник та бродяга», «полюбився царю своїми кознями... аби догоджати нещасній прихильності душі Іоановій», зазедве не відвернув царя від православ'я [10, 358]. Цілком можливим є той факт, що протестанти тішили себе надією навернути царя та його оточення в лютеранство. Іноземні послы неодноразово оповіщали у своїх листах на батьківщину, що Іван IV, можливо, прийме євангеліцьку віру і є «для того усяка надія» [12]. Хоча історії протестантизму в Росії відомі інші випадки ставлення Івана Грозного до євангеліцьких священників: коли у м. Кокенгаузені лютеранський пастор порівняв Лютера з апостолом Павлом, цар вдарив його хлостом по голові; другого пастора, Фому, одногодмця оголошеного єретиком монаха Феодосія Косого, він наказав втопити у Двіні [1, 406].

Оскільки центральним питанням діяльності посольства став релігійний диспут, цар приступив до бесіди з Рокитою, отримавши спочатку усні, а потім детальні письмові відповіді на 10 запитань, що стосувалися основних положень протестантизму – оправдання вірою, значення добрих справ, відношення до Святого Письма та до Переказів, пости, шанування ікон, монашество, шлюб, культ святих тощо. У присутності багаточисельної свити цар гнівно нападав на основні положення лютеранства, задавав каверзні запитання, але пообіцяв Рокиті великі подарунки, якщо той зможе твердити доказами усунути усі сумніви, пояснити заплутане, внести світло у те, що здається темним. Карамзін так описує ці події: «Рокита сидів перед ним на піднесеному місці, застеленому багатими килимами; говорив сміливо, оправдував догмати аугсбурзького сповідання, удостоївся

знаків царської прихильності» [10, 519]. Усна полеміка переросла в обмін листами. Отримавши виклад промови Рокити на папері, Іван Грозний написав спростування під заголовком «Відповідь государя», датоване 18 червнем 1570 року. Називаючи Лютера людиною «свирепою», люто змінивши вчення Христове, Грозний достатньо детально розглянув усі особливості лютеранського віровчення, використовуючи багаточисельні цитати з Писання. Чотирнадцятий розділ царського твору найсуворіше забороняв Рокиті та його одновірцям поширювати своє вчення в межах Московської держави [3].

Відповідь царя Івана Васильовича Грозного сьогодні відома у трьох списках повної редакції і одному списку скороченої редакції, підписаної псевдонімом Грозного – «Парфеній Юродивий». Це один із небагатьох творів Івана Грозного, що дійшли до нас у рукописах XVI століття (два списки) і є значним аргументом у полеміці про оригінальність творчої спадщини Івана Грозного. Крім того, існує латинський переклад відповіді Грозного, здійснений незабаром після отримання послання литовським протестантом Ласицьким. Російський текст відповіді Грозного (обидві редакції) був виданий чотири рази: два рази по стародавньому списку Холмської духовної семінарії, сьогодні зберігається у Гарварді; один раз О. Поповим згідно власного списку (Російська Державна Бібліотека, фонд 236, № 19), також XVI століття, і коротка редакція – по списку із зібрання Уварова. Відповідь Рокиті виділяється з інших творів Івана Грозного перш за все тим, що це відмінний за жанром та тематикою твір. Жанр (суперечки про віру) і тема твору (заперечення протестантських догматів та захист православ'я) диктують автору і тональність послання, і певний характер використання у суперечці аргументів. Іван Грозний при написанні своєї відповіді опирався на письмове джерело – запис мови Івана Рокити, звідси у тексті досить часто зустрічаються посилання на зразок: «*Да писал еси так...*», «*А что еси писалъ...*» тощо. У той же час у творі чітко витримана усна природа жанру суперечки про віру: на кожну тезу опонента Грозний подає антитезу та її розгорнуто обґрунтування. Відповідь Рокиті характеризується багатьма якостями яскравого індивідуального стилю Грозного. Як і у переписці Івана Грозного із Андрієм Курбським, тут наявні і іронічне відношення до співбесідника, і дошкульні вислови, усі, однак, запозичені із Святого Письма – «онагр», «аспид», «козлище» тощо; і суміш високих урочистих слів із простонаріччям.

І все ж таки найяскравішою рисою стилю відповіді є повна відповідність Івана Грозного якості письменника та особистості. Адже тут відкриваємо для себе Івана Грозного не тільки як правителя держави, але й як захисника і проповідника православ'я, тому у тексті не знаходимо самоприниження, юродства, але переважає повчальний тон наставника у вірі. Підсумовуючи суперечку Івана Грозного з Іваном Рокитою, слід підкреслити тенденційне відстоювання думки про перевагу православ'я над протестантизмом. Усе друге слово царя повністю присвячене запереченню протестантського невизнання святого Передання, тобто праць отців церкви та постанов Вселенських Соборів. Обговорюючи ці важкі питання, Грозний ще раз демонструє свою освіченість та прекрасне знання Слова Божого, патристики, історичної літератури, агіографії. У його аргументах зустрічаються цитати із Нового Заповіту з описами історичних персонажів, взятих із Хронографів, літургійні тексти та апокрифічні легенди, звернення до старозаповітних реалій та життя візантійських святих. Особливо яскраво ця

тенденція відображається у розділі про шанування ікон. Тут Грозний як автор характеризується знанням практично усіх візантійських та російських джерел, присвячених цьому визначному для православ'я питанню. Необхідно підкреслити, що усі тексти, до яких звертається Іван Грозний для аргументації у захист шанування ікон, пізніше ввійшли у склад «Збірника про шанування ікон», датованого 1642 роком, одного із перших видань Московського Друкованого Двору.

Знаковою постаттю для України був і суперінтендант Теофіл Симон Турновський (1544-1608 р.р.) – колишній студент Краківського і Віттенберзького університетів, автор твору «Дзеркало віри християнської в Польщі» (Вільно, 1594), активний діяч на численних міжпротестантських синодах, один з перших натхненників екуменізму (руху за об'єднання християнських церков), який він розглядав як широкий союз усіх протестантських течій з православною церквою у Речі Посполитій. Турновський виступив ініціатором Віленського Синоду (1599) між протестантами і православними та редактором проекту їхньої унії. Проект складався з 18 пунктів догматичного й етичного вчення, в яких, на думку Турновського, протестанти і православні не мали суттєвих розходжень. Основна платформа унії спиралася на догмат Трійці, формулюючись у такий спосіб: «Ми, чини, вельможне панство, радники, вершники та інші жителі Польського Королівства, Великого князівства Литовського та інших прилежних земель, прихильники як грецької, так і євангелицького сповідання, віруємо і сповідуємо єдиного в Трійці Бога, маємо одне і те ж одкровенне Слово Боже і Господа Ісуса Христа визнаємо єдиним та істинним главою Церкви». Все, що роз'єднувало протестантів і православних, запропоновано вважати другорядним, несуттєвим. І щоб ці протиріччя якнайшвидше подолати, Турновський, дотримуючись утопічних поглядів чеського братства, запропонував організовувати міжконфесійні богослужіння, відкривати спільні школи, проводити спільні релігійні конференції.

Щоправда, Річ Посполита в останній третині XVI століття була чи не єдиною європейською державою, де існувала відносна (лише для панівного стану) релігійна свобода. Але вона не мала надійного законодавчого підкріплення, тому її постійно порушували [13, 43-44]. Власовський І. підкреслює: «Але ж ці едикти не мали послуху, нікого й не залякали. Реформація в Польщі завдала такого удару католицтву, що католицькі сфери розгубились і до шістдесятих років XVI століття не знали властиво, що робити. [...] В половині XVI століття, за свідцтвом істориків, більше половини польських сенаторів вже не належало до Католицької церкви» [5, 224].

І хоча в першій половині XVI століття польський уряд вдається до низки державних заборон щодо коронних та українських земель, ці заходи не мали жодного впливу. Йдеться, зокрема, про численні едикти проти ввезення, продажу і купівлі протестантських творів. У 1520 р. польське духовництво зібралося у Пйотркові на Собор, на якому під головуванням свого примаса, Гнезненського архієпископа Яна Ласського, заборонило усім полякам читання лютеранських та взагалі еретичних книг, і цю заборону підтверджувало на таких же Соборах у Ленчиці та Пйотркові (1523, 1530, 1532 рр.). У 1520 р. польський уряд видав на Торунському сеймі постанову, згідно якої полякам «під страхом конфіскації усього майна та вічного вигнання із батьківщини ввозити, продавати та використовувати

книги Лютера» [14]. У 1523 році король Сигізмунд I вимушений був видати краківському воєводі Криштофу Шидловецькому універсал, у якому вказувалося, що «ніхто не повинен вносити у королівство книг Лютера, або кого-небудь із його послідовників... ніхто під страхом смертної кари та конфіскації усього майна не осмілювався схвалювати, а тим більше проповідувати та поширювати його злісне та вже осуджене вчення» [14]. У 1525 році тільки у Кракові засуджено 16 осіб «за визнання засад Лютера», а впродовж першої половини XVI століття – понад 60 осіб. За розповсюдження протестантської віри були ув'язнені друкарі та викладачі шкіл Бартоломей, Матвій, Міхал і Петро (прізвища не збереглися) звинувачені у ересі відомі друкарі Ієронім Вієтор та Філіпп Вінклер.

Невдовзі після прийняття першого Литовського Статуту (1529 рік) почався широкий наплив поляків на Волинь. При підтримці короля вони осідали в урядах, набували земельних наділів, що викликало незадоволення з боку волинян. На Берестейському сеймі у 1542-1544 роках литовські й українські вельможі скаржилися королю, що в «Литве й Русі уряди і тунства роздани ляхам» [2, 102-103]. У 1544 році Зигмунт-Август переїжджає з Кракова до Литви. Наслідком цього стало призначення великої кількості литовських, українських та білоруських вельмож на придворні та службові посади у Литовському князівстві, які потиснули польський елемент. Відтак зростає сила і влада українських феодалів, які 1551 року на сеймі Великого Князівства добилися ще більших вольностей і прав. Першочергове становище займали князі Радзівілли – Микола Чорний та його двоюрідний брат Микола Рудий. Радзівілли були гарячими поборниками незалежності Литовської держави від Польщі, а тому, щоб відрізнитися від Польщі вірою, прийняли протестантство і всіляко сприяли його ширенню у Литовському князівстві. Зигмунт-Август, залишаючись католиком, таємно сприяв протестантським проповідникам, підриваючи свідомо чи несвідомо, православ'я та католицизм. Однак тільки одного протекторату Зигмунта Августа було недостатньо. Литовці, котрим король Ягайло та польські католицькі ксьондзи нав'язали католицьку віру, дивились на неї як на засіб поневолення своєї народності Польщею, і тому охоче приймали протестантство. Із кількох сотень парафій та монастирів у Литві того часу лишилися католицькими лише міста, а католиків майже не було у Литовському сенаті.

Ідеї Реформації поширювалися і через молодь, яка навчалася у Лейпцігському та Кенігсберзькому університетах: 1544 р. у Кенігсберзі відкрився лютеранський університет, тут друкувалася протестантська література. Формуванню протестантських ідей в східнослов'янському середовищі сприяв і Краківський університет, в якому навчалися вихідці з України. Значний вплив тут зробила праця польського гуманіста Анджея Фрич-Моджевського (1503-1572) «Про виправлення Речі Посполитої», перекладена з латини у 1577 р. Кипріаном Базиліком і надрукована в друкарні Яна Кішки в Лоську. У 1569 р. Польща і Литва об'єдналися в єдину державу – Річ Посполиту із спільним центральним органом (вальним сеймом), і до Польщі перейшла більшість українських земель, що належали раніше Литві. Та все ж ранні протестантські рухи посіяли на Україні плідні ідеї, які продовжили своє життя і дали певні результати. Як безпосередній наслідок реформаційного впливу на духовне життя України було звернення до живої мови її народу як мови релігійної освіти, виховання, тлумачення Святого Письма. Наслідуючи приклад

протестантизму, до живої мови звернулися і найбільш радикальні діячі із православного духовенства. З'являється новий жанр літератури – так звані повчальні Євангелії, які, на думку дослідників, мають мало спільного з традиційною повчальною Євангелією, яку опублікував Іван Федоров для потреб православних християн у 1569 році. Ще й зараз у книгозбірнях Львова, Києва, при монастирях можна віднайти недосліджені рукописи й стародруки XVI-XVIII століть, котрі продовжили започатковане протестантськими громадами на Україні поширення Святого Письма та повчально-тлумачної християнської літератури живою українською мовою. На цій основі поступово розвивалися й викристалізовувалася українська літературна мова.

Література

1. Барсов Н.И. Протестантизм в России // Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. Т.2: Л-С / Ред. кол.: С.С.Аверинцев (гл. ред.), А.Н.Мешков, Ю.Н.Попов. – М.: БРЭ, 1995. – 672 с.
2. Батюшков М.П. Волинь. Историчні долі південно-західного краю / Пер. з рос. М.А.Миколаєнка. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 424 с.
1. Библиотека литературы Древней Руси. Т.11. XVI век / Вступ. ст., коммент. и публикация Н.В.Савельева, С.В.Перевезенцев; Пер. Т.Р.Руди, С.А.Семячко. – С.Пб.: Наука, 2001. – С.218 – 277.
2. Борисов Н.С. Церковные деятели средневековой Руси XIII – XVII в.в. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 199 с.
3. Власовський І. Нарис історії української православної церкви. – Джерело доступу: <http://www.hram.kiev.ua/index.php?mode=books&cat=6>.
4. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т. Т.5. Кн.1: Культурні і літературні течії на Україні в XV – XVI столітті і перше відродження (1580-1610 рр.). – К.: Либідь, 1996. – 257с.
5. Дмитриев М.В. Православие и Реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 136 с.
6. Дорошенко Д. Нариси історії України. – Джерело доступу: <http://ukrhist.at.ua/pub/12-1-0-611>.
7. Історія релігії в Україні: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди, Від-ня релігієзнавства; За ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с. – (Вища освіта XXI ст.).
8. Карамзин Н.М. История государства Российского: В 4 кн. Кн.3. – Ростов-н / Дону, 1995. – 389 с.
9. Лебявский Б.Н. Религиозная полемика съ коммунистами въ XVI – мь веке. III // Воскресное Чтение. – 1933. – № 23, 4 июня. – С.361- 363.
10. Лиценберг О.А. Евангелическо – лютеранская церковь в российской истории (XVI – XX вв.) // [http:// www.svitlo.net](http://www.svitlo.net). (Просветительский фонд «Лютеранское наследие»).
11. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: ПОЛІС, 1996. – 350 с.
12. Макарий (митрополит). Книга 5. Период разделения Русской Церкви на две митрополии. Глава III: Борьба Православия с протестантством и иезуитами и новые, усиленные попытки к унии. – Джерело доступу: <http://pravoslavie.by/rodpod.asp?d=123&Session=10>.

13. Острозький літописець // Між двох вогнів: Друга половина XVI – перша половина XVII ст./ Упоряд. і передм. І.О.Ворончук. – К.: Україна, 1996. – С. 376-393.

14. Русская Историческая библиотека. – С.Пб., 1880. Т.6. – Прилож. № 20.

15. Русская Историческая библиотека. – С.Пб., 1880. Т.6. – Прилож. № 22.

16. Субтельний О. Україна. Історія / Пер. з англ. Ю.Шевчука. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

17. Тальберг Н. История христианской Церкви / Сост. цикла И.Розова. – Репринт. воспроизв. – М.: Интербук; Нью-Йорк: Астра, 1991. – 488 с. – (Религия в жизни общества).

Тимошук О.В. Ростки європейського протестантизму в Великому князстві Литовському (XIV – початок XVI ст.)

Исследовано пути и предпосылки проникновения раннего протестантизма на территории Великого княжества Литовского. Отражена полемика православно-католического направления против протестантизма. Доказано, что ранние протестантские движения посеяли на Украине плодотворные идеи: обращение к живому языку ее народа как языка религиозного образования, воспитания, толкования Святого Писания.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Польша, Волынь, православие, ранний протестантизм, гусизм, чешские братья, лютеранство.

Timoshchuk, O.V. The shoots of Protestantism in Duchy of Lithuania (XIV-early XVI century)

The ways and preconditions of early infiltration of Protestantism in the Grand Duchy of Lithuania. Reflects the Orthodox-Catholic polemics against Protestantism. It is shown that the early Protestant movement in Ukraine sowed good idea: an appeal to the living language of the people as the language of religious education, education, interpretation of Holy Scripture.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Poland, Volhynia, Orthodoxy, Protestantism early, gusizism Czech brothers, Lutheranism.

Філософське осмислення боротьби ісихастів та іосифлян в російській історії

Розглянуто ідейно-теоретичну боротьбу ісихастів та іосифлян, що відображала процес становлення монархії в Московії.

Ключові слова: ісихазм, каббала, караїмізм.

В історії російського середньовіччя в першу чергу привертає увагу процес «збирання» земель навколо Москви. Цікавим є те, що нова соціально-політична сутність, яка там формувалася, відрізнялася від удільного князівства Даниловичів, абсолютної монархії Б.Годунова і перших Романових. Посилення процесу державотворення поєднувалося там із появою нової течії у християнстві, яка отримала назву ісихазм та нестяжательство. Боротьба ісихастів-нестяжателів та їх опонентів – вотчинників простежувалася через усю епоху останніх Рюриковичів і постала питанням еволюції вибору різних форм влади в управлінні країною: земським самоврядуванням і абсолютним самодержавством.

Зовсім іншим у зв'язку з цим стає відношення до явища, яке увійшло в науковий обіг під назвою «єресь». Справа полягає у тому, що у XII ст. відмінність між іудаїзмом і християнством (іудаїзм є складовою християнства) була майже не помітною. Мало освічені, а іноді і не освічені монахи не завжди вміли читати і інколи не розуміли ідейно-теоретичних засад та вихідних джерел формування християнства. Прихильність частини віруючих Московії до єресі не завжди була актом незгоди з офіційною церквою. Скоріше, способом шукання філософського смислу творення Богом всесвіту, категорій Абсолюту, потаємних символів, закладених у змісті святого Письма.

Метою нашого дослідження є спроба аналізу того духовного алгоритму коливань ідейно-теоретичної боротьби ісихастів-нестяжателів з їх опонентами іосифлянами-вотчинниками, що відображала процес становлення монархічної влади в імперії.

Як відомо, духовною предтечею виникнення Московського князівства була ідея «Святої Русі» Сергія Радонежського (Варфоломій 1321–1391 рр.), яка стала способом самореалізації нового татаро-руського етносу. Тоді за життя одного покоління отець Сергій перевиховав усю московську спільноту. Він усвідомлював життя, як необхідність втілення у ньому свого боголюбського призначення. Заснував Троїцько-Сергієву Лавру. Посланці Лаври – два інок-боярина – Олександр Пересвіт (в минулому боярин Брянський) і Андрій Осляба (в минулому боярин Любецький) брали участь у Куликовській битві.

Епіфаній – Премудрий, перший біограф Сергія Радонежського зібрав і сформував, спираючись на його поради, духовне *credo* святого. Першим

постулатом учення Святого Сергія було життя для «ПЛЪЗІ», слово, яке мало в старослов'янській мові три значення: «користь», «добро», «благо». В ньому відкарбувався заклик до братії жити в любові, сіяти добро та нести благо людям. Другим постулатом розуміння «ПЛЪЗІ» у святого було усвідомлення власної творчої праці, як основи богоугодного життя. Третім правилом отця Сергія була некорисливість. Преподобний Сергій не турбувався про збільшення матеріальних благ, а дбав про накопичення скарбів духовних і став Храмом Бога живого для Русі Московської[3,36]. Це був результат взаємодії людини з морфологічним полем – континуумом смислів: знанням, відчуттям і думкою водночас, те, що нині називають благодаттю Божою або харизмою. Отримавши таку благодать, людина починає декодувати її структуру, трансформувати у діях, політиці, в нас, стає пасіонарною.

Духовною предтечею ідеї Святої Русі Сергія Радонежського була староафонська традиція – ісихазм. Ісихазм був продовженням аскетичного життя єгипетських пустельників, яке обґрунтував афонський монах Григорій Палама (1296–1359 рр.), що своєю чергою було розвитком вчення Симеона Нового Богослова[5,75]. У цьому вченні ми бачимо духовні корені російської релігійної ідеї вседності та богошукання, її зв'язок з єгипетським гегемонізмом, що поєднав месіанську ідею «богобраності» росіян зі словом – Логосом, яке відкривало Божу Премудрість – Софію. Першою літературною редакцією ісихазму на московських землях було «Послання Новгородського архієпископа Василя Тверському Єпископу про Рай», датоване 1347 роком[3,34]. Ісихазм став московським державним Ренесансом, дозволивши змінити таке становище, коли Бог існував окремо «сам по собі», а його чада – «самі по собі». Ісихазм стимулював духовну активність московитів, що закарбувалася у гаслі гармонії влади світської і церковної. Цивільна влада тоді розглядалася виключно як Богослужіння своєму народові. Прибічники ісихазму продовжили духовну течію, яка згодом отримала самоназву «нестяжателів». Переконавання нестяжателів були джерелом їх самовдосконалення, спонукали монахів жити з власної праці та сприяли зосередженню на внутрішній духовній роботі над собою.

Традиції нестяжателів продовжив Ніл Сорський (у світі Микола Майков 1453–1508 рр.)[6,177]. Наставником Ніла був Отець Паїсій Ярославов, який у свою чергу був вихованцем святогорця (афонського монаха) Діонісія. Приблизно у 1475 році Ніл відвідав святі місця і десять років перебував на Афоні та в Константинополі, де навчався основам богоугодного життя. На Сході святий Ніл знайшов вищу школу духовного діяння та став послідовником учення ісихастів про містичне з'єднання людини з Богом. У процесі такого з'єднання людина, полюбивши Бога, спроможна була приєднатися до енергії, яку називають Благодаттю Божою, піднятися до рівня Бога та побачити світ Його вічної слави за життя, а не після смерті. Іван Ільїн, російський філософ, назвав її сонячним променем свідомості. Ця молитва втілена в словах: «Господі Ісусе Христе, Боже наш, помилуй мене грішного»[3,33]. Цю молитву ісихасти (слово яке походить від грецького «ісихія» тобто мовчання) промовляли про себе.

В Московській Русі знайшла поширення та набула канонічного змісту (за часів патріарха Філофея Коккіна) редакція молитви у формі Навчального Євангелія. Ніл Сорський відобразив її у своєму творі «Про дії думками». Такі дії можна тлумачити як піднесення або натхнення, яке

з'являється внаслідок медитативного з'єднання з потойбічним світом. Говорячи словами Григорія Сінаїта та Симеона – Нового Богослова, преподобний Ніл Сорський акцентував увагу на позитивному переконанні віруючих не допускати думок огидних та бридких. Осереддям його вчення було розуміння Благодаті Божої як службової діяльної цінності, що приєднувала її до своєї природи і перетворювала суб'єкт на Боголюдину.

Філософія ісихазму спиралася не на складну теоретико-наукову основу засвоєння, а на особливе світовідчуття, яке утворювалося під час молитви. Це відчуття робило учення ісихастів зрозумілим і забезпечувало йому широке розповсюдження серед звичайних віруючих. Ніл Сорський, продовжив справу свого вчителя (С.Радонежського). Він докорінно змінив систему монастирського життя московитів, завантаженого господарськими і землеробськими турботами, Він збудував монастир, спосіб існування в якому відповідав стану ісихаського розуміння навчання та зосередження. Тут була можливість перетворювати світ за законами естетики триєдності: «Світла – храму – слави» та стверджувати ідею подолання обмеженості тіла на шляху безкінечного вдосконалення духу, в відтак, стати «краще і вище ангела»[3,36]. Святий отець Ніл пропонував жити з власної праці за принципом «хто не працює, той не їсть». Дозволяв невелику милостиню монастирям, втім тільки таку, яка є необхідною умовою їхнього життя. Зайва стурбованість матеріальним зиском, на думку преподобного, вела до використання рабської праці, що обмежувала творчі можливості людини.

Однак, відмова від володіння селами і селянами завдавала потужного удару по благополуччю монастирів, викликала гостре незадоволення з їхнього боку. Монастирська корпорація, яка захищала свої майнові інтереси, отримала назву «вотчинників», яку очолив ігумен Волоцького монастиря Йосиф Волоцький (Санін 1439 – 1515 pp.)[6,105].

В середовищі прихильників іосифлян-вотчинників ісихастське бачення під час практики «розумної молитви» не отримало розповсюдження. Якщо ідеалом нестяжателів-ісихастів було богопізнання, то ідеалом іосифлян-вотчинників була богопослушність[3,43]. Нестяжателі теж визнавали необхідність богопослушності, особливо щодо внутрішнього життя монастирів, втім не обмежувалися ним. Богопізнання вони вважали основою виховання особистості, а через неї прагнули сформувати нову людину. Ідеалом нової людини була Боголюдина не в абстрактному космічно-астрологічному, а в гуманістично-християнському сенсі. Втім Волоцький ігумен сповідував філософію недовіри до людини, яка, на його думку, є слабкою, несамостійною – ось чому, вважав він, її необхідно залізною рукою загнати в Царство небесне. Щоб подолати гріх, стверджував він, треба знищити можливість його появи, якщо навіть для цього треба покарати всіх[3,42]. Для прибічників ісихазму метою було діяльне добро, не цурались вони й політичної боротьби. Захист батьківщини і віри вони вважали необхідністю, в якій відкривалася можливість побачити Бога не після смерті, а за життя. Ось чому позиції нестяжателів і іосифлян-вотчинників не співпадали за змістом, а іноді у своїх протилежностях символізували ідейно політичну розбіжність між великим князем і боярством, яка наприкінці XV – поч. XVI ст. поширювалася в Московському князівстві. Справа полягала у тому, що найкращі землі (основа феодальної Московії) у цей час вже були розподілені між селянами, службовими людьми, боярами та монастирями. Внаслідок їх дефіциту конкуренція між землевласниками посилювалась. Боротьба велася між окремими кня-

зями і навіть волостями. У цій суперечці іосифляни підтримали партію старомосковського боярства, а нестяжателі – бік малоземельного або безземельного селянства. Згодом засобом боротьби стали іконографія, літочислення, вільнодумство. Полеміка зачіпала інтереси католиків та іудеїв, втягувала у своє коло різноманітні форми віровідступництва: симпатії політичних партій, власні світоглядні переконання політичної еліти країни тощо.

В контексті цієї боротьби з'являється ідея третього Риму, яку монах Фома використав з метою піднесення великого тверського князя Бориса Олександровича, ототожнюючи його з римськими імператорами. Це сталося під час підписання Флорентійської унії між грецькою і римською церквами (1439 рік). У 1448 році московська митрополія виходить з-під влади Константинополя – стає патріаршою. Московський князь одержує виключне право призначати ієрархів церкви, що дозволяє стати йому на рівень імператора. Після приєднання у 1485 році м. Твері до Московського князівства, Іван III уперше в історії Росії був титулований самодержавцем усієї Русі[3,121].

Втім остаточне формування ідеї Москви як третього Риму, як імперської і самодержавної влади відбулося тільки за часів Івана Грозного і після приєднання до Московії м. Пскова, м. Новгорода (вкотре) та м. Казані (після чергової спроби). Перелічені події вплинули на хід полеміки між ісихастами-нестяжателами та іосифлянами-вотчинниками. Патріарший престол і царський вінець влади унеможливлювали розвиток демократичних форм земського самоврядування. Якщо раніше різночитання і різнотлумачення релігійних текстів вирішувалися мирним шляхом, то 27 грудня 1504 року згідно з рішенням церковного собору, тих, хто був незгідним з позицією офіційної церкви у цьому питанні, було наділено тавром «єретик» і уперше в московській історії декого відлучено від церкви, а декого спалено.

У цій ситуації нестяжателі відстоювали необхідність вести з вільнодумцями перемови, у крайньому випадку, вважали можливим примусове заслання (відправлення) своїх опонентів на перевиховання у віддалені монастирі. В черговий раз позиції нестяжателів та іосифлян, князівської влади і вільнодумців перетнулися. У травні 1508 року Ніл Сорський спочив у Бозі, позиції нестяжателів послабили, але майже до кінця XVII ст. у різних комбінаціях інтересів політичних гравців та партій визначали ідейно світоглядну та політичну парадигму країни. В 1518 році до Москви прибув афонський монах Максим, що одержав прізвисько «Грек». Приїхавши до Московії з тимчасовою місією, Максим Грек віддав їй усе своє життя. У спадщині ученого понад 350 творів різної тематики московського життя. Навколо грека склався гурток філософів, який відіграв значну роль у зміцненні позицій ісихастів. Об'єктом уваги ученого були проблема ересі кривовірів, волхвів, ідеї ойкуменізму, співвідношення православ'я і католицизму, пияцтва і хабарництва батьків церкви тощо. У той час дуже різнобарвним було тлумачення обрядів і молитов, проблем добра і зла тощо. У відповіді на основне питання московського життя, Максим Грек виступав проти права церкви мати власне майно і поступово зосередив на собі увагу іосифлян. Під підозрою стала і його діяльність щодо виправлення (згідно з грецьким зразком) богоугодних книг. З-під пера Святогорця Максима виходить «Послання до православних правителів про управління і про те, щоб вони судили богоугодно

і милостиво водночас», «Слово, в якому із жалем викладено безчинства царів останнього часу» та багато інших. В цих творах відповідальність за проблеми, які існували в країні, учений відніс на рахунок безпосередньо Великого князя, за що був звинувачений в ересі, відлучений від святого причастя і висланий на перевиховання до Волоцького монастиря – табору іосифлян. Згодом засуджений був і голова партії нестяжателів Васіан Патрикеев (1531р.).

Прапор Ніла Сорського підхопив однодумець Максима Грека, блискучий дипломат Федір Карпов. Предметом дискусії та політичної полеміки в його творах стають питання законодавства, необхідність виконання державного обов'язку, взаємодії влади і суспільства тощо. Вперше в історії російської філософської думки Федір Карпов висунув ідею всенародного виборчого права[3,215]. Під його впливом у країні були проведені міри щодо обмеження права монастирів купувати вотчини без дозволу влади. Деякі погляди Максима Грека, князя інока Васіана Патрикеева та Федора Карпова поділяв відомий політичний діяч того часу Зіновій Отеневський та монах Єрмолай[3,245]. Іван Грозний, вихований в умовах розуміння влади кесаря як божого провидіння про неї дотримувався її самодержавної абсолютизації. З цього часу історія Московії стає історією абсолютної монархії. В 1547 році І.Грозний прийняв титул царя.

Релігійні суперечки символізували соціальне і релігійне розшарування у суспільстві, дискусії ставали більш радикальними, а їх автори – більш нетерплячими. Так, наприклад, дворянин Іван Пересветов у своїх «Чолобітних» висловлювався за створення єдиного законодавства, регулярного війська, негайно пропонував реформувати фінансову систему та торгівлю країни. У питаннях боротьби з єретиками Пересветов радив карати їх без суду і слідства. Російський дослідник М.Алексеев назвав його першим фашистом XV ст.[3, 246]. Апологети та прибічники Пересветова не розуміли, що грізний меч одноосібної влади, який вони надавали цареві, може бути використаний і проти них самих. Як підкреслював історик В.Топорков, ересь XV ст. слід розглядати не тільки як ухил від християнства скільки як пошук справжнього християнства і навіть його вдосконалення[3,104]. Ця дивна суміш характеризує еволюцію ісихаської антропології, православної медитативної традиції гностичного вчення та ренесансного неоплатонізму в російській релігійній думці. В духовних шуканнях XV ст. був відчутний зв'язок християнства з іудаїзмом та каббалізмом, де християнство та єврейське вчення збігалися. Для того, щоб довести цю тезу, необхідно розібратися у змісті каббалістичного вчення.

Каббала – містична течія в іудаїзмі, послідовники якої намагалися досягнути духовний смисл Тори – Вітхозавітного вчення Мойсея, через яке вони хотіли одержати вище усвідомлення картини світу. Вважається, що засновником Каббали був праотець Адам. Одержане з гори знання було відображено у книзі «Тайний ангел», та «Ризитель Амалах». Каббалісти як і ісихасти, розглядали благодать як Божественний вплив на людину вищих сутностей через наставників, що дуже помітно у вченні фарисеїв, які вірили у воскресіння, суд божий, та в авторитет старців(М.ф.15, Сл, діяння 2,3,8 [2]). Після п'ятидесятниці (сходження святого духу на апостолів в 50-й день після воскресіння) багато іудеїв каббалістів перейшли в християнство. Як каббалісти, так і християни вірували, що могли отримати вічне життя і особисту свободу тільки через Боговтілення. Із появою Талмуду (збірки Тлумачень Старого Заповіту), розробленому представниками ям-

ніської школи (за часів Гамаліїла II), деякі євреї поступово відійшли від вітхозавітного закону і стали його жорстко регламентувати. Цей розрив став остаточним після другої іудо-римської війни (132–135 рр. н.е.), коли боротьба єврейського народу за єдність виключила можливість існування будь яких течій у його середовищі. Втім зв'язки іудаїзму з християнством збереглися в Єгипті, де проживала значна діаспора євреїв та існувала філософська (Олександрійська) школа одного з теоретиків християнства Філона (приблизно 40 рр. I ст. н.е.). Філон був філософом, іудаїстом, каббалістом і християнином водночас[4,172]. Він намагався синтезувати античну філософську думку, поєднати грецький Абсолют і Вітхозавітне вчення про (Іегову) Мойсея. Образ Мойсея був символом ісихастського екстазу («несамовитості»), став зразком модульної природи, яку необхідно було пізнати. Особливо важливим у каббалі було вчення Філона про Логос, яке він розглядав як джерело енергії сили та розуму Бога, що стало основою таємного учення гностицизму[4,172].

Згідно з ученням гностиків, людина наділялася надприродними здібностями. Бог у стосунках із світом мав посередників у вигляді Логосу ідей, які існували від віку у Бозі. Ідеї були не тільки прообразами речей, але й власне речами. Логос переосмислювався Філоном як первородний Син Бога. Створений світ був, на думку Філона, співзвучний Богові. Він вважав, що активні в чуттєвому пізнанні душі людей можуть пізнати вищий сенс буття, піднятися у сферу, де могли б насолоджуватися товариством ангелів, тобто входити у світ Логосів. Однак, це було можливо тільки за умов особливого внутрішнього стану покаяння у молитві. Це було тою таємницею, що передавалася із покоління в покоління тільки посвяченим.

Учення каббалістів Філона та ісихастів про миротворення гностиків практично ототожнювалося з Богом-Словом і Логосом, що створює світ. З часом послідовники вказаних течій взаємовіддалилися один від одного і в якості свого духовного сгедо залишили тільки вчення про Логос, отожнюючи його з Христом. Згідно з ученням отців церкви Божественна Енергія (Логос) надходить тільки від Отця і з'єднується через Сина із Духом Святим. Бог проявляє себе у своїх енергіях: поцейбічній і потойбічній, що й склало основу православного вчення про Благодать Божу. Філон з'єднав учення Платона про ідею з сутністю вчення Бога-Логоса та зробив його персоналізованим – Христовим.

Однак каббалісти і гностики віддаляли Статий Дух від Бога, конструюючи проміжний ланцюг між ним і його творінням. Згодом вони дійшли до відкидання Божественної сутності Христа і тому відмовлялися від Богопізнання через нього. Втім у зовнішніх формах техніки медитації іудейські містики, християнські аскети та ісихасти залишалися єдиними у можливості поєднання із Богом та з його Творінням, у чому і були подібні послідовникам буддизму.

Найважливішим елементом «ісихастської» «розумної» діяльності було «переведення розуму в серце», перебудова душі у стан відкритості, готової для благодаті. При цьому велика увага надавалася процесу концентрації свідомості в серці, яке власне створювало можливість «розумно» бачити Бога. За висловлюванням Симеона Нового – Богослова, це був той стан, коли розум зберігав серце в молитві. Технічно це виглядало як необхідність відділення розуму від усього буденного в зосередженні його ока на людському серці – процес, який повинен був супроводжуватися із затримкою

дихання (кора головного мозку при цьому відключається В.Слезін). Ніл Сорський називав це вмінням розумом контролювати серце в молитві. Пустинник Макарій Єгипетський (IV н.е.) вбачав у цьому вмінні спосіб заспокоювати розум. Бажання діяти, пристрасть до творення, жадоба мовчання і внутрішнього піднесення радості – все це поєднувалося в душі і людина ставала святою[3,89].

Як тільки людина оволодівала мовчанням, вона ставала господарем ментального світу, коли в розум (за висловлюванням йогів) входила думка. На стадії глибокого зосередження віруючий міг відокремити від себе власну ефірну форму, яка мала властивість мандрувати незалежно від людини, здобувати позаземне знання та повертатися в своє тіло. Таке зосередження було можливістю повного і ясного спілкування із творцем. Розрізняло їх лише те, що для каббалістів метою зосередження було усвідомлення змісту Тори, для християн – вчення Ісуса Христа[3,91]. Розчарування в офіційній московській православній церкві, яка не відповідала на численні запитання ісихастської «розумної дії», сприяло виникненню вільнодумства та спонукало звертатися до альтернативних джерел інформації. Це було тем, що складало зміст ересі. Нагадаємо, що приблизно в цей час, 1489 року флорентійський філософ Джованні Піко делла Мірандола у своїх тезах з філософії і каббалістики стверджував, що Каббала краще за все переко­нує в божественності Ісуса Христа[3,47]. Зустріч каббали і християнства відбулася (в черговий раз) в XIII ст., коли генуезці активно розпочали освоєння Кримської Тавриди. Однак ця зустріч була зустріччю християнства з такою течією в іудаїзмі, як караїзм. Рух караїмів (людей писання) виник ще в VIII ст. в Месопотамії, його засновником був єврей Анан Бен Давид[3,92], який у своїй книзі «Сефер ха Міцвот» (Книзі заповідей) виступив проти офіційного талмудизму (що теж обмежував віруючих іудеїв у можливостях богопізнання). Більше того ананіти (послідовники Анан Бен Давида) вважали Талмуд підміною закону, даного Богом євреям через Мойсея в його п'ятикнижжі, тобто Торі. Караїзм у багатьох напрямках перетинався із Християнством. Караїми визнавали Ветхий Заповіт, дев'ять заповідей Ісуса Христа, учення Магомета, вважали їх великими пророками. Вони шанували християнську церкву, державу з усіма її інституціями, ієрархів і клір і не мали з їхнього боку обмежень. У XIII ст. вчення караїмів розвинув далі іспанській єврей Сефард Авраам Абулафія[3,91], який у своїх поглядах наблизився до розуміння Бога ісихастами і тлумачив його як глибоке зосередження. Він адаптував каббалу до християнського вчення, апелюючи поняттями Отця, Богоматері, Сина і Святого Духа. Мета каббали – досягнути повного і ясного спілкування із Творцем, співпадала із розумінням християн-ісихастів, для яких Ісус Христос залишався єдиною брамою богопізнання і джерелом творення. Послідовники Абулафії Д.Бруно, М.Фічіно, Т.Кампанелла та багато інших ренесансних філософів вбачали за необхідне вилучити всі різночитання між християнством, іудаїзмом та ісламом і намагалися створити нову релігію – універсальне християнство. Втілюючи у життя це завдання, італійські і московські мислителі звертали­ся до творчості Псевдо Діонісія Ареопагіта[3,100]. Твори Псевдо Діонісія згадувалися у «Воскресенському» літописі (1533–1544 рр.), складеному за часів митрополита Йосафа, в «Історії про великого князя московсько­го» – О.Курбського, в посланні О.Курбського Костянтину Острозькому та в інших трактатах. Християнські каббалісти, як на заході, так і на сході, добре знали праці єврея Сефарда Мойсея Маймоніда, до «Логіки» якого

неодноразово звертався у своєму «лаодіському» посланні московський дипломат Ф.Курицин. Московські вільнодумці шукали в єврейській містиці підтвердження християнських догматів про Трійцю, Божественну природу Ісуса Христа та втілення у ньому Слова – Логоса, про небесний Єрусалим, падіння демонів, пекло і рай. Це була традиція, яка своїм корінням виходить ще до більш давніх джерел, ніж вчення Мойсея. Марселіо Фічіно писав, що таким джерелом була викладена Гермесом Трисмегістом концепція про створення світу, яка передувала Платоновому діалогу «Тімей». Вважалося, що Гермес Трисмегіст був родоначальником релігійно-філософської течії, послідовником якої став Платон[3,101]. Сучасне релігієзнавство своїми основними джерелами визнає іудаїзм, вчення Філона і Сенеки, релігію зороастризму, деякі культу Єгипту, Персії, Фрігії, Фінікії та елементи буддизму[1,372]. Отже, іудейська містика у цьому контексті не є відкиданням попереднього, у тому числі і античного знання, а уявляла собою адаптовану та вдосконалену ступінь стародавнього розуміння про світобудову. Єретичною її можна назвати тільки тому, що про неї мало говорилося у вченні отців церкви, або тому, що вона не співпадала з поглядами на християнство ієрархів московської православної віри. Коли блискучий дипломат Ф.Курицин збагачував свою віру екзотичним знанням, пересічний селянин сприймав його як єресь або не розумів взагалі і відкидав.

Підсумовуючи, можна дійти висновку, що з часів Івана Грозного в історії Московії відбулися суттєві якісні зміни, які призвели до руйнування великого вотчинного і вільного земельного господарства та його духовної основи – вчення ісихазму. В країні встановився небачений режим особистої диктатури, який відлучив монарха від служіння своєму народові. Різноманітність священних текстів тоді було використано як засіб зміцнення абсолютної влади і увійшло в науковий обіг під назвою «єресь».

Література

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. – К.: Світ Знань, 2000. – 862 с.
2. Біблія. Книги Ветхого і Нового Заповіту.
3. Зарезин М.И. Последние Рюриковичи и закат Московской Руси. – М.: Вече, 2004. – 480 с.
4. Захара І.С. Лекції з історії філософії. – Львів: в-во ЛБА, 1997. – 398 с.
5. Історія української філософії: Підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
6. Митрополит Сакт-Петербургский и Ладожский Иоанн. Книга без року видання та назви видавництва.

Сергеев Н.В. Философское осмысление борьбы исихастов та иосифлян в российской истории

Рассматривается идейно-теоретическая борьба исихастов и иосифлян, которая отражала процесс становления монархии в Московии.

Ключові слова: *исихазм, каббала, караимизм.*

Serheyev, M.V. Searching of God in Russian religious philosophy

In the article is going about studies which connected Christianity and Judaism.

Key words: *isikhazm, kabbala, karaimizm.*

Демократія у сучасних східних суспільствах: світоглядний аспект

Проаналізовано світоглядний аспект процесу демократизації сучасних східних держав. Зроблено висновок про те, що демократія базується на універсальних цінностях і є актуальною як на Заході, так і на Сході, але на Сході вона характеризується національними особливостями, тому не слід нав'язувати азіатським країнам західну модель демократії.

Ключові слова: демократія, світогляд, суспільство, цінності.

Демократія на сьогоднішній день активно позиціонується багатьма вченими, політичними діячами та представниками ЗМІ як найкраща модель організації політичного та соціокультурного життя практично всіх країн світу. Проте ця модель сформувалась на Заході і відповідає передусім світоглядним засадам і цінностям західного суспільства. У зв'язку з розвитком глобальних процесів, а також постійним прагненням «експортувати» демократію на Схід виникають різноманітні проблеми, які витікають з неадекватного розуміння співвідношення світогляду сучасних східних суспільств та принципів демократії. В цьому контексті сформувались дві протилежні точки зору. Згідно першої з них, демократія у східних країнах є неможливою та неприродною, оскільки вона суперечить їх культурі та соціально-економічним реаліям життя. Представники другої позиції пророкують тотальну демократизацію Сходу, яка має відбутись, на їхню думку, у найближчі десятиріччя. Але істина, як відомо, завжди знаходиться десь посередині, тому це питання вимагає спеціального соціально-філософського дослідження.

Метою даної роботи є аналіз співвідношення демократичних цінностей та ідеалів зі світоглядними засадами сьогоденних східних суспільств.

Питання про демократизацію суспільств Сходу досліджувалось багатьма авторами. Серед них Ф.Закарія[1], Ф.Фукуяма[2], Т.Кененсарієв[3], І.Товстокулаков[4], К.Гаджиев[5] та ін. Але одностайної думки щодо можливості або неможливості розбудови повноцінної демократії в країнах Сходу досі не знайдено, що свідчить про необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

З часів публікації роботи М.Вебера «Протестантська етика та дух капіталізму» відомо, що культура здійснює потужний вплив на економічний та політичний розвиток будь-якої країни. Так склалось історично, що видатні культури Сходу, які здебільше розвивалися на основі великих іригаційних систем, породили міцні та жорстко централізовані імперії, що також відомі під назвою «східних деспотій». Звідси в країнах Європи та Америки з'явилося хибне уявлення про те, що демократія на Сході

неможлива в принципі, або ж не здатна повною мірою розвинути без сторонньої допомоги. Насправді якщо проаналізувати глибинне підґрунтя демократії, то стає очевидним, що воно складається з системи загальнолюдських цінностей та ідеалів, а значить, за визначенням є природним як для західних, так і для східних суспільств. Крім того, демократія на Сході зовсім не повинна копіювати західну, зокрема, американську модель, оскільки на Сході вона носить глибоко національний характер[1,215]. Можна цілковито погодитися з точкою зору К.Гаджиева, який пише: «В принципі є неправильним розглядати східні культури виключно як колективістські, а західні – як індивідуалістські, асоціюючи при цьому перше начало виключно з пасивністю та застоєм, а друге в основному із здатністю до розвитку»[5,205]. Обидва начала присутні у всіх світових культурах, хоча і проявляються з різною інтенсивністю.

Після закінчення Другої світової війни перед азійськими державами постала проблема вибору вектору подальшого соціально-політичного та економічного розвитку. У найбільш схематичному вигляді це був вибір між комунізмом та демократією. Починаючи вже з 40–50-х рр. ХХ ст. у Китаї та на Корейському півострові, і до кінця 70-х рр. у країнах Південно-Східної Азії тривала активна боротьба між комуністичними та некомуністичними політичними силами. Незважаючи на розповсюджену думку про «східний консерватизм» та «східну пасивність», низка азійських країн зробила вибір на користь вільної ринкової системи та політичного плюралізму. Такі країни як Японія, Індія та Туреччина яскраво демонструють можливість успішного застосування демократичних принципів у східних суспільствах.

У суспільствах, де міцно закріплені традиційні релігійні принципи (передусім, це країни, що сповідують іслам), існує негативне ставлення до ліберальної демократії. Це відбувається саме тому, що такі країни вже мають власну стабільну модель соціального розвитку, засновану на традиціях, релігії, менталітеті. Ліберальна демократія Заходу з її акцентом на особистості просто не вписується в цю модель, а почасти в ній немає потреби. Наприклад, іслам фактично становить таку ж систематизовану та послідовну ідеологію, як лібералізм і комунізм, з власним моральним кодексом та доктриною політичної та соціальної справедливості. Він переміг ліберальну демократію в багатьох країнах ісламського світу та створив серйозну загрозу ліберальній практиці навіть в тих країнах, де він не досяг безпосередньої політичної влади. Незважаючи на існування такого феномену, як «ісламська демократія», очевидною є конфліктність між ісламом та ліберальною демократією, яка досягає своєї «точки кипіння» у таких пунктах, як верховенство права, механізм утримання та протидія, чітке розмежування релігійної та світської влади (чи не єдиним прикладом якого сьогодні є Туреччина), незалежне судочинство, свобода слова, свобода проведення зборів, мітингів тощо.

На перший погляд може видатися, що погано поєднується з демократією й конфуціанство, яке становить основу світогляду таких країн як Китай, Сінгапур, Тайвань, Північна (а також Південна) Корея, Японія. Проте відомий американський дослідник Ф.Фукуяма дуже чітко та послідовно довів, що «не існує жодних фундаментальних припонів у культурі для демократизації сучасних конфуціанських держав, і є деякі підстави вважати, що ці соціуми будуть рухатися у напрямку більшої політичної лібералізації разом зі зростанням їх багатства та добробуту»[2,33].

Конфуціанський світогляд насправді відрізняється певною консервативністю та ієрархічністю. На прикладі корейської культури вплив конфуціанських цінностей можна прослідкувати навіть у мові. Однією з особливостей корейської мови є наявність так званих ступенів ввічливості – особливих дієслівних граматичних форм, які обов'язково вживаються наприкінці кожного речення та сигналізують про те, на якому соціальному рівні, на думку мовця, знаходяться він сам та його співбесідник. Певною мірою ця система нагадує розподіл на «Ви» і «ти» в українській мові. Проте, на відміну від української, у корейській мові ця система має не два, а до шести рівнів, а також відіграє набагато більш важливу роль. Незалежно від змісту, практично будь-яка фраза корейською завдяки обов'язковим граматичним формам не лише вказує на соціальну ієрархію, але й визначає дистанцію між співбесідниками. Те, який з рівнів слід використовувати, залежить від віку, сімейного стану, освіти, місця проживання. Саме тому, безпосередньо запитати незнайому людину про вік або сімейний стан вважається цілком відповідним мовним етикету.

Конфуціанські уявлення про суспільство та міжособистісні відносини унеможливають західну демократичність і в діловому етикеті. Якщо на Заході не прийнята відкрита демонстрація службової ієрархії, то у корейському суспільстві широко розповсюджені поясні поклони начальникам. Але, незважаючи на весь цей зовнішній «антидемократизм», характерно, що конфуціанство у Китаї, а згодом і в Японії змогло чудово співіснувати з буддизмом, даосизмом та іншими релігійними системами. Якщо ж пригадати чисельні військові конфлікти, пов'язані з християнством, стає очевидним, що конфуціанський світогляд не лише не є більш консервативним, але й багато в чому є толерантнішим за західний, хоча йому й не вистачає здатності протиставляти право державному апарату.

Згідно дослідження південнокорейської демократії періоду VI республіки, проведеного російським вченим І.Товстокулаковим, існують підстави говорити про існування в Кореї громадянського суспільства вже починаючи з доби середньовіччя, але при цьому під громадянським суспільством слід розуміти передусім вертикальні зв'язки та суспільно-політичні структури за принципом «патрон – учень», а не горизонтальні, як на Заході [4,23]. Конфронтація ж посттрадиційного корейського світогляду з індивідуалістичним західним світоглядом відбувається через те, що у корейському суспільстві прийнято узгоджувати особистісні та колективні інтереси, а не протиставляти одне іншому. Вагомим недоліком західної ліберальної моделі є те, що питання про співвідношення інтересів особистості та держави вона вирішує шляхом абсолютного домінування інтересів особистості. Надто сильне домінування особистісних інтересів над суспільними рано чи пізно призводить до анархії, а жорсткий пріоритет держави робить громадян пасивними та конформними, неспроможними реалізувати свою політичну волю та права.

За кілька сторіч свого існування ліберальна модель породила чисельні війни, революції, перевороти та інші соціальні потрясіння, що дестабілізували соціально-економічну ситуацію в різних країнах світу. Це не означає, що ліберальна модель демократії є повністю неефективною. Вона має багато позитивних аспектів, але у контексті глобалізації для розбудови дійсно сильних демократій країнам Заходу слід звернутись до досвіду демократизації східних держав, а не лише позиціанувати себе як єдиного можливого зразка демократії.

Згідно теорії модернізації, поширеної серед сучасних науковців, розповсюдження освіти та зростання економічних прибутків на душу населення зробить демократизацію східних країн неминучою і відбуватись вона буде саме за західним зразком. Але далеко не всі дослідники поділяють цю точку зору. Зокрема, Ф.Фукуяма пише про те, що серед населення країн сучасної Азії розповсюджена думка, що сьогоденні економічні проблеми США безпосередньо витікають з ліберальної демократії, і доки така думка буде мати місце, демократія в Азії залежатиме не стільки від сумісності її з конфуціанством, скільки від бажання або небажання людей того, щоб їх суспільство було схоже на американське[2,33]. Тим більше, що поряд (у Південно-Східній Азії) є приклади успішного розвитку за альтернативним шляхом.

Демократія на Сході цілком можлива, але вона ніколи не співпадає з тією моделлю, яка розповсюджена у західних державах. Якщо звернутись до історії розвитку демократії у центральноазійських країнах, то там також можна знайти підтвердження зазначеній тезі. Зокрема, у Киргизії, так само як і в інших східних країнах (Казахстані, Китаї, В'єтнамі, Кореї та ін.) у результаті соціальних антиаристократичних зрушень сформувалась народна «традиційно-спільнотна демократія»[3,45]. На початку 90-х рр. XX ст. Киргизія навіть вважалася «острівцем демократії» у Центральній Азії. Небезпідставно можна вважати, що Киргизія мала шанс знайти свій особливий шлях прогресивного розвитку та демократизації, але цьому завадив надто довгий пошук моделі розвитку (керівництво країни довгий час вибирало між турецькою, шведською, китайською, східноєвропейською та іншими моделями), а також нерациональне використання ресурсів, яке призвело до зростання корупції та залежності від зовнішніх сил. У результаті до держави була застосована неадекватна їй західна модель демократії, що призвело до внутрішньої нестабільності та, як наслідок, посиленню авторитарних політичних тенденцій. На думку Т. Кененсарієва, в основу державотворення у сучасній Киргизії мають бути покладені такі соціокультурні цінності її народу як колективізм, сімейні та моральні цінності, гостинність тощо[3,49]. Але, якщо подивитися глибше, то ці цінності є універсальними, так само як взаємоповага, толерантність, свобода, рівність можливостей та ін. Коли мова йде про «азіатські цінності» (колективізм, командний дух, важлива роль сім'ї), то це не означає, що вони відсутні у західних суспільствах. Просто на Сході на них робиться набагато більший акцент. Абсолютно справедливим є висловлювання К.Гаджієва з цього приводу: «Якщо вдуматись у сутність цінностей, норм та установок демократії, то виявиться, що в них в принципі відсутнє будь-яке протиставлення колективізму індивідуалізму, солідаризму егоїзму, державного контролю ринковому началу»[5, 206]. Розвинена демократія, незалежно від частини світу, повинна мати такі характеристики як політичний плюралізм, вільні та чесні вибори (азіатські народи вже давно усвідомили переваги можливості зміни керівництва країни мирним шляхом), а також суспільна відповідальність, толерантність та вільна ринкова система. Тобто, сучасна демократія ґрунтується передусім не на специфічно-національних, а на загальнолюдських цінностях, що робить її прийнятною моделлю для всіх держав в усіх куточках світу.

Таким чином, жорсткий розподіл країн на «демократичні» та «недемократичні» є надто узагальненим і не враховує місцевої культурної, соціальної та правової специфіки. Демократичні аксіологічні засади є

універсальними і достатньою мірою представлені у світогляді східних суспільств, так само, як і західних, проте вони завжди мають національне забарвлення. Спроби перенести на них західну модель демократії є некоректними та небезпечними тим, що породжують не просто непорозуміння, але й гострі міжнародні конфлікти. На сьогодні перспективними напрямками дослідження феномену східної демократії є компаративний аналіз різноманітних демократичних рухів на фоні східного менталітету, а також пошук найбільш ефективних засобів діалогу між демократичними системами Сходу та Заходу.

Література

1. Zakaria F. The post-American World. – N. Y.-L.: W.W.Norton, 2008. – 292 с.
2. Fukuyama F. Confucianism and Democracy // Journal of Democracy. – 1995. – V.6. – №2. – P. 20 – 33.
3. Кененсариев Т.К. Опыт демократии в Кыргызстане: история, реалии и перспективы // Сборник материалов международной научной конференции [Опыт демократических реформ на евразийском пространстве: сравнительные модели и практические механизмы], (Алматы, 28 сентября 2006 г.) / КИСИ при Президенте РК. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. – С. 43 – 49.
4. Толстокулаков И.А. Развитие демократического процесса в Южной Кореи в период VI республики: автореф. дис. на получение науч. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / И.А. Толстокулаков. – Владивосток, 2000. – 29 с.
5. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2006. – 416 с.

Андриенко Е.В. Демократия в современных восточных обществах: мировоззренческий аспект

Проанализирован мировоззренческий аспект процесса демократизации современных восточных государств. Сделан вывод о том, что демократия основывается на универсальных ценностях и актуальна как на Западе, так и на Востоке, но на Востоке она характеризуется национальными особенностями, поэтому не следует навязывать азиатским странам западную модель демократии.

Ключевые слова: демократия, мировоззрение, общество, ценности.

Andriyenko, O.V. Democracy in Modern Eastern Societies: the Worldview Aspect

The worldview aspect of the process of democratization of modern eastern societies has been analyzed. It is concluded that democracy is based on the universal values and is actual both for West and East, but on the East it is characterized by national peculiarities. That is why western model of democracy should not be imposed to Asian countries.

Key words: democracy, worldview, society, values.

Філософські запити про межу розвитку нової економіки

Актуальність наукового аналізу принципів існування та механізмів функціонування нової економіки є безперечно визнаною тематикою, але не менш важливою проблемою сучасного економічного знання стає розвідка масштабів і меж ефективності нарощування її потенціалу. У запропонованій публікації здійснюється соціально-філософський аналіз можливих обмежень економічного поступу в умовах ситуації панування засад неоекономіки та досліджується тенденція ефективної взаємодії між природою, виробництвом і суспільством, яка б змогла гарантувати людству стабільне економічне майбутнє.

Ключові слова: неоекономіка, економічні знання, глобалізація, економічний ресурс.

Соціально-економічні процеси трансформаційних змін в Україні відкривають велетенський за масштабами експериментальний напрям, пов'язаний з адаптацією економіки та суспільства до нових умов існування у глобальному світі. Сучасні перетворення мають суперечливий характер і спричинили не тільки в Україні, а й на території всього постсоціалістичного простору тривалі кризові явища в економіці, культурі та соціальній сфері. У практиці господарського життя спостерігалася безпрецедентна деградація виробничих сил, суттєве погіршення соціального стану більшості населення країни, занепад сфер нематеріального виробництва.

За останні роки у вітчизняній економіці, спираючись на статистичні дані, відбувається стійке економічне зростання, відповідно з'являються позитивні соціальні тенденції. Безперечним стає той факт, що здійснені у процесі реформування інституційні перетворення викликали до життя тривалий час пригнічену підприємницьку енергію, яка на практиці надала економічній системі характер ринкового типу: «Кризові ситуації виникають не тільки в суспільстві як цілісній соціально-економічній системі, а й у його окремих сферах або ланках кожної сфери. Якщо зазначені сфери і ланки є узгодженими ефективними системами, то кожна з них знаходить свої внутрішні можливості подолання кризової ситуації або ж отримує допомогу ззовні, якщо вона є важливою складовою більш широкої системи (субсистеми)» [1, 234].

Україна, яка практично повністю з початку 90-х років відкрила свій економічний простір зовнішньому впливу з боку світових господарських структур, фактично ініціювала процес пристосування своїх економіч-

них інтересів вимогам крупних закордонних господарсько-політичних суб'єктів, чим надовго обмежила власну підприємницьку мотивацію. Але перебудова економіки та політики під «завжди правильні» теорії, методи, програми високорозвинених країн дотепер не дала ефективних результатів. Головними причинами появи такої ситуації стають не тільки специфічні умови вітчизняного процесу соціально-економічного поступу, в першу чергу, це ускладнення ефективності функціонування соціально-економічного устрою у всіх частинах світового господарського простору. Відбувається процес максимального загострення ресурсно-екологічних проблем, спостерігається наявність військово-політичних і національно-релігійних розломів у світі, зростає загроза світової продуктової кризи тощо. Тому безоглядна орієнтація, копіювання та виконання вимог економічних світових лідерів стає не тільки неефективною політикою, а й може мати згубні наслідки для молодого української економіки.

Доречним у такому контексті буде звернення до пропозиції поетапного процесу входження до світового господарства слабозрозумітих країн, що був запропонований російським дослідником Д.Чистіліним. Приклади багатьох країн з успішним розвитком економіки та результати розвитку країн ЄС дозволяють зробити деякі припущення стосовно інтеграції національних держав у світове господарство. Пропонуються такі три етапи: 1) становлення національного суверенітету та створення базових умов для підвищення економічної ефективності господарської практики; 2) стимулювання процесів регіональної інтеграції, яка надає можливості для зростання обсягів торгівлі та сприяє зміцненню національної валюти, завдяки цьому державні структури підтверджують незалежність своєї фінансової політики, а вищезгадані заходи сприяють покращенню ефективності регіонального використання ресурсів; 3) використовуючи господарські здобутки регіонального союзу, здійснювати «колективне» входження до глобальної системи міжнародних економічних відносин[2,144]. Запропонований приклад, а також інші варіанти інтеграційних процесів носять абсолютно вірний загальнотеоретичний характер, але питання полягає в тому, яке майбутнє чекає економіку розвинутих країн, до кола яких ми так прагнемо увійти, і як народжувані неоекономікою явища та тенденції у своїй сукупності, вплинуть на новий світовий господарський устрій.

Актуальність аналізу загальних рис, принципів існування та механізмів функціонування нової економіки є безперечно визнаною тезою, але не менш важливою проблематикою сьогодні стає розвідка масштабів і меж ефективності її потенціалу. Аналізуючи процес народження нового економічного устрою, необхідним стає знаходження балансу між «новими» й «старими» тенденціями економічного розвитку та їх теоретико-методологічне осмислення у межах соціально-філософського знання. Виходячи з аналітики економічного аналізу, питання напрямку трансформаційних процесів у системі світового господарства набуває характеру загострення дискусій на міжнародному рівні та демонструє неможливість передбачити практичні результати його соціально-економічного розвитку.

Огляд наукових джерел свідчить про те, що актуальна проблематика гуманітарного дослідження потенціалу нових господарських засад у системі економічної науки стає предметом уваги не лише філософів та економістів, а також істориків, соціологів, політологів тощо.

Сучасні вітчизняні науковці В.Андрущенко, С.Кримський, В.Лук'янець, М.Михальченко, М.Попович, зосереджуючись на дослідженні питань методологічної культури, доповнюють її різноманітними концептуальними підходами й аспектами соціально-гуманітарного плану. Проблемам соціально-економічного пізнання стосовно потенціальних можливостей розвитку сучасного світового господарства присвячені праці В.Боброва, А.Гальчинського, В.Гейця, С.Мочерного та багатьох інших відомих вітчизняних економістів. Питання соціально-філософського характеру, дослідження протиріч у процесі розвитку економічної сфери суспільства, вирішуються в роботах таких західних вчених, як Р.Арон, Д.Белл, М.Гайдеггер, Дж.Гелбрейт, П.Козловски, Дж.Коулман, Г.Мінцберг, Е.Тоффлер, Ю.Хабермас.

Філософський аналіз джерел даного дослідження дає підстави вважати, що плюралістичний характер методології економічного знання в сучасній українській науці зберігається, хоча ставлення до різних філософсько-економічних ідей та тенденцій соціально-гуманітарного плану з боку наукового середовища має відкритий характер для обговорення. Тематика даного дослідження містить такі непрості завдання як здійснення соціально-філософського аналізу формування цілісного уявлення про сукупність загальних гуманітарних положень та принципів соціально-економічного пізнання, механізм їх функціонування та надання таким положенням вірну теоретико-методологічну інтерпретацію.

Ю.Хабермас у своєму популярному творі останніх років «Розколотий Захід» наводить безперечні докази існування складних протиріч в соціально-економічній системі самого «старого світу» та зростання деструктивного впливу політики США, як однієї з наймогутніших економічних держав світу, на стабілізацію цивілізаційних процесів у світі: «В игре задействован и кантовский проект преодоления «естественного состояния» [вражды] между государствами. Менталитеты разделились, дистанцию определяют не различия в базовых политических целях, а отношение к величественным усилиям человеческого рода достичь состояния цивилизованности. Раскол прошел, правда, и через Европу, и через саму Америку. В Европе он вызывает тревогу прежде всего среди тех, кто долгие годы осмысливал свою жизнь в соответствии с лучшими традициями США – истоками политического просвещения 1880 года, мощным импульсом прагматизма и возрождением интернационализма после 1945 года»[3,7].

Таким чином, констатація нових вимірів сучасності через внутрішню проблемність взаємодії між головними гравцями світового простору стає сигналом для країн, які обрали їх принципи, методи та механізми розвитку своїми орієнтирами. На складному шляху входження в сучасний постіндустріальний світ, необхідним є критичний аналіз потенціалу розвитку нової економіки, тому метою даної статті є соціально-філософський аналіз можливих меж у процесі розвитку неоекономіки та дослідження тенденції взаємодії між природою, виробництвом і суспільством, яка б змогла гарантувати людству стабільне майбутнє.

Нагадаємо, що важливішим явищем сучасних господарських відносин є поява нового інтелектуального фактору в формі стрімкого збільшення обсягів інформації, знань, творчості в економічних процесах, які вже починають розглядатися як самостійні елементи формування вартості. Зростання впливу таких факторів на економічні процеси сприяє змі-

нам у методиках розрахунку господарських показників ефективності. Складність такої ситуації полягає у тому, що дотепер ми не маємо більш-менш задовільних методик економічних оцінок зазначених процесів. Класичний економічний аналіз скоріше віддзеркалює комерційні успіхи сторін господарської діяльності, але він не має прийнятої бази для врахування нових факторів економічного розвитку. Наприклад, витрати на освіту та перепідготовку кадрів частіше за все не входять у поняття сфери інвестування.

Виникає парадоксальна ситуація у системі функціонування неоекономіки. Той постулат, що зростання інтелектуального фактору впливу порушує принцип спадної ефективності господарської діяльності та надає процесу протилежного ефекту, сьогодні активно пропагується у науковій літературі. Дійсно, на перший погляд, факт мінімальних додаткових витрат на комп'ютерні й інші комунікаційні мережі сприяє зростанню ефективності економічної діяльності, як правило, за рахунок збільшення кількості їх учасників. Питання полягає у тому, що масштаби зазначених процесів мають невизначений характер, але науково доведене положення про те, що вони не є безкінечними, оскільки існують принципові межі можливостей ефективного ускладнення будь-якої системи. Крім того, у межах усього суспільства продовжують діяти ресурсні й інші обмеження, зазначені фактори також сприяють посиленню тенденції спадної дохідності.

Таким чином, розвиток нових тенденцій і масштабів неоекономіки має обмежений характер завдяки неможливості точного аналітичного прогнозування результатів господарської діяльності, невизначеності понятійного апарату тощо. Процес поступової трансформації індустріального та формування засад постіндустріального суспільства набувають кризового характеру, коли порушуються традиційні зв'язки господарських суб'єктів, стабільні економічні пропорції, норми та стандарти господарської системи. Попередні механізми розподілу поступаются місцем численним способам перерозподілу ресурсів і багатства. Відбувається модифікація механізмів господарського регулювання та процес взаємного поєднання перебудови кожного визначального елементу господарського механізму, наприклад, виробничої, транспортної, енергетичної галузей в єдину модель економічного розвитку. Такий перехід вимагає не тільки значно більшого накопичення капіталу, підвищення мобільності внутрішнього ресурсного потенціалу, а й змін у найбільш консервативній духовній сфері суспільства.

Якщо додержуватися теорії та принципів аналізу нелінійних моделей і систем, то можна сформулювати умовний механізм економічних перехідних періодів. Спочатку фіксуються факти, що свідчать про наявність кризового стану попередньої моделі розвитку, тим самим мобілізується процес пошуку на рівні мікроекономіки нових технічних та організаційно-управлінських рішень. Паралельно стимулюється процес впровадження нових технологій, оновлення видів продукції, ресурсної бази, засобів зв'язку та комунікації тощо. Зростання таких взаємопов'язаних сегментів ринкового господарства вимагає формування нових змін у структурних пропорціях за рахунок організаційно-управлінських механізмів регулювання й узгоджень. Поступово новосформована система набуває відносної стабільності у процесі свого функціонування, але постійно продовжуються зіткнення з обмеженнями як економічного характеру, так і з іншими

формами суспільного устрою. Так знову з'являється стан біфуркації й починається процес самоорганізації господарської системи.

Здійснюючи спроби спрогнозувати майбутній соціально-економічного поступ суспільства за допомогою класичного історико-методологічного підходу, який дозволяє проаналізувати на раціональних об'єктивних засадах закономірності, тенденції та принципи розвитку, з'ясувалося, що специфіка синергетичного принципу руху траєкторій, які можуть зовсім за інших умов змінюватися у точках біфуркації практично не дає можливості виявити тенденції соціальних наслідків економічних змін. Економіка в цілому є інноваційною системою, у який творчий процес завжди стає джерелом постійного руху та змін, тому необхідно враховувати, що їх соціально-економічні аспекти стають продуктом творчої діяльності людини.

Загальноекономічна точка зору на теоретичному рівні пов'язує з неоекономікою стабільне економічне зростання. Нав'язується таке уявлення, що вона у більших обсягах продукує блага, виробництво яких спочатку хоч і спричиняє високі постійні витрати, проте їх подальший випуск супроводжується падінням середніх витрат, наприклад, розробка спеціального програмного забезпечення потребує великих витрат, у той час як його подальше поширення відбувається, як правило, за рахунок незначних витрат на їх відтворення. Вважається, якщо індустріальна промислова економіка стикається з проблемою зниження граничних доходів із збільшенням виробництва, то неоекономіка забезпечуватиме вищий темп економічного зростання завдяки збільшенню ваги інформаційних благ. Але виникає питання стосовно того, наскільки неоекономіка, принаймні у промислово розвинутих країнах, стає реально впливовим фактором і чи не є інші економіко-виробничі фактори основою значного зростання продуктивності праці.

Вищий темп зростання продуктивності може бути пов'язаним зі збільшенням інвестицій у модернізацію основного капіталу або, навпаки, збільшення продуктивності капіталу може бути результатом подовження робочого часу чи експансії зайнятості. У такій ситуації необхідно враховувати такі моменти, як зростання пропозиції праці, збільшення квоти інвестицій тощо, але вони не можуть бути постійно зростаючими факторами тривалий період часу. Тому варіант того, що неоекономіка насправді породжує вищий, відносно попередньому рівню розвитку, темп зростання продуктивності напряму має бути пов'язаним з вищим, ніж раніше, темпом технічного прогресу, який безпосередньо впливає з індивідуально-творчих здібностей кожної сучасної людини.

Існує дві суттєві причини зростання продуктивності праці: 1) зростання накопичення капіталу завдяки всезагальній модернізації основного капіталу за допомогою ІТ; 2) за рахунок зростання темпів науково-технічного прогресу. Безумовно, швидкому накопиченню капіталу, процес якого піддається точному статистичному розрахунку, може водночас сприяти прискорюване зростання результатів науково-технічного прогресу, але такі результати об'єктивно методами економічного аналізу прорахувати неможливо. Темпи науково-технічного прогресу вимірюються тільки як залишкова величина, яку отримують у вигляді різниці між темпом зміни продуктивності праці та темпом зміни накопичення капіталу. Навіть якщо припустити, що дані про капітал разом з урахуванням гуманітарного капіталу однозначно відображають використання факторів виробництва, то

величина показників отриманих у результаті темпів науково-технічного прогресу відповідно буде залежати від обраної схеми порівняння факторів впливу. Причому в економічній літературі стосовно питань «розрахунку зростання» всі відомі схеми зважування факторів носять характер припущення нейтральності технічного прогресу та не дають гарантованого однозначного результату. Такі приклади можемо знайти у роботах Гульєна, Кобба-Дугласа, Солоу, Харрода, Хікса та деяких інших відомих західних економістів, які пропонують альтернативні способи обчислення норми технічного прогресу та демонструють ті методологічні проблеми, які супроводжують застосування параметричних способів в емпіричному аналізі продуктивності.

Виходячи з такої дилеми емпіричного дослідження у системі знання неоекономіки стає концептуально необхідним чітке розмежування даних понять, тому що прискорене накопичення капіталу призводить тільки до тимчасового зростання продуктивності, у той час як прискорений науково-технічний прогрес формує основу вищого зростання продуктивності праці на тривалий період часу. Якщо це так, то майбутня інформаційна епоха зумовлює стрибок зростання у порівнянні з попередньою епохою індустріалізації, коли не відбуватиметься зменшення граничних доходів накопичення капіталу, тобто саме накопичення знань гарантуватиме стабільність або зростання граничних доходів.

Вирішальним пунктом у дискусії про емпіричну значимість неоекономіки є питання можливості точної фіксації статистичними методами фактичного створення вартості та реальне використання факторів виробництва. Гуманітарний характер даної проблеми полягає в тому, що, з одного боку, завдяки нематеріальному характеру різних видів нових наукоємних продуктів і суттєвих змін якості вже традиційних товарів неможливо об'єктивно оцінити їх створену вартість, тобто зростання продуктивності може бути применшене, тоді, з другого боку, неможна визначити фактичне використання окремих факторів виробництва. Як бачимо, одним з суттєвих недоліків процесу сучасного формування основ неоекономіки стає недооцінка відпрацьованих висококваліфікованими працівниками людино-годин у сфері наукоємних послуг, відсутня методика їх фіксування відповідним чином.

Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства – явище масштабне та довготривале, в умовах якого інтелектуальний фактор набуває якості самостійної складової господарського розвитку, що значно ускладнює структуру зазначеного нелінійного процесу. Водночас економічні результати змін глобального характеру додатково впливають та розхитують існуючі засади національно-господарських комплексів і фінансових ринків, причому ліміти такого впливу є далеко невивченими. Доречним з цього приводу буде звернення до ідей економічного неолібералізму відносно політики послаблення державного втручання в економіку та знищення міжнародних кордонів для вільного пересування товарів, послуг і капіталу з метою зростання ефективності праці глобального ринку. Але треба пам'ятати, що всі ринкові теорії та моделі побудовані на прикладах продуктивного функціонування національних ринків впродовж тривалого історичного періоду, причому в умовах визначених між державним регулюванням. Як будуть поводити себе ринкові механізми різних країн в умовах єдиного глобального простору, ми маємо тільки прогнози та припущення, хоча й наукового характеру.

Крім того, вже сьогодні ми спостерігаємо різке загострення конкурентної боротьби не тільки між корпораціями, а, у першу чергу, між національними економіками держав, тобто кожний гравець на світовому ринку прагне якнайшвидше зайняти найбільш вигідні позиції на плацдармах глобального господарства. У таких «військових» умовах значення державного регулювання та інших форм державного впливу на громадську думку у своїх країнах буде тільки збільшуватися: «Национальные общественные системы передадут решение национальных задач на наднациональный уровень только при условии наличия возможности влияния на макроэкономическую политику в масштабах всей региональной системы и тем самым реализовывать собственные национальные интересы» [4, 203]. У такій ситуації в силу «благородності й патріотичності» державницьких ідей ефективного забезпечення добробуту своїх громадян, вони будуть погоджуватися підтримувати відповідні заходи обмеження ринкової свободи та вибору.

Таким чином, перехід до економічних засад нового постіндустріального суспільства визначається стрімким зростанням ролі знань, інформації та творчого фактору у процесі формування й функціонування нової моделі господарського розвитку. Але на сьогодні реально відсутня методологія оцінки та розрахунку ефективності зазначених факторів у системі функціонування господарського механізму, тому класичний аналіз макроекономічних пропорцій в умовах глобального ринку стає неадекватним відображенням реальної економічної ситуації. Створення тенденції подолання нестабільності та непередбачуваності функціонування світового господарського механізму зумовлюється такими дійовими заходами: по-перше, стимулювання розвитку сучасної міжнародної стратегії партнерства, яка включає різні форми взаємодії підприємців на відповідному сегменті світового ринку; по-друге, зростання значення фактору державного регулювання як на мікро-, так і на макрорівнях економічного життя суспільства за метою ефективного модифікування ринкових дій і конкуренції з урахуванням зовнішнього, причому можливо негативного впливу; по-третє, наповнення практичним змістом такого поняття як «єдина власність», обумовлюється формуванням централізованої ієрархічно взаємопов'язаної структури окремих економічних суб'єктів, яка зводить в єдину систему складне багаторівневе господарство, у той час як сучасні масштаби корпорацій примушують їх застосовувати своєрідні принципи колективного планування.

Уваги заслуговує уточнення тези про об'єктивний характер глобальних процесів. Глобалізація виникає як закономірна відповідь на сукупність загальносвітових інтегруючих і транснаціоналізуючих факторів. До них відносяться новий стрибок у розвитку капіталістичного усупільнення виробництва та праці, що набуває нових форм міжнародного поділу праці, а новими суб'єктами такого процесу стають ТНК і крупні міжнародні банки, які керують ресурсами, що перевищують бюджети більшості країн світу. Сьогодні залишили господарську картину світу колоніальна та соціалістична економічні системи, продовжується процес інформаційної революції, яка в стислі терміни завершила створення світових інформаційно-комунікаційних мереж, зв'язавши в єдине ціле весь світовий простір і час – саме такі зміни створюють умови для подолання зовнішніх обмежень глобальної капіталізації. Всі наведені положення формують основу процесу глобалізації та мають об'єктивний характер.

Але всі соціальні процеси відбуваються завдяки волі та бажанню людей, які мають особисті інтереси і цілі, тому практика глобалізаційних проявів формується на принципах тісного переплетення факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Людина не може за своїм бажанням відмінити процеси глобалізації, але вона може впливати на них, адаптувати до конкретних особистих інтересів. Такий підхід вимагає чіткого розмежування між об'єктивно-стихійними і суб'єктивно-цільовими проявами у процесах глобалізації. Якщо суб'єктивна складова прояву глобалізації починає абсолютизуватися, то такий рух думки призводить до формування двох концепцій. Найбільш відома концепція уособлює собою процеси глобалізації у вигляді забезпечення та обслуговування інтересів світової еліти, обмеженої групи політичних і бізнесових структур. З другого боку, з'являється думка про те, що об'єднавшись, людство може надати процесам глобалізації гуманітарний гармонійний характер, враховувати справедливі соціальні орієнтири у планетарному розвитку: «Господарство як система забезпечення товарами повинна господарювати, а не відповідати моральним нормам. Прагнучи до ефективного виробництва і розподілу, воно повинно бути огорожено від благонаміреного, але яке заважає, моралізаторства. Але у таких вимогах до господарства завжди ховається деяка «зобов'язаність», деякий контрфактичний, нормативний елемент. Само по собі господарство не є «вільним від моралі», воно не тільки управляється економічними законами, а визначається людьми, у бажаннях і виборі яких завжди присутня ціла сукупність сподівань, норм, установок, а також моральних уявлень. Дії людей підкоряються зверх складним уявленням, серед яких ті, що стосуються господарювання, складають лише частину» [5,15-16]. Тому якщо економічні відносини будуть базуватися не тільки на принципі досягнення ефективності результатів господарської діяльності, а стануть сприйматися як складне соціальне явище, то методологічно вірним підходом стає процес розширення простору пошуку варіантів виходу із складного трансформаційного періоду.

Отже, тільки перехід до нових форм змішаної економіки, посилення регуляційних і соціальних функцій держави, його кардинальна участь в охороні навколишнього середовища, розробка механізму ефективного поєднання окремих, але технологічно поєднаних процесами виробництва в різних економічних сферах, господарських суб'єктів забезпечать ефективність просування країн до таких форм господарського механізму, які будуть відповідати об'єктивним вимогам глобальної економіки.

Література

1. Перехідна економіка: Підручник / В.М.Геєць, Є.Г.Панченко, Е.М.Лібанова та ін.; За ред. В.М.Гейця. – К.: Вища шк., 2003. – 591с.
2. Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект / Д.К.Чистилин. 2-е изд. – М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2006. – 237с.
3. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2008. – 192с.
4. Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: Евразийский аспект / Д.К.Чистилин. 2-е изд. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. – 237с.

5. Козловски П. Этика капитализма (с комментарием Дж.Бьюкенена); Эволюция и общество: Критика социобиологии. – СПб.: Экономическая школа, 1996. – 158с.

Герасимова Э.Н. Философская интерпретация проблемы возможных границ развития новой экономики

Актуальность анализа принципов существования и механизмов функционирования новой экономики является научно признанной тематикой, но не менее важною проблемою современного экономического знания становится исследование масштабов и ограничений эффективности наращивания ее потенциала. В предложенной публикации осуществляется социально-философский анализ возможных ограничений экономического развития в условиях ситуации господства основ неэкономии и исследование тенденции эффективного взаимодействия между природой, производством и обществом, которая могла бы гарантировать человечеству стабильное экономическое будущее.

Ключевые слова: неэкономия, экономическое знание, глобализация, экономический ресурс.

Gerasimova, E.M. Philosophic enquiries on boundaries of development of new economy

Relevance of analysis of existence principles and function mechanisms of new economy is evidently an acknowledged topic but not less important problem of the modern economic knowledge is exploring boundaries and efficiency rating for enlarging its potential. The given publication provides social and philosophic analysis of possible restrictions of economic growth in conditions of domination of new economy principles and researches trends for efficient interaction among nature, production and social environment aimed at ensuring people a sustainable economic future.

Key words: neo-economy, economic knowledge, globalization, economic resource.

Специфіка соціально-філософського аналізу праці як соціокультурного явища

Розглядаються деякі аспекти трудової діяльності у структурі соціальних пріоритетів. Поняття праці аналізується з філософської точки зору з метою зрозуміти процес праці й включити його до антропосоціальної системи. Спостерігається становлення та розвиток особистості у трудових взаємовідносинах.

Ключові слова: категорія праці, трудова діяльність, мотивація досягнення, соціальна стратифікація.

Соціально-філософська складова категорії праці – це суспільна діяльність людини по перетворенню навколишнього середовища і самої себе для задоволення потреб. Це процес, під час здійснення якого індивід формує, виявляє і реалізує свою соціальну й індивідуальну суб'єктність. Феномен праці пов'язаний з життям людини, її соціальною та особистісною реалізацією, оскільки успіхи у праці надають людині почуття задоволення собою та своєю працею. Це підтверджує актуальність даного дослідження.

Соціокультурні трансформації, що відбуваються в сучасній Україні, ставлять людину в стан невизначеності. За допомогою категорії «праця» виникає можливість пояснити й осмислити зміст засобів розвитку і реалізації суб'єктності особистості. Запропонована проблема розглядалась у наукових розвідках зарубіжних та вітчизняних вчених, таких як Б.Генкін[3], П.Друкер[4], Е.Дюркгейм[5], А.Кравченко[6] Дж.Ролз[9] та інших. Але проблема не була остаточно досліджена і тому потребує подальшого розгляду.

Праця нерозривно пов'язана з історією та традиціями суспільства й це дозволяє визначати її життєвий стан: класову структуру і соціальну стратифікацію, економічну діяльність і соціальні інститути (культуру, освіту, родину), механізми влади і панування.

Праця виступає як універсальна категорія, що охоплює всі сторони суто людської діяльності, будучи фактором самотворення особистості. Тому філософське осмислення процесу праці і включення його в систему антропосоціального походження та існування людини дозволяє розглядати її не тільки як предметну діяльність, ототожену з речовинністю, але й як процес створення суб'єктом своєї соціальної й індивідуальної особистості.

Філософський аспект категорії «праця» вперше виявив Г.Гегель, розглянувши його як предметну діяльність свідомості[1,70,75]. К.Маркс,

обґрунтовуючи формаційний підхід до розвитку суспільства і розкриваючи економічну сутність капіталізму, приділив основну увагу економічному змістові праці. Ним були викладені також і філософські характеристики праці, де праця є джерелом задоволення потреб людини і виступає як універсальне поняття, що охоплює собою всі сторони суто людської діяльності. Поряд з цим, праця виступає умовою самовдосконалення людини протягом усієї її життєдіяльності[8,123].

Праця як самотворення особистості дозволяє не тільки по-новому глянути на людину та її місце у світі, але й пояснити та осмислити зміст світоглядних орієнтацій й ідеологічних установок, висунутих сучасним соціальним світом – розвиток здатності прийняття рішень, здійснення вибору, визначення свого призначення, виховання відповідальності та ін. Цьому сприяють воля, творчість, дисципліна та інше, що розвивалися паралельно з працею і знаходяться у взаємному зв'язку з нею, виступаючи її атрибутами.

Одним зі засобів реалізації даної проблеми може бути розгляд освітньої парадигми через прийняття категорії «праця», як пояснювального принципу, що поєднує в собі всі сторони людського життя і дозволяє окремому індивідові змінювати навколишнє середовище і змінювати відношення до нього, а також відповідально здійснювати своє власне творення через внутрішню детермінацію, вольовий акт, а також через творчість, що розуміється як процес самотворення, самовдосконалення особистості.

Даний підхід вказує шлях переходу від економічної людини до гуманістичної, показуючи взаємозв'язок культури і освіти, де остання є засобом передачі культурних цінностей, соціальних норм, життєвих змістів, а також умовою розвитку і реалізації соціальної й індивідуальної суб'єктності людини.

Перехід сучасного світу до постіндустріального суспільства робить актуальним переосмислення проблеми співвідношення індивідуальної та соціальної суб'єктності. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що існує необхідність нового осмислення категорії «праця» і наповнення її більш суттєвим змістом, що включає процес духовного та інтелектуального формування особистості, процес самотворення і самореалізації людини як цілісного суб'єкта, як особистості. Тому необхідним є формування нового розуміння інституту освіти й освітнього процесу, що у більшій мірі повинні розглядатися як сфери виробництва і відтворення соціальної та індивідуальної суб'єктності особистості, що забезпечують життєздатність і прогресивний розвиток суспільства.

Вивчення проблеми праці має давні традиції відповідно до її смислового розуміння, з'ясування її соціальної та економічної ефективності, характеру, змісту та впливу на суспільно значимі явища та процеси. На сучасному етапі розвитку філософії, у рамках розглянутої нами проблеми, безсумнівний інтерес продовжують представляти роботи філософів, серед яких особливо хотілося б відзначити М.Бердяєва, Г.Гегеля, Ф.Енгельса, І.Канта, К.Маркса, Ж.-П.Сартра та ін. Саме ними була закладена ідея активності суб'єкта, трактування категорії «праця» як самотворчої детермінанти, людини, яка творчо і вільно удосконалює не тільки навколишній світ, але й себе.

У вітчизняній філософській і суспільствознавчій літературі соціально-філософський аспект праці розглядається в роботах Н.Алексєєва, Г.Батищева, М.Боброва, В.Врублевського, Ю.Давидова, К.Долгова, М.Дьоміна, М.Кагана, М.Кветного, А.Маргуліса, В.Сагатовського, І.Сиземської, І.Чанглі, Е.Юдіна та інших, але розробленість проблеми сутності праці залишається недостатньою.

Свідченням тому є відсутність чіткого визначення даної категорії, яке б дозволяло говорити про соціальний зміст праці і соціальних відносин. Причина цього полягає в тому, що дотепер під працею розуміється переважно перетворення людиною матеріально-речовинної природи. І хоча враховується розуміння праці як засобу існування соціальної форми матерії, людина розглядається лише як засіб створення передумов об'єктивних умов буття. Про це горить ще і той факт, що після роботи І.Чанглі «Праця» [10, 17, 45, 60], опублікованої в 70-і роки минулого століття, подібні дослідження у філософській літературі відсутні.

Розгляд взаємозв'язку праці з іншими категоріями, які описують її характеристики у процесі реалізації – «волі», «творчості», «дисципліни», «спілкування», «культури», можна знайти в роботах Л.Буєвої, О.Дробницького, Н.Дубініна, Р.Зобова, Є.Елізар'єва, В.Іванова, В.Келле, Д.Кікнадзе, О.Леонтьєва, Є.Маркаряна, М.Панова, В.Парубочего, С.Товмасьна, В.Федотова, В.Філіппова та інших. Але вони не дозволяють повною мірою говорити про всебічний аналіз категорії «праця», тому що носять, як правило, однобічний характер.

В якості методологічного принципу категорія «праця» досить успішно застосовувалася й застосовується в педагогічних та освітніх роботах С.Хессена, В.Сухомлиського, Б.Гершунського, М.Скаткина, Ю.Табакаєва, В.Шамардина, Т.Тамбовкяної, Н.Суслової, В.Розина, А.Косогової та ін. Роботи названих авторів свідчать про необхідність застосування даної категорії до системи освіти, оскільки в цьому соціальному інституті праця, як феномен людської діяльності, може виступати у вигляді механізму формування індивідуальної суб'єктності особистості і подальшого її саморозвитку і самовираження.

Проблема праці, волі і творчості є об'єктом не тільки філософських, але й науково-дисциплінарних досліджень. Розробка загальної теорії праці знайшла відображення в роботах соціологів Ж.Бодріяра, Т.Заславської, Г.Маркузе, Ю.Хабермаса та ін., психологів Б.Ананьєва, О.Леонтьєва, С.Рубінштейна та ін., культурологів А.Вишлецова, В.Зінченка, А.Кара-Мурзи, Є.Шапіра та ін., педагогів П.Атутова, Д.Епштейна, Н.Крупської, М.Макаренка та ін. Але праця була і залишається, у більшій мірі, предметом аналізу економістів А.Анікіна, М.Блаук, А.Смит, Ф.Тейлор, Я.Ядгарова та ін. Безумовно, необхідно відзначити їхню заслугу в розробці теорії праці, однак, не можна не бачити, що з позиції економічного аналізу неможливо розкрити саме головне в праці – її соціально-загальну природу. Іншими словами, не можна розкрити сутність праці як соціально-загального явища, що зв'язує людину і природу, працю як активність суб'єкта, спрямовану на природу з метою реалізації своєї діяльнісної сутності і ствердження влади над природою, а також її спрямованості на розвиток соціальної та індивідуальної суб'єктності особистості.

Біля витоків теорії праці та її значення для суспільства були такі відомі теоретики, як М.Вебер, Ф.Кене, К.Маркс, Д.Рікардо, Ж.Б.Сей,

А.Сміт, А.Тюрго. Серед сучасних зарубіжних дослідників феномена праці слід відзначити П.Друкера, І.Кірцнера, У.Оучі, Д.Севеджа, Дж.Тіммонса, М.Фрідмена, Ф.Хайєка, А.Хоскінга. Вони розглядали працю в рамках інноваційної діяльності та підприємництва, пов'язаних з ризиком в умовах сучасного ринку, акцентуючи увагу переважно на економічній суті праці, проте відзначали її соціальні, політичні характеристики і функції. Проблему соціально-психологічної специфіки праці індивідуума, особливостей рис вдачі, мотивацію діяльності, успішно досліджували Дж.Аткінсон, А.Маслоу, Д.Мак-Клелланд. До традиційних мотивів ефективної праці вони додали «мотивацію досягнення».

Історичний розподіл праці за різними галузями і видами діяльності (розділення на професії) розглядається як умова прогресу, оскільки в результаті підвищується якість виробництва. Розподіл праці (особливо на працю «фізичну» і «розумову») розглядається також як основна умова виникнення соціальної нерівності і класів, оскільки були виділені ті, хто управляє, і ті, хто підкоряються.

Праця існує в двох основних формах: «жива праця» (як можливість створення благ і багатства – це сам процес праці, сама трудова діяльність) і абстрактна праця, виражена у вартості проведених благ (хоча вартість визначається часто не якістю, корисністю товару, а його оцінкою покупцями). При цьому часто є невідповідність між витраченою працею («живою працею») і її вартістю (працівник не завжди одержує відповідну винагороду, тому – абстрактна праця). Це, у свою чергу, дозволяє несправедливо перерозподіляти абстрактну працю (наприклад, той, хто взагалі не працює, може мати багато грошей; це проблема, поставлена ще Платоном). В результаті відбувається «відчуження праці від капіталу», тобто знецінення живої людської праці [3, 6, 12].

Гроші (капітали) можуть розглядатися як «акумулятори» людських сил, здібностей, надій. Іншими словами, гроші – це своєрідні «частинки людських душ». За К.Марксом, найважливішим результатом праці є не товар, що виробляється, а «сама людина в її суспільних відносинах» [8, 127].

Ідеалом для К.Маркса є «гармонійно розвинений індивід», що розуміється як працівник, який постійно освоює та змінює різні види діяльності, стаючи різносторонньою людиною, яка краще усвідомлює своє місце в світі. К.Маркс виступав проти ідеї «покликання», яка закріплює за людиною на все життя певну робочу функцію. Він писав: «Природа крупної промисловості припускає постійний рух працівника... кожні п'ять років необхідно освоювати нову професію» [8, 148]. Досвід західних країн багато в чому підтвердив ці ідеї К.Маркса, з'явився навіть термін «безперервна професійна освіта».

В праці людина перетворюється з «окремо взятого індивіда» в справжню особистість, причетну суспільним інтересам, і у людини з'являється те, що «пізній» А.Адлер називав «відчуттям причетності зусупільством» і до чого він закликав прагнути. Насправді людина, орієнтована на інтереси суспільства (а ще краще за культуру), не стільки «втрачає» свою гідність в неминучих поступках інтересам інших людей, скільки прославляє його. В даному випадку можна говорити, що гідність проходить справжню перевірку – перевірку значущості мети і сенсу, заради яких людина живе і може взагалі вважати або не рахувати себе особистістю. А самою вищою метою і вважається служіння іншим людям і суспільству в цілому [7, 11].

Старосхідні документи дають багату інформацію про соціальну стратифікацію суспільства, професійно-кваліфікаційну структуру населення, форми соціальної організації праці, розподіл робочої сили, механізм стимулювання праці та його оплату, структуру та тривалість робочого дня.

Класичний період розвитку соціології праці датується ХІХ – початком ХХ ст. Він є найкоротшим за часом, але надто багатим за змістом. Власне науковий період почався з першими проблисками капіталізму в європейській Реформації[6,113].

Т.Аквінський був останнім виразником донаукових поглядів, а М.Лютер – носій ідей нового, наукового етапу. Наступний і ще більш глибокий крок в розвитку наукової соціології, особливо у сфері методології та вчення про поділ праці, здійснив Е.Дюркгейм в своїй докторській дисертації «Про поділ суспільної праці» у 1893 р. Центральною в науковій творчості Е.Дюркгейма, як і всієї французької школи, є проблема соціальної солідарності. Для соціології не існує більш гуманної задачі (як в теоретичному, так і в практичному плані), ніж та, щоби зрозуміти, що спонукає людей жити спільно; чому для них стабільний соціальний порядок виступає найвищою цінністю; які закони скеровують міжособові відносини. Не боротьба класів, а спільне існування особистостей (не замкнених в класові, професійні чи кастові інтереси), «солідарне буття» є у Е.Дюркгейма найвищою метою[5,67].

У відповідності до такого гуманістичного задуму він будує усю програму власної діяльності, яку можливо розділити на чотири частини: 1) побудова «правильної» методології мусить озброїти соціолога надійним інструментом пізнання; 2)аналіз історичної еволюції поділу праці призначений показати «правильний» шлях руху людства від механічної (примітивно-примусової) до органічної (свідомо-добровільної) солідарності; 3)конкретне (статистичне) дослідження сутності самогубства ставить на меті виявити аномальні стани, відхилення від «правильного» шляху (солідарності) і попередити людство про можливі наслідки руйнування суспільного порядку; 4)вчення про релігію і виховання озброює нас «певною» технологією подолання кризових явищ й зміцнення солідарності[6,81].

Марксистська школа соціології праці – явище в новоевропейській соціології незвичайне, екстраординарне. Спираючись на кращі досягнення класичної соціологічної думки – французьку просвітню філософію, французький та англійський утопічний соціалізм, німецьку класичну філософію та англійську політекономію, марксизм водночас поривав зі своїми інтелектуальними традиціями, пропонуючи свій, ліворадикальний, проект перебудови суспільства. Зауважимо тут, що і Руссо, і Фур'є, і Сміт, і Гегель були реформістами, виступали виключно за добрий засіб вирішення економічних проблем та трудових конфліктів[6].

Сучасний розвиток феномена праці передбачає аналіз через категорію культури та культурної, високоосвіченої особистості. Протягом соціальної історії люди засвоїли, зробили своєю домівкою усю земну кулю, вийшли у космос, винайшли неймовірне за кількістю і якістю число засобів діяльності. Питання суспільної праці й трудової діяльності людини займають якщо не центральне, то одне з найважливіших місць у світовій філософії та соціології. Праця відноситься до числа найфундаментальні-

ших категорій філософії та соціології. Проте, праця не розглядається як соціокультурний феномен. Працю досліджують як категорію, яка забезпечує життєві потреби суспільства, надає поштовх до розвитку економіки, формує нову особистість.

Складність пояснення праці як соціокультурного феномену полягає в тому, що праця все ж таки не поступається своєю автономією і не розчиняється цілком у контексті соціальних відносин. Безумовно, праця – категорія, яка визначає індивідуальне в колективному. Жоден працівник не може не спиратися на досягнення трудового колективу, якій його оточує. Праця вимагає співробітництва багатьох людей, вона інтерсуб'єктивна. Міждисциплінарні дослідження, які є характерними для сучасності, підкреслюють, що будь-який результат можливий завдяки колективним зусиллям. Іншими словами, кожне суспільство має рівень розвиненості праці, що відповідає рівню його цивілізованості розвиненості.

Аналізуючи проблематику дослідження праці як соціокультурного феномену слід зазначити, що розгляд цієї категорії неможливий без детального аналізу періодів розвитку суспільства та суспільно-корисної праці: донаукового, класичного і сучасного. Кожен з них характеризується власними відмітними особливостями, перевагою тих чи інших ідей, наукових шкіл чи напрямків, методами та цілями досліджень, зрештою історико-часовою довжиною. Але саме в розвитку й існує можливість визначити особливість праці, як філософської категорії, праці, як соціокультурного феномену.

Таким чином, дійшли висновку, що присутній певний науковий досвід дослідження феномена праці як на теоретичному, так і на емпіричному рівні. Проте, незважаючи на широкий спектр розгляду проблем праці, соціокультурні особливості цього феномена в реаліях соціуму залишаються недостатньо досліджуваними. У наукових розробках немає чітко сформованих теоретико-методологічних підходів до вивчення праці як соціокультурного феномену. Присутня неоднозначність позицій стосовно визначення праці в економіці, соціології, філософії, яке б враховувало не тільки його соціально-економічну специфіку, а й соціокультурні характеристики. Саме відсутність комплексних досліджень соціокультурного контексту праці потребує подальшого дослідження та вивчення як на рівні усього суспільства, так і зокрема, на прикладі українського соціуму.

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – М: «Мысль», 1970. Т. 1. – 501с.
2. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии. – М., 1995.
3. Генкин Б.М. Экономика и социология труда. – М., 2002. – 400с.
4. Друкер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. М., 1999.
5. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. М., – 1999.
6. Кравченко А.И. Социология труда в XX веке: Историко-критический очерк. – М., 1987.
7. Краткая философская энциклопедия. – М., 1994.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч., – Т. 1. – М., 1955. – 698с.

9. Ролз Дж. Теория справедливости. – Новосибирск, 1995.

10. Чангли И.И. Труд. Социологические аспекты теории и методологические исследования. – М.: Наука, 1973. – 588с.

Гнилицкая Н.О. Специфика социально-философского анализа труда как социокультурного явления

В статье рассматриваются некоторые аспекты трудовой деятельности в структуре социальных приоритетов. Понятие труда с философской точки зрения анализируется с целью понять процесс труда и добавить его к антропо-социальной системе. В процессе анализа наблюдается развитие и становление личности в трудовых отношениях.

Ключевые слова: категория труда, трудовая деятельность, мотивация достижения, социальная стратификация.

Gnilitskaya, N.O. Some aspects of labour activities in the structure of social priorities are considered

The notion of labour from the philosophic point of view is analyzed in the article in order to realize the process of labour and add it in the antroposocial system. An attempt to watch the establishment and development of a person in the labour relationship had been made.

Key words: labour category, labour activities, motivation of achievement, social stratification.

Діалектика випадкового та необхідного в історико-культурному процесі

Розглядається проблема інтерпретації культури, зокрема критика розуміння культури як помилки. З точки зору класичної філософії, філософської антропології, культурфілософії та теорії культури наведено аргументи щодо хибності визначення помилковості культури в контексті діалектичного зв'язку випадкового та необхідного в процесі культурогенезу та його взаємозв'язку з культуротворчістю.

Ключові слова: інтерпретація культури, цивілізація, культурогенез, культуротворчість, випадковість, необхідність, глобалізація

Історія людства підтверджує той факт, що головним завоюванням науки є підкорення будь-якої культури досягненням цивілізації ...

(Микола Копецькін, художник)

Починаючи з філософської думки кінця XIX ст. та за новітньої постмодерністської наукової традиції, культура практично стала ототожнюватися з історією, що призвело до зміни наукових орієнтирів й самого культурфілософського дослідження. Зокрема останнє суттєво відхиляє методології культурфілософського та культурологічного дослідження в бік історичного (концепція культурогенезу), а подекуди навіть соціологічного (концепція культурного капіталу П. Бурдьє), що змінює акценти розуміння самої культурфілософії з теоретико-раціонального та рефлексивного на опис культурних явищ і процесів, що постає копіюванням історії культури. На сьогоднішній день існує безліч концепцій та підходів щодо питання інтерпретації культури, які засвідчують, як правило, системні кризові тенденції через які і відбувається активний пошук новітніх методологічних підходів.

Метою публікації є загальний огляд і критика інтерпретації культури як помилки, або комплексу помилок, випадковостей та вірогідностей. Критика підходу наводиться через призму діалектичного взаємозв'язку випадкового та необхідного в процесі культурогенезу, використовуючи базові підходи філософської антропології, культурфілософії та теорії культури.

На сьогодні в сфері нашого дослідження можна назвати авторів концепцій та культурфілософських методологічних підходів, зокрема В.Андрущенко, Ю.Афанасьєва, О.Воеводіна, В.Даренського, В.Леонтьєву,

С.Пролеєва, В.Суханцеву та інших. Серед багатьох підходів до визначення поняття культури увагу приділено інтерпретації культури як помилки, зокрема в статті С.Лема «Культура як помилка» [1].

Технологічна цивілізація, енергійно просуваючись уперед, обіцяє вдосконалити саму людину, оптимізувати її тіло, мозок і душу. Інформація, що накопичувалася століттями лавиною зійшла у ХХ – поч. ХХІ ст. розсипаючись обіцянками людського безсмертя та виліковування всіх хвороб, тим самим проголошуючи цілеспрямовану волю там, де, пов'язаний із неминучістю, володарював випадок.

Живучі в епоху змін мимовільно спостерігаємо одвічний конфлікт старого й нового: нові відносини та технології звично сприймаються загрозою вже існуючій культурі, що призводить до накопичення розбіжностей в поняттях. У наслідок безперервних глобалізаційних процесів почастішали випадки трактування культури як людської помилки або цілого комплексу помилок, непотрібних надбань, тягаря, що лише гальмують розвиток суспільства. Трактування культури як помилки відтісняє її розуміння до меж цінності, але цінності виключно історичної, що може жити лише в музеях та на сторінках енциклопедій. Хоча саме вона – культура – була тим «інкубатором», тією «теплицею» в якій розплодилися винахідники з їх винаходами, що й породило науку як таку. Культура для науки та техноцивілізації стає розмитим й роздробленим поняттям, що має бути виправлено згідно тим змінам, що й сама людина. Тим самим цивілізація є певним «приладдям», мета якого – усунення випадку з людського життя.

З діалектичної та філософсько-антропологічної точки зору, за доби стрімкої глобалізації розуміння культури як помилки все-таки не може бути правдоподібним, адже в деякій мірі культура залишається засобом адаптації, перетворюючи випадкові збіги, досягнення, винаходи на необхідні та закономірні зрушення. Тим самим, людина отримує можливість виправдання власної недолугості, перекиваючи її власноруч створеними ідеалами, аргументованим позитивами, чеснотами тощо. Адаптаційна функція культури [2] в світі неповноцінної людини дає змогу говорити, що нестерпні страждання, як факт людського життя, компенсуються Царством Небесним, а якщо людина є чудовиськом звинувачувати в тому лише гріх. Помилковість культури не дала б змогу розглянути пошук сенсу життя як зворотного боку людської свободи, що є вищою цінністю. Тварини як правило не розрізняють падаць від екскрементів, адже і перше, і друге для них – продукт життєдіяльності. На відміну від них, безкультурних, людина помпезно ховає перше, осипаючи панегіриками, а про друге й не згадує. Гучний похоронний обряд є лише засобом приглушити наш природний протест проти ганебного факту, що людина смертна. Людина оживляє абстракцію й виникає уявлення про божество, а займаючись «фольклорним плагіатом» створюють еклектичну мішанину, тим самим творячи догматику релігій.

Весь цей комплекс уможливорює розгляд випадкового як необхідного й задалегідь планованого. Можна казати про те, що вигадуючи все більше неіснуючих явищ, людина вибудовує культуру, змінюючи за її поняттями картину світу, а згодом, через якісь наступні тисячоліття, впевнено дивується тому, що в цій саморобній тюрмі не досить зручно. Але, коли з тих новоутворень виникає система понять та цінностей, тобто, коли помилок,

прорахунків, непорозумінь набереться достатньо, щоб створити замкнену систему, людина сама стає бранцем власноруч створеної цитаделі, що за своєю сутністю є випадковим зібранням усякої всячини в якій вбачається людська найвища необхідність. Прикладом такої зміни випадковості та необхідності є доволі часті невірні трактування таких явищ як сама людина, її смертність, чесноти тощо.

Виходить, що культура є виправданням усіх недоліків, у яких людина могла звинуватити еволюцію. Тобто, культура замиряє людину з її розумінням власної неповноцінності, із природнім процесом еволюції виду за допомогою нескінченних внутрішньо протилежних зачіпок, спираючись то на почуття, то на розум аби лише досягти головної своєї мети: перетворити нашу неповноцінність у чесноти та явну необхідність [3].

Культура може розумітися помилкою, але не в значенні того, що вона виникла випадково, адже її виникнення було неминучим як механізм адаптації [4]. Хоча, дія культури умоглядна: вона не перетворює людину силою релігійних догм та заповітів в істоту справді безсмертну, вона не створює для «людини випадкової» реального Бога-Творця, вона не виключає й не віднімає ані малої частки індивідуальних страждань, що у внутрішній своїй сутності не мають суттєвого сенсу, вона відділяє й розмежовує гріх і чесноти, добрі справи від підлості, ганьбу від величі.

Тим самим, оточуючий нас світ постає світом випадковим, вірогідним, можливим. Останнє підтверджується принципом невизначеності В. Гейзенберга (фізик, Нобелівська премія 1932 р.), що полягає в твердженні: постійне вимірювання одного показника призводить до невизначеності іншого, адже їх добуток дорівнює якійсь визначеній величині [5]. Таким чином, принцип невизначеності має принципово імовірнісний характер передбачення подій. Останнє зазначає той факт, що з основ світобудови випадковість виключити неможливо. А відтак, випадковий характер світу твориться як за рахунок властивостей його самого, так і через обмеженість можливостей людини, для якої часто не важливо, де саме знаходиться випадковість – в сутності явища чи в результаті взаємодії людини з оточуючим світом. Можна говорити, що випадковість нашого світу спирається на три основи: принцип невизначеності, невичерпність Всесвіту та обмеженість людських можливостей. А взаємодія цих трьох факторів і формує невизначеність у нашому тричі випадковому світі.

З точки зору філософії та теорії культури теза щодо її помилковості також не витримує критики. Треба зазначити, що проблема інтерпретації культури є, перш за все, питанням визначення конкретного методу й підходу в контексті методології, що використовується дослідниками. Визнання культури помилкою є нічим іншим як визнанням факту неможливості застосування вже існуючих методик й необхідності розробки (відкриття) якісно нової. При цьому треба зазначити, що розуміння культури як помилки підкреслює її фатальність, кризовість, а врешті решт конечність, що знов таки є лише питанням наукових підходів, адже в ряді країн, наприклад, у США використовується конфатальна модель культурного розвитку, що унеможливорює конечність і кризовість, а розглядає ці аспекти як культуротворчі інтенції, зародження й модифікацію існуючої культури, у решті-решт пропонуючи дискретність культурного розвитку, на відміну звичній лінійності, не лінійності та діалектиці [6].

Ще один підхід трактує культуру як комплекс смислів, розглядаючи головним аспектом процес і ситуацію смислотворення [7]. Даний процес невід'ємно пов'язаний зі створенням образу самості (цілісності, тотальності) культури [8], що в свою чергу передбачає сенсорне кодування, зокрема в формі знакових систем (наприклад, розвиток писемності від ідеографії до алфавіту) [9]. Останнє дає можливість розглядати культуру як дискретну суперсистему найвищого ступеня складності, при цьому будь-яка випадковість та необхідність органічно вписуються в культурогенез у якості культуротворчих зрушень, що дає можливість відтворення цілісної картини світової культури (або якоїсь конкретної, як, наприклад, українська) [10].

Помилковість культури також унеможливорюється з огляду на її самодетермінацію [11], за умови якої будь-яка мінімальна культурна зміна визначає зміну відносин детермінації культурного цілого до явища (наприклад, українські суші-бари, або паління каляну під час звичайного застілля, або фен-шуй в «хрущовках» тощо). До того ж помилковість у якості діалектики випадкового й необхідного перекивається фактом самоствердження та самореалізації культури шляхом продукування та використання індивідом і суспільством культурних актів (етичні норми, естетичні погляди, особистісна творчість тощо) [12]. Щодо місця людини в культурі, зазначимо, що помилковість та випадковість, як власне й необхідність можуть бути взяті під сумнів з огляду на сутність асинхронності впливу, тобто аспекту пов'язаного з першістю культурного впливу, адже, позиція людини в культурі двоїста: як суб'єкт культури вона її Творець, але ж як об'єкт – Творіння. Можна розглянути сприйняття культури як певного комплексу помилок, що є суттю накопичення вірогідностей, випадковостей, можливостей тощо, як пошук людиною виходу з екзистенційної самотності, при умові розгляду діалектики випадкового та необхідного як зміни ціннісних орієнтацій і систем, у наслідок чого віра, релігія та їх догматика як така перестають бути постійними ціннісними орієнтирами особистості. Тоді й ситуація смислотворення в культурі для людини досягається боротьбою з екзистенційним страхом небуття (забуття), що провокує нові культуротворчі інтенції.

До того ж, розгляд культури як помилки або комплексу помилок, у контексті діалектичної зміни випадкового та необхідного, стає можливим при дослідженні її онтологічного статусу, що мимовільно підводить дослідника до логічних ототожнень культури з історією та перетворює культуротворчі інтенції на звичний культурогенез або історію культури [13]. Щодо останнього, об'єктивно можна говорити про доволі поширене помилкове трактування історичних процесів, явищ, подій та фактів, а відтак логічні роздуми в контексті культурогенезу, або історико-культурному дослідженні неминуче стикаються з накопиченням невідповідностей, випадковостей, непорозумінь тощо. При цьому, сам по собі культурний феномен не змінюється мимовільно (випадково, вірогідно) та не мислиться поза його контекстуального буття, тобто контекстуального узагальнення найбільш адекватного сутності культури (наприклад, національний, локальний, світовий контекст). Останнє співіснує з редукцією культурних і культуротворчих елементів та явищем культурного переносу, що можливий в різних напрямках, зокрема прогресивний (запозичення й спадковість

потрібних характеристик як фактор зміни, що викликає диференціацію культурних типів), регресивний (кризовість, конечність), реверсний (повертає до більш ранніх культурних форм, наприклад, культура настінних графіті), стагнаційний (вміння їсти паличками) та консервативний (домінування культу місцевого мезоамериканського героя племені тольтеків Кецакоатля серед завойовників ацтеків).

Враховуючи сказане вище, зазначимо: по-перше, дуже складно визначити помилку і помилковість в культурі, адже здебільшого історико-культурне дослідження проводиться або за аналогіями (крос-культурне дослідження), або за принципами природної еволюції (лінійний розвиток культури); по-друге трактування культури як помилки або комплексу помилок, випадковостей, співпадінь, вірогідностей тощо, дає підстави розглядати людину як селектор, наділяючи її можливістю обирати й визначати те, що є закономірним, необхідним і те, що є випадковим, логічно вписуючи випадок і необхідність в діалектичну взаємозалежність і модель історико-культурного процесу, що не відповідає дійсності.

Література

1. Лем С. Культура как ошибка. («Die Kultur als Fehler») / Пер. с польск. – Л. Векслер // Собрание сочинений. – М.: «Текст», 1995. – т. 10. – с. 213-227.
2. Rogers, D.S., Ehrlich, P.R. Natural selection and cultural rates of change // PNAS (Proceedings of the National Academy of Sciences) – March 4, 2008 – vol. 105 – no. 9 – p. 3416–3420
3. Флиер А.Я. Культурогенез. – М., 1995. – 128 с.
4. Налимов В.В. В поисках иных смыслов. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 280 с.
5. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
6. Boyns, D. Culture, Agency and the Means of Simulation. – California State-University at Northridge, 2003. – 26 p.
7. Beim, A. Toward an Interactive Theory of Collective Memory: Culture, Cognition, and the Institutionalization of Memory Schema. – Northwestern University, 2002. – 35 p.
8. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 416 с.
9. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. / Пер. с фр. В. П. Визгина, Н. С. Автономовой; Вступительная статья Н. С. Автономовой. – С.-Пб.: А-скад, 1994. – 405 с.
10. Шипулина Н.Б. Микросубъекты культуротворчества. // Современное культурное пространство: Философия. Искусство. Технология. Информация: Сборник научных статей / Науч. редакция, вступит. статья, составление В. Х. Разакова. – Волгоград: Издательство ВРО МСЮ, 2004. – с. 59.
11. Бидни Д. Концепция культуры и некоторые ошибки в ее изучении. / Перевод В. Г. Николаева. // Антология исследований культуры. Т.1. Интерпретация культуры. – С.-Пб.: Университетская книга, 1997. – 728 с.
12. Карнейро Роберт Л. Культурный процесс. / Перевод П.В. Резвых. // Антология исследований культуры. Т.1. Интерпретация культуры. – С.-Пб.: Университетская книга, 1997. – 728 с. – С.421–439.

13. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре // Культурология. XX век. Антология. – М., 1995. – С.69–91.

Голота Б.М., Балута В.В. Диалектика случайного и необходимого в историко-культурном процессе

Рассматривается проблема интерпретации культуры, а именно критика понимания культуры как ошибки. С точки зрения классической философии, философской антропологии, культурфилософии и теории культуры приведены контраргументы определения культуры как ошибки в контексте диалектической связи случайного и необходимого в процессе культурогенеза и его взаимосвязи с культуротворчеством.

Ключевые слова: интерпретация культуры, цивилизация, культурогенез, культуротворчество, случайность, необходимость, глобализация.

Golota, B.M., Baluta, V.V. The Dialectics casual and necessary in historian-cultural process

It is considered of interpreting the culture, as follows critic of the understanding the culture as mistakes. With standpoint classical philosophy, the philosophical anthropology, philosophy of the culture and theories of the culture are brought arguments determinations of the culture as mistakes in context dialectical relationship casual and necessary in process cultural genesis and its intercoupling with cultural building.

Key words: interpreting the culture, civilization, cultural genesis, cultural building, accident, need, globalization.

Масова культура як спосіб конструювання ілюзорної реальності (на матеріалах зарубіжних і вітчизняних досліджень)

Аналізується феномен масової культури. Розглядаються сутнісні характеристики та ілюзорність масової соціокультурної реальності на основі зарубіжних і вітчизняних досліджень.

Ключові слова: масова культура, висока культура, масова комунікація, ілюзорність масової соціокультурної реальності.

Масова культура на початку ХХІ століття постає простором дослідницької рефлексії й теоретизування в філософії, культурології, соціології та інших галузях наукового знання, проте традиція дослідження феномена масової культури почала закладатися задовго до того як масова культура набула чітко окреслених меж.

Ілюстративною в даному випадку є реакція теоретичної свідомості на існування принципово відмінних за своєю якістю, особливостями й функціональними проявами феноменів, що протистоять один одному – «культури народу» та «культури вчених» (Й.Гердер). Адже традиція інтерпретації масової культури сягає своїм корінням дослідницьких напрацювань в межах розвитку домінуючої ідеї, пов'язаної з даною тематикою опосередковано. Це можна простежити в роботах І.Канта, який обґрунтовує принципову різницю між культурою та цивілізацією, в дослідженнях Б.Паскаля та М.Монтеня, які розглядають особливості індивіда, що мислить. По суті ж змістовна дискусія з приводу досліджуваного явища була відкрита німецькими романтиками А.Шопенгауером та Ф.Ніцше, які розглядають людство у світлі розрізнення привілейованої меншості «людей генія» та нетворчої більшості «людей користі», здатними винятково до утилітарної діяльності. Таким чином вони обґрунтовують антагоністичність «масової» та «елітарної» культури.

Розгляд даної проблематики названими авторами, а згодом й іншими (друга половина ХІХ століття) здійснюється переважно в критичному ключі, піддаючи сумніву цінності та перспективу «фаустівської цивілізації». Максимальне загострення в теоретичному осягненні феномена масової культури відбувається на межі ХІХ-ХХ століття завдяки «соціальним критикам». Серед них: Г.Лебон, М.Тард, Е.Канетті, Е.Фромм, Д.Рісмен, К.Юнг, К.Ясперс, Г.Маркузе, Р.Мілс, які осягали проблематику масової культури у фокусі перетворень соціальної реальності, масовізації всіх сфер суспільного життя. Х.Ортега-і-Гасет витворює одну з найґрунтовніших і

різко критичних концепцій масового суспільства. Ще одним змістовним теоретичним джерелом чисельних дискусій, щодо природи масової культури є напрацювання представників Франкфуртської школи соціальних досліджень, серед яких – М.Хоркхаймер, А.Адорно, Г.Маркузе.

Рубіжний етап у розкритті сутнісного поля масової культури починається з 70-х років минулого сторіччя, коли в західній соціологічній та культурологічній літературі з'являється низка робіт, в яких проблема масової культури осягається в іншій феноменологічній й аксіологічній площині, створюючи підґрунтя новим рефлексіям і теоретичним розробкам. В численних працях Д.Белла, Е.Тоффлера, З.Шилза, Ж.Фурастье, А.Турена, Г.Кана, К.Боулдінга та інших розпочинається обґрунтування конвергенції масової культури з високою культурою, оскільки під впливом інформаційних технологій, масового виробництва й споживання сучасне суспільство характеризується «усередненням» в соціокультурній сфері. Стверджується ідея позитивної ролі масово-комунікативних процесів масової культури для демократизації суспільства, що засвідчує себе в роботах Дж.Селдеса, Г.Генса, Д.Уайта, З.Бжезінського, М.Маклуена та інших. Одночасно в смисловому полі цих досліджень, зокрема, в роботах М.Кастельса, виявляє себе розважальний характер масової культури. Адже вона є однією з найбільш прибуткових галузей економіки в багатьох сферах, пов'язаних зі стандартизацією свідомості й створенням ілюзорної картини реальності.

Та вже незабаром, в руслі стрімких соціокультурних перетворень, Ю.Габермас, натхнений духом свого часу, проголошує: «хоча модернізм все ще володарює, та він вже мертвий»[3,53]. Місце модерних аналітичних моделей масової культури посів новоутворений теоретичний конструкт постмодернізму.

Ж.Дерріда, У.Еко, Ж.-Ф.Ліотар, Ф.Джеймсон, Р.Барт, Ж.Батай, М.Бланшо, М.Фуко, Ж.Делез, Ф.Гваттарі, С.Жижек, Ж.Бодріяр заклали іншу теоретико-методологічну установку дослідження феномена масової культури, перетворюючи підвалини аналізу сутності масової культури, що прокладає шлях до комплексного осягнення нами даного явища. Дослідницький потенціал постмодернізму розкриває сутнісні характеристики «власної реальності» масової культури, її сконструйованої, опосередкованої й інтерпретованої інтертекстуальної площини.

Однак на відміну від евристичного навантаження західної наукової думки, традиція дослідження феномена масової культури у вітчизняному теоретичному дискурсі протягом тривалого історичного періоду складалася в умовах володарювання соціалістичної ідеології, що й визначало значною мірою специфіку аналітичного осягнення та висвітлення смислового поля масової культури. Необхідно зазначити, що нерідко сам факт існування феномена масової культури брався під сумнів, а існуючі дослідницькі рефлексії з приводу цієї проблематики, постали в межах критичної оцінки буржуазної культури та її радикального протиставлення соціалістичній народній культурі. Ілюстративними в даному ракурсі є вітчизняні критичні дослідження Г.Ашина, Р.Галушко, О.Карцевої, А.Кукаркіна, А.Мідлера, В.Молчанова, О.Нечайя, Т.Чередниченко, В.Шестакова та інших.

Слід зауважити, що лише останнім часом у вітчизняній науковій думці низка авторів досліджують ключові аспекти проблемного поля феномена масової культури у новій площині. Серед них – українські, російські та бі-

лоруські вчені – А.Агєєв, К.Акопян, В.Афоніна, С.Безклубенко, В.Зверєва, В.Іщук, Ю.Козаков, Н.Козлова, А.Костіна, Т.Лютій, Л.Микитюк, Н.Разлогов, М.Чегодаєва, Н.Яранцева, О.Ярош, Р.Шульга та інші.

Отже, незважаючи на солідну часову дистанцію, що відокремлює сучасну соціокультурну реальність й відповідні їй уявлення від означених ранніх етапів теоретичного осягнення феномена масової культури, можна констатувати відкритість даної проблеми. Сьогодні в західній й вітчизняній філософській й культурологічній літературі помітною є відсутність єдиної точки зору щодо сутності масової культури, що й досі зумовлює розмитість її понятійного апарату. Ілюстративною є характерна неузгодженість позицій сучасних вчених, учасників «крутого столу» з приводу досліджуваної тематики [7, 155-166].

Відтак, нами буде здійснена спроба вирішення проблематики розкриття сутності масової культури шляхом всебічного «схоплення» фундаментальних принципів досліджуваного явища у базовому визначенні, що має покласти початок дослідженню даного феномена у якісно новій площині.

Отже, в контексті гострих дискусійних аспектів феномена масової культури ми маємо сфокусуватись на його найбільш репрезентативних дослідженнях виокремивши їх у три базові підходи до розуміння сутності масової культури, висвітлюючи таким чином її основоположні принципи, що й можуть постати ґрунтовними компонентами базового визначення масової культури.

Перший підхід може бути охарактеризований висвітленням сутності масової культури через порівняльний аналіз масового та елітарного варіантів культури. В результаті дослідники неминуче одержують визначення «від протилежного»: масова культура полярна елітарній і володіє «протилежними» їй властивостями.

Подібна симптоматична реакція дослідницької свідомості стає особливо помітною в напрацюваннях, що присвячені проблемам культури на межі ХІХ – ХХ століття, адже, промислова революція та урбанізація призводять до появи масових професій і, відповідно, до масового розповсюдження обмеженої кількості укладів життя, що закладає підґрунтя нового типу соціальної організації. Зниження ролі ремісництва й збільшення виробництва неминуче призводить до деіндивідуалізації людини, типізації її психіки, свідомості й поведінки в процесі *масовізації всіх сфер суспільного життя* [19, 376].

Соціальна деструктуризація суспільного буття і трансформації соціально стратифікованого суспільства в масове суспільство, з домінуванням горизонтальної соціальної мобільності тягне за собою глибинні перетворення, які відбуваються в *«тілі класичної культури»*, що й обумовлює хід теоретичної рефлексії в відповідному напрямку протиставлення «двох культур»: високої й низької, елітарної й масової.

Показовими в цьому контексті є ідеї О.Шпенглера, який в праці «Занепад Європи», розглядаючи хід історичного процесу як зміну циклів соціокультурного розвитку, наголошує на визначальній ролі маси, *що вирвавшись з покори традиційної еліти, руйнує традицію і культурну організацію* попередніх етапів розвитку поринаючи в глибоку кризу. Кризову стадію розвитку культури мислитель передусім характеризує такими ознаками як: розвиток науки й техніки й занепад розвитку високого мистецтва, справжнього знання тощо. Ці ідеї знаходимо і у Ф.Ніцше, протиставляючи

справжньому аристократичному мистецтву поведінку мас, що є «буйним натовпом, черню, яка рветься до влади й здатна знищити культуру та цивілізацію» [11,76].

Проте осмислення її як специфічної соціокультурної реальності, що посідає особливе місце в загальній царині культури закладене в дослідженнях М.Арнольда, який висвітлюючи базові складові дефініції культури: 1) здатність знати найкраще; 2) найкраще; 3) розумове й духовне застосування найкращого; 4) прагнення найкращого, протиставляє їх *анархічному характеру сучасної культури* робітничого класу [24,46].

Таким чином відкривається шлях теоретичним дефініціям масової культури, що постають як вищленювання її зі смислового поля феномена культури й відповідної конотації її сутнісних характеристик від супротивного. Стрімко підхоплюючи подібний підхід до проблематики масової культури набирає обертів гостра дискусія, окреслюючи характерні особливості досліджуваного явища в межах даного підходу.

В своїй фундаментальній праці «Художня література і публіка, яка читає» К.Лівіс тлумачить основні характеристики масової культури на основі репрезентації історичної моделі, в якій елітарний центр минулого уніфікованого суспільства продукує плідну й задовільну культуру, де мистецтво і культура були в широкому сенсі зрозумілими й морально значущими, задовольняли потреби не лише еліти, а й всього населення. Проте з кінця XVII ст. під впливом нових чинників (страта короля, поширення науки, прихід капіталізму) це єдине суспільство розколюється й повертається у бік комерційної культури, що бере верх над кращими людськими спрямуваннями. Ф.Лівіс дає принципово високу оцінку культури (яку він розуміє як культуру просвітленої меншості), протиставляючи її масовій культурі, як «культурі стандартизації та пониження рівня» [24,48].

Дж.Селдес в своєму дослідженні, опублікованому в книзі «Велика аудиторія» обережніше підходить до висвітлення характерних ознак масової культури від протилежного. Загалом його позиція зводиться до того, що на протигага традиційній культурі сучасна культура орієнтується на самі низькі, примітивні смаки й оцінки. Тенденція ж масового мистецтва полягає в зміщенні з високого рівня й досягненні нижнього порогу в шкалі цінностей [29,26].

Ключовою фігурою в цій дискусії є Д.Мак-Дональд, що у своєму відомому нарисі «Теорія масової культури» зазначає: масова культура передусім відрізняється від високої культури, як творчості «митців-індивідуалів», своєю нижчою якістю і тим, що вона не задовольняє, а *експлуатує культурні потреби мас перетворюючи, їх на пасивних споживачів* для здійснення широкомасштабного впливу [24,59].

Слід наголосити й на вкрай важливій в науковому дискурсі критичній позиції такого класика, як Х.Ортега-і-Гасет. Зважаючи на обмежений обсяг даної статті, зупинимось лише на окремих ілюстративних позиціях його значного доробку, які поглиблюють сутнісне навантаження окресленого підходу. Ортега-і-Гасет наголошує, що цивілізація XIX сторіччя автоматично створює тип людини маси [20,436]. Характерними для неї є «комплекс самодостатності», амбіційність, напівосвіченість тощо. Саме такий «новий варвар» й *вимагає свою частку благ культури*, що має йому належати у зв'язку зі специфічним баченням «рівноправності», а до елітарної свідомості він відноситься інструментально – як до необхідного підтримання функціонування цивілізації, що задовольняє його потреби [11,145].

Як ми бачимо, в дослідженнях масової культури, що проходять в традиції критичного аналізу даного феномену, основною опозицією виявляється протиставлення культури елітарної і масової, культури більшості і меншості. Те, що ця бінарна опозиція не є донині лише історичною інстанцією в проблематиці масової культури, можна пересвідчитися, звернувшись до робіт одного з найвидатніших сучасних дослідників культури П.Бурдьє. Проблематика елітарної й популярної культури досліджується П.Бурдьє з точки зору категорії смаку, яка, на його погляд, є соціально зумовленою та інституційною сконструйованою категорією. Освітня система, заснована на соціальних відмінностях, створює те, що Бурдьє називає *естетичною диспозицією, яка й визначає культурні переваги, смаки і цінності людини* в галузі високої та популярної культури, причому й відповідає місцю людини в соціальній ієрархії[2,68].

Окремо слід відмітити, що на теренах Радянського Союзу мав місце розгляд досліджуваного явища в дещо іншому аспекті. Низка радянських американістів культурологів, естетиків, соціологів тематизували в смисловому полі своїх досліджень хибність дилеми між високою та масовою культурою, оскільки обидві з них уявлялись двома сторонами буржуазної культури. Проте в ході критичного розгляду сутнісних характеристик й ідеологічного механізму буржуазної культури, мало місце протиставлення псевдodemократичної «масової культури» народній культурі, на якому й будувалося саме дослідження. Факт підміни досить ґрунтовно осмислений і витлумачений Г.Ашиним, В.Глазичевим, Ю.Давидовим, А.Кукаркіним. Радянський американіст Г.Ашин наголошує: істина полягає в тому, що *мас-культ – це культура обдурювання мас*, підкорення їх буржуазній ідеології й спрямована на експлуатовані маси, а елітарна культура розрахована на снобів з вищих класів. Обидві є антинародними за своїм змістом, обидві протилежні народній соціалістичній культурі[3,158].

А.Кукаркін підкреслює:, що масова культура в буржуазному суспільстві в цілому залишається тією ж класовою політикою, що здійснюється своїми специфічними засобами, адаптує буржуазну ідеологію до нових обставин[12,8].

Також в межах даного підходу слід коротко зупинитися й на критичній багатовекторній оцінці В.Шестаковим характерних складових досліджуваного феномена в соціальному, ідеологічному, історичному, естетичному й культурологічному зрізі, що й може бути узагальненням у визначенні масової культури, як культурного феномену, що *базується на девальвації дійсних художніх цінностей*, які отримують небачене досі розповсюдження. Адже, це такий тип культури, що розрахований на утворення некритичної споживацької свідомості, проповідуючи ескапізм (втечу від дійсності в придуманий світ), естетизацію підсвідомих імпульсів та маніпулювання масовою свідомістю. Народна ж культура не має нічого спільного з нею, навпаки, масова культура за своїм змістом й соціальним функціям ворожа дійсній народній культурі[29,32].

Таким чином, в межах даного підходу ми доходимо висновку, що своєрідна соціально-естетична реакція на суттєві зміни в усіх сферах суспільного існування постає у вигляді критичної оцінки буржуазного суспільства й породженої ним масової культури шляхом протиставлення її основним параметрам високої культури. Відтак сутність масової культури розкривається як протилежна високій культурі.

Друга група дослідників в спробах визначити масову культуру акцентують увагу на тому, що вона має «похідний» характер від засобів масової комунікації. При цьому під масовою культурою в найбільш загальному вигляді розуміють культурні зразки, здатні охопити велику за масштабами аудиторію споживачів в короткий термін «або практично вмити».

Обширне поле значень, які автори в межах даного підходу вкладають в термін «масова культура», пов'язане з тезою французького соціолога Ж.Фрідмана про *масову культуру як продукт масової комунікації*, де під масовою культурою розуміється сукупність культурних цінностей, відданих в розпорядження публіці завдяки засобам масової інформації в рамках технічної цивілізації. Більш того деякі західні дослідники прямо ототожнюють масову культуру із засобами масової інформації, вбачаючи в ній їх безпосереднє породження й стверджуючи, що сам засіб повідомлення впливає на характер й зміст інформації, що передається [11,193].

Зважаючи на значну кількість різноманітних досліджень масової комунікації, евристичний потенціал яких складають основні теорії масової комунікації (Критична теорія, Теорія пропаганди, Теорія залежності, Теорія спіралі «тиші/мовчання», Теорія інформаційних бар'єрів, Теорія врегулювання порядку денного, Структурно-функціональна теорія, Економіко-соціологічна теорія, Теорія «гегемонії» та інші), [5] нам слід зосередити увагу на витоках дискусії, яка репрезентує даний підхід, що сягає своїм корінням розробок Франкфуртської школи раннього періоду, засновниками якої були німецькі соціальні філософи М.Хоркхаймер, Т.Адорно і Г.Маркузе.

У фундаментальній праці М.Хоркхаймера і Т.Адорно «Діалектика Просвітництва», досліджуючи розвиток цивілізації, вони наголошують на функціонуванні на сучасному етапі світового розвитку, справжньої *індустрії культури*. У цьому ракурсі під поняттям «індустрія культури» автори фіксують нову якість культурних форм, яку остання почала набувати з розвитком індустрії розваг і споживання на початку – середині ХХ століття.

Залежність наймогутніших радіомовних компаній від електронної промисловості або кіно продукуючих компаній від банків характеризує всю сферу культури, окремі галузі якої економічно поєднані одна з одною. Безжалісна індустрія культури засвідчує єдність політики. Скрізь торжество «тотальності панування», замикаючи обрії свідомості мас. Розвагою «індустрія культури» опосередковує маніпуляцію споживачем: диктат здійснюється зрештою не завдяки прямому наказу, але завдяки характерному стрижневому «принципу розваги», оскільки технології масової комунікації прибирають можливість отримання реального життєвого досвіду, що замінюється спотвореним досвідом, який є отриманим від контакту з масовою продукцією засобів масової комунікації в соціокультурній реальності [18,41-42].

Підсумовуючи аналітичне опрацювання цієї проблематики, Г.Маркузе наголошує на тому, що розвинена індустріальна цивілізація – це царство комфортабельної, мирної, помірної, демократичної несвободи, що свідчить про технічний прогрес. Мас-медіа виступають у ролі посередника між господарями і тими, хто від них залежить. Їх комунікативні рекламні агенти формують *соціокультурну реальність в якій виражає себе «одномірна поведінка»*. Елементи автономії, творчої ініціативи і критики відступають перед знаком, багаторазовим повторенням й імітацією. При цьому люди

не усвідомлюють, що їх істинні потреби залишаються незадоволеними, а культивування хибних потреб найтісніше пов'язана з роллю культурної індустрії, яка продукує хибні потреби і придушує істинні[2,75].

Окреслений підхід до проблемного поля масової культури отримує свій якісний розвиток у відомій післявоєнній гострій дискусії, сенс якої можна прослідкувати в антології «Масова культура: популярне мистецтво в Америці» під редакцією її провідних учасників Б.Розенберга та Д.Уайта.

Б.Розенберг переконливо доводить, що *творцем масової культури є науково-технічний прогрес*, адже сучасна технологія є її необхідною й достатньою умовою. Та особливо значущим виявляється саме те, що домінуюча роль засобів масової інформації ставить незалежну людину у вкрай загрозливе становище, оскільки жодна художня форма, жоден об'єм знань, жодна естетична система не є достатньо сильними, аби протистояти «вульгарному» технічному впливу, що набуває всеохоплюючого характеру[29,24].

Децю іншої позиції дотримується Д.Уайт, пов'язуючи феномен масової культури з розгортанням масових комунікативних процесів. Вчений висуває низку аргументів, що висвітлюють позитивні сторони даного процесу, підкріплюючи свої твердження констатацією факту *підвищення якості фільмів й телевізійних передач* (приміром екранізації таких шедеврів світової класики, як твори Шекспіра, успішних виступів балету «Селдерз Велз» тощо), фактично вносить в смислове поле масової культури аспект професійності характеру її окремих складових[24,58].

Проте показовим є й інший бік цього питання, що висвітлюється в оцінці даного явища, ще одним учасником дискусії Е.Шилзом. «Масова культура має багато корисного й більш того змістовного: *основні її зразки... розважають й потішають*»[25,155].

Професор Сорбонни М.Соріано, спираючись на ґрунтовний аналіз механізму функціонування телебачення підкреслює, що подібний спосіб передачі інформації, не дивлячись на чисельні спроби створити таке враження, *не сприяє росту творчих сил. Він плоть від плоті тієї системи масової інформації*, що його створила[29,46].

Ще один пласт смислового поля досліджуваного явища висвітлюється в групі висновків запропонованих такими дослідниками, як У.Ліпман, М.Мід, А.Шлезінгер, У.Шрам й може бути зведений до наступного положення: *масова культура як у своєму виробництві, так і в розповсюдженні й споживанні залежить від сил, що фінансують засоби комунікації, контролюється верхівкою соціальної піраміди*[29,155].

Підхоплюючи ці думки, Е. ван ден Хааг узагальнює: з розгортанням мережі масової інформації постає фатальна небезпека втрати людиною її індивідуальності, стандартизації духовної діяльності людини, пов'язане зі стандартизацією виробництва й споживання, якими характеризується сучасне суспільне виробництво. Адже, масове виробництво товару відображаючи смаки майже кожної людини навряд чи втілюватиме, хоч би який смак, послаблюючи можливості людини «відчувати життя»[2,61].

В руслі цих аналітичних схем найпотужніше проблематика окреслена в наукових напрацюваннях канадського культуролога М.Маклуена, що *абсолютизує роль комунікаційної технології в кожній культурній епосі й у всій історії людства*, виявляючи визначальною тенденцією розвитку сучасної соціокультурної реальності провідну роль інтегрованих масових

інформаційних й комунікаційних процесів. Позитивно оцінюючи відповідні цивілізаційні зрушення загалом, Маклуен зазначає, що технологія комунікації є своєрідним продовженням свідомості людей і саме тому, її впливу зазнають також образ життя, цінності, соціальна структура суспільства. Але заглиблюючись в інструментальний характер даного процесу, сам автор помічає деяку визначальну особливість – власне сам засіб комунікації вже за своєю природою визначає характер сприйняття тієї соціальної інформації, яку він передає самотужки створюючи особливу реальність[25,43].

Однак в ході нашого дослідження, дещо змістовнішим виявляється реалізоване М.Кастельсом дослідження *принципово нових рис інформаційного етапу світового розвитку й відповідних змін соціокультурної реальності*, що сягає основоположних принципів цього процесу. Звертаючись до проблематики функціонування культурної індустрії, автор доходить таких висновків. По-перше, культурна індустрія орієнтується не на задоволення креативних потреб особистості, а на «економіку здорового глузду». По-друге, так звана «мета культурна індивідуальність» потребує рекреації й психологічного розвантаження, як і «масова» людина. По-третє, нові економічні форми достатньо стандартизовані, що й передбачає досить суттєву уніфікацію всього культурного продукту[24,203].

Таким чином, в ході аналітичного опрацювання фундаментальних характеристик масової культури, запропонованих в межах цих підходів, потенціал наукової думки дозволяє виявити, що перший тип визначення сутності масової культури має дещо тавтологічний характер й не репрезентує це явище в його цілісності, а причинно-наслідковий зв'язки другого підходу «масова культура – масова комунікація» породжує лише ілюзію комплексного пояснення масової культури. Очевидно, що сам феномен зобов'язаний своїм характерним ознакам не тільки засобам масової комунікації, адже вони містять лише окрему складову сенсоутворюючого поля даної проблематики – навантаження засобів передачі «заданої» інформації, що функціонує в специфічній «другій реальності» й відповідно акцентує лише на інструментальному аспекті цієї проблематики нівелюючи необхідністю її всебічного осягнення.

У зв'язку з цим, значний евристичний потенціал для здійснення стрижневої діагностики сучасної соціокультурної реальності й наступного найбільш загального, цілісного «схоплення» цього феномена складає *третьої підхід* до визначення масової культури, що базується не на розробці й модифікації тих чи інших положень пов'язаних з аналізом стану культури і суспільства в процесі соціокультурної динаміки, а на теоретичній рефлексії її як повноправної культурної системи сучасності з відповідними характерними особливостями.

В рамках цього підходу, що характеризується принциповою відмовою від традиційних проблемних полів, класичних семантичних й аксіологічних пріоритетів, проблематика масової культури сприймається не лише як розважальна, комерційна, але й як повноправна й альтернативна – хоча й тривіально-побутова, плоско-невиразна тощо[29,171].

Теоретичне підґрунтя даного підходу можна прослідкувати ще в напрацюваннях Е.Тоффлера, що пропонує по суті принципово нове трактування сучасного суспільства, заміщаючи концепції «інформаційного» й «індустріального суспільства», «глобального села» метафоричною дефініцією «третьа хвиля». Аналізуючи соціокультурну реальність «суперіндустріальної

ери», автор підкреслює, що образи й асоціації, які закріплюють нашу картину світу й поміщають нас у простір і час формуються через «перетворення» нами інформації. Цей новий тип культури Е.Тоффлер визначає як кліп-культуру, що формує такі унікальні форми реальності як «зешпінг», коли шляхом безперервного перемикавання каналів телебачення з обривків інформації й осколків вражень складається новий образ. Цей образ не потребує підключення уяви, рефлексії, осягнення майже коли постійно відбувається «пере завантаження» інформації й попереднє постійно втрачає своє значення[9,203].

Таким, чином в процесі отримання такої «дивної, швидко минущої й без зв'язної форми», людина втрачає старі концептуальні форми й намагається з мозаїчної інформації витворити власний матеріал, що відрізняється від реального стану речей[11,279].

Доречно в цьому ракурсі звернутися до аналітичної рефлексії з приводу *семіотичного рівня даного явища* осмисленого Ф. де Сосюрою. По-перше, необхідність небайдужого ставлення до зв'язків, що лежать за культурними текстами, до граматики, що уможливорює значення. По-друге, значення завжди є наслідком взаємодії зв'язків між добром та комбінуванням, а саму цю взаємодію робить можливою те, що заховане в підґрунті. Оскільки в самій структурі, що уможливорює значення містяться приховані норми культурних текстів[26,107].

Поняття і звуковий матеріал самого знаку менш важливі, ніж те, що його оточує в інших знаках. Правильно за доказ те, що мовна вартість певного елемента системи може змінюватись при збереженні як його значення так і звуків, внаслідок того, що якийсь сусідній елемент зазнав змін[23,152].

Для ілюстрації семіотичного зрізу аналізу звернемося до прикладу дослідження текстів масової культури реалізованих У.Еко шляхом аналізу романів Я.Флемінга про Джеймса Бонда. Адже ці романи являють собою *форму популярної культури, засновану на структурі правил*, які гарантують їй популярність. Основоположною в даному випадку виявляється серія «безпосередніх і універсальних» опозицій (між добром і злом), що конструюється шляхом їх децю варіативної комбінації, асоціації й репрезентації таким чином визначаючи нарративи, що забезпечують романам популярність[2,77].

Репрезентативною в даному руслі є й розвідка У.Райта, що застосовуючи методологію К.Леві-Строса до аналізу жанру голлівудського вестерну стверджує, що значною мірою привабливість вестерну для глядачів зумовлена *структурою бінарного протиставлення* подаючи надзвичайно глибоку концептуалізацію американських переконань[24,108-109].

Таким чином, культура *створює своєрідний віртуальний простір, ілюзорну реальність*, створену засобами масової комунікації, що набули рис сакральності як виконуючі функції традиційної релігії й сприймається як справжня, дублююча реальність яка є результатом конвенцій, а знаки реальності виявляються тут в якості знаків, що й репрезентують умовну реальність, сконструйовану, опосередковану й інтерпретовану[11,177].

Наголошуючи на даних твердженнях, неможна не зупинитися на теоретичному нарисі Р.Барта «Міф сьогодні», в якому чітко окреслюється семіотична модель для тлумачення масової культури. Одним з визначальних її компонентів є рівень означення, що в наступному переходить у знак, який є елементарною одиницею повідомлення. Адже саме на цьому рівні виробляються так звані «міфи споживання», тобто ідеологія як сукупність ідей, що просувають цінності й інтереси панівної групи суспільства[24,115].

Змістовний внесок в межах цієї дискусії належить Ж.-Ф.Ліотару, що акцентує увагу на другорядній ролі чи взагалі відсутності в семіотичній сучасній соціокультурній реальності, так званих «метаоповідей», з їхніми особливими істинами. Масова культура для Ліотара є культурою «згодиться все», «культурою притуплення», в якій смак не має значення, а єдиною прикметою цінності є гроші[24,245].

Якісно нове коло значень смислового поля масової культури в межах даного підходу вводить теорія Ж.Бодріяра, що виходить за межі семіотичної проблематики і звертається до «онтологічного дискурсу». Це дозволяє йому розглядати культуру не стільки як систему знаків, скільки як своєрідну віртуальну систему де дійсна соціокультурна реальність підмінюється альтернативною, симуляційною гіперреальністю[11,179].

Функціонує режим «імітування» – породження моделей дійсності без наявних джерел у дійсності, при цьому імітацію часто сприймають як річ, реальнішу за реальну та кращу за неї, відбувається розчинення телебачення в житті, а життя в телебаченні. «Симуляція ставить під сумнів різницю між істиною і хибою, між реальним і уявним»[4,8].

Відтак за подібною гіперреальністю немає нічого реального й відповідно уявлення про неї не відокремлене від дійсності, не перекручує її – вона є дійсністю. Саме таким чином і приховується невід’ємна жорстокість капіталізму та його «фундаментальна аморальність»[24,252].

Таким чином, системоутворююча ідея окреслених досліджень може бути нами репрезентована в такому вигляді: сучасна соціокультурна реальність постала тотальною симуляцією, що здатна породжувати цілий спектр феноменів – симулятивних, ілюзорних за характером, які не мають співвідношення з жодними еквівалентами дійсності й самі собою перетворюючись на подібну ілюзорну реальність.

Слід наголосити на тому, що на пострадянському просторі лише останнім часом низка авторів, позбувшись радянського ідеологічного підтексту в дослідженні масової культури, усвідомили необхідність осягнення цього феномена у якісно новому зрізі. Відомий дослідник цієї проблематики Р.Галушко наголошує, що має мету дослідити тенденції й напрями масової культури на різних етапах її еволюції, прослідкувати, в які форми і образи вона втілюється тощо[6].

Досить ґрунтовне дослідження явища масової культури здійснене Т.Лютим та М.Ярошом. В найбільш загальному вигляді основні його положення в межах окресленої проблематики можна звести до наступного: в останній чверті минулого століття, коли технічна епоха поступилась місцем інформаційній та системно технологічній, запанували принципи всезагальної доступності інформації. Різновид культури даного етапу цивілізаційного розвитку розвивається на засадах комерції, носить масовий характер витіснивши традиційні форми культури, котрі мають автентичний характер. Таким чином, масова культура отримує можливість апелювати до загальної прийнятності, повторюваності й т.п. лишаючись потужним маніпуляційним знаряддям. Адже масова культура живиться підпорядкуванням суспільної реальності потребам масової публічності, насправді спрощуючи реальний світ й фальсифікуючи його проблеми[14].

Теоретичне осмислення досліджуваної тематики не обходить увагою й Яранцева, стверджуючи, що в сучасних умовах масового тиражування «культурної продукції» технічними засобами нівелюється національна

своєрідність художніх культур, що передусім є наслідком «комерційної експлуатації»[30,7].

Основні висновки іншої групи дослідників таких як А.Агєєва, Н.Козлова, В.Матвєєва, М.Чегодаєва можна підсумувати наступними положеннями: ілюзорний характер сучасної соціокультурної реальності орієнтований на «середню, маленьку людину»[1,59], орієнтація на формування єдиної для всіх свідомості, створення «простої картини світу»[10,122], комерційна основа й глибока аморальність масової культури[28,114], найбільш характерна функція розважальності[15,62].

У подібному ключі теоретичне осмислення феномена масової культури можна прослідкувати і у працях А.Костіної. З її погляду масова культура – це явище, що характеризує специфіку виробництва й поширення культурних цінностей в сучасному суспільстві, специфічний спосіб освоєння дійсності та адаптації до неї, що має місце в умовах «масового суспільства». Володіючи власним знаковим кодом, масова культура створює символічну надбудову над константною реальністю, що сприймається як справжня реальність або її повноцінний заміник[11,68].

Вкрай важливим виявляється культурологічна розвідка провідного англійського теоретика культури, культуролога, історика культури Р.Уільямса, який наголошує на тому, що повноцінний культурологічний аналіз має передбачати: 1) критичний, тлумачний опис та поцінування характерних рис «документальної історії культури»; 2) відкриття та опис певних культурних цінностей, котрі можна сприймати, як такі, що пов'язані з умовами життя суспільства; 3) витлумачення «складної організації» культури як конкретного способу життя[24,85]

Отже, назвемо найбільш характерні, основоположні принципи даного явища в базових компонентах визначення масової культури. Перше, низький різновид культури розвинутого індустріального й постіндустріального суспільства («масового суспільства»). Друге, те, що споживає величезна кількість людей через засоби масової комунікації. Третє, культурні твори, мета створення яких – здобути прихильність народу шляхом формування ілюзорної картини реальності, за допомогою тривіалізації, стереотипізації та інших прихованих технологій.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що розкриття сутності масової культури в подібному ключі, що й уможливорює усестороннє «схоплення» базових принципів досліджуваного явища й продукує базове визначення масової культури прокладає шлях майбутнім дослідженням: опрацюванні естетичного змісту, характеру та структури стереотипів масової культури тощо, дозволяючи мисленню рухатись в сутнісному (ноуменальному) полі дослідження.

Україна ж є частиною того культурного простору який називається європейської традицією. Ця традиція формувалась у таких культурних центрах як Аteni і Рим, Олександрія і Константинополь. Роль нашої держави на європейській та світовій арені у ХХІ столітті багато в чому залежатиме від мобілізації інтелектуального потенціалу громади та майбутніх науково-теоретичних розробок задля витворення обрисів нової моделі демократичного суспільства та фундаментальних принципів її нового якісного рівня – культури, що має бути позбавлена регресивних маніпулятивних засад й стати зразковим праксисом європейської людини, що несе свій національний дух і постулює загальнолюдські цінності в соціокультурній царині.

Майбутнє людської цивілізації має прокласти новий альтернативний шлях до максимального використання своїх потенційних можливостей, до усвідомленого впливу на свій власний розвиток.

Література

1. Агеев А. Культуры не противостоят // *Общ. науки и современность*. – 1991. – №1. – с.56-60.
2. Акопян К.З., Захаров А.В., Кагарлицкая С.Я., Киященко Н.И. Массовая культура и массовое искусство «за» и «против» / Академия гуманитарных исследований. – М.: Гуманитарий, 2003. – 511с.
3. Ашин Г.К. Ложная дилемма буржуазной культурологии (Элитарная и «массовая» культура) // *Вопросы философии*. – 1983. – №7. – с.149-158.
4. Бодріяр, Жан. Симулякри і симуляція / Пер. з фр. В.Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230с.
5. Василік М.А., Вершинин М.С., Павлов В.А., Барабанова Н.Р., Бондарев А.К. Основы теории коммуникации: Учеб. для студ. вузов, обуч. по спец. 020300 «Социология» / М.А. Василік (ред.). – М.: Гардарики, 2003. – 435с.
6. Галушко Р. Западное телевидение и «массовая культура». – М., 1991. – 212с.
7. Дискин Н., Шишкин С., Якобсон Л. и др. // *Культура и рынок: Материалы «круглого стола»* // *Общ. науки и современность*. – 1991. – №1. – с.155-166.
8. Канетті Е. Маса і влада. – К.: Видавничий дім, «Альтернативи», 2001. – 416с.
9. Кастельс Мануэль. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Государственный ун-т. Высшая школа экономики. / Б.Э.Верпаховский (пер.). – М.: ГУВШЭ, 2000. – 607с.
10. Козлова Н. Там, где кончается искусство // *Общ. науки и современность*. – 1990. – №6. – с.116-122.
11. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. – 3-е изд., стер. – М.: КомКнига, 2006. – 350с.
12. Кукаркин А.В. Буржуазная массовая культура. – М., 1985. – 346с.
13. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб.: Макет, 1995. – 313с.
14. Лютий Т.В., Ярош О.А. Культура масова і популярна: теорії та практики / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 124с.
15. Матвеев В. Элитарная и массовая культура внутренне близки // *Общ. науки и современность*. – 1991. – №1. – с.60-65.
16. Миллс Р. Властвующая элита / Пер. с англ. Е.И.Розенталь, Л.Г.Рошаль, В.Л.Кон. – Москва: Изд-тво иностранной литературы. – 1959. – 489с.
17. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. / Пер. с фр. – М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 209-227с.
18. Назаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире. Методология анализа и практика исслед. / Ин-т социол. образования рос. центра гуманит. образования, Ин-т социол. РАН. – 3-е изд., стер. – М.: УРСС, 2003. – с.239.
19. Олшанский Д.В. Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496с.
20. Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусства. Сборник. Пер. с исп. – М.: Радуга, 1991. – (Антология литературно-эстетической мысли). – 639с.
21. Психология толпы: Социальные и политические механизмы воздействия на массы. – М.: Изд-во Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – 336с.

22. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общества // Социологические исследования. – 1993. – № 3. – с.144-151.
23. Сосюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики / Пер. з фр. А.Корнійчук, К.Тищенко. – К.: Основи, 1998. – 324с.
24. Сторі Джон. Теорія культури та масова культура. Вступний курс. Пер. з англ.: С.Савченка. – К.: «Акта», 2005. – 360с.
25. США глазами американских социологов. Политика, идеология, массовое сознание. – М.: «Наука», 1988. – 239с.
26. Тоффлер Элвин. Третья хвиля / Андрій Євса (пер. з англ.). – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475с.
27. Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П.С.Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – 272с.
28. Чегодаева М. Искусство изначально массово // Общ. науки и современность. – 1990.– №6. – с.109-116.
29. Шестаков В.П. Мифология XX века: Критика теории и практики буржуазной «массовой культуры». – М.: Искусство, 1988. – 224с.
30. Яранцева Н.А. Преемственность и взаимодействие культур в художественной жизни общества. – Киев, 1990. – 157с.
31. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. М.: Полит – издат., 1991.– 527с.

Застольская В.В. Массовая культура как способ конструирования иллюзорной реальности (на материалах зарубежных и отечественных исследований)

Анализируется феномен массовой культуры. Рассматриваются сущностные характеристики и иллюзорность массовой социокультурной реальности на материалах зарубежных и отечественных исследований.

Ключевые слова: массовая культура, высокая культура, массовая коммуникация, иллюзорность массовой социокультурной реальности.

Zastolska, V.V. Mass culture as a means of construction the illusory reality in foreign and domestic researches

Review the phenomenon of mass culture. Essence characteristics and illusiveness of mass culture are considered, its interpretation in the main conceptions of foreign and domestic authors are shown.

Key words: mass culture, high culture, mass communication, illusiveness of mass social and cultural reality.

Після Маркса: суспільство та споживання за версією Жана Бодріяра

Розглядається філософсько-соціологічна теорія французького філософа-постмодерніста Жана Бодріяра, зокрема аналізуються міфи суспільства споживання та його соціальна логіка

Ключові слова: симулякр, споживча вартість, суспільство споживання, Ж.Бодріяр.

Філософи різними шляхами отримують визнання та популярність, проте в історії французької філософії є одна постать, яка свою популярність та відомість отримала певною мірою завдяки кінематографу. Йдеться про Жана Бодріяра, ідеї та книга якого «Симулякри і симуляція» стали метафізичним фундаментом культового голлівудського фільму «Матриця» (саме з цієї книги як своєрідного схрону дістає Нео свої комп'ютерні програми).

Жан Бодріяр – один з найвідоміших філософів та соціологів Франції другої половини минулого та початку теперішнього століття, визнаний також як культуролог, літературний критик, перекладач і навіть професійний фотограф, виставки робіт якого ставали знаковими подіями.

Творчий доробок Ж.Бодріяра активно досліджується російськими вченими. Варто відзначити працю О.Печьонкіної «Етика симулякрів Жана Бодріяра: аналіз постмодерністської концепції етичного» (кандидатська дисертація, захищена 2006 року в м.Тулі), фундаментальні розвідки В.Косихіна «Культурологічна концепція Ж.Бодріяра» (м.Саратов, 2004) та А.Дьякова «Жан Бодріяр: стратегія радикального мислення» (м.Санкт-Петербург, 2008) та збірку «Дискурсологія: методологія, теорія, практика: друга Міжнародна науково-практична конференція, присвячена пам'яті Ж.Бодріяра» (м.Єкатеринбург, 2007). На жаль, українська філософська думка не представлена поки що фундаментальними дослідженнями творчості французького мислителя, проте окремі моменти його творчого спадку аналізуються у працях С.Куцепал, В.Лук'янця, В.Ляха, В.Огорокова, О.Соболь, О.Хомі, В.Ярошовця та інших.

Мета статті – аналіз поглядів Ж.Бодріяра на сучасний стан розвитку суспільства, економіки та споживання, представлених у його праці «Суспільство споживання».

Еволюція творчих поглядів Ж.Бодріяра детермінована подіями травня 1968 року і починається з прагнення критичного переосмислення наріжного каменя тогочасної інтелектуальної моди – марксизму. Методологічними засобами для цього мислитель обирає психоаналіз Ж.Лакана, структурну лінгвістику Ф. де Соссюра, а також активно послуговується ідеями Р.Барта

про конотативне значення знаку та «нульовий ступінь письма». Наслідком критичного переосмислення політичної економії у Марксовому тлумаченні стала розробка теорії символічних об'єктів, створення теорії «суспільства споживання», нове розуміння соціального тощо.

У своїй розвідці «До критики політичної економії знаку» Ж.Бодріяр акцентує увагу на розумінні Марксом феномену «споживчої вартості». Мислитель наголошує на тому, що у Маркса споживча вартість постає універсальною характеристикою товару (разом з міноювою вартістю), проте, на відміну від останньої, що є абстрактною та узагальненою, споживча вартість пов'язана з конкретною працею та індивідуальним споживанням, а тому є конкретною та частковою. Річ або продукт праці може мати споживчу, не маючи при цьому мінової, вартість, навіть, якщо річ чи предмет включені у процеси обміну, він володіє власною «природною телеологією», пов'язаною з первинністю відношення людини до власної праці та її продуктів.

Ж.Бодріяр вважає, що «фетишизм товару» характеризує останній не як єдність мінової та споживчої вартостей, а лише як носія мінової вартості. В іншій своїй праці – «Суспільство споживання» – мислитель зауважує: «Существует нечто большее в этом нагромождении, изобилии предметов и товаров, нежели просто совокупность продуктов: очевидность излишка, магическое и окончательное уничтожение нужды, пышное и ласковое предзнаменование земли обетованной..., покупая частицу, вы уносите с собой в коробке обваливающуюся пирамиду устриц, мяса, груш или спаржи. Вы покупаете часть от целого. И это повторяющееся действие в отношении потребляемой материи, *товара*, весь этот избыток принимает, если употребить большую собирательную метафору, образ *дара*, неисчерпаемого и красочного изобилия *праздника*» [1,7].

Погоджуючись з думкою Маркса про неспівмірність споживчої вартості відносно мінової, Бодріяр наголошує на таких моментах:

1) для можливості і успішного здійснення економічного обміну необхідно, щоб «принцип корисності» перетворився для предмета праці на «принцип реальності», тобто продукти мають раціоналізуватися у термінах корисності, таким чином лише редукція речі до статусу корисності стає достатньою підставою для її обміну;

2) споживча вартість хоча й не піддається кількісному виміру, проте все ж є еквівалентом: у якості корисних речей усі блага співмірні між собою власній абстрактній та універсальній визначеності;

3) будь-яка річ переводиться в абстрактний універсальний код корисності, який підкорює собі усе. Саме в цьому – початок економічної калькуляції, відносно якої форма мінової вартості постає лише подальшим розвитком;

4) відповідно, споживча вартість також є соціальним відношенням.

Ж.Бодріяр переконує, що споживання – це не знищення «певної» споживчої вартості, а праця з розширеного відновлення споживчої вартості як абстракції, як системи, як універсального коду корисності є розширенням виробництвом усієї системи мінової вартості. Маркс розгадав таємницю товару та мінової вартості, а Ж. Бодріяр намагається розкрити таємницю споживчої вартості, зрозумівши її як соціальне відношення. Саме тому мислитель зауважує, що предмет споживання – не річ, а знак, що керується соціальною логікою обміну, оскільки наше прагнення купувати видає і наше соціальне походження, і наш кар'єрний рівень, тому вчений

визначає споживання не лише структурно як систему обміну та знаків, а й стратегічно як механізм влади. «Все люди равны перед потребностью и перед принципом удовольствия, ибо все равны перед *потребительной ценностью* вещей и благ (в то время как они не равны и разделены перед лицом *меново́й стоимости*). Раз потребность поставлена в соотношение с *потребительной ценностью*, то существует отношение *объективной* полезности или естественной финальности, для которой нет социального или исторического неравенства» [1, 74].

Ж. Бодріяр пропонує власне тлумачення системи потреб, акцентуючи увагу на тому, що останні виробляються як *споживча сила*, як «глобальна наявність у більш загальних рамках виробничих сил». Система виробництва заперечує систему насади і замінює її собою, реорганізуючи все в систему виробничих сил. Автор визначає наступні етапи генеалогії споживання в історії індустріальної системи:

1) система виробництва створює технічну систему, що докорінно різниться від традиційних засобів;

2) система виробництва створює капітал, раціоналізовану виробничу силу, систему інвестицій, докорінно відмінну від багатства та попередніх способів обміну;

3) система виробництва створює найману робочу силу, абстрактну виробничу силу, відмінну від тих, що раніше здійснювали конкретну працю;

4) система виробництва створює систему потреб, попит, виробничу силу як раціоналізоване, інтегроване, контрольоване ціле, включене у процес загального контролю виробничих сил та виробництва.

Французький мислитель дещо змінює Марксові акценти при аналізі процесу праці. Ж. Бодріяр переконаний, що сучасне суспільство вимагає від робітника не лише виробляти продукцію, а найперше і найголовніше – соціалізуватися, тобто включатися у мережу суспільних знаків і відтворювати її своєю енергією. Саме відтворювальна праця заповнює людське життя як модус фундаментальної репресії і контролю, визначає необхідність постійної зайнятості, виробляти той продукт, у тому місці та часі, що визначені суспільним кодом. Бодріяр уводить нову дефініцію «праця-послуга» – праця, де продукт неможливо відділити від виконавця, оскільки останній витрачає час свого життя, ресурси свого тіла відповідно до вимог та регламенту соціального коду. Створюючи предмети споживання як суспільні знаки, ця праця відтворює специфічний режим суспільного панування.

Ж. Бодріяр наголошує на метаморфозах споживання, яке з первинного задоволення потреб перетворилося на «активний модус відношення» до речей, соціуму, світу. Вчений переконаний, що споживання перетворюється на «діяльність систематичного оперування знаками», на «тотальну ідеалістичну практику», саме тому будь-яка річ (процес, явище), щоб бути спожитою, має стати знаком, оскільки споживаються вже не речі, а ідеї речей. Наслідком такої ситуації стає спрощення поняття соціального статусу, яке перетворюється на «стендінг» – соціальну характеристику, що інтегрує рекламні розпізнавальні знаки (наприклад, швейцарський годинник як символ достатку). Людина починає очікувати дива від споживання, приводить у дію предмети-симулякри, які є характерними знаками щастя, а потім чекає, що щастя прийде само і в цій своїй наївній вірі нагадує примітивного дикуна, оскільки «...магическая мысль управ-

ляет потреблением, именно ментальность чуда управляет повседневной жизнью; это ментальность примитивных народов в том смысле, что ее основой является вера во всемогущество мыслей: здесь это вера во всемогущество знаков. Богатство, «изобилие» является в действительности только накоплением *знаков* счастья» [1,12].

На думку Ж.Бодріяра, характерною ознакою суспільства споживання стає перетворення носіїв системи масової інформації на привілейовані об'єкти споживання, досягнення такого стану речей, коли рекламне послання сприймається та всмоктується із захватом та насолодою. Суспільство споживання з'являється там, де не лише наявні предмети та товари, які бажають купити, а там, де само споживання вже спожито у формі міфу. «Мы живем под покровом знаков и в отказе от действительности. Чудесная безопасность: когда мы смотрим на образы мира, кто отличит это краткое вторжение действительности от глубокого удовольствия не быть в ней? Образ, знак, послание, все то, что мы «потребляем», – это наше душевное спокойствие, подкрепленное дистанцией от мира, которое даже сильный намек на действительность скорее убаюкивает, чем нарушает» [1,15].

Об'єктивна реальність, що оточує членів суспільства споживання – це вже не інші люди, а частіше за все об'єкти споживання, оскільки людина постійно прагне не до спілкування з собі подібними, а до отримання благ та послань, до маніпулювання ними, «починаючи від дуже складного домашнього господарства та десятків його технічних рабів і до «міського обладнання» та всієї матеріальної машинерії комунікацій та професійних служб, до постійного видовища прославлення об'єкта в рекламі та в сотнях повсякденних послань, що надходять від ЗМІ» [1,5].

Щира віра у дива споживання породжує новий соціальний феномен – нові покоління вважають себе спадкоємцями не лише природних та соціальних благ, а й права на достаток. Образи, знаки, послання, рекламні повідомлення стають продуктами споживання і відповідають за наш душевний спокій, заколисують тривоги та проблеми, обіцяють нову дійсність, яка гарантує спокій та комфорт. Як зауважує Ж.Бодріяр, суспільство споживання прагне бути захопленим у кільце на кшталт Єрусалиму, багатим та таким, що знаходиться під загрозою, саме у цьому й полягає його ідеологія.

Трансцендентною соціальною інстанцією нашого часу можна вважати систему симулякрів, тобто ідеальних моделей, які мають певну позитивну силу, оскільки заперечують і оригінал, і копію, і модель, і репродукцію. У своїй роботі «Символічний обмін та смерть» мислитель виокремлює своєрідну схему «трьох порядків симулякрів», які змінюють один одного: підробка – виробництво – симуляція. Симулякр першого порядку діє на основі природного закону цінності, симулякр другого порядку – на основі ринкового закону вартості, а симулякр третього порядку – на основі структурного закону цінності. Симулякри утворюють процесію, що є рівнозначною процесії наслідків, коли наслідки виникають раніше за причини (наприклад, комерційний кредит, який дає змогу придбати та споживати речі, ще їх не заробивши, тобто, як зауважував Ж.Бодріяр, виникає ситуація, коли споживання речей випереджає їх виробництво).

Система симулякрів-фантазмів свідомості поступово витісняє реальність, стирає межі між реальним та уявним, замикає сприйняття світу на самодостатніх копіях без оригіналів. На думку Ж.Бодріяра, сучасність зна-

ходиться у стані симуляції, де ми можемо лише «програвати» усі сценарії, оскільки вони вже мали місце – чи то реально, чи то віртуально.

Наступне поняття, запропоноване Ж.Бодріаром – це «суспільство споживання», яке, на думку автора, є практичною реальністю і одночасно, своєрідним міфом, оскільки містить «міфологічний вимір» у власному «об'єктивному» визначенні.

Учений виділяє та аналізує декілька міфів «суспільства споживання»:

1) «міф споживання»: людина вірить у реальність суб'єкта, наділеного потребами і протиставленого реальним речам як засобам їх задоволення. Будь-які суспільства завжди розбазарювали, витрачали та споживали значно більше, ніж це було необхідно з тієї простої причини, що лише у споживанні надлишку індивід, як і суспільство, відчуває себе не лише таким, що існує, а й таким, що дійсно живе. Розвінчуючи цей міф, філософ переконаний, що справжня теорія споживання має базуватися на теорії соціального означування, оскільки саме соціально-знакова характеристика речі, що споживається, є для неї первинно фундаментальною;

2) емпірично задана річ у випадковому наборі своїх властивостей є міфом, оскільки представляє лише різноманітні типи відношень та сигніфікацій;

3) кінцева мета суспільства споживання – досягнення Щастя та Рівності. «Ідеологіческая сила понятия счастья не приходит к нему на самом деле из естественной склонности каждого индивида реализовывать его для себя. Оно приходит к нему социоисторически, в силу того факта, что миф о счастье является именно тем мифом, который воспринимает и воплощает в современных обществах миф Равенства. Вся политическая и социологическая действительность, присущая этому мифу начиная с промышленной революции и революции XIX века, переместилась в Счастье. То обстоятельство, что Счастье имело первоначально такое значение и соответствующую идеологическую функцию, ведет к важным последствиям, касающимся его содержания: чтобы быть проводником эгалитарного мифа, Счастье должно быть измеримо»[1,73];

4) суспільство споживання реалізує прагнення до володіння речами. Але насправді, переконаний Ж.Бодріяр, ще більшою мірою суспільство споживання прагне до їхнього повільного руйнування. «Використання» речей призводить до їхнього повільного вмирання. Створена цінність більш значна, якщо в неї закладене її швидке відмирання. Руйнування залишається головною альтернативою виробництву, а споживання тлумачиться як проміжна ланка між ними;

5) споживання урівнює суспільство. Ж.Бодріяр наголошує, що насправді «существует не только неравенство перед предметами в экономическом смысле (покупка, выбор, подобная практика регулируется покупательной способностью) – не все имеют одинаковые вещи, но, если смотреть глубже, существует глубокое различие в том смысле, что только некоторые постигают автономную, рациональную логику элементов окружения (функциональное назначение, эстетическая организация, культура исполнения); они не имеют дела с отдельными предметами и не «потребляют» в собственном смысле слова, другие обречены на магическую экономику, на то, чтобы придавать большое значение предметам как таковым и всем остальным объектам (идеям, отдыху, знанию,

культуре); эта фетишистская логика и является собственно идеологией потребления»[1,85].

Суспільство споживання керується своєю власною логікою, яку Ж.Бодріяр визначає як *соціальну логіку споживання*. На думку мислителя, остання зовсім не постає логікою індивідуального присвоєння споживчої вартості благ та послуг, не є логікою нерівного надлишку, коли одні мають право на чудо, а інші лише на відходи від чуда, але це й не логіка задоволення, це – логіка виробництва соціальних знаків та маніпуляція ними. Ж.Бодріяр аналізує соціальну логіку споживання у двох аспектах:

1) як процес сенсу та комунікації, заснований на кодексі, у який вписуються та отримують свої значення практичні форми споживання. Споживання при цьому постає як система обміну та еквівалент мови;

2) як процес класифікації та соціальної диференціації, де знаки (об'єкти) постають статусними цінностями певної ієрархії, тобто споживання отримує специфічне значення у межах розподілення статусних цінностей. «...Никогда не потребляют объект в себе (в его потребительной ценности) – всегда манипулируют объектами (в самом широком смысле) как знаками, которые отличают вас, то ли присоединяя вас к вашей собственной группе, взятой как идеальный эталон, то ли отделяя вас от нее и присоединяя к группе с более высоким статусом»[1,87].

Ж.Бодріяр переконаний, що динаміка потреб є соціально вибірковою, оскільки потреби та їх задоволення підкорюються дії своєрідного категоричного соціального імперативу, яким постає утримання дистанції та диференціації за допомогою знаків. «Этот закон заставляет видеть во всякой инновации объектов потребления социальный различительный материал. Именно этот закон обновления различительного материала «сверху вниз» подчиняет себе всю вселенную потребления, а не возрастание доходов (снизу вверх, к общей уравнительности)»[1,89].

Жити у суспільстві споживання приємно, адже воно забезпечує специфічну відстороненість від світу завдяки можливості схоронитися у затишку знаків. «Потребление, информация, коммуникация, культура, изобилие – все это сегодня поставлено на свое место, открыто и организовано самой системой в качестве новых *производительных сил* в целях ее большего процветания. Она также преобразовалась (относительно) из насильственной структуры в ненасильственную, она заменила изобилием и потреблением эксплуатацию и войну. Но никто ей за это не мог бы быть благодарен, так как она в результате этого не меняется и подчиняется при этом только своим собственным законам»[1,82].

Чому все ж таки суспільство споживання не сприймається як Новий Єрусалим, лунають критичні висловлювання та оцінки його сутності та перспектив існування? Для відповіді на це запитання варто навести дефініцію, запропоновану Ж.Бодріаром: «Общество потребления – это также общество обучения потреблению, социальной дрессировки в потреблении, то есть новый и специфический способ *социализации*, появившийся в связи с возникновением новых производительных сил и монополистическим переустройством экономической системы с высокой производительностью»[1,111]. Можливо, саме це визначення багато чого пояснює, адже, якою б не була соціальна дресура, вона пригноблює індивіда, позбавляє його моральної мотивації до споживання тієї чи іншої речі, послуги, знаку. Недаремно Святіший Патріарх Московський Кирило під час зустрічі з глядачами телеканалу «Інтер» 28 липня 2009 року наголошував на нежит-

тездатності суспільства споживання, на небезпечності того, що у людини відсутнє пролонговане задоволення від придбання певної речі, людина вже не відчуває радості від споживання, а лише бавиться своїм набором іграшок, відчуваючи смуток та розчарування.

Варто пам'ятати про те, що поряд з ринковою вартістю речі, обов'язково існують такі форми вартості як естетична, моральна, духовна, що змушені функціонувати у світі жорсткої дихотомії добра та зла, звалблення та спокути. Суспільство на будь-якій стадії має сферу моральності та імморальності, де різні закони функціонування і відмінні правила гри, вступаючи до якої партнери повністю поглинаються її стихією, у наслідок чого між ними виникає зв'язок, що характеризується значно більшим драматизмом, ніж у випадку ринкового обміну та споживання.

Література

1. Бодриар Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодриар. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.2.

Зинченко Н. А. После Маркса: общество и потребление по версии Жана Бодриара

Рассматривается философско-социологическая теория французского философа-постмодерниста Жана Бодриара, в частности, анализируются мифы общества потребления и его социальная логика.

Ключевые слова: *симулякр, потребительская стоимость, общество потребления, Ж.Бодриар.*

Zinchenko, N.A. Post Marx times: society and consumption as to Jean Baudrillard version

Philosophic and sociologic theory of French philosopher and postmodernist Jean Baudrillard, namely, analysed myths of consumption society and its social logic are considerer.

Key words: *simulacra, consumer cost, consumer society, J.Baudrillard.*

Феномен гри як маркер постмодерну

Проаналізовано характеристики та ознаки сучасного постмодерного суспільства. Описані умови його розгортання та причин домінування таких ігрових за суттю феноменів як віртуальність, симулякр, поліонтологічність. Доведено актуальність гри, що постає маркером постмодерного суспільства.

Ключові слова: *постмодерн, гра, симулякр, віртуальність, поліонтологічність.*

Сучасність надає перевагу безпосередньому сприйняттю світу як відкритого, мінливого, динамічного утворення всупереч існуючим раціональним логічним конструкціям. Усі сфери життєдіяльності людини (філософія, наука, культура, економіка, політика) наразі пронизані особливим умонастроєм, що ґрунтується на суперечностях та протилежностях існуючих реалій і має назву постмодерн. Серед головних його ознак – занепокоєність глобальними наслідками раціоналізаторської політики просвітництва, руйнація гранднаративів модерну, девальвація ідеології фундаменталізму та підвищення актуальності плюралізму думок і смислів. Існуюче розмаїття поглядів і переконань виокремлює тенденції до іронії, невизначеності, рухливості, перехідності. Симуляція, гра, метаморфози, випадковість, спонтанність складають основу соціальних відносин у постмодерній ситуації, яка сама по собі вже більш тяжіє до стану *after-post-modern*.

Суспільна динаміка визначає ритм змін, які охопили соціум і кожному окремому людину. Дослідники постмодерністського дискурсу (Р.Барт, З.Батман, У.Бек, Ж.Бодріяр, Ф.Гваттарі, Ж.Дельоз, Ж.Дерріда, М.Кастельс, Ю.Крістева, Ж.-Ф.Ліотар, М.Фуко) розглядають питання соціокультурних трансформацій ситуації постмодерну як граїзації смислів. Дійсно, визначаючи характер сучасності як мінливий та іронічний, можна сказати про ігрову суть процесів, що наразі превалюють у суспільстві. Актуалізуючи феномену гри, необхідно наголосити на його онтологічній амбівалентності: з одного боку гра обмежена обов'язково наявними правилами, а з іншого – має обшир для експромту, саморозвитку, інтерпретації та імпровізації. На цій основі можна провести паралель між грою і постмодерністським проектом: з одного боку він залежний від спадщини модерну із його раціоналізмом, чіткими логічними схемами та структурами, а з другого – це, насамперед, великий сумнів того ж таки модерністського минулого, із чіткими тенденціями до нелінійності розвитку (гра також передбачає декілька варіантів ходу), протейстичності образів (мінливість, метаморфози гри у межах правил).

Метою даного дослідження є аналіз характеристик сучасного постмодерного суспільства і актуалізація у ньому феномену гри як провідного. Завданнями є виокремлення ознак постмодерного суспільства, аналіз його характеристик, пошук причин та об'єктивних умов домінування таких ігрових за суттю феноменів як віртуальність, симулякр, поліонтологічність.

Визначальним моментом тут може стати особливий умонастрій учасників полілогу сьогодні, що змінюється від needs до wants (бажання приходять на зміну потребам). У світі гри бажанням визначається сама участь (хочу – граю, хочу – не граю), прийняття правил (бажаєш пройти шлях до виграшу – перебувай у їх межах), і, нарешті, бажання перемоги у грі – те прагнення самовизначеності, самоствердження та самоідентифікації, яке є рушійним у всій структурі соціальних відносин. Бажання постають провідними у нашій повсякденності, вони призводять до тих чи інших вчинків і тримають наше життя у своєму руслі. І тут вже необхідно замислюватися над межами свободи людини, над правилами перебування у цих межах: «Опасна та свобода быть собой, которая противопоставляет индивида обществу. Зато безобидна свобода обладать вещами, поскольку она и сама неосознанно вовлечена в их игру» [1,155]. Автор «Суспільства споживання» і теоретик нового постмодерністського суспільства Ж.Бодріяр виокремлює серед сучасної поліонтологічності такі визначальні поняття як симулякр, гра, віртуальність. Існування суспільного устрою як спектаклю, де виконання суспільної ролі перетворюється на участь у виставі, шоу, аргументував Гі Дебор [2,74-82]. Суспільство у вигляді соціального спектаклю-дійства, що підпорядковується «Великому Каталогю» (системі нормативних і рольових форм) змальовує С.Корнев [6,6-11]. Суб'єкт приймає на себе пропоновані ролі, норми, правила, ототожнюючи себе із системою «Великого Каталогу», але про гру тут можна говорити у досить вузьких рамках, оскільки роль прописана до найменших дрібниць, тому гравець перетворюється на банального учасника і виконавця. Проте навіть у такому щільно запрограмованому просторі лишається місце для свободи (моменти хаосу, ентропійності), бо людині притаманна риса уникати типових рамок, вислизати від системи повз існуючі норми й правила.

Непересічного значення гри в умовах постмодерну надав Ж.-Ф.Ліотар, оскільки вбачав у ній функцію оновлення єдності філософії: «Філософія должна восстановить единство знаний...она не может сделать это иначе, как в языковой игре, связывающей одни и другие, как отдельные моменты в становлении духа, а следовательно и наррации или, точнее, метанаррации» [9,84]. Тобто гра постає синтезуючою основою, на якій можливе подальше проектування смислів. Мова дослідження, за Ж.-Ф.Ліотаром, є певною мовною грою, що має фундаментальний характер, оскільки поєднує соціальним зв'язком різні мови.

Наразі необхідно констатувати зрушення самої концептуалізації феномену гри: її естетичність, мистецькі експлікації з часів Античності зазнали динаміки у бік антропологічності та соціологізації ігрових проявів. Останні десятиріччя ствердили гру як «рушійну силу суспільства» (Ж.-Ф.Ліотар), «мову трансценденції» (М.Гайдеггер). М.Фуко «фокус постмодерну» вбачав у плюральності щодо різноманіття поглядів, смислів, ідентичностей, на якій розгортається «гра влади». Постмодерністська поліонтологічність світу маркірує весь життєустрій людини – суспільство перебуває у мультикультуральній диференціації, що і визначає його «ковзання» від одного стану до іншого. Приклади таких переходів знаходимо у переліку характеристик

концепцій модернізму і постмодернізму І.Хассана, де спостерігаємо переважання ігрологічних перспектив: мета, намір перетворюється на гру, план починає визначати випадок, визначеність модифікується у невизначеність, трансцендентність в іманентність, метафізика постає іронією [13,260]. Тим самим постмодерн опиняється у парадоксальному стані гри без правил. Заперечуючи, ставлячи під сумнів модерністські побудови, він стверджує власну хиткість, мінливість, граїзацію. У цьому ж контексті необхідно навести позицію Х.Бертенса, який наголошує на непересічному значенні постмодернізму для філософії, культури, мистецтва. Візитівкою постмодерну, на думку дослідника, стали онтологічна невизначеність, тяжіння до децентрації та відмова від вищих дискурсів на користь малих оповідей. Усе це споріднює його із грою – провідною рисою суспільства і окремої людини. Дійсно, центром будь-яких перетворень у соціумі є людина, що за умов постмодерну «сконцентрована на самій собі, турбота про себе заповнює всі аспекти індивідуального приватного життя, людина дозує себе у стосунках з оточуючим світом, постійно пам'ятаючи про те, що світ відносно неї виступає як «Інший», далеко не завжди люб'язний і приємний» [8,285]. Ми погоджуємося із думкою С.Куцепал, оскільки без урахування екзистенційних перетворень неможливий цілісний аналіз будь-якої сфери життєдіяльності людини. Екзистенціальна філософія заперечує статичну сутність людини і пропагує вічну незавершеність її образу. М.Шведов переконаний у тому, що «Незавершенность человеческого Я есть не просто некий наличный факт, но вытекает из самой его природы» [12,177]. За М.Гайдеггером, людині притаманна риса вибирати, конструювати свій власний образ, а самість є «способом экзистування» [11,267]. А як зазначає дослідниця С.Сероштан, «только экзистенциальная мера игры позволяет объединить уникальность человеческого бытия» [10,8], що розгортається у плетиві соціальних ролей.

Отже, постмодерністський проект позбавляє людину і світ цілісності, лишаючи їм вигляд картатої клаптикової ковдри. Проте де взялося це розмаїття? Які механізми додали раціоналістичному модерну префікс «пост-»? Можливо саме завдяки граїзації існуючих смислів та об'єднанню, здавалося б, не здатних до єдності смислоутворюючих первнів ми спостерігаємо тенденцію до невизначеності та іманентності (гру без правил)? Зокрема, теоретик постмодернізму І.Хассан підкреслює існуючий еклектизм відносин людини зі світом, розуміючи під невизначеністю логіко-семантичну гру термінів: двозначність, непослідовність, множинність, плюралізм, випадковість, переворот, перверсію, деформацію [13,262]. Пошук смислу постмодерністського дискурсу може бути безкінечно продовжений створенням нових і нових комбінацій, розкриттям калейдоскопу значень. Одним із назв невизначеності є деформація, яку дослідник розшифровує через низку варіацій: руйнування, дезінтеграція, реконструкція, децентралізація, зсув, відмінність, роз'єднання, зникнення, декомпозиція тощо [13,262]. Іманентність сприймається ним у якості здатності психіки проявляти себе в символах та виражається через поняття «дифузія, розчинення, взаємодія, комунікація, взаємозалежність» [13,262]. Актуалізація іманентності як провідної характеристики постмодерну доводить її здатність генералізувати ігрові побудови. Серед них особливо значущою постає конструювання людиною себе (завдяки безлічі варіантів шукати свій неповторний образ в ігрових реаліях постмодерну). Причому загострене відчуття крихкості і примарності порядку, нестійкості будь-яких правил і норм підкреслює

значення хаосу. І саме гра постає тим механізмом, що торує шлях від хаосу до порядку, організовує розпорошені частини цілого в здатну до самоорганізації структуру. Наразі хаос не сприймається як щось лише негативне і деструктивне, постмодерністських дискурс прагне до пошуку в його поведінці прогнозованості, стабільності. Зокрема, дослідження у сфері синергетики розглядають хаос як кероване системне утворення, що підлягає аналізу і проектуванню. Якщо розглядати синергетику як одну з наук, що розгортається у просторі постмодерну, то можна сказати, що їй вдалося обіграти навіть хаос. Так, дослідники синергетичних утворень О.Князева та С.Курдюмов запевняють: «Всё зависит от игры, соревнования двух противоположных начал: того, что создаёт структуры..., и того, что размывает неоднородности разнообразнейшей природы»[3,8]. Таким чином, якщо категорії закону і хаосу належали до центральних у міфологічній картині світу, то наразі спостерігається актуалізація вивчення гри порядку і хаосу у синергетиці. Дійсно, сьогоденне суспільство у порівнянні із суспільством модерну набагато ускладнилося, фрагментизувалося, сучасність стала синонімом хаотичності.

Логічне продовження і підтвердження актуальності теми граїзації смислів науки, мистецтва в умовах іронізуючого постмодерну знаходимо у сучасного німецького філософа П.Козловського. Він сприймає сучасність постмодерну як обумовлену трьома аспектами реальність. Серед них: 1) розвиток техніки до її нематеріальності; 2) відкриття кінечності та проблеми екології; 3) релігійний розвиток після розпаду утопізму[4,89].

Щодо першої тенденції «переростання» модерну в постмодерн П.Козловський відводить ключову роль ігровій віртуалізації науки і техніки: «все чаще встречается симулирование как научный метод, наука становится все более фиктивной. Теории сегодня не открывают, а выдумывают и конструируют»[4,89]. Такого висновку дослідник доходить, розуміючи, що наука не задовольняє класичні вимоги відповідності між теорією і референцією. Точність референції, яка тривалий час забезпечувала науці відмінність від фікції, береться під сумнів: «распространение симуляции в науке и технике отражает усиление фактов условно сформулированного и воображаемого в научном исследовании»[4,89].

Таким чином, П.Козловський характеризує постмодерн як грандіозний обмін ролями та призначеннями: «кажимость, фикция и симуляция встречаются конкуренцию науки, вторгшейся в их собственную область, тем, что перенимают уточнение референций, бывшее прежде характерной чертой науки»[4,89].

Отже, граїзація світу підкреслюється у таких, на перший погляд, неграйливих сферах як наука, техніка, не говорячи вже про мистецтво, яке «перед лицом симуляции подчеркивает материальность вымышленного, техника – духовность материи»[4,90]. Дослідник наголошує на ролі симуляції дійсності засобами масової інформації, що повсякчас примножують світ симулякрів.

Наступна тенденція руху до постмодерну пов'язана із відкриттям другого початку термодинаміки, що спровокував переосмислення ідеології прогресу, лінійності розвитку систем з акцентом на кінечності форм буття та проблемах екології.

Третя передумова постмодерну, за П.Козловським, передбачає відмову від утопій: «чувство отчужденности человека от общества, одиночество человека, являющегося одновременно и единичным и неповторимым су-

шеством, продолжают существовать и при реализованной утопии»[4,91]. Можливо цим пояснюється тотальна недовіра до будь-яких гранднативних побудов і довготривалих концепцій майбутнього добробуту – людина постмодерну відчуває себе в змозі лише заперечувати старе і створювати нові найнепередбачуваніші смисли там, де раніше їх ніхто не бачив. На зміну «людини без якостей» (Р.Музиль) приходить людина занурена у світ внутрішній і розчинена у світі зовнішньому одночасно.

Таким чином, П.Козловський підкреслює симулятивний характер постмодерну. Поясненням цього може бути наявність величезної кількості теорій та концепцій щодо одних і тих же феноменів, які обґрунтовують діаметрально протилежні погляди. Тобто відбувається їх наукове «обігрування». Накопичення дійсно великої кількості напрацювань пояснює існуюче нині ігрове, симулятивне сприйняття наукових інтенцій, коли нові теорії не виникають самі по собі, а конструюються з існуючих. У рамках правил науки в умовах постмодерну відбувається граїзація фактів, теорій, концептів. На думку П.Козловського, розповсюдження симуляцій в науці відображає посилення факторів умовно сформульованого і уявного в науковому дослідженні[4,89]. Філософ переконаний у тому, що фікція і симуляція наразі стають конкурентноспроможними поряд із наукою через їх здатність копіювати уточнення референцій, що раніше було властиве лише науці: «Наука, техніка і искусство меняются местами. С помощью компьютеров создают произведения искусства. Искусство же возвращается к опытному, осязательному, чувственному»[4,89-90]. Отже, мистецтво і наука начебто помінялися ролями, а постмодерн налагодив між ними ігрові взаємини. У порівнянні із характером мистецтва попередніх епох – Середньовіччя, Нового часу, модерну, які переслідували релігійні, етичні, естетичні, духовні, матеріальні цінності, постмодерне мистецтво є повністю неутилітарним, симулятивним і мінливим.

Як бачимо, у характеристиках постмодерну дослідники все частіше вживають термін симулякр (від лат. *simulo* – робити вигляд, прикидатися). Зупинимось на його характеристиці, оскільки він безпосередньо пов'язаний із ігровою суттю *homo ludens*. Симулякром позначають копію, що не має оригіналу. Аналіз походження терміну симулякр змушує нас звернутися до творів Античного класика Платона. Його світ ідей є одним з перших віртуальних конструктів, що був детально розроблений і описаний. Із його вчення про ейдоси слідує, що симулякр це копія копії, тобто, говорячи мовою ХХІ століття, повністю віртуалізований об'єкт, образна імітація референта.

Сучасний же етап розвитку цього поняття розпочався із недовіри до метаоповідей і тотальної іронії над усім сталим, непорушним, реальним. Слід за такими дослідниками постмодерну як Ж.Бодріяр, Ж.Батай, П.Клосовські, Ж.Дельоз, С.Куцепал визначає симулякр як результат процесу симуляції, певний знак реальності, принципово не співвідносний з реальністю і такий, що може бути співвіднесеним лише з іншим симулякром, а тому і сприймається він значно реальніше, ніж сама реальність[8,290]. Модерн обігрував символи та образи, що мали відношення до матеріальної, духовної або іншої реальності, але постмодерністська діяльність суб'єкта оперує з симулякрами, які не мають референтів. Дослідник О.Кривцун називає мистецтво постмодерну грою мертвими формами[7,419].

На нашу думку, феномен симулякру набрав позаконкурентної актуальності саме зараз, в умовах переходу до інформаційного суспільства, специфічним світоглядом якого став постмодернізм. Ми погоджуємося із думкою дослідниці віртуалістики В.Корабльової, яка наголошує на існуванні безпосереднього зв'язку між поняттями «віртуальність», «симулякр» і «поліонтологічність» [5,114-120]. Продовжимо цей взаємопов'язаний ланцюжок постмодерністських орієнтирів синтезуючим їх феноменом гри. Останній постає ключовим і таким, що об'єднує їх за суттю: віртуальність володіє ігровою природою і підтримує ігровий контекст; симулякр є ігровим втіленням скепсису та іронії щодо будь-якої реальності, а поліонтологічність або «багатобуттєвість» в основі своїй взагалі не передбачає будь-якої константної реальності і проголошує множинну реальність, маніфестуючи граїзацію смислів, фрагментарність, дискретність, серійність. На думку В.Корабльової, «симулякр, зберігаючи видимість знака, що репрезентує, перестає бути знаком, оскільки презентує самого себе. Це і є симуляція: вже не копіювання реальності, а створення «іншо-реальності», що підмінює реальність природного світу» [5,116].

Можливо, гру також можна назвати симулякром? Якщо критерієм симулякрів, на яких вибудовується віртуальність (за В.Корабльовою), є їх альтернативність феноменологічному світові, то гра цілком відповідає такій умові. Вона дійсно замінює, або навіть витісняє світ природний і пропонує гравцеві комфортне, адаптоване до його гедоністики середовище. Тому людина у сучасних умовах часто обирає «зручну» ілюзію замість реальності такої, яка вона є.

Теорія Платонівських ідей, симулякри, гра і віртуальність життєздатні лише за умов, коли ми діємо у певній системі координат, тобто визнаємо існування «справжньої» референтної реальності. Оскільки має бути те, що можна відображати в ідеї або симулювати, перегравати чи помножувати, адже, якщо немає правил і нічого порушувати, то гра помирає. Тому не дивно, що людина, потрапляючи у віртуальну реальність, набуває рис симулякру.

Отже, така провідна характеристика постмодерну як втрата довіри до метанаративів, які цілком можна визнати за своєрідні маркери або стрижні реального світу, є водночас тенденцією до ствердження поліонтологічності останнього. Поліонтологічність, у свою чергу, маніфестує ігрову основу буття і проявляється у статусі людини під назвою «гравець».

Наступною рисою до портрету постмодерну як грандіозної гри смислами та образами є тема ідентичності, проблема пошуку людиною себе, вибору свого образу. Основними атрибутами «дискурсивної ідентичності» за С.Холлом є процесуальність, неутилітарність (діалогічність) і темпоральність, які цілком вписуються в ігрову картину постмодерну, для якого природним є освоєння феноменального світу через перформанс.

Центром ідентифікативного вибору є перформативне (ігрове) «Я». Постмодерністська людина-перформер, за версією С.Холла, конструює свою ідентичність і цей процес ніколи не може вважатися завершеним. Сама структура «performance» є ігровою, такою, що спонукає до дії людину, яка за своєю природою – гравець. Ідентифікування-конструкт протікає обов'язково у певних рамках-правилах існування (матеріальні та символічні ресурси), задля її досягнення необхідна сфера інших гравців, що між собою мають активні комунікаційні зв'язки.

Отже, Холлівська версія ідентичності пропагує позицію ігрової основи «Я- performance», що є нестійкою, схильною до шохвилинних змін та оновлень, такою, що не втомлюється конструювати власний образ протягом усього життя. Тобто ідентичність конструюється всередині, а не ззовні від репрезентації і завжди лишається питанням становлення, точніше – оновлення. Дослідник переконаний, що ідентичності «проявляються в грі специфічних модальностей влади и, таким образом, являются в большей степени продуктом производства различия и исключения, чем знаком идентичной, естественно-конституированной общности – «идентичности» в её традиционном значении» [15,4].

На відміну від теоретичної концепції С.Холла, З.Бауман пропагує постмодерністську ідентичність у різноманітті її емпіричних проявів. Суть її полягає у тому аби уникнути фіксації та зберегти свободу вибору [14,18-36]. Як і для гри, для ідентичності сталість, стабільність і жорстка фіксація умов розгортання неприпустимі. Обом потрібна свобода дій, свобода вибору, свобода у перспективі обрання нового ходу, нового образу. Стрижень постмодерністської стратегії життя, за З.Бауманом, це навіть не створення ідентичності, але уникнення її фіксації (протейстичний образ ігрової ідентичності). Якщо для життєвої стратегії модерну підходящою метафорою може бути мандрівник, то постмодерністська версія передбачає такі образи як stroller – гулятья, бродяга, турист та гравець. Вони є не новими, а лише найбільш актуалізованими сучасністю постмодерну: «В постмодерном хоре все четыре типа поют – иногда в гармонии, хотя намного чаще – в какофонии» [14,26]. З.Бауман обґрунтовує амбівалентність цих образів: жоден не існує у «чистому» вигляді і у кожному з них присутня частка інших трьох. Вони впливають на суспільний лад, загальноприйняті моральні та політичні орієнтації суспільства. Прояв ігрового типу особистості виражається здатністю робити людські взаємини фрагментарними, непостійними, тобто такими, що дистанціюються від інших з метою збереження власного світу зі своїм устроєм та правилами гри.

Ми погоджуємося із позицією ігрологічної ідентичності З.Баумана, сприймаємо його поділ на чотири типи, або образи із яких складається ідентичність людини постмодерну, але хочемо наголосити на можливості зародження нового типу свідомості, який претендує на позбавлення будь-якої теорії чи системи остаточної легітимації, заперечує домінування одного і стверджує плюральність та мультикультуралізм. Наразі актуалізується різноманіття типів раціональності, культурних ідентичностей, коли відсутні чіткі шаблони, норми, правила і відкритий шлях до пошуку, метаморфоз, полілогу. На нашу думку, має проблематизуватися пошук ідентичності як єдності багатовимірності, різноманіття і цілісності одночасно.

Парадокси, якими сповнений постмодерн, коли все найбільш, здавалося б, стабільне та непорушне розвалюється на очах у шокованої публіки, як ніколи актуалізують саме ігрову природу людини. Її здатність до конструювання свого образу у грі, до створення правил та їх порушення, до комунікації, яка є насамперед мовною грою із безліччю інтерпретацій, визначають новий тип ідентичності – протейстичну, ігрову, оновлюючу повсякчас і без того мінливе «Я» сучасної людини. Наразі загострюється проблема суспільства споживання із його мультимедійним та безпосереднім «нав'язливим маркетингом», «прозорою» рекламою, що програмує «сценарії поведінки», а також економічними, політичними, расовими та

іншими медіавірусами, які транслюються інформаційними каналами і так чи інакше впливають на нашу свідомість.

Таким чином, постмодерну характерно не вказувати на те, чим він є, а підкреслювати те, чим він не є. Філософію можна розглядати як продукт постійного конфлікту інтерпретацій, або їх гри, а постмодерністська філософія цілком знаходиться під владою ігрової стихії, оскільки порушила чимало дотепер існуючих заборон і табу, звільнивши місце для розгортання філософського ігрового дійства. Сама інтерпретація філософських смислів постмодерну одночасно є їх граїзацією.

Отже, онтологічна невизначеність, тяжіння до децентрації, відмова від вищих дискурсів на користь малих оповідей, актуалізація іманентності як провідної характеристики постмодерну доводить його здатність генералізувати ігрові побудови. Наявність ігрової суті у таких провідних характеристик постмодерну як віртуальність (володіє ігровою природою і підтримує ігровий контекст), симулякр (є ігровим втіленням скепсису та іронії щодо будь-якої реальності) та поліонтологічність (не передбачає будь-якої константної реальності і проголошує множинну реальність, маніфестуючи граїзацію смислів, фрагментарність, дискретність, серійність) доводить неабияку актуальність феномену гри і його незаперечне домінування на постмодерністських обшарах.

Література

1. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж.Бодрийяр: Пер. с фр. – М.: Рудомино, 1995. – 222с.
2. Дебор Г. Общество спектакля / Г.Дебор: Пер. с фр. – М.: Издательство «Логос», 2000. – 184с.
3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И.Пригожиным / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов // Вопр. философии. – М. – 1992. – №12. – С. 3-20.
4. Козловский П. Современность постмодерна / П.Козловский // Вопр. философии. – М. – 1995. – №10. – С. 85-95.
5. Корабльова В.М. Віртуальна реальність як простір симулякрів у поліонтологічному світі постсучасності / В.М.Корабльова: Київ, ПАРАПАН, Практична філософія. – №1 – 2008 (№27). – С. 114-120.
6. Корнев С. Имидж в эпоху спектакля / С.Корнев // ИНАЧЕ. – 2001. – №4. – С.6-11.
7. Кривцун О.А. Эстетика: Учебник / О.А.Кривцун: Москва, Аспект Пресс, 1998. – 430с.
8. Куцепал С.В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост-»: Монографія / С.В.Куцепал: К.: Вид. ПАРАПАН, 2004. – 324с.
9. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф.Лиотар; пер. с фр. Н.А.Шматко – М.: Институт экспериментальной социологии; Спб.: Алетейя, 1998. – 160с.
10. Сероштан С.І. Топологія маски: філософсько-антропологічний аналіз: Автореф. ... к-та філос. наук: 09.00.04 / С.І.Сероштан: Харків, 2007. – 16с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер; пер. с нем. В.В.Бибихина. – СПб.: Наука, 2002. – 451с.
12. Шведов М.Ш. Человек как незавершенная завершенность / М.Ш.Шведов // Вопр. философии. – 2004. – №2. – С. 177-180.
13. Юрій М.Ф. Соціологія культури: Навчальний посібник / М.Ф.Юрій: К.: Кондор, 2006. – 302с.

14. Bauman Z. From pilgrim to tourist – or a short history of identity // Question of cultural identity. – L., 2001. – P. 18-36.

15. Hall St. Introduction: Who needs «Identity»? // Question of cultural identity. – L., 2001. – P. 4.

Радионова А.В. Феномен игры как маркер постмодерна

Проанализировано характеристики и черты современного постмодерного общества. Описаны условия его актуализации и причины доминирования таких игровых по своей сути феноменов как виртуальность, симулякр, полионтологичность. Доказано актуальность игры, которая становится маркером постмодерного общества.

Ключевые слова: *постмодерн, игра, симулякр, виртуальность, полионтологичность.*

Radionova, H.V. A phenomenon of game as a marker of postmodern

Description of contemporaneity postmodern society had analyses. Conditions of it's actuality and cause of dominating phenomenon as a virtuality, simulate, polyontological had described. Actuality of game which become the marker of postmodern society had demonstrated

Key words: *postmodern, play, simulate, virtuality, polyontological.*

Мова як складова соціальних цінностей

Аналізується проблема цінностей сучасного суспільства, «криза цінностей» сьогодення, визначаються основні функції мови, як складової структури ціннісних орієнтацій.

Ключові слова: Цінності, «криза цінностей», традиційний конфлікт цінностей, суспільство, мова, комунікативний.

Проблема вивчення ціннісних орієнтацій набуває все більш комплексного характеру та *актуального значення*. Цінності – це предмет вивчення різних соціальних дисциплін та досліджень, який знаходить своє відображення в філософії, психології, педагогіці, соціології тощо. Незважаючи на достатнє теоретичне висвітлення проблеми цінностей в українській, російській та іноземній науковій площині, мова є сьогодні тією складовою структури системи цінностей, яка, на нашу думку, потребує більш уважного дослідження.

Сучасна людина в силу подій, що останнім часом відбуваються у світі, поступово змінює не тільки свою систему цінностей, але й життєві пріоритети. Інтерес до цінностей особливо виростає у період кризових подій. Проблема цінностей розглядається багатьма дослідниками різних галузей та напрямів. Теоретичне дослідження ціннісних орієнтацій знаходимо в роботах Аристотеля, Фоми Аквінського, сучасних дослідників І.Кондрат'євої[5], В.Конецької[6], П.Сорокіна[11], Р.Тарнаса[12]. Дотичними до цієї тематики є дослідження С.Матвєєвої[9], В.Зубова[4], Т.Бутченка[3] та багатьох інших.

Метою даної статті є дослідження найсуттєвіших моментів проблеми соціальних цінностей, аналіз «кризи цінностей» та визначення функцій мови в системі ціннісних орієнтацій людини.

Людина не є абсолютом, тому всі цінності, створені нею, з першого погляду, не мають об'єктивного значення. Але саме система філософських, релігійних, культурних, правових цінностей кожної епохи стали тим регулятором, завдяки якому владні структури можуть тримати під контролем як одну людину, так і цілий світ. Всю гігантську суперструктуру людських вірувань можна розглядати як «відображення стану суспільства та класової боротьби»[12].

На певному етапі суспільного розвитку людина стає носієм моральних, етичних та духовних цінностей. В якості необхідної складової духовної культури ціннісні орієнтації визначають відношення особистості до себе та до інших людей як носіїв цих цінностей. Задля розвитку та блага особистості й суспільства необхідною умовою стає наявність культурних, моральних, духовних та інших цінностей, які самі собою не з'являються, а вимагають особливих зусиль по їхньому формуванню, передачі, збереженню.

Все своє життя людина розглядає через призму цінностей, яка формується з раннього дитинства і до останнього подиху. Цінності – це поєднання суто індивідуального та суспільного, внутрішнього та зовнішнього, минулих традицій та сьогоденних реалій, актуального та потенційного, бажаного та вже сформованого у свідомості.

Система цінностей кожного суспільства відіграє важливу роль, бо вона впливає на зміст норм. На побутовому рівні та в поведінці людей норми виявити легко, а ідентифікувати цінності набагато складніше. Дати одне визначення терміну «цінності» взагалі важко, бо в кожному епоху, для кожної людини, в кожній сфері життєдіяльності особистості цінності визначаються індивідуально та сприймаються на інтуїтивному рівні, як сукупність образів, моделей, прототипів та закладених шаблонів. Цінності – це об'єктивне та суб'єктивне явище одночасно, бо важливе, суттєве для особистості може міститися як в людині, реальній, свідомій, соціальній, діючій істоті, так і в оточуючій її реальності – природній, соціальній, культурній, духовній сферах.

В психології цінності визначають як соціально-психологічний феномен, що являє собою ідеальні кінцеві цілі для індивіда і є важливішою складовою структури особистості; цінності проникають у всі сфери людської діяльності і виконують одну з найважливіших функцій – функцію регуляції поведінки людини, бо вони організують її життя та діяльність[7]. Психологічна реальність представлена двома основними формами: психіка кожної людини та психологія груп, спільнот, суспільств будь-якого масштабу. Ці дві форми взаємопов'язані, взаємозалежні, складні за структурою, але кожна з них своєрідна та унікальна. Психіка однієї людини не може бути незалежною від психіки суспільства, членом якого є дана особистість. Зовнішній соціальний світ вривається у внутрішній світ людини і звичайно ж має певний вплив на свідомість людини, її думки та дії, на її мовну діяльність, взаємодію з іншими людьми та взагалі життя.

В теорії культури цінності також відіграють особливу роль. П.Сорокін вважав, що «саме цінність слугує основою та фундаментом будь-якої культури»[11,428]. Розвиток культури обумовлюється динамікою системи відповідних цінностей[5]. Культурологи розглядають цінності з позицій відношення людини та її емоційної сфери. Категорія цінності формується у свідомості шляхом порівняння явищ. Впродовж життя, в процесі пізнання навколишньої дійсності, людина обирає для себе головне, суттєве та важливе, протиставляючи його неважливим, мало суттєвим явищам та речам.

Філософія розглядає проблему цінностей у нерозривному зв'язку з визначенням сутності людини, її буття, життєдіяльності, здатності створювати навколишній світ та саму себе відповідно до своєї системи цінностей. Людина самостійно формує цінності, визначає «антицінності», використовує цінності для підтримки свого індивідуального світу та визначення соціальної групи з подібними ціннісними установками. Ціннісний підхід до світу вимагає розгляду об'єктивної реальності як результату людського самоствердження; світ при такому підході – це насамперед «реальність, освоєна людиною, перетворена в зміст її діяльності, свідомості, особистісної культури»[9,15].

Для того, щоб мати змогу щось оцінити, людина повинна чітко представляти, що таке цінності, які виступають в якості орієнтовних критеріїв

адаптивної та діяльнісної активності особистості. Уявлення про цінності стають основою мотивації соціальних дій особистості, цінності стають критеріями та орієнтирами, завдяки яким людина формує своє відношення до світу.

Ціннісні уявлення розуміються як основи оцінок та призми бачення реальності, яка орієнтується на цілі, як потреби та інтереси, що переведені на мову почуттів та думок, понять та образів, уявлень та суджень. На основі своїх ціннісних уявлень люди не тільки оцінюють сутнє, це стає мотивацією їхніх вчинків, вони вимагають та добиваються справедливості, здійснюють те, що є благом для них та оточуючих. Прикладами цінностей, які закладаються батьками дітям ще у дитинстві, можуть слугувати такі концепти як: «Батьківщина», «родина», «мати», «батьківська хата», «чесність», «свобода», «любов», «сумління», «людське життя» та інші, які в житті людини ми можемо визначити як ключові. *Ключові цінності* – це аксіологічні ядра, орієнтири сутнісних сил людини, тобто тих інтегральних якостей, які необхідні або достатні для виявлення специфіки людської цілісності[10].

Говорячи про систему цінностей, маємо на увазі, що в свідомості кожної людини цінності існують не розрізнено, а якимось чином впорядковано. Зазвичай в системі ціннісних установок всі цінності розташовані за наростаючою значимістю. В процесі життєдіяльності та розвитку кожна особистість формує свої ідеї, концепти, погляди, які відображають саме її бачення світу. У свідомості людини вони складаються в «ієрархію – систему соціальних та культурологічних цінностей, сформованих в конкретних умовах соціального досвіду та діяльності»[6,104]. А це, за словами В.Конєцької, відображається у використанні «улюблених розмовних формул та індивідуальних мовних зворотів»[6,104], за якими можна ідентифікувати особистість.

Соціальні зміни, що сьогодні змусили кожного члена суспільства нести особисту відповідальність за свою долю, поступово ведуть до формування нової системи ціннісних орієнтацій. Сучасний світ переживає так звану «кризу цінностей», яка увійшла у всі сфери життєдіяльності людей. Криза цінностей це не унікальний феномен сьогодення. Це явище було характерною ознакою не однієї епохи, але сучасна криза цінностей має низку особливостей, які відрізняють її від минулих традиційних криз.

Множинність та відносність цінностей є основною причиною появи сучасних конфліктів. На думку деяких дослідників джерело плюралізму цінностей міститься в тріадному аспекті: товарна економіка – демократична політика – індивідуалізм[1]. Сучасні люди фундаментально змінили свої традиційні погляди та уявлення цінностей. Сучасне суспільство впевнено, що не існує єдиної, конечної, абсолютної цінності, до якої можна звести всі інші цінності.

На відміну від минулих традиційних конфліктів цінностей, сучасний відрізняється просторовістю, складністю, глибиною та безперервністю[1]. **Просторовість** констатується там, що сучасний конфлікт цінностей вийшов далеко за межі моральної сфери людської життєдіяльності та увійшов в усі сфери людського життя. **Складність** – сьогодні виникає більше розходжень, протиріч, протилежностей та конфліктів цінностей, бо різні системи цінностей, які колись були ізольовані одна від іншої, наразі

перебувають у постійному контакті завдяки поширенню міжнародних відносин, створенню спільного світового комунікаційного простору. Відповідно відбувається взаємопроникнення та взаємовплив різних ідеологій, систем цінностей, кодексів, що звичайно призводить до зіткнення інтересів. Ускладнення та різноманітність сучасного життя призвела до того, що кожна людина сьогодні може обирати собі *свої* цінності та цілі, а сьогоденна моральність та державні закони не роблять цей вибір уніфікованим. Виникає гострий конфлікт між традиційними та сучасними цінностями. Всі конфлікти переплетені, вони не є ізольованими один від одного і тому створюють складний комплекс. **Глибина** – традиційний конфлікт моралі відбувався зазвичай в процесі вибору та вирішення, як діяти в тій чи іншій ситуації, бо ціннісні орієнтації щодо ідентифікації добра і зла були чіткі та визначені, тоді як сучасний конфлікт цінностей відбувається не тільки в процесі вибору та прийняття рішення, але й в ідеології. Сьогодні не існує чітко сформованого концепту «цінний – нецінний». **Безперервність** – сучасний конфлікт відбувається постійно, вирішити його дуже складно, бо люди стикаються з ним у будь-якій сфері своєї життєдіяльності. Трапляється, що вирішивши одну конфліктну проблему, людина має конфлікт в іншій сфері свого життя. Ситуація, коли долю людини вирішували інші люди або єдиний вибір, повністю змінилася, бо в сучасному суспільстві люди мають *постійно* обирати.

В кінці 2004 року Україна увійшла у число учасників «Європейського соціального дослідження» (European Social Survey) – масштабного міжнародного проекту. В опитуваннях другого раунду Європейського соціального дослідження у 2004-2005 рр. взяли участь 24 країни. В рамках цього проекту було проведено дослідження, яке дало можливість вперше окреслити ціннісний портрет населення України в порівнянні з більшою частиною населення Європи. За результатами цього дослідження В.Магун та М.Руднев провели порівняльний аналіз життєвих цінностей населення України в європейському контексті, спираючись на порівняння цінностей, список яких було сформовано відомим ізраїльським дослідником Ш.Шварцем.

Цей список включає 10 «латентних мотиваційних типів цінностей»: 1) самостійність – незалежність у мисленні, діях, виборі, створенні, дослідженні; 2) стимуляція – задоволення, новизна, гострі почуття; 3) гедонізм – особисте та почуттєве задоволення; 4) досягнення – персональний успіх через демонстрацію компетентності, що відповідає соціальним стандартам; 5) влада – соціальний статус та престиж, контроль або домінування над людьми та ресурсами; 6) безпека – безпека, гармонія, стабільність в суспільстві, відносинах та особисті; 7) конформність – уникнення дій, схильність до заподіяння шкоди іншим людям, а також до порушення соціальних вимог та норм; 8) традиція – повага, сприйняття та прийняття звичаїв і думок, які відрізняються від традиційної культури та релігії; 9) доброзичливість – збереження та підвищення благополуччя тих, з ким людина перебуває постійно в контакті; 10) універсалізм – розуміння, цінування, толерантність та захист добробуту усього людства та природи[2].

Висновок дослідників – «середній» українець характеризується більш високою, у порівнянні з іншими країнами-учасницями дослідження,

виразністю цінностей, що входять в категорію **Збереження** (Безпека, Конформність, Традиція) і навпаки, низькою виразністю цінностей, що відносяться до категорії **Відкритості змінам** (Самостійність, Гедонізм, Стимуляція). Також низькою є цінність **Доброзичливості** (з категорії «Вихід за межі свого «Я»») та більш висока цінність **Влади**, в тому числі, за рахунок цінності багатства, що є одним із її складників, сильніше, ніж у респондентів з інших країн, виражена цінність досягнення успіху та соціального визнання[8]. На нашу думку, ситуація сьогодні не змінилася, лише деякі моменти більш загострилися в силу останніх кризових подій у всьому світі загалом, і в Україні зокрема.

Так, експерти одного з Інтернет-порталів відмічають кардинальну зміну пріоритетних запитів суспільства у порівнянні з лютим 2009 р. та першим місяцем осені або докризовим станом. Найбільш позитивним моментом вони вважають збільшення інтернет-запитів з наступними ключовими словами: «ціль» (306,76%), «розуміння» (243,92%), «розвиток» (227,21%), «думка» (215,52%), «відносини» (210,78%), «особистість» (208,55%), «політика» (202,79%). Негативним моментом стало різке падіння інтересу суспільства до подорожей (-33,82 %) та зростання інтересу до «влади» (203,89%) та «війни» (158,94%). Такі цифри свідчать про те, що суспільство почало переоцінку своїх дій, навколишньої дійсності, свого буття. Кризові події допомагають людині чіткіше побачити та дійсно оцінити важливі надбання свого життя, що зазвичай відбивається у поведінці, мові, соціальних діях, життєвих пріоритетах людей.

Ціннісні орієнтири передаються через символічні коди та засоби духовного і матеріального оточення. Мова є саме тим засобом збереження та передачі традицій, правил, моральних, культурних та ціннісних установок, а також засобом впровадження в реальність нової культури, нових цінностей, а також корегування вже устояних життєвих орієнтацій.

Основні функції мови, які, на нашу думку, мають значення при формуванні системи цінностей це:

- *Інформаційна функція*, яка полягає в тому, що мова є засобом пізнання, збору, акумуляції та оформлення усіх знань, що накопичені людьми в процесі їх свідомої діяльності, в тому числі, передачі ціннісних орієнтирів.
- *Комунікативна функція*, яка реалізується у бесіді, розмовах, дискусіях, спілкуванні, полеміці, обговореннях тощо.
- *Емотивна функція* виражається у мовленнєвій поведінці людини, у тому як індивід сприймає та передає ціннісні установки.
- *Когнітивна функція*, яка може реалізуватися як роздуми, підготовка до усних висловлювань, творча діяльність.
- *Агітаційна функція*, яку ми спостерігаємо в політичних промовах, рекламних акціях, провокаційних гаслах, закликах тощо.
- *Орієнтовна функція*, завдяки якій людина по розмові, вербальній поведінці, діалектах, через призму соціальних цінностей тощо, сприймає свою приналежність до тієї чи іншої соціальної групи.

Сьогодні світ потребує загальну систему цінностей, яка буде орієнтована не на зростання політичної, воєнної, технологічної чи економічної величі окремих країн, а буде мати за основу платформу для комунікації, взаємодопомоги, взаємодії та спільного вирішення глобальних проблем,

що з кожним роком стають все більш актуальними та гострими, яка буде включати толерантність до ідейного, морального, релігійного розмаїття. На думку одного із сучасників, умовою вдалого діалогу цивілізацій є об'єднання зусиль світової спільноти для захисту духовних і культурних цінностей людства та організація простору конструктивного діалогу найкрупніших цивілізацій світу [4, 159]. Духовне здоров'я сучасного світу потребує: наявність загальнолюдських цінностей; гуманістичне світобачення; гармонійне співіснування різних релігій, вірувань, ідеологій; толерантне відношення до кожної мови та стабільного розуміння сенсу буття кожного індивіда.

Отже, людина сама створює свою систему цінностей, а цінності – формують людину. Це не означає, що вчинки особистості є рефлексією її ціннісних орієнтацій, але саме цінності можуть бути одним зі спонукальних чинників дій людини для того, щоб втілити дані цінності у реальність. Важливою функцією цінностей є їхній вплив на вербальну поведінку особистості, а через них і на вербальну поведінку та практичні вчинки інших людей. І навпаки, завдяки своїм функціям, мова як засіб спілкування між людьми та поєднання їх у соціально-етнічну єдність, виконує одну з найважливіших ролей у формуванні цінностей індивіда.

На нашу думку, найбільш перспективним напрямком у дослідженні є: аналіз мови як окремої соціальної цінності та дослідження мови як цінності сучасного українця.

Література

1. Chang J., Jun F. The contemporary conflict of values // www.bu.edu/wcp/Papers/Valu/ValuChan.htm
2. Schwartz S.H. Basic Human Values: An Overview. Basic Human Values: Theory, Methods, and Applications // <http://www.yourmorals.org>
3. Бутченко Т.І. Визначення сутності цінностей як фактор соціально-політичного проектування // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2009. – Вип. 22. – С.89-95.
4. Зубов В.А. Альянс цивилизаций как перспектива человечества // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – 2009. – Вип. 23. – С.158-161.
5. Кондратьева И.Г. Актуальность исследования динамики ценностей в художественной культуре Чувашии XX века. // Культурологическое исследование' 03: Сборник научных трудов РГПУ им. А.И.Герцена – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2003. – С.266-269.
6. Конечкая В.П. Социология коммуникаций. – М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997 – 304с.
7. Лысогорская М.В. Внутриличностный ценностный конфликт как индикатор качества жизни личности // Проблемы социальной психологии личности. – 2005. – Вип. 2. // <http://psyjournals.ru>
8. Марун В.С., Руднев М.Г. Жизненные ценности населения Украины: сравнение с 23 другими европейскими странами // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – 2007. – № 3 (89). – С.21-34.
9. Матвеева С.Я. Модернизация в России и конфликт ценностей – М.: ИФРАН, 1994. – 250с.

10. Сагатовский В.Н. Ценностное основание гуманитарной экспертизы // Гуманитарная экспертиза. Возможности и перспективы. – Новосибирск, 1992. – С.77-89.

11. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю.Согомонов: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543с

12. Тарнас Р. История западного мышления / Пер. с английского Т.А.Азаркович. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 448с.

Салогубова А.Е. Язык как компонент структуры ценностей

Анализируется проблема ценностей современного общества, «кризис ценностей» современности, определяются основные функции языка, как компонента структуры ценностных ориентаций.

Ключевые слова: ценности, «кризис ценностей», традиционный конфликт ценностей, общество, язык, коммуникативный.

Salogubova, O.Y. Language as component of value structure

The problem of values of contemporary society, «crisis of values» are analyzed, main functions of language as the component of the structure of value orientations is determined.

Key words: values, «crisis of values», traditional conflict of values, language, communicative

Ефективна команда як інструмент етичного менеджменту

Розглядаються проблеми концептуалізації поняття «ефективна команда» з урахуванням вимог, які висуваються до сучасного менеджменту з боку суспільства, що, будучи соціальним по суті, проголошує вищою цінністю людиноцентричність, а не власне виробництво продукції. Сьогодні при визначенні ефективності діяльності сучасної бізнес-команди, провідними стають не економічні, а соціальні чинники. Відтак, інструментом етичного менеджменту стає соціально-ефективна команда.

Ключові слова: соціально-ефективна бізнес-команда, етичний менеджмент, етика бізнесу, корпоративна етика.

Сьогодні рівнями системи регуляторів етики бізнесу в корпорації, поряд із етичними принципами, домінуючими у зовнішньому для корпорації середовищі та нормативними актами, виступає також рівень колективу співробітників корпорації, чия діяльність визначається, з одного боку, моральним кліматом організації, а з другого – індивідуальними мотивами кожного співробітника, що спонукають його до моральної діяльності, підкорення відчуттю обов'язку і ствердження ідеалів добра і справедливості. Це актуалізує необхідність вивчення проблем формування ефективної бізнес-команди як інструменту етичного менеджменту.

Проблема ефективної бізнес-організації була предметом дослідження різноманітних наукових доробок. Матеріал, викладений у навчальній літературі, переважно має загальний характер, а в численних монографіях із даної тематики розглянуті лише окремі питання щодо проблеми [1;4;12].

Зокрема, предметом спеціальних досліджень вітчизняних науковців виступали питання можливості підвищення ефективності функціонування підприємства через удосконалення системи управління персоналом [9], роль стратегічного управління персоналом у забезпеченні конкурентних стратегій підприємства [10], методичне й організаційне забезпечення управління поведінкою персоналу організації [7], проблеми управління командою проекту з позицій підходу, який базується на врахуванні особливостей продукту та середовища його реалізації [14], психологічні особливості конкурентноздатної управлінської команди [13].

Проте, з нашого погляду, роль організаційної культури як складової командного менеджменту для підвищення ефективності управлінської діяльності потребує більш детального вивчення. Зокрема, зазначимо такі проблеми, як соціальна ефективність менеджменту, природа влади керів-

ника і лідера. Подальшого з'ясування потребує також визначення сутності поняття «ефективна команда» з позицій етики бізнесу. Висока значущість та недостатня практична розробка зазначеної проблеми зумовила *мету даної статті* – проаналізувати чинники, що сприяють перетворенню персоналу корпорації на міцну команду, спроможну здійснювати етичний бізнес в умовах конкурентного середовища, а також визначити ознаки такої етичної ефективної команди.

Відомо, що командою є група людей, які взаємодіють та взаємодоповнюють одне одного в процесі досягнення поставлених цілей. Команда виступає як особлива форма організації людей, заснована на поміркованій позиційності учасників, що мають загальне бачення ситуації і стратегічних цілей і володіють відпрацьованими процедурами взаємодії. Командоутворення – це процес цілеспрямованого формування особливого способу взаємодії людей у групі, що дозволяє ефективно реалізовувати їх енергетичний, інтелектуальний і творчий потенціал згідно стратегічним цілям команди. Процес командоутворення реалізується за допомогою сучасних технологій роботи з групою[11].

Командний менеджмент, тобто менеджмент, що здійснюється за допомогою створення і функціонування управлінських команд, як одна з форм колективного управління, заснований на процесі делегування повноважень. Так, на думку фахівців Гарвардської школи бізнесу, ефективність результатів управління людськими ресурсами слід оцінювати за чотирма напрямками (*англ. 4C – commitment, competence, congruency, cost-effectiveness*):

1. Корпоративна відданість, що передбачає лояльність співробітників щодо організації, особисту мотивацію і прихильність до своєї роботи. Традиційно, ступінь відданості працівника своїй компанії можна оцінити, вивчивши погляди працівників, рівень плинності кадрів, статистику прогулів, а також, під час бесіди зі співробітниками, що звільняються.

2. Компетентність, що стосується рівня кваліфікації працівників, їх професійних навиків, необхідності їх підготовки і перепідготовки, а також потенціалу для виконання роботи більш високого рівня. Цей показник можна оцінити через систему атестації співробітників і підготовку переліку професійних навиків з метою залучення, утримання і мотивування високопрофесійних компетентних працівників.

3. Командна узгодженість, сутністю якої виступає те, що і керівництво, і співробітники компанії поділяють погляди на цілі організації і працюють спільно для їх досягнення. У правильно керованій організації працівники всіх рівнів розділяють загальні погляди на чинники, що визначають процвітання організації і майбутні перспективи. Ці загальні погляди стосуються основних принципів, які є основою управління роботою організації. В деякій мірі ці уявлення можуть бути створені керівництвом через систему внутрішніх комунікацій, стиль керівництва, організаційну систему і методи роботи, але підтримуватися і виконуватися щодня в процесі рутинної роботи вони можуть тільки працівниками організації. Персонал організації повинен мати відчуття спільної мети, співпричетності до організації, усвідомлення виконання спільної справи. Безперечною ознакою наявності в організації узгодженості є відсутність скарг і конфліктів, гармонійність трудових стосунків.

4. Корпоративна ефективність відносно витрат, що стосується ефективності операцій компанії. Людські ресурси повинні використовуватися

так, щоб із найбільшою продуктивністю використовувалися б їх переваги. Обсяг випуску продукції повинен максимізовуватися з найменшими витратами ресурсів і матеріалів, організація повинна вміти оперативного реагувати на можливості, пропонувані ринком і на зміни середовища бізнесу[3].

Успішна робота підприємства, отримання ним високих прибутків і висока конкурентоспроможність багато в чому залежать від культури організації. Всі потужні і процвітаючі фірми світу мають свою особливу, глибоко поміркувану культуру організації, тобто цілий комплекс правил, традицій, ритуалів і символів, які постійно доповнюються і удосконалюються. Ядром організаційної культури є цінності, що поділяються всіма членами організації. Цінності можуть бути як позитивними, орієнтуючими людей на такі зразки поведінки, які підтримують досягнення організаційних цілей, так і негативними, що негативно впливають на організаційну ефективність[4;5].

Довгий час в управлінській ідеології панувало розуміння конкурентоспроможності підприємства, пов'язане виключно з його економічною ефективністю, яка, у свою чергу, розглядалася як функція розподілу праці, що заглиблюється. За головне завдання управління вважався розвиток кожного працівника до максимально доступного йому ступеня продуктивності в межах природних здібностей. При цьому подібне завдання розглядалося як виключно технічна, вирішувана за допомогою раціоналізації трудового процесу, наукового пошуку найбільш ефективного способу виконання тих або інших робіт. Вирішувати ж її повинні менеджери, які на ділі розглядалися як єдиний активний суб'єкт трудової організації, тоді як робочі перетворилися на чистий об'єкт управління. Ключовим елементом зрілих індустріальних економік стала ієрархічна, вертикально інтегрована крупна промислова корпорація. Пріоритетними сферами управління в її рамках були питання раціональної побудови організації, фінанси і виробнича техніка[8].

Ринкова ситуація в індустріальному суспільстві формувала абсолютно певний тип конкурентоспроможності. В умовах недостатньої задоволеності базових потреб населення її основою ставала можливість поставити на ринок максимальну кількість товарів. Це завдання здійснювалося завдяки стандартизації продукції і нарощуванню масштабів виробництва. При цьому споживач задовольнявся однотипними товарами за помірною ціною і якістю.

Зміни в структурі і формах сучасної корпорації продиктовані необхідністю враховувати не тільки зовнішні, але і внутрішні аспекти діяльності, не тільки пріоритети споживачів, але і запити і достоїнства працівників. Сьогодні спостерігається все більш активний і явний відхід від суто економічної мотивації людської діяльності. Сучасні висококваліфіковані працівники замість традиційних економічних стимулів віддають перевагу можливості підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень та прагнуть реалізувати свою індивідуальність, збагатити свої здібності і якості[8].

Гуманізація менеджменту, що відбувається, спрямована на визнання самоцінності людини, на усе більш повне забезпечення її прав і свобод. Тільки така модель менеджменту може стати умовою звільнення від економічної детермінації та сприяє переходу до нових правил життя, коли безпосередньо людські напрямки духовно-інтелектуального розви-

тку виходять на перший план і стають стрижневим процесом на шляху до формування нової моделі людиновимірчого управління соціально-економічним життям у такому новому гуманізованому суспільстві.

Зміна пануючого за часів індустріалізму методу у парадигмі сучасного менеджменту з технологічного на психологічний детермінізм зумовила суттєву зміну погляду на поняття ефективності діяльності організації. Поряд із традиційним поняттям «економічна ефективність» з'явилося інше – «соціальна ефективність». Якщо економічна ефективність означає реалізацію персоналом цілей організації (продуктивність праці, рентабельність, висока гнучкість і адаптивність до безперервно мінливого середовища тощо) за рахунок економічного використання обмежених ресурсів, то соціальна ефективність виявляється в ступені досягнення індивідуальних цілей працівників і характеризує задоволення в процесі керівництва очікувань, бажань, потреб і інтересів співробітників (оплата і зміст праці, можливість особистісної самореалізації, задоволеність спілкуванням у колективі тощо)[2].

Неефективна команда існує в атмосфері байдужості і негативного ставлення членів групи до того, що відбувається. Група, як правило, не зацікавлена в завданні і не зосереджена на його виконанні, зокрема, через нечіткий розподіл внутрішньоструктурних функціональних обов'язків. Домінують окремі особи. При цьому, керівник може бути як сильним, так і слабким; проте він не докладає зусиль для того, щоб група почала діяти злагоджено, зазвичай він боїться і запобігає конфліктів. Саме у таких колективах вважається, що для ухвалення рішення достатньо думки більшості, а меншість залишається лояльною.

Натомість, ефективна команда існує в атмосфері, що сприяє прояву активності і зацікавленості з боку персоналу. Члени групи усвідомлено акцентують дані їй завдання або поставлені цілі. Люди не бояться висловлювати свою думку, а висловлені пропозиції не критикуються і не відкидаються, а послідовно розвиваються і удосконалюються. Більшість рішень ухвалюється за умов збереження певної одногосподності. Критика конструктивна, оскільки спрямована на подолання труднощів. Керівник групи не домінує, а в певних обставинах делегує частину своїх повноважень окремим членам групи. При цьому знання і досвід уможливорює справедливий розподіл завдань між усіма учасниками. Ефективна команда завжди критично ставиться до своєї діяльності: яка б не була ситуація, її завжди обговорюють доти, доки не буде знайдено прийнятне рішення.

Перетворення персоналу в ефективну команду – найважливіша складова успіху будь-якої організації. Це дозволяє набуту цілу низку переваг над конкурентами завдяки не тільки високому професіоналізму членів колективу, відсутності дублювання функцій і визнанню провідної ролі керівника. Визначальними чинниками стають, перш за все, колективізм; відвертість взаємин; справедливості щодо реальної оцінки людей; самовідданість і цілеспрямованість у роботі; прагнення до інновацій; взаємодопомога; доброзичлива взаємодія з іншими структурами компанії, відданість справі організації.

При цьому, стабільність кадрів, відсутність намісницького егоїзму забезпечується завдяки високій загальній і професійній освіті керівника; його готовності до виконання даної функції; чесності, порядності і обов'язковості в ділових стосунках із підлеглими, здатності до лідерства. Останнє розуміється як здібність впливати на окремих осіб і групи, спря-

мовуючи їхні зусилля на досягнення цілей організації. Якщо у вітчизняних дослідженнях феномени керівництва і лідерства відокремлюються з підсиленням наголосу на керівництво, для зарубіжних фахівців із менеджменту характерною особливістю є ототожнення лідерства і керівництва[5;6].

Влада керівника і лідера неоднозначна за природою і силою впливу. Керівництво має соціальну природу, лідерство – психологічну. Водночас цим функціям притаманне чимало спільного, а саме: обидві використовуються для координації, впорядкування відносин персоналу всередині організації; обидві є засобами впливу на поведінку колективу; їм обом властива певна субординація відносин. Даними соціологічних досліджень підтверджено необхідність поєднання функцій керівника і лідера.

Формування ефективної команди – передусім результат роботи ефективного менеджменту, який за сучасних умов базується на етичних засадах, на сукупності інтересів; є орієнтованим на розбудову людських стосунків, у фундаменті яких закладені культура, свобода та ініціатива. Визначальним атрибутом етичного менеджменту виступає людиновимірність. Саме людиноцентричний менеджмент забезпечує вільний розвиток кожного працівника, задоволення його особистих інтересів, задумів, сподівань, розкриває ініціативу, творчі здібності кожного члена колективу.

Відтак, завданням менеджменту етичної корпорації щодо власного персоналу є розбудова внутрішньо-організаційних відносин на таких засадах: забезпечення працівників роботою і заробітною платою, які підвищують їх життєвий рівень; створення умов праці, що не є шкідливими для їх здоров'я і людської гідності. Керівник має бути чесним у спілкуванні зі своїми підлеглими і забезпечувати їм відкритий доступ до інформації, обмежений лише рамками закону і умовами конкуренції; прислухатися і по можливості реагувати на пропозиції співробітників; брати участь у виникаючих конфліктах, у відкритих переговорах із трудовим колективом; уникати дискримінаційної політики і гарантувати персоналу рівні права і можливості незалежно від статі, віку, расової приналежності і релігійних переконань; стимулювати в рамках свого бізнесу використання праці співробітників із різним професійним рівнем на тих ділянках, де вони можуть принести найбільшу користь; заохочувати працівників і допомагати їм розвивати необхідні навички та уміння.

Вищезазначене дозволяє виокремити наступні ознаки ефективної етичної організації:

- предметний, цілеспрямований добір співробітників, що дозволяє новачкам швидко набувати необхідних навиків, встановлювати позитивні стосунки зі співробітниками і зростати разом із фірмою;
- чітка організаційно-функціональна структура, що надає розумну свободу для ініціативної роботи персоналу;
- адекватний контроль з боку керівника, що повністю усвідомлює мету і напірм у роботі, володіє необхідною і достатньою інформацією;
- кваліфіковане навчання з метою швидкого набуття навичок і ґеродових знань щодо тієї сфери діяльності, де вони працюють;
- висока зацікавленість з боку працівників, що прагнуть активності, яка заохочується і спрямована на досягнення цілей;
- практична винахідливість, що уможлиблює генерування нових ідей, їх ретельний відбір для практичного застосування, з наступною перевіркою і використанням на практиці завдяки здатності організації технічно і організаційно управляти процесом нововведень;

- успішна колективна робота з використанням доступних ресурсів і досягненням очікуваного результату;
- зріла управлінська філософія, сформульована менеджментом компанії щодо стилю і засад управління організацією, яка за своїм характером є гуманною, відповідальною, послідовною, ефективною;
- обширні управлінські ресурси внаслідок усвідомлення в організації важливості своєчасного виявлення і підготовки кадрів, створення резерву потенційних управлінських талантів;
- зрозумілі для кожного співробітника цілі організації;
- чесна винагорода, зокрема моральне заохочення, згідно внеску кожного члена команди, що сприймається співробітниками як чесна і справедлива система оплати.

Отже, етика ділових стосунків ґрунтується на загальних правилах поведінки, вироблених людьми в процесі спільної життєдіяльності. Природно, що багато норм взаємин у діловій сфері справедливі для повсякденного життя, і, навпаки, практично всі правила міжособистісних взаємин знаходять своє віддзеркалення в службовій етиці.

Сьогодні поширюється якісно інший, етичний за характером, менеджмент, завдяки якому робітники стають усе більш активними і творчими учасниками бізнес-процесу. Це означає, що успіх сучасної корпорації у вирішальному ступені залежить від характеру трудових відносин, здатних повною мірою реалізувати інтелектуальний і творчий потенціал працівників і, тим самим, набуті переваги в жорсткій конкурентній боротьбі.

У постіндустріальному суспільстві надійність діяльності бізнес-організацій значною мірою зумовлена розвитком менеджменту, який має орієнтуватися на нові механізми активізації трудової поведінки колективів, впровадження сучасних методів управління. Управлінська діяльність – специфічна за своїм змістом і функціями. Забезпечення її ефективності безпосередньо залежить від розуміння тих рушійних сил, що створюють передумови її впорядкування та розвитку. На особливу увагу в ній заслуговує діяльність керівника – генератора ідей і головного регулятора творчої поведінки трудових колективів, забезпечення її відповідності ресурсам і цілям організацій. Створення ефективної команди висуває до особистості керівника вимоги майстерного володіння мистецтвом спілкування, переконання, діалогу, наявності гострого, неординарного розуму і достатньої ерудиції щодо багатьох сфер життя і знань, передусім гуманітарних.

Завданнями сучасної ефективної етичної бізнес-організації виступають: по-перше, створення матеріальних цінностей у всьому різноманітті форм, що розглядається як важливий процес; по-друге, отримання прибутку та інших доходів внаслідок досягнення різних суспільно значущих цілей; по-третє, надання пріоритету інтересам міжособистісних стосунків, а не виробництву продукції, під час вирішення проблем, що виникають у бізнес-середовищі.

Література

1. Андреева И.В., Спивак В.А. Организационное поведение. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2003. – 224с.

2. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій і України на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: Генеза, 2006. – 546с.

3. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Прикладная этика: идея, основания, способ существования // Вопросы философии – 2007 – №9. – С.39–49.
4. Беннетт Роджер. Модель 4С в управлении человеческими ресурсами http://www.elitarium.ru/2009/07/06/model_4s_hr_resursy.html
5. Дизель Пол-М., Мак-Кинли У. Поведение человека в организации / Пер. с англ. – М.: Фонд за экономическую грамотность, 2005. – 270с.
6. Друкер Питер Ф. и др. Пять важнейших вопросов о вашей организации. – М.: Издательство «Юрайт», 2009. – 121с.
7. Жуков Ю.Н., Журавлев А., Павлова Е. Технологии командообразования / Издательство: Аспект Пресс, 2008. – 320с.
8. Ковальова В.І. Управління поведінкою персоналу виробничої організації: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / Харк. нац. екон. ун-т. – Х., 2008. – 19с.
9. Коллинз Д. От хорошего к великому. Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет. – Издательство: Манн, Иванов и Фербер, 2008. – 320с.
10. Назаренко В.В. Підвищення ефективності функціонування промислових підприємств на основі управління персоналом: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – 20с.
11. Романюк Л.М. Стратегія формування персоналу підприємств у сучасних умовах: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2008. – 20с.
12. Управление персоналом: Учебник для вузов / Под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 560с.
13. Уткин Э.А. Мотивационный менеджмент. – М.: ЭКМОС, 2006. – 328с.
14. Філь О.А. Формування психологічної готовності персоналу освітніх організацій до роботи в конкурентоздатній управлінській команді: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.10 / Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2006. – 20с.
15. Черепеха Г.С. Продуктивно-енвайронментальний підхід до управління командою проекту: Автореф. дис... канд. техн. наук: 05.13.22 / Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. – К., 2006. – 20с.

Шавкун И.Г. Эффективная команда как инструмент этичного менеджмента

Рассматриваются проблемы концептуализации понятия «эффективная команда» с учетом требований, выдвигаемых обществом к менеджменту, главным признаком которого становится человекосоразмерность. Сегодня при определении эффективности деятельности современной бизнес-команды ведущими выступают не экономические, а социальные факторы. Отсюда, инструментом этичного менеджмента становится социально-эффективная команда.

Ключевые слова: социально-эффективная бизнес-команда, этичный менеджмент, этика бизнеса, корпоративная этика.

Shavkun, I.G. Effective team as instrument of ethical management

There are analysed the problems of the efficient team conceptualisation considering the requirements, put forward by the society to present-day management. It is the social factors rather than economic ones that today are regarded as determining factors of the efficiency of modern business team's activity. Thus the socially efficient team becomes an instrument of ethical management.

Key words: socially-efficient business team, ethical management, business ethics, corporate ethics.

Підготовка військового професіонала в західній військовій школі

Висвітлюються досвід та особливості підготовки майбутніх військових фахівців в арміях західних країн. Особлива увага приділяється порівняльному аналізу цивільної та військової освіти, що дозволяє не тільки побачити певні відмінності, але й визначити шляхи їх інтеграції.

Ключові слова: *військовий професіонал, освіта, військова освіта, західна військова школа, суспільство, військова діяльність.*

У сучасному світі спостерігається тенденція до професіоналізації армій. Такі армії відрізняються рівнем професіоналізму особистого складу, його чисельністю, обсягом фінансування тощо. Причин появи цієї тенденції є декілька. Вони полягають в тому, що в сучасних умовах значно зменшується ймовірність ведення світової війни, а збільшується можливість участі підрозділів армії в локальних воєнних конфліктах та миротворчих операціях. Це потребує достатньо високого рівня підготовки військового фахівця.

Проблема підготовки військового професіонала в західних країнах знайшла певне відображення у наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних вчених: Р. Доора, Р. Річардсона, Ч. Коттона, В. Хаузера Д. Оніщука, Ю. Грошева, Л. Полякова, С. Рожкова, О. Овечкіна, В. Мандрагелі, Л. Іващенко, Ю. Фіногенова, та інших.

Метою даної статті є розгляд особливості підготовки військового фахівця в західній військовій школі. Висвітлюється, що військова освіта західних країн у підготовці офіцерських кадрів ґрунтується на «концепції самореалізації особистості»

Об'єктивна необхідність формування військового професіонала в сучасних умовах має загальнолюдську, суспільну (загальнодержавну), військово-професійну та особистісну обумовленість. У загальнолюдському аспекті необхідність формування військового професіонала обумовлена потребами забезпечення неухильного дотримання норм міжнародного гуманітарного права у війнах та збройних конфліктах, в процесі проведення міжнародних миротворчих операцій, повсякденної життєдіяльності збройних сил.

У суспільному (загальнодержавному) аспекті формування та підготовка військового професіонала детерміновано необхідністю забезпечення національної безпеки держави у воєнній сфері, виховання військовослужбовців як громадян і патріотів, забезпечення всебічного, гармонійного та пропорційного розвитку військових професіоналів.

У військово-професійному аспекті підготовка та формування військовослужбовців детерміновано необхідністю забезпечення їх готовності та здатності до виконання завдань за призначенням.

В індивідуально-особистісному аспекті формування військового професіонала детерміновано необхідністю реалізації військовослужбовцями своїх духовних і фізичних потенцій, саморозвитку та самореалізації особистості. Таким чином, можна стверджувати, що формування та підготовка військового професіонала обумовлено потребами гуманізації та гуманітаризації військової діяльності, забезпечення національної безпеки держави у воєнній сфері. Способи та форми діяльності суб'єктів соціального формування військового професіонала також обумовлені змістом закономірностей, які визначають особливості функціонування й розвитку суспільства і збройних сил.

Військова освіта історично набуває інтенсивного розвитку з моменту створення в XVII столітті регулярних армій. Обумовлено це тим, що військова справа стала вимагати певного рівня професіоналізму, і, як наслідок, спеціалізація військової діяльності не могла здійснюватися лише на основі досвіду, що набуто в бойових походах і битвах. Потрібні були професійні знання, вміння, навички, що набуваються в процесі попередньої підготовки в військово-навчальних закладах.

Ретельне дослідження означеної проблеми вимагає обов'язкового виконання двох умов. Перша – з'ясувати сутність та виділити всі сторони цього об'єкта і його зв'язки з навколишнім середовищем. Оскільки військова освіта є різновидом освіти в цілому, то вона функціонує і розвивається за законами розвитку суспільного та культурного середовища, що її оточує. Найбільш загальним нам видається таке тлумачення: «Освіта – це суспільно організований та унормований процес постійної передачі попередніми поколіннями наступним соціально значимого досвіду, що характеризується компонентами, які взаємоперетинаються, зокрема, засвоєнням досвіду, вихованням якостей поведінки, фізичним та розумовим розвитком особистості... Провідною діяльністю в освіті є навчальна діяльність. Освіта – специфічна галузь суспільного життя, найважливіша передумова розв'язання основних завдань суспільства і держави, необхідна умова суспільного відтворення та суспільної трудової діяльності, формування кадрів для всіх сфер розвитку суспільства» [1,168].

Військова освіта є складовою частиною загальної державної освіти. Вона являє собою аналогічний визначений процес становлення і розвитку особистості фахівця та передачі їй соціального досвіду. Однак, на відміну від цивільної, військова освіта формує особистість військового фахівця, який повинен і здатен займатися військовою діяльністю. Очевидність взаємозв'язку суспільства та військової освіти визначається, насамперед, тим, що мілітарний соціум як носій військової освіти є, водночас, і членом суспільства. Вплив суспільства на військову освіту можна структурувати за такими рівнями. Перший рівень стихійного соціального впливу на майбутніх військовослужбовців формується під дією об'єктивних обставин життєдіяльності суспільства. Другий рівень опосередкованого соціального впливу полягає в здійсненні державою економічних, законодавчих, військових, організаційних заходів для розв'язання певного виду своїх завдань. Ці заходи об'єктивно впливають на зміну можливостей і характеру розвитку, на життєвий шлях тих, хто вирішує присвятити себе військовій справі та освіті. Третій рівень контрольованого соціального

впливу є планомірним створенням суспільством і державою правових, організаційних, матеріальних та духовних умов для формування майбутніх офіцерів. Четвертий рівень соціального впливу вимагає враховувати свідому самозміну майбутніх офіцерів, що може мати в цілому як про-соціальний, так і асоціальний чи антисоціальний вектор спрямованості. Йдеться про фундаментальні процеси саморозвитку, самовдосконалення відповідно до індивідуальних ресурсів та об'єктивних умов життя майбутніх офіцерів.

Основні складові (мережа закладів освіти; нормативно-правова база військової освіти; органи управління військовою освітою) взаємодіють між собою та із зовнішнім середовищем, ґрунтуючись на певних законах, закономірностях та принципах. Інтеграція військової і цивільної освіти – не просте, формальне включення низки військових навчальних закладів до складу потужних цивільних університетів та академій, а процес гармонійного об'єднання системи військової освіти і системи вищої цивільної освіти в єдину цілісну загальнодержавну систему освіти. Порівняльний аналіз цивільної та військової освіти дозволяє не тільки побачити певні відмінності, але й визначити шляхи їх інтеграції. Він демонструє різні ролі зобов'язання студентів і курсантів. Єдиний обов'язок студентів – навчання. У курсантів обов'язок навчатися поєднується з необхідністю виконувати службові обов'язки, які передбачають, по-перше, високий рівень дисципліни, підпорядкування командирам, чітку регламентацію всього процесу не лише навчання, але й життя, жорсткі норми й правила, що сформульовані у військовій присязі та статутах. По-друге, інтереси служби як особливого виду військової діяльності вимагають від курсантів (кадетів) політичної лояльності режиму та накладають на них низку обмежень прав та свобод. Такий ритм навчання та служби витримують далеко не всі. Так, до Військової академії Сухопутних військ США у Вест-Пойнті щорічно вступають 1500 осіб, а через чотири роки закінчують її лише тисяча офіцерів.

Військова освіта інтегрується в державну систему освіти на засадах єдиної з цивільною освітою законодавчої та нормативно-правової бази. Але відмінність військової освіти полягає в тому, що вона ґрунтується, насамперед, на вимогах військової доктрини, концепції військової освіти, інструкцій тощо. Вона носить доволі закритий для цивільного контролю характер. Це пояснюється традиційною консервативністю армії по відношенню до суспільства, жорсткою регламентацією всієї військової життєдіяльності. Крім того, у військових навчальних закладах є об'єкти та навчальні дисципліни під грифом «для службового користування» та «таємно». Вперше про це гучно заявив американський політолог Г. Лассвелл в 1941 році. Він розглядав феномен уособлення армійського життя як природний та неминучий продукт розвитку індустріального суспільства, який вимагає кваліфікованого військового персоналу, навчання якого суттєво відрізняється за формою, змістом та ритмом життя від навчання цивільних спеціалістів. Існує певна різниця в формах навчання. Військова освіта виключає такі форми як вечірня, дистанційна

Цивільна освіта схильна до пошуку компромісу між жорсткою централізацією в управлінні освітою й повною автономією її функціонування. Такий стан є характерним для країн з традиційною децентралізацією управління освітою (США, Велика Британія, Німеччина, Франція), за виключенням Японії, де централізація управління виступає національною

особливістю навчання і виховання. На відміну від цивільної військова освіта виступає прихильником жорсткої централізації управління за вертикаллю як віддзеркалення усієї військової ієрархічної системи.

Оплата за навчання як відмінність військової та цивільної освіти іноді виступає переважним аргументом у виборі навчального закладу. Існує певний розрив між тими, хто бажає отримати якісну освіту, і тими, хто має таку можливість. Тим самим цей факт не лише обмежує права громадян на отримання якісної освіти з причини його високої вартості, а й виступає ознакою формальної, а не реальної демократизації суспільства. Військова освіта, навпаки, повністю безкоштовна. Це зумовлено по-перше, тим, що держава вважає за необхідне здійснювати підготовку службовців для збройних сил, які є обов'язковим державним інститутом. По-друге, це зумовлено особливостями військової діяльності, які передбачають дії, що пов'язані з ризиком для життя і здоров'я військовослужбовців. Наступна відмінність військової та цивільної освіти щільно пов'язана з попередньою. У студентів право на стипендію прямо пропорційно пов'язано з якістю навчання. Кадети (курсанти) ж знаходяться на повному державному забезпеченні та гарантовано отримують стипендії незалежно від якості навчання. Військова освіта передбачає не лише обов'язкову виплату стипендій, але й обов'язкове працевлаштування на відміну від цивільної освіти. Цим досить складним і не вирішеним питанням зараз переймається Болонська декларація (1999), де ставиться за мету розробка заходів щодо забезпечення обов'язкового працевлаштування випускників. Система військової освіти передбачає обов'язкове працевлаштування.

У цивільних вузах має місце часткове або повне самофінансування за рахунок студентських контрактів, науково-дослідних робіт тощо. Військові навчальні заклади виключають таку можливість, тому що, комерційна діяльність в армії заборонена. Студентам надане право самостійно розпоряджатися своїм вільним часом, якщо це не позначається негативно на їх навчанні. Навчання та служба кадетів (курсантів) строго регламентована статутами. У цьому випадку ритм їх життєдіяльності визначається не особистісними потребами, а розпорядком дня, а тому, самовільний вибір видів занять є неприпустимим. Так, розпорядок дня у Військовій академії Сухопутних військ США у Вест-Пойнті передбачає підйом о 5:45, відбій о 23:00, дуже великий обсяг часу приділяється заняттям.

Світова освітня міграція студентів в межах транснаціональної освіти може бути обмежена лише власними фінансовими можливостями. Для військовослужбовців навчання у цивільних навчальних закладах інших країн цілком виключене, а у військових навчальних закладах можливе лише за службовою необхідністю. У основному придбана військова освіта може бути використана лише в межах своєї країни або в її інтересах. Навчання у військових навчальних закладах інших країн носить блоковий характер (НАТО) і не набуло масовості. Необхідність будь-якого наступного навчання (друга, третя вища освіта) цивільною особою визначається переважно особисто. Військовослужбовці, крім власного бажання, повинні отримати дозвіл командування, який повинен мотивуватися службовою необхідністю.

Загальноосвітні вимоги щодо форм навчання мають свою специфіку в цивільному та військовому середовищі. Так, самостійна робота студентів не є обов'язковою формою навчання і не передбачається розкладом занять. Для кадетів (курсантів) самостійна робота є елементом їх навчального і

службового обов'язку, затвердженого розпорядком дня і обов'язковий до виконання.

Науково-педагогічний склад військових навчальних закладів є змішаним, тобто він складається з цивільних та військових викладачів. У арміях розвинених країн перевага віддається військовим викладачам, які виступають носіями свіжого військового досвіду, вкрай необхідного при підготовці майбутніх професіоналів. Так, у військових навчальних закладах США вони складають 75 % загального обсягу викладачів. У арміях країн з обмеженими економічними можливостями в пріоритеті цивільні викладачі.

Для кожної молодої людини актуальним є прагнення до самоствердження. Дане прагнення може бути реалізоване за допомогою цілої низки форм та засобів, але у кадетів (курсантів) вони вельми бідніші ніж у студентів. Порядок носіння одягу, зачіски, наявність прикрас, навіть маса тіла визначаються військовими статутами та інструкціями, які стоять на сторожі уніфікації та забезпечення виконання завдань військової служби.

Актуальність інтеграції військової і цивільної освіти зумовлена об'єктивним характером процесу розвитку світових тенденцій у сфері підготовки військових кадрів. Стратегія розвитку військової освіти, що будується на сучасних парадигмальних засадах, має забезпечити створення інноваційної військової освіти з метою досягнення високого рівня професійного, інтелектуального і духовного розвитку та саморозвитку військових професіоналів. Адже стрімкий розвиток військового мистецтва, наукової і технологічної бази, засобів збройної боротьби в західних державах висуває на перший план проблеми особистісної підготовки військових фахівців, які мають бути підготовленими до самостійного оволодіння новими знаннями і технологіями у військово-професійній галузі, здатними до продуктивної діяльності, прийняття та реалізації нестандартних рішень. Водночас, офіцер повинен характеризуватись як гармонійна особистість, спроможна до самовдосконалення, реалізації набутого творчого потенціалу у військово-професійній царині.

У військових навчальних закладах США пріоритетна увага приділяється формуванню у кадетів відповідно до концепції «Суцільна особистість» трьох головних якостей, які, на думку військово-політичного керівництва, повинні бути притаманні майбутнім офіцерам: компетентність, відповідальність і відданість своїй справі. Крім того, вважається, що випускник військового навчального закладу повинен бути високоінтелектуальним, всебічно освіченим офіцером. У зв'язку з цим, об'єм військових дисциплін у військових навчальних закладах США знижений і не перевищує 15 % загального об'єму навчального часу, а на гуманітарні дисципліни відводиться більш, ніж 50 % загального часу. У військових навчальних закладах, незалежно від їх належності до будь-якого виду збройних сил, викладається понад 40 загальноосвітніх навчальних дисциплін, які розподіляються на три категорії: обов'язкові, такі, що вивчаються за вибором, та факультативні. Загальноосвітня програма передбачає засвоєння курсантами дисциплін: філософії, міжнародних відносин, політології, психології, економіки, сучасної історії, військової історії, літератури, географії, математики та інших [2,58].

Особистісна складова парадигми військової освіти західних країн передбачає проектування педагогічного процесу, де реалізуються такі концептуальні засади: основними суб'єктами навчання є кадети (курсанти);

основною метою педагогічного процесу є створення умов для активної навчально-пізнавальної діяльності кадетів (курсантів) та розвиток їхніх індивідуальних здібностей. Пріоритетними аспектами у визначенні особистісної складової парадигми виступають нове розуміння людини, її природи як центру всієї соціальної реальності. Саме такий підхід до особистості кадета як цінності демонструють військові навчальні заклади Франції. Один з них – Сен-Сірська військова школа, яка має статус національного навчального закладу і входить в число десяти найпрестижніших вищих шкіл країни. Згідно з концепцією військово-політичного керівництва даний військовий навчальний заклад повинен забезпечити формування у кадетів наступних якостей: високого культурного рівня; високого рівня громадянської відповідальності. Дидактична складова парадигми військової освіти трансформує всі попередні компоненти до рівня практичного проектування та втілення військово-освітніх систем нового типу відповідно до світових змін в освітній царині.

Обґрунтовані компоненти парадигми військової освіти сприяють формуванню та розвитку військового професіонала – здатного конструктивно й ефективно виконувати завдання за будь-яких умов і ситуацій військової служби. Особистості військового фахівця, яка поєднує військовий професіоналізм із громадянською відповідальністю, має відповідний світоглядний кругозір, високу свідомість. Ці якості у значній мірі відповідають моделі західної парадигми інноваційної військової освіти, інтегрованої з глобальними трансформаційними процесами в світі.

Література

1. Глоссарий современного образования / Под ред. В.И. Астаховой, Н.Л. Сидоренко – Харьков: ОКО, 1998. – 288 с.
2. Олійник Л.В. Досвід професійної підготовки військових фахівців в арміях провідних держав світу. / Гуманітарний вісник Збройних Сил України. 2006. №4(5). – С.56-62.

Ананьин В.А., Пучков А.А. Подготовка военного профессионала в западной военной школе

Раскрывается опыт и особенности подготовки будущих военных специалистов в армиях западных стран. Особое внимание уделяется сравнительному анализу гражданской и военной высших школ, что позволяет увидеть не только отличия, но и определить пути их интеграции.

Ключевые слова: военный профессионал, образование, военное образование, западная военная школа, общество, военная деятельность.

Ananjin, V.O., Puchkov, O.O. Preparation of military professional in western military school

The experience and peculiarities of preparation future military specialists in the armies of western countries is shown. The special attention is spared to the comparative analysis of civil and military education, that allows not only to see certain differences but also to define the ways of their integration.

Key word: military professional, education, military education, western military school, society, military activity.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.4

Овчар І.В.

Модель української демократії як механізм забезпечення трансформаційних процесів у незалежній державі

Зміни, які сьогодні відбуваються у структурі політичної влади України, вказують на управлінські механізми побудованої моделі розвитку держави. Баланс ручного регулювання тактики і стратегії сучасної політики дозволяє говорити про відособлення влади від народу, політиків від суспільства, і вказувати на все більші обмеження конституційно забезпеченого права прямої і представницької демократії. Підставою для існуючого становища речей є побудована модель української демократії, яка на сьогодні стала механізмом трансформаційних процесів в українській державі, фактором і умовою зміни системи управління, її підпорядкування та делегування владних повноважень.

Ключові слова: українська демократія, трансформаційні процеси, політична влада.

Модель української демократії, яку до певної міри вдалося побудувати за роки незалежності і яку ми сьогодні бачимо у політичній практиці, з'явилася в результаті проведених трансформацій. Разом з тим, на сучасному етапі вона є механізмом аналогічних процесів, оскільки дає можливість вносити зміни в політичну систему, законодавство, регулювати тенденції політичної взаємодії і протидії, забезпечувати політичні стимули і протипаги, використовувати нові підходи до визначення структури влади, її повноважень та зловживань. На сьогодні ми можемо показати особливі й закономірні принципи української демократії, охарактеризувати її представницьку і безпосередню форми, вказати на прогнозованість та можливість ручного регулювання в умовах зміни владної еліти, визначити доцільність прописання цих положень на законодавчому рівні як складових ведення політичної тактики і стратегії, а іноді «гри» на дво- чи багатосторонньому рівні.

З моменту здобуття Україною незалежності проблема вибору шляхів внутрішнього та зовнішнього розвитку є дискусійною і такою, що не має однозначних показників. Сталим залишається факт, що цей вибір здійснюється в рамках демократизації суспільства та етапності його перехідних положень. З огляду на це, спектр питань, які вивчають науковці є досить широким, містять чимало порівняльних і причинно-наслідкових концепцій, критеріїв узгодження та заперечення, визначають й аргументують політичні процеси, їх значимість, особливості та закономірності. Найбільш помітними у напрямі дослідження проблем розвитку демократії в Україні є роботи: С.Кульчицького, В.Литвина, О.Романюка, колективні праці вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, Інституту регіональних досліджень НАН України, Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Інституту законодавства Верховної Ради України, Національного інституту стратегічних досліджень тощо.

Тривалий процес політичних трансформацій, що відбувається в Україні, є достатнім підґрунтям для науково обґрунтованого аналізу особливостей та закономірностей розвитку політичної системи, які притаманні нашій державі на сучасному етапі. Формування основних демократичних політичних інститутів, зокрема, представницьких органів влади різних рівнів та політичних партій, є результатом державотворення. Втім підхід до розуміння і визначення ще ряду демократичних складових, спонукають науковців до нових досліджень та фахового аналізу проблеми. Забезпечують цю необхідність швидкоплинність і не прогнозованість (або ж не тривала прогнозованість) політичних подій, які ми можемо спостерігати сьогодні.

Характеристика глобальних і дискусійних проблем сьогодення визначає необхідність вивчення обставин формування політичної системи і означення аргументів, які свідчать на користь чи забезпечують протидію можливих та існуючих змін. Їх витоки доцільно вивчати з 1991 р. – моменту проголошення незалежності України. Незмінною складовою державотворення стало визначення українських координат у сучасному геополітичному просторі; вироблення стратегії й тактики відстоювання власних національних інтересів; уміння їх узгоджувати з національними інтересами світових лідерів та своїх країн-партнерів у регіональному і світовому співтоваристві. Як держава Україна виникла в процесі масштабного історичного перелому (розвал Радянської наддержави, саморозпуск Організації Варшавського Договору (ОВД), глобальна й регіональна інтеграція, нові геополітичні й цивілізаційні розколи). Саме це від самого початку відкривало перед новою незалежною державою можливість проводити на міжнародній арені політику, не обмежену стереотипами минулих політичних епох і адекватну сучасним реаліям [5, 526]. Ці ж події заклали підґрунтя внутрішньополітичного розвитку, забезпечили його особливість, неопозбавлену недоліків індивідуальність.

Декларування державного суверенітету і проголошення незалежності України стали політико-правовою основою державотворчого процесу і водночас могутнім імпульсом активізації законодавчої діяльності. За час своїх повноважень Верховна Рада 13-го скликання ухвалила 476 законів і окремих кодексів, у тому числі в 1990 р. – 11, 1991 р. – 81, 1992 – 122, у 1993 р. – 132 за-

кони. Однею з визначальних причин такої активної законотворчості була фактична відсутність самостійної правової системи. Адже правова система УРСР була побудована на подвійному законодавстві: загальносоюзному і власному українському (причому останнє було здебільшого калькою із загальносоюзного). Співвідношення між цими основами було на користь союзного законодавства: за ним здійснювалося майже 80 % правового регулювання стосунків у економічній сфері і близько 90 % – у сфері правового регулювання в Україні. Ідея створення власної правової системи полягала в тому, щоб забезпечити органічний зв'язок її національних державницьких традицій з світовим досвідом становлення і розвитку державності, а також привести у відповідність українську правову систему сучасним потребам державності й суспільного життя, нормам міжнародного права [5, 533].

Щоправда, сьогодні залишається ще чимало правових колізій, які перейшли від радянського минулого і навіть в умовах проведення часткових реформ дають цілісну систему управління, закладену до 1991 р. Разом з тим, надто високою є тенденція прив'язки українського законодавства до європейського. Показовим прикладом в обох випадках може бути реформа судової системи, прагнення наблизити до європейських стандартів сферу освіти, медичне обслуговування, забезпечити європейські механізми управління місцевими органами влади та на такій основі визначити їх взаємодію з центральними тощо. У цьому є відповідна закономірність, адже Україна прагне стати не лише географічно європейською державою. Однак певні стандарти радянського минулого достатньо мірою розкривали потенціал саме слов'янської ментальності, тому відмовляючись від «старого» потрібно усвідомлювати наскільки ми морально готові до сприйняття «нового». І чи справді «нова» назва чи форма – це не перероблена схема «старого». Будь-які запозичення позбавляють власної ідентичності, що вже слід розглядати як недолік у питанні становлення суспільно-політичного розвитку держави.

Точкою протиріч серед політичних сил на етапі державотворення була проблема розподілу влади та її повноважень – специфічного механізму правової держави, якого не знала Радянська система і який полягає в наявності противаг і стримувань, чим мала бути забезпечена цілісність та ефективність влади. Якщо Верховна Рада України намагалася тримати курс на парламентську республіку із збереженням важливих елементів радянської влади, виконавча влада на чолі з Президентом обстоювала ідею власного посилення шляхом розбудови вертикалі виконавчої влади розвитком місцевого й регіонального самоврядування [5, 533]. Сьогодні власний варіант сильної позиції в системі виконавчої влади демонструє Кабінет Міністрів України.

Розбудова української державності, як і у всіх колишніх соціалістичних країнах відбувалася поетапно, в рамках поступового переходу від авторитарно-тоталітарного суспільного устрою з планово-розподільчою економікою до демократичної правової держави з вільною, соціально орієнтованою ринковою економікою, а в майбутньому – до громадянського суспільства. Перший етап – фундаментальна зміна усталених політичних та економічних структур. Другий – розвиток і закріплення демократичних процесів, зміцнення економічних інститутів, при цьому ефективнішим стає виробництво. Третій етап – політична консолідація

як умова економічного піднесення, утвердження принципів правової держави, становлення інститутів громадянського суспільства [6, 19].

В Україні завершився перший етап перехідного періоду (проголошення незалежності та набуття атрибутів держави) і розпочався наступний, пов'язаний з розвитком демократичних процесів. Незалежна держава, подолавши складний конституційний шлях – від Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), укладення Конституційного договору між Президентом України і Верховною Радою України (8 червня 1995 р.) до прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України та Закону України «Про внесення змін до Конституції України» (8 грудня 2004 р.), обрала демократичний тип суспільно-політичного устрою. Вона є суверенна, демократична, соціальна, правова держава [1]. Таким чином, на сучасному етапі створена необхідна правова база, яка забезпечує та визначає координати внутрішнього розвитку, регулює систему міжнародних відносин, є чинником позиціонування української держави в світі.

У суспільно-політичному житті відбулася демонополізація ідеологічної сфери, формується багатопартійна система, діють структури громадянського суспільства: громадські об'єднання, позадержавні аналітичні центри, незалежні друковані й інтернет-видання. Вони є фактором впливу на суспільну свідомість та чинником відображення громадянської позиції. Паралельно функціонує політична система, яка діє як сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, що здійснюють управління суспільством, забезпечують стабільність і порядок у ньому, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами. Держава виступає ключовим елементом політичної організації суспільства з усіма її складовими: законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади, органами громадського порядку, служби безпеки і збройними силами. Визначено і гарантовано самоврядування [6, 20].

Вище перелічені складові вказують на те, що Україна є демократичною державою з визначеними правовими нормами та механізмами реалізації влади. Однак політико-правове підґрунтя суспільної взаємодії робить акценти на обмеженні норм демократії та посилення владного інструменту, який стає засобом і самоціллю, також умовою та обставиною зміни функціональних повноважень представників політичної влади шляхом прийняття відповідних законопроектів та внесення змін у діюче законодавство.

Сутність нинішньої політичної реальності викликає потребу співставити конституційно-правові забезпечення державотворчих процесів на засадах демократії і практичний стан речей. Основні положення демократичної моделі правління закріплені у Конституції України (1996 р.) і відповідних нормативно-правових законах і прийнятих до них поправок. У чинній редакції Конституції України закладені загальні основи для розвитку прямої і представницької демократії. Зокрема, в статтях 1 та 5 закріплено, що «народ України здійснює первісну та верховну владу в країні, є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі» [1].

Вказані види реалізації влади народом в Україні значно обмежуються. До прикладу, здійснення влади безпосередньо відбувається у формі референдумів і виборчого права. За своєю суттю референдум є правом реальної суверенної і верховної волі народу. Метою референдуму є при-

йняття рішення по суті винесеного на нього питання, тобто воля народу знаходить свій вияв у формі референдуму і не передбачає подальшого делегування владних повноважень [8, 204-205]. Організація референдуму, проведення голосування подібні до виборів, за винятком того, що виборець голосує не за кандидата або список кандидатів, а за пропозицію, яка містить проект рішення з певного питання [8, 208; 2, 223].

Доказовим фактом є те, що на сьогоднішній день питання про проведення референдуму є засобом маніпуляції свідомістю народу для реалізації власних владних амбіцій і утримання самої влади. Проведені попередньо референдуми (а саме 1991 р. і 1996 р.) були реалізовані як плебісцит (опитування громадян), а не безпосереднє голосування. Подальшого впливу на розгортання подій та можливість контролю за ними (відповідно і за своїми рішеннями) громадяни не мали. Також за народом України Конституційно закріплене право ініціювати всеукраїнський референдум (ст. 72), однак не визначена унормованість предмету, підстав і юридичних наслідків загальнонаціональних референдумів.

Відповідним чином порушується принцип представницької демократії. Громадяни України обирають політиків для реалізації права на делегування. Але відкликати свій голос у випадку бездіяльності політика чи партії вони не можуть навіть через органи влади. Немає врегульованого права на реалізацію народом законодавчої ініціативи. Форма проведення виборчого процесу така, що людям нав'язуються політичні лідери і партії, які вони очолюють. Для багатьох голосування здійснюється методом випадкового вибору з поміж запропонованих партій і тому є безальтернативним.

В українській політиці присутні основні принципи, за допомогою яких здійснюється процес трансформацій: мала кількість великих партій і надто велика малих (багатопартійність замінена дрібнопартійністю); репрезентований список представників партій не є відомим повністю, тобто голосують за лідера партії; схожа ідейна основа політичних сил, яка, більшою мірою, є передвиборчими гаслами і мотивом прийти до влади, а не сталою ідеологією конкретної партії, прагнення за допомогою критики опонента сформувати власну базу для передвиборчих дебатів тощо. Голосування за партійними списками зводить до мінімуму альтернативність і правонаступність виборчого процесу. Закриті списки позбавляють виборців можливості впливати на персональний склад представницького органу. Також алогічною є нинішня тенденція проведення позачергових виборів, оскільки шлях владних перегонів проходять одні і ті ж політичні гравці. Усі ці складові свідчать про хаотичність здійснення політичних трансформацій в Україні, їх компромісний характер і спричинену деструктивну дію, однак достатньою мірою вказують на механізми таких перетворень, які закладені у самій системі управління та сформованій моделі державного розвитку.

Незважаючи на відмінності між теоретичними умовами функціонування демократичної моделі розвитку і їх практичним змістом, варто зробити акцент ще й на особливостях демократичної трансформації у незалежній Україні:

- незавершеність процесу, наближеність до зворотності;
- прагнення запозичити ознаки демократичних змін у державах Заходу;

— відмежування влади і народу у міжвиборчий період;
— практична відсутність права законодавчої ініціативи;
— підміна партійної ідеології політичними гаслами;
— політико-правові колізії, які певною мірою гальмують процес удосконалення механізмів демократії, деформують зміст специфіки демократичного правління.

Запропонований і де-факто підтриманий практично усіма представниками політичних сил варіант відкритих списків (регіональних і всеукраїнських) при діючій пропорційній системі характеризується як механізм демократизації суспільства. При чому, преференції мають робити виборці, які визначатимуть не лише партію, а й представників від цієї політичної сили, яким вони делегують право від свого імені здійснювати управління державою. Реалізація такої системи сприяла б утвердженню реальної (а не формально діючої) багатопартійності, і розвиткові сильних конкурентних політичних структур, які здатні були б ефективно працювати і в коаліції, і в опозиції, забезпечували б конструктивну співпрацю. За такої системи взаємодії громадяни були б залучені у політичний процес не шляхом політизації усіх сфер життя, а через власний інтерес, тією мірою, яку кожен для себе визначить самостійно, керуючись законами України. Вказана система виборів могла б надати право на внесення у законодавство і реалізацію такої норми, як можливість громадян відкликати свій голос.

Однак можна відмітити чимало недоліків такого можливого нововведення у виборче законодавство та політичну систему України. Немає впевненості у тому, що в сучасних умовах політичного буму наші громадяни готові свідомо віддати свій голос конкретному кандидату і сформувати дієздатний парламент та забезпечити можливість конструктивної співпраці на усіх владних рівнях.

Процедура переходу до відкритих списків з преференціями при збереженні пропорційної виборчої системи є найбільш оптимальною для використання, але й досить складною в плані забезпечення механізмів практичного впровадження. Така виборча система дозволяє персоніфікувати голосування. Втім її застосування тягне за собою потребу перегляду ряду технологічних процесів: процедури висунування кандидатів та їх можливість забезпечити собі публічність і відомість (простіше кажучи, «профінансувати своє ім'я», що можуть зробити забезпечені люди та їх наближене оточення*), структури виборчого бюлетеня, забезпечення поінформованості виборців про механізми голосування, про процедури голосування, підрахунку голосів, встановлення результатів голосування, відомостей, які встановлюються при цьому, і відповідно структури протоколів про підрахунок голосів і встановлення результатів виборів. Завданням таких змін є створення цілісної правової основи для підготовки і проведення виборів народних депутатів України із застосуванням виборчої системи, яка дозволяє впливати виборцям на персональний склад

* Якщо буде діяти така система обрання народних депутатів України ближчим часом, то в український політикум прийде ще більше заможних людей і залишиться вкрай мало місць для політичних менеджерів, які є т.зв. «тіньовими партійцями». Також преференції отримають відомі публічні політики, тому незначних змін може зазнати перша чи друга десятка, інші ж місця будуть розподілені за партійними списками згідно квоти, яку за підрахунком голосів набере певна політична партія.

Верховної Ради України при збереженні конституційної ролі політичних партій як всеукраїнських носіїв політичних програм розвитку держави і суспільства.

Окремим в системі моделювання української політики та механізму її реалізації є питання появи партій, еліти, лідерів. Важливою складовою, а також чи не основним принципом і аргументом формування політичних партій та появи політичних лідерів, представників еліти в сучасних умовах є критика. Але частіше за все безпідставність такої критики робить недовготривалим процес функціонування відповідної політичної сили, як самостійного суб'єкта політичної взаємодії. Особливо в умовах, коли така партія чи їх об'єднання претендують на роль влади чи опозиції. Спрацьовує принцип, за яким критика породжує завищені вимоги і обертається проти тієї сили, яка висувала критичні зауваги. Критика, як політичне явище, позбавлена дієвості та сталості. Тому її механізми не спрацьовують належним чином і не дають позитивного кінцевого результату (лише проміжний), розглядаються як руйнівний фактор політики.

До складових, які забезпечують деструктивну дію, відособлюють владу від народу, обмежують можливість та доцільність компромісів можна віднести і дрібнопартійність, яка є і ймовірно тривалий час буде уособленням української багатопартійної системи. Роль таких партій в політичному житті та їх вплив на інші механізми суспільного значення невеликий, а іноді свідомо проти дієвий. Останній компонент присутній, коли партії не отримують на виборах належної кількості голосів для проходження в парламент, але при цьому відбирають їх у інших політичних сил.

Не можна залишити поза увагою таку складову моделі суспільного розвитку, як надмірна політизованість суспільства і тяжіння до кризових явищ. В сучасних реаліях вони не вказують на фаховий показник і не можуть сформувати інформаційну суть подій. Спричинена деформаційна дія сукупності перелічених вище сталих складових політики свідчить, що побудована модель української демократії є механізмом забезпечення трансформаційних процесів.

Таким чином, можна визначити, однак залишити відкритим для дискусії аргумент про те, що на сьогоднішній день сформованою і діючою в Україні є така модель демократії, яка підлягає ручному регулюванню і характеризується як механізм забезпечення трансформаційних процесів у незалежній державі. Процес цей є взаємообумовленим і пояснюється напливом політичних процесів, які у ближчому майбутньому забезпечать зміну системи політичних координат, яку з позиції сьогодення умовно можна назвати «пост помаранчевою епохою».

Література

1. *Конституція України*: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 серпня 2008 р. – К.: Видавництво Паливода А.В., 2008. – 48 с.
2. *Кравченко В.В.* Конституційне право України. – К.: Атіка, 2002. – 317 с.
3. *Кульчицький С.* Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – № 1. – С. 21-31.
4. *Литвин В.М.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті рр. XX ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.

5. *Політична історія України XX ст. у 6-и т.* / Під ред. І. Кураса. – К.: Генеза, 2002. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002 рр.) – 694 с.

6. *Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні* / Ф. Рудич, Р. Балабан, Ю. Ганжуров і ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

7. *Політичні режими сучасності та перехід до демократії* / С.А. Давимука, А.Ф. Колодій, Ю.А. Кужелюк, В.І. Харченко. – Львів: НАН України, Інститут регіональних досліджень, 1999. – 168 с.

8. *Всеукраїнський референдум як спосіб прийняття громадянами законів // Законодавчий процес в Україні* / За ред. В.О. Зайчука. – К.: Реферат, 2006. – С. 204-210.

Овчар И.В. Модель украинской демократии как механизм обеспечения процессов трансформации в независимой стране

Изменения, которые сегодня происходят в структуре политической власти Украины, указывают на управленческие механизмы построенной модели развития государства. Баланс ручного регулирования тактики и стратегии нынешней политики разрешает говорить об обособленности власти от народа, политиков от общества, и указывает на все большее ограничение прямой и представительной демократии, права и возможности обеспечения которых обозначены действующей Конституцией Украины и многими другими законодательными актами и изменениями, которые к ним прилагаются. Объяснения сложившейся ситуации можно рассматривать через изучения и определение построенной модели украинской демократии, которая стала механизмом трансформационных процессов в стране, фактором и условием изменения системы управления, ее взаимозависимости и делегирования полномочий власти.

Ключевые слова: украинская демократия, процессы трансформации, политическая власть.

Ovchar, I.V. Model of the Ukrainian democracy as the mechanism of maintenance of processes of transformation in the independent country

Current changes in the structure of the political power in Ukraine indicate administrative mechanism in the established model of the state development. The balance of the manual regulation of tactics and strategy of the modern policy allows to talk about the separation of the power from people, the policy from society, and to point out greater limits on constitutionally guaranteed right of the direct and representative democracy. The current state of matters is grounded on the established model of the Ukrainian democracy that became the mechanism of the transformational processes in Ukrainian state, factor and condition of the administrative system change, its subordination and delegation of the authority responsibilities.

Key words: the Ukrainian democracy, processes of transformation, the political power.

Роль неурядових організацій у розбудові громадянського суспільства в сучасній Україні

Проаналізовано роль неурядових організацій у демократичних процесах, що розгортаються в українському суспільстві.

Ключові слова: неурядові організації, громадські організації, громадянське суспільство, «третій сектор».

Розвиток людства призводить до появи нових потреб, серед яких варто назвати і альтруїстичні настрої в суспільстві, що все частіше проникають у соціальну систему, дозволяючи їй постійно трансформуватися. В Україні одразу після здобуття нею незалежності спостерігається активний розвиток неурядових організацій (НО), метою заснування і діяльності яких є можливість вплинути на розвиток суспільства. В структурі громадянського суспільства визначається некомерційний сектор, який окреслюється поняттям «третій сектор», з якого, в свою чергу, виокремлюється поняття неурядових організацій.

Неурядові організації – це громадські об'єднання індивідів або груп, сформовані на принципах добровільності, що не мають на меті отримання прибутку. Вони незалежні та не підпорядковані урядовим структурам, захищають інтереси окремих груп людей, беруть участь у політичній діяльності. НО створюють основу громадянського суспільства, є вирішальним стабілізуючим фактором, гарантом демократичного шляху розвитку. Міжнародні неурядові організації поширюють свою діяльність за межі державних кордонів. Серед найвідоміших міжнародних неурядових організацій – «Лікарі без кордонів», «Всесвітній фонд дикої природи», «ПЕН-клуб» та інші.

Закон України «Про об'єднання громадян» (1992р.) став тим нормативним документом, який ввів у правове поле України неурядові організації, визначив їх права та обов'язки та посприяв швидкому росту організацій цього типу. Українські громадяни почали використовувати нові можливості для заснування незалежних від держави, відкритих організацій. НО відображають реакцію суспільства на процеси демократизації, створення та розвитку елементів громадянського суспільства. Багато НО заповнюють ті ніші, в яких держава більше не надає послуг – Міська молодіжна громадська організація «Екоклуб», Українська молодіжна фундація політико-правових досліджень «Матезіс», Конгрес Національних Громад України, Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000» та інші.

Громадянське суспільство є умовним простором між громадянами і державою, в якому існують і активно діють різноманітні організації, партії, асоціації, фонди тощо з метою виявлення та захисту інтересів громадян, де відбувається узгодження та реалізація інтересів різних суспільних груп. З огляду на це, питання впливу НО на суспільні процеси (особливо політичні) видається актуальним, що і обумовлює мету даної публікації.

Виникає потреба зауважити внесок теоретиків у справу дослідження суспільства взагалі й громадянського суспільства зокрема. Йдеться першочергово про О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, К.Маркса, Ф.Енгельса та інших.

В Україні проблеми генезису, становлення громадянського суспільства, проблеми взаємодії суспільства і держави досліджують сучасні філософи, соціологи й політологи: Р.Балабан, В.Бебик, М.Бойчук, А.Гев'юк, В.Горбатенко, А.Карась, Т.Ковальчук, І.Кресіна, Ф.Рудич, О.Скрипнюк, О.Чувардинський, Г.Щедрова та інші.

Внесок у теоретико-методологічні та емпіричні дослідження діяльності неурядових організацій зробили вчені В.Балабін, О.Клименко, В.Новохацький, В.Пашенко, Є.Пожидаєв, О.Стегній, О.Тарасов, О.Тинкован та інші.

Вихідною посилкою розгляду та аналізу основоположних елементів побудови та функціонування громадянського суспільства є теза про те, що об'єднання в групи (кооперативна діяльність) властива людям споконвічно; мотиви об'єднання і ступінь їх усвідомлення варіюється від одержання простого задоволення до задоволення особливих інтересів. Ці групи класифікують на первинні та вторинні. Поняття первинної групи вперше було введено дослідником Ч.Кулі стосовно членів родини, між якими склалися стійкі емоційні відносини. Істотною ознакою вторинних груп є деперсоналізація відносин. Вторинні групи утворюються з людей, не пов'язаних емоційними відносинами. Як правило, їх взаємодія викликана прагненням досягнення спільної мети.

Громадські організації західних країн – невід'ємна складова громадянського суспільства, де кожен громадянин або об'єднання громадян має змогу висловлювати й відстоювати точку зору, що не збігається або вступає у протиріччя з офіційною. Сфера діяльності НО в країнах Заходу охоплює практично всі галузі життя людини – економіку, політику, науку, культуру, освіту. Розгалужена мережа молодіжних, професійних, дитячих, жіночих, ветеранських, релігійних, а також елітарних організацій-клубів, аналітичних центрів або так званих «мозкових центрів» (Think tank) та ін.

НО виконують функцію підвищення громадської поінформованості та посилення відповідальності уряду за прийняття рішень. Тривалий час характер взаємин громадського сектору та держави відзначався певним взаємним відстороненням через недоліки політичної комунікації – закритість або обмеженість інформаційних потоків, чітко вироблених механізмів співробітництва. Тому умови функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні відрізняються від аналогічних умов у державах із розвинутою економікою та сталими демократичними традиціями. Помітна тенденція: чим нижче рівень демократії в країні, тим більше відхилень у процесі становлення НО від загальноприйнятих норм, тим вище рівень політизації «третього сектору».

Проблемні питання, які виникають при оцінці ролі НО в українській політиці, стосуються, найголовніше, питання доцільності їх діяльності та спроможності виступати представниками інтересів держави і громадськості, а не окремих політичних сил. Це, в свою чергу, передбачає розкриття: а) питання залежності НО від діючих політичних сил, б) доцільності НО взаємодії з державними органами влади, в) проблеми визнання суспільством корисності суспільно-політичної активності НО, як інститутів демократії західного зразка.

Взаємостосунки НО з політичними партіями досягають апогею під час передвиборчих кампаній. Інформаційні, просвітницькі, політичні кампанії, ініційовані громадськими організаціями та рухами під час цих виборів, набули небаченого раніше в Україні масштабу. Поки що немає підстав говорити, що саме громадські організації почали відігравати вирішальну роль у суспільно-політичному процесі в Україні, але цілком вірогідно, що саме зорієнтованість кандидатів під час виборів на наявні громадські ініціативи надає той імпульс інститутам громадянського суспільства, який, напевне, сприятиме визначенню місця громадських організацій в українському суспільстві.

За таких умов постає питання про доцільність залучення громадських організацій до політики якщо політичні партії вже виконують роль представників пересічних громадян у політиці. Партії – це ключовий компонент парламентського представництва в демократичній державі, а неурядові організації ніколи не зможуть їх замінити.

Система політичних партій представляє кістяк парламентської демократії, але вони є свого роду закритими громадськими асоціаціями, які сформовані громадянами, об'єднаними загальною ідеологією або іншими інтересами. Мета партій – отримати владу і управляти країною, стаючи згодом «закритими кланами». У цьому разі лише ЗМІ та неурядові організації залишаються «охоронцями демократії», служать суспільним інтересам, запобігаючи таким тенденціям.

В умовах абсолютного домінування політичних партій та слабких неурядових організацій формується так звана «вибіркова демократія», коли демократія представлена лише актом голосування. Роль неурядових організацій і ЗМІ полягає в тому, що вони повинні відстоювати демократію постійно, залучаючи громадян до суспільного життя.

Політизація неурядових організацій – об'єктивний процес, вважає український дослідник Є.Пожидаєв, що пояснюється бажанням суспільства контролювати та корегувати дії влади. Однак, найчастіше політизація в українських умовах є синонімом субординації діяльності НО щодо інтересів окремих політичних сил. Застосування громадських організацій як політичної технології, стало традиційним для виборчих кампаній в Україні. У випадку взаємодії з партією чи виборчим блоком громадські організації частіше виступають не стільки в якості суб'єкта політичного процесу, скільки інструментом передвиборчої боротьби. При цьому деякі громадські організації та неформальні рухи виступають у якості маргінальних та радикальних громадсько-політичних проєктів, які своєю агресивною риторикою створюють певні загрози суспільній стабільності[2,20].

Таке явище, як обслуговування НО інтересів певної політичної сили було би позитивним, якби в Україні існував чи формувався інститут політичного, економічного, соціального та іншого лобіювання, зазначає далі дослідник. Тобто, суспільно-значущі інтереси, представниками яких і повинні бути громадські організації, були б інкорпоровані в політичну систему, а проекти, що надаються такими організаціями, мали б політико-правові наслідки. Подібна ситуація спостерігається у країнах європейської демократії та в США, де взагалі вся політика будується на інтегруванні та інкорпоруванні приватних інтересів (що, до речі, нівелює саму необхідність існування чисельних політичних партій). В українських умовах виразниками приватних інтересів є саме партії, а не громадські організації, що є, перш за все, ознакою деструктивних тенденцій у формуванні українського політикуму, а не проявом логіки побудови вітчизняної політичної системи[2,21].

Увага громадських організацій має бути зосереджена на розвитку суспільного діалогу з політичними партіями. Ніша «третього сектору» може виступати як певний додатковий простір для дискусії та досягнення компромісу між політичними партіями. В цьому сенсі громадські організації мають можливості для опосередкованого впливу на політичні партії. В цілому ж субординація НО щодо певної політичної сили – явище, характерне не лише для України, але й для більшості, так званих, «перехідних країн», і обумовлюється слабкістю чинного законодавства та національної економіки.

Важливим аспектом у питанні спроможності неурядових організацій відстоювати інтереси суспільства у громадсько-політичній сфері є їхня спроможність ефективно взаємодіяти з державними органами влади, органами місцевого самоврядування. Проблеми та перспективи практичної взаємодії держави та організацій громадянського суспільства сьогодні є особливо актуальними для України, оскільки відсутність традиції громадянського суспільства відчувається гостро і помітно гальмує процеси демократизації.

Постійна співпраця недержавних неурядових структур та органів державної влади, залучення НО до ухвалення політичних рішень є індикатором і чинником розвитку громадянського суспільства. Наявність налагоджених, ефективно діючих каналів комунікації між органами влади та «третьим сектором» виступає важливим чинником адекватності та послідовності державної політики, її підконтрольності суспільству, відповідності стратегічним національним інтересам. Забезпечення функціонального зв'язку між владою та суспільством, надання державній політиці більшої легітимності, забезпечення її прозорості та розширення громадської підтримки є необхідними умовами демократичної політичної культури.

Впродовж багатьох років в Україні була очевидною криза взаємної довіри між владою та неурядовими організаціями. Значна та найбільш активна частина «третього сектору», позиціонувала себе як тверду опозицію тодішній владі. Головна проблема на шляху формування ефективних форм взаємодії об'єднань громадян і державних органів влади випливала із традиції замкненості держапарату, непрозорості вироблення державної політики. Система владних відносин, яка сформувалася в результаті об-

рання Україною на початку шляху незалежності «пострадянської» моделі трансформації, передбачала гіпертрофовану роль держави, реалізовану через так звану «вертикаль виконавчої влади», стрижнем якої є інститут президентства з максимально широкими повноваженнями. Для цього способу організації суспільно-політичного життя є невластивою ключова роль інститутів громадянського суспільства. Система, побудована за принципами «виконавчої вертикалі», не потребує розвинених каналів комунікації із суспільством, оскільки не відчуває потреби у відповідній суспільній легітимації. Ставлення до неурядових організацій тут є вибіркоким, залежно від поточних пріоритетів владних еліт: відношення може бути або поблажливо-заступницьким, або нейтрально-байдужим, або підозріло-негативним[2,23].

Недостатня ефективність «третього сектору» у лобіюванні своїх позицій обумовлена не лише вадами влади, але й самих неурядових організацій. Слабкими компонентами у їх діяльності є, передусім, стратегії щодо залучення коштів. Це свідчить про недостатню увагу керівників НО до розробки та впровадження довгострокової стратегії залучення фінансування з різних джерел. Потребують підвищеної уваги через недосконалість процедури менеджменту людських та фінансових ресурсів питання делегування повноважень та залучення персоналу до прийняття рішень. За двома показниками – формулювання і відстоювання певної позиції та проведення заходів щодо впливу на політичні рішення й підтримки інтересу громадськості, – українські НО, згідно з результатами дослідження, не вийшли навіть на середній рівень професійності[3,80-86].

В цілому ж, з низки причин держава зацікавлена у співпраці з громадськими організаціями. По-перше, більшість громадських організацій створюються для розв'язання тих же проблем, що й державні та муніципальні органи – турбота про малозабезпечених, хворих, соціально незабезпечених громадян, сприяння вихованню та освіті дітей та підлітків, збереження та розвиток культури тощо. По-друге, в деяких випадках дії третього сектору є успішнішими та більш економічними, ніж дії державних установ. Тому державі вигідніше передавати частину коштів громадським організаціям, отримуючи за це виконання чітких та контрольованих зобов'язань, ніж самій створювати додаткові структури. По-третє, очевидна необхідність існування неурядових «мозкових центрів», які паралельно діючим державним аналітичним службам створюють свій продукт, що не лише конкурує на ринку аналітичних розробок, але й істотно впливає на розробку матеріалів, які «виходять» зі стін державних інституцій. Оскільки відомо, що державні аналітичні служби, репрезентуючи матеріал, сформований за замовленням уряду, виходять з передумов кон'юнктурно-кланової необхідності, а не з аналізу об'єктивної реальності.

Сьогодні в українському суспільстві актуальною є потреба в розширенні знань громадськості щодо того, яким чином громадські організації можуть сприяти розвитку держави. Незважаючи на збільшення кількості НО в Україні, як в цілому, так і в окремих регіонах, інформованість про них та про їх діяльність у суспільстві залишається незадовільною, про що свідчать і соціологічні дослідження, за якими значна кількість населення (47%), ще не визначилася з власним відношенням щодо довіри неурядовим організаціям. Значне число респондентів (26,4%) не довіряють

НО[4]. Це загрожує ізоляцією неурядових організацій. Недовіра до громадських організацій і непоінформованість населення про їх завдання та діяльність, свідчать про слабкість традицій демократичних прав і свобод, їх неусвідомленість пересічними українськими громадянами. Багато в чому успіх громадських організацій залежить від широкої й інтенсивної інформаційної кампанії. Вітчизняна аудиторія недержавних інформаційних та аналітичних центрів залишається нечисленною. Поширення своєї присутності у друкованих ЗМІ, на телебаченні й радіо залишається сьогодні однією з головних проблем для більшості українських неурядових організацій.

Тому інформаційні кампанії повинні не лише інформувати громадян про роль недержавних об'єднань як захисників інтересів громадськості, але й надавати підтримку населенню відносно їх прав на свободу об'єднання, і, таким чином, забезпечувати визнання цінностей демократичного суспільства. Головним завданням у цьому контексті уявляється донесення взаємозв'язку таких понять як держава – людина – громадські організації. Важливо починати з особистісних норм, установок і закінчувати конституційними нормами, стимулюючи процес зміни менталітету людей, зміни сутнісного підходу до поняття держави, й усвідомленню того, що державні інститути повинні ініціюватися «знизу». Об'єднання громадян, які можуть вільно функціонувати в суспільстві, є, по суті, першоджерелом створення структури органів державної влади, механізмів та пріоритетів їх роботи. Діяльність НО повинна спрямовуватись на розв'язання існуючих у суспільстві проблем шляхом колективної участі у виробленні управлінських рішень.

Розбудова громадянського суспільства в Україні потребує підвищення впливу неурядових організацій, їх діалогу з урядовими структурами; координації стосунків між самими неурядовими організаціями; створення можливих коаліцій НО з метою: а) створення спільного банку даних; б) міжсекторного діалогу для різноманітних типів організацій і/або діячів; в) підготовки до раннього попередження можливих суспільних конфліктів; г) підтримки та ініціювання спільних заходів; д) розробки та узгодження спільних превентивних акцій в районах з передкофліктними або передкризовими ситуаціями; е) допомоги в налагодженні політичних дебатів; є) дослідження, та вироблення навичок розв'язання конфліктів; розробки кодексу та правил поведінки для НО; налагодження співробітництва з відповідними міжнародними неурядовими організаціями задля обміну досвідом, консультацій та координації традиційних ролей.

Отже, доходимо висновку, що продуктивна діяльність неурядових організацій – це можливість чіткого розподілу функцій як самого суспільства, так і держави, що проявляється в перманентній активності громадян, а не політичних партій чи фінансових інституцій.

Пріоритетними у подальшому розвитку організацій громадянського суспільства в Україні є такі напрями: законодавче врегулювання багаторівневої системи відносин між органами державної влади та інститутами громадянського суспільства; створення і законодавче закріплення концепції ефективного взаємодії на горизонтальному і вертикальному рівнях усіх структур громадянського суспільства з чіткою зорієнтованою діяльністю та функціями всіх його інститутів; визначення пріоритетності місцевих

структур (територіальних громад, консультативних рад, органів самоорганізації населення) в діяльності інститутів громадянського суспільства, делегування їм окремих функцій державних органів; забезпечення інформованості населення про діяльність інститутів громадянського суспільства з альтернативних джерел (висвітлювати в ЗМІ роль відповідних інститутів у соціальному житті громадян, для формування позитивної громадської думки проводити на телебаченні зустрічі, «круглі столи», дискусії представників громадських організацій з представниками гілок влади тощо).

Література

1. Паламарчук В., Литвиненко О., Янішевський С. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України. – К., 2003. – 120 с.
2. Пожидаєв Є.О. Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. – №4(5). – 2007. – С.20-26.
3. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 – 2006рр. Короткий огляд. (Творчий центр Каунтерпарт). – К.: БФ «Творчий центр «Каунтерпарт», 2007. – 160с.
4. Думки і погляди населення України – березень 2005 р. (Фонд «Демократичні ініціативи», Київський міжнародний інститут соціології) // <http://www.dif.org.ua/doc.php?action=project& i=2&id=020404053208>.

Круглик С.Б. Роль неправительственных организаций в развитии гражданского общества в Украине

Выявлена роль неправительственных организаций в демократических процессах, которые разворачиваются в украинском обществе.

Ключевые слова: неправительственные организации, гражданские организации, гражданское общество, «третий сектор».

Kruglyck, S.B. The role of non-governmental organizations in civil society development in Ukraine

An exceptional important role of non-governmental organizations in democratic processes in Ukraine are analyzed.

Key words: non-governmental organizations, civil organizations, civil society, third sector.

«Порядок денний» новинного дискурсу українських мас-медіа

Розглянуто тематичні пріоритети новинного дискурсу провідних українських газет і телеканалів. Вивчено розподіл текстів за географією, тематикою та соціальним становищем представлених акторів.

Ключові слова: дискурс, мас-медіа, новини, «порядок денний»

Чи не найважливішим аспектом когнітивного впливу мас-медіа є здатність творити проблемно-тематичний «порядок денний» читачів або глядачів, тобто «формувати чи обмежувати їхнє соціальне знання й ті образи довколишнього світу, які вони можуть творити»[1,22]. Творці теорії медійного формування «порядку денного» вказували, що люди здобувають із медіа не тільки інформацію з різних питань, а й уявлення про важливість цих питань відповідно до практики надання їм неоднакової уваги (яку можна виміряти за кількістю, частотою появи та пересічним розміром повідомлень). За словами Бернарда Коена, медіа «можуть не мати успіху в указуванні нам, *що думати*», тобто як саме ставитися до тієї чи тієї особи, структури чи явища, але вони «приголомшливо успішні в указуванні нам, *про що думати*», тобто яких осіб чи структури вважати впливовими, а явища – важливими, незалежно від оцінки їхнього впливу чи важливості[2,13]. Запорукою цього успіху є усталена медійна практика вибору певних подій і аспектів для їх подальшого висвітлення в статтях чи програмах, яка впливає на те, про що люди знають і, отже, можуть думати й говорити.

Хоча формування «порядку денного» в медійному дискурсі не означає його автоматичної передачі аудиторії, емпіричні дослідження показали, що співвідношення пріоритетності окремих питань у читачів різних видань і глядачів різних каналів справді більш чи менш істотно відрізняються залежно від пріоритетів, які розставляють своєю увагою до цих питань самі ці медіа[3;4]. Проте не менш істотним – хай і важче вимірюваним – є вплив, що його збіг багатьох пріоритетів більшості медіа певної національної, територіальної чи іншої спільноти справляє на узгоджування «порядків денних» її членів, тобто формування серед них консенсусу щодо розуміння інтересів спільноти й навіть окреслення самих її меж[5]. Мало того, це стосується не тільки розуміння спільного, громадського інтересу, а й кола інтересів кожної «нормальної» людини, в якому, згідно з утіленням у медійному дискурсі уявленням, поєднуються

лише певні громадські справи й певні приватні, тоді як іншим можливим орієнтаціям з обох цих сфер просто немає місця.

Як і будь-які інші характеристики медійного дискурсу, тематичні пріоритети новин доречно вивчати на прикладі якогось повторюваного часового «модуля». Репрезентативність такого прикладу впливає з хронологічної організації медійного дискурсу, де певна структурована сукупність текстів повсякчас відтворюється в межах усталених жанрово-тематичних «форматів», незмінність яких полегшує виробництво та забезпечує відповідність продуктів сформованим очікуванням аудиторії. Хоча медійний дискурс поєднує структури різної тривалості, високий рівень повторюваності тижневих структур дає змогу обмежитися якоюсь однією з них для загальної характеристики дискурсу. В цій статті для аналізу вибрано новини останнього тижня березня 2008 року (24-29.03). До вибірки залучено шість більш чи менш популярних телеканалів, які водночас різняться низкою важливих параметрів: належність каналу певному власникові, розмір і характер аудиторії, стиль і мова новин тощо. Окрім двох каналів із найбільшим глядацьким рейтингом – «Інтера» й «1+1», – до неї входять також Перший національний, цікавий з огляду на ймовірне висловлення офіційної позиції; СТБ як один із каналів медійного голдингу Віктора Пінчука, до того ж дещо відмінний і за загальним програмовим наповненням; і за тематикою та стилістикою новин; підконтрольний одному з ключових діячів Партії регіонів Рінату Ахметову канал «Україна», що під час та після виборів 2004 року став рупором «антипомаранчевих» сил і, відповідно, найпопулярніший серед тієї частини населення, що їх підтримують; нарешті, протилежний за політичними пов'язаннями й симпатіями П'ятий, важливий як перший в Україні телеканал, що відмовився від панівного формату «родинного» й перейшов у «нішу» політичного, що виявилось, зокрема, в зростанні кількості новинних випусків.

Почнемо з географічної структури дискурсу, насамперед співвідношення чисельності текстів про Україну та світ. До двох указаних категорій додамо третю: тексти про зв'язки України з іншими країнами (перебування українців за кордоном і чужинців в Україні, стосунки між державами й організаціями тощо). Одержану внаслідок такого підрахунку структуру характеризує звична для більшості медіа усього світу націоцентричність і водночас досить велика увага до закордону та українських стосунків із ним. Як видно з табл. 1, тексти на суто українські теми становлять від половини до двох третин усього масиву, про зв'язки – в середньому близько чверті, а про власне закордонні справи – майже п'яту частину. Хоча загалом структури мовлення всіх каналів досить подібні, впадають в око суттєво нижчі від середніх показників частки текстів про міжнародні зв'язки на СТБ й «Україні» та про закордон – на «1+1» і П'ятому. Якщо в останньому випадку це є наслідком виділення великої частини випуску на розмови з гостями, які не можуть бодай почасти не стосуватися українських питань, то в інших відмінностях відбиваються власне тематичні пріоритети вказаних каналів.

Табл. 1. Співвідношення кількості текстів про Україну, закордон та українсько-закордонні зв'язки в новинах шести телеканалів (у відсотках від загальної кількості текстів у головних випусках протягом тижня 24-29.03.2008)

	1-й нац.	1+1	Інтер	СТБ	5 канал	Україна
Україна	58,8	64,1	47,0	70,4	62,2	64,6
Зв'язки	25,0	24,7	26,5	13,0	31,1	17,1
Закордон	16,2	11,2	26,5	16,6	6,7	18,3

Перейдімо до розподілу текстів про закордон за чотирма ідеологічно значущими географічними категоріями: Захід, Росія, сусідні країни та всі інші. Результати підрахунку подано на табл. 2.

Табл. 2. Співвідношення кількості текстів про Захід, Росію, сусідні країни та решту світу в новинах шести телеканалів (у відсотках від загальної кількості текстів про закордон у головних випусках протягом тижня 24-29.03.2008)

	1-й нац.	1+1	Інтер	СТБ	5 канал	Україна
Захід	54,1	60,0	36,5	50,0	50,0	39,3
Росія	13,6	20,0	21,1	0,0	0,0	14,3
Сусіди	18,2	0,0	11,6	12,5	0,0	14,3
Інші	14,1	20,0	30,8	37,5	50,0	32,1

Задля порівняння структури телевізійних і газетних новин проаналізуємо географічний розподіл текстів на сторінках про закордонні новини шести популярних газет: двох україномовних і прихильних до «помаранчевих» політичних сил («Україна молода» й «Газета по-українськи») та чотирьох російськомовних, що відрізняються розташуванням на спектрі політичних симпатій від «помаранчевого» полюса до «біло-блакитного» («Вечерние вести», «Киевские ведомости», «Факты и комментарии» та «Сегодня»).

Табл. 3. Співвідношення обсягу текстів про Росію, Захід, сусідні країни та решту світу на сторінках закордонних новин шести щоденних газет (у відсотках від загального обсягу текстів протягом тижня 24-29.03.2008)

	УМ	ГПУ	ВВ	КВ	ФК	Сегодня
Захід	24,9	75,4	48,8	72,6	65,6	44,3
Росія	7,6	0,0	15,6	4,8	18,2	14,1
Сусіди	32,2	0,0	15,6	0,0	5,8	8,8
Інші	35,3	24,6	20,0	22,6	10,4	32,8

Як показує порівняння таблиць 2 і 3, географічна структура новинних сегментів телевізійного й газетного дискурсу досить подібна – що водно-

час означає радикальну відмінність цих сегментів від інших продуктів тих самих каналів і видань, зокрема телесеріалів та матеріалів про «зірок» поп-культури. У новинах, особливо газетних, матеріали про Захід безумовно переважають, водночас є досить багато текстів про «третій світ» і набагато менше, особливо на телебаченні – про сусідні країни (на рівні з Заходом їх представляє лише «Україна молода»). До того ж у новини потрапляють лише деякі з цих країн, передусім Білорусь, Польща й Грузія, тоді як про Словаччину, Угорщину, Румунію та Болгарію протягом аналізованого періоду вони не згадували взагалі, а про Туреччину йшлося всього кілька разів. Серед західних країн явно переважали США, а серед решти світу досить часто говорили про Китай, зате майже ніколи – про Африку. Водночас Росії в новинах набагато менше, ніж у медійному дискурсі загалом: у більшості газет і каналів її частка нижча від частки не лише Заходу, але й решти світу, а на деяких – навіть сусідів.

Щоправда, частка новинних текстів, у яких згадувалась Росія, була дещо вищою за показану в таблицях, адже в деяких із них йшлося про українсько-російські стосунки, тому в категорію матеріалів лише про закордон вони не потрапили. Але це означає, що Росія – власне, як і решта сусідів – цікава українським тележурналістам головню в зв'язку з її впливом на Україну, тобто вона не є самодостатнім об'єктом інтересу, важливим з огляду на географічну й культурну близькість або роль у світі. Оскільки малу присутність присвячених Росії текстів у теленовинах навряд чи можна пояснити браком матеріалу (майже всі медіа передплачують новинні «стрічки» інформагентств), можна припустити, що вона відповідає тематичним пріоритетам редакторів видань і каналів. Для більшості з них Росія не є безперечним пріоритетом, тому вони представляють лише ті російські події, що їх вважають важливими або цікавими за загальними критеріями новинності міжнародних подій. А що тексти про цікавинки частіше надходять із Заходу, то вони переважно й заповнюють відведене на матеріали про закордон місце – те, що залишається після представлення подій, які належать до категорії важливих. Те саме, звісно, можна сказати й про Білорусь, Польщу або Туреччину – з тією різницею, що матеріалу про ці країни українські медіа одержують набагато менше.

Коротко зупинимось на «внутрішній географії» новинного дискурсу – співвідношенні обсягів представлення подій у столиці та регіонах України. На більшості каналів телебачення матеріали про столичні події трохи суттєво переважають (на «Інтері» та СТБ їх майже вдвоє більше, ніж регіональних), головню за рахунок сюжетів про діяльність органів центральної влади. Єдиним винятком є канал «Україна», де текстів про Регіони в півтора рази більше, ніж про Київ. Ця винятковість стає особливо промовистою, якщо подивитися на географічну структуру регіональних матеріалів, зокрема на співвідношення числа текстів про «помаранчеві» й «біло-сині» області країни. На «Україні» протягом аналізованого тижня п'ять із шести матеріалів про події в регіонах були присвячені «біло-синім» теренам. Тобто тематичні пріоритети цієї медіа утверджують її як канал не просто регіонів, а як південно-східних регіонів, що відбиває переважну локалізацію його аудиторії та пріоритети політичного «патрона» – Партії регіонів України. Втім, ця «біло-синя» орієнтація поєднується в новинах каналу з перевагою

Заходу над Росією, що суперечить настановам більшості населення Півдня й Сходу та деклараціям ПРУ, яка ладна визнати щонайбільше паритет двох зовнішньополітичних векторів.

Те саме стосується й двох інших каналів – «Інтера» й СТБ, у новинах яких тексти про східні й південні області становили протягом аналізованого тижня близько трьох чвертей усіх регіональних матеріалів. Цікаво, що коли на «Україні» й «Інтері» південно-східна орієнтація новинного дискурсу сумірна з географічним розподілом їхніх глядачів, то на СТБ вона суперечить переважному зосередженню аудиторії в західній половині країни. Мало того, «Україна» й «Інтер» потверджують свою географічну орієнтацію ще й вибором мови новин, який, своєю чергою, впливає на географію аудиторії (за даними опитувань, переважна більшість мешканців Півдня та Сходу воліє дивитися телепрограми російською[6,257-260]. Натомість СТБ пропонує не просто україномовні, а й неконвенційні, «нерадянські» за правописом і лексикою новини, що більше приваблюють глядачів на Заході – тобто географічні пріоритети новин каналу суперечать також його мовній орієнтації. Щодо двох інших каналів – «1+1» та Першого національного, – то їхні регіональні новини більш-менш рівно поділено між двома умовними половинами України.

В газетах регіональні пропорції новинних сторінок чіткіше відбивають орієнтацію на певну аудиторію. У двомовного «Дня» та російськомовної, але «помаранчевої» «ВВ» матеріалів про різні частини країни приблизно порівну, як і в київському випуску «Сегодня», де локальна специфіка коригує ймовірний загальний «ухил» на користь «біло-синіх» регіонів. Зате в новинах російськомовних і досить опозиційних до чинної влади «ФК» та «КВ» явно переважають тексти про Схід і Південь, а на відповідних шпальтах україномовних і «помаранчевих» «УМ» та «ГПУ» – про Захід і Центр. З погляду виробництва новинного продукту цю кількарзову асиметрію почасті пояснює наявність (і активність) власних кореспондентів газет в одних регіонах та відсутність – в інших. Проте сам вибір місць розміщення «корпунктів» або укладання угод про співпрацю столичних видань із місцевими журналістами відбиває уявлення редакторів про пріоритетність певних регіонів. А його зумовлює і загальна оцінка важливості регіону, і переважне зосередження читачької аудиторії видання. Приміром, «ГПУ» тримає в Центрі аж чотири «регіональні редакції», – проти однієї на Заході й жодної – на Сході та Півдні.

Тепер перейдемо до розподілу новинних матеріалів за суспільними ділянками, де відбувається висвітлення подій та процесів (див. табл. 4). Найбільше вирізняється П'ятий канал, жанрова особливість новин котрого неминуче відбивається на тематичній структурі: розмова з гостями студії стосується головних тем дня, якими редактори зазвичай вважають політичні конфлікти й надзвичайні події (НП). На інших каналах політики й міцно пов'язаної з нею економіки значно менше, а соціальних тем, нерідко розважальних – більше. Культури й історії мало всюди, науки, освіти чи екології майже немає, а НП та криміналу – всюди дуже багато, майже чи понад третину. Важливою причиною активного представлення в новинах таких подій – яка, в певному сенсі, й робить їх надзвичайними – є надання журналістам популярних каналів доступу до місця події за допомоги

державних органів, що його ті канали «відпрацювали» й багаторазовим поверненням до тієї самої теми, й некритичним зосередженням саме на діях владців.

Табл. 4. Частка матеріалів різної тематики в новинах шести телеканалів (у відсотках від загальної чисельності текстів у головних випусках протягом тижня 24-29.03.2008)

	1-й нац.	1+1	Інтер	СТБ	5 канал	Україна
Політика й економіка	34,8	23,6	40,8	28,7	47,7	32,9
НП та кримінал	34,0	39,9	28,6	34,3	32,3	31,5
Культура й історія	7,2	5,6	8,2	13,9	3,3	6,6
Соціальна сфера	19,6	23,0	15,8	19,4	11,2	24,3
Інше	4,4	7,9	6,6	3,7	5,5	4,7

Прикметно, що Перший національний не відрізняється від більшості комерційних каналів ані надміром політики чи культури, ані меншою кількістю надзвичайних подій. Якщо увагу до цих останніх можна пояснити ключовою роллю, що її відіграє в з'ясуванні причин і доланні наслідків таких подій головний об'єкт уваги державних медіа – влада, то помірність у представленні політичних кроків цього об'єкта є тривким результатом радикальної кадрової та форматної зміни, яких зазнало інформаційне мовлення цього каналу після Помаранчевої революції. Парадоксально, але більше місця діяльності влади протягом аналізованого періоду відводив приватний «Інтер», що особливо впадає в око на тлі посилення соціально-розважальної орієнтації в новинах його головного конкурента «1+1». Ймовірно, однією з причин більшої уваги «Інтера» до влади було тодішнє надання його номінальному власникові важливої державної посади, що, як твердили оглядачі, й мало на меті забезпечити лояльність рейтингового каналу до чинного уряду[7]. Ймовірно, увагу до влади стимулює й позиціонування новин «Інтера» як «головних новин країни», а також певний консерватизм їхньої аудиторії, яка й хоче бачити в таких новинах передусім представлення дій керівництва держави, до того ж радше позитивне, аніж гостро-критичне[10].

В кожному разі, відмінність новинного дискурсу «Інтера» від дискурсу інших каналів (зокрема підконтрольних опозиційним політикам, як-от «Україна») є радше кількісною, ніж якісною. Телевізійники майже одно-стайно представляють геть усі ініціативи найвищих керівників держави, в тім числі й ті, що їх доречно вважати піаром, а не виконанням посадових обов'язків. Скажімо, останнього тижня березня всі названі нами канали вмістили матеріали про подарунок Президента найвищій людині планети (24.03), політ на військовому винищувачі (28.03) та участь в акції при-

бирання території майбутнього музею «Мистецький Арсенал» (29.03), а також «день відкритих дверей» (27.03) та святкування 100-денного терміну своєї роботи (28.03), що їх улаштував уряд. Відрізнялися хіба що способи представлення цих акцій – та й вони майже ніколи не були виразно критичними.

Про зосередження теленовин на діяльності влади виразно свідчить «вертикальний» розподіл текстів за розташуванням їхніх головних суб'єктів у соціальній ієрархії. На відміну від наведеної вище тематичної структури, в соціальній ураховано лише тексти про Україну (в тім числі про її міжнародні зв'язки), щоб оцінити співвідношення різних рівнів представленої ієрархії суспільства. Як видно з табл. 5, на різних каналах ці представлення загалом досить подібні. В кожному з них матеріали про владу становлять від сорока до п'ятдесяти відсотків загальної чисельності – за винятком структурно налаштованого зосереджуватися на ній П'ятого каналу, де таких матеріалів аж дві третини. Серед інших каналів найбільше місця влада посідає, як уже зазначено, в дискурсі «Інтера». Відповідно, текстів про маси на П'ятому й «Інтері» менше, а на решті каналів – більше, понад третину.

Табл. 5. Частка текстів, передусім присвячених владі, іншим елітам та масам, у новинах шести телеканалів (у відсотках від загальної чисельності матеріалів у головних випусках тижня 24-29.03.2008)

	1-й нац.	1+1	Інтер	СТБ	5 канал	Україна
Влада та політики	41,7	42,1	50,6	43,3	66,6	46,7
Інші еліти	20,8	16,4	26,2	23,3	17,9	20,0
Маси	37,5	41,5	23,2	33,3	15,5	15,5

Зате тексти про інші, неполітичні еліти у всіх новинах становлять менше чверті. Тобто українське суспільство постає в новинах радше поділенням на владу й маси, кожне з яких перейняте своїми справами (для влади – одною з них – демонструвати турботу про народ), аніж пов'язаним складною системою соціальних взаємозалежностей і спертим на внески різних соціальних груп. Інакше кажучи, з новин годі довідатися, що роблять і навіщо потрібні науковці, програмісти, правники чи військовики. Більш-менш регулярно говорять лише про бізнесовців, спортсменів і митців, особливо діячів поп-культури (чимало з цих матеріалів є, якщо вірити критикам, замаскованим під новини піаром).

Хоча деякі тексти в новинах присвячено приватному життю (незвичайним пригодам пересічних людей або більш чи менш звичайним випадкам із життя знаменитостей), у переважній більшості матеріалів ідеться все-таки про публічні події – від парламентських дебатів і судових процесів до спортивних матчів і заторів на вулицях. Частина цих подій пов'язана з професійною діяльністю різних еліт (спортсменів, акторів, правоохоронців тощо) та, частіше, урядовців і депутатів, для яких професійна діяльність

нерозривно поєднана з політикою. Водночас громадсько-політична діяльність постає в новинах лише як справа політиків, а не самих громадян: дуже рідко можна побачити матеріали про громадські ініціативи на рівні мас чи бодай еліт, як-от вуличні протести, акції збирання підписів чи творення «знизу» організацій задля розв'язання якихось національних або місцевих проблем. Немає підстав твердити, що ця відсутність непрофесійної політики зумовлена медійним ігноруванням наявних в українському суспільстві подій, тим паче свідомим і послідовним. Імовірніше, що журналісти загалом відбивають реальну ситуацію низької громадської заангажованості, водночас не роблячи активних зусиль, аби виявити й представити не надто численні винятки. Можливо також, що технологічне зосередження на діяльності влади та інших впливових осіб і організацій, здатних заздалегідь привернути увагу до своїх планованих акцій, позбавляє медійників змоги вчасно дізнатися про дії маловпливових груп, а отже, й представити їх у новинах. В кожному разі, пропонований у новинах порядок денний подає політику як справу політиків, вилучаючи її з життя пересічних людей, яким лишається хіба що спостерігати.

Задля порівняння порахуємо співвідношення текстів на різні теми та з різними типами акторів на сторінках загальноукраїнських та місцевих (київських) новин у двох популярних друкованих виданнях – «Сегодня» та «Газети по-українськи». В першому немає окремих сторінок про політику, тому вона посідає важливе місце на новинних сторінках, а в другій політичні матеріали майже цілком зосереджено на відповідних тематичних сторінках, тому в структурі новинних їхня частка набагато нижча. В табл. 6 і 7 подано тематичний і соціальний розподіли новинних сторінок цих двох газет та аналогічні розподіли матеріалів цілого випуску.

Табл. 6. Тематична структура сторінок загальноукраїнських та київських новин газет «Сегодня» та «Газета по-українськи» та повних випусків цих газет протягом тижня 24-29.03.2008

	Сегодня (весь випуск)	Сегодня (новини)	ГПУ (весь випуск)	ГПУ (новини)
Політика й економіка	19,4	28,1	21,2	17,4
НП та кримінал	20,9	34,2	22,8	44,6
Культура й історія	15,4	12,4	15,6	9,2
Соціальна сфера	21,6	23,3	19,7	22,9
Інше	22,7	2,0	20,7	5,9

Таблиця potwierджує, що в «Сегодня» частка політики й економіки в новинах вища, ніж у всьому випуску, тоді як у «ГПУ», навпаки, нижча. Проте в інших аспектах ці газети подібні: в обох новини містять набагато більше матеріалів про НП та кримінал, аніж випуск загалом, зате менше

про культуру й історію та «інші» теми. Порівняння з табл. 4 показує, що в телевізійних і газетних новинах тематичні структури досить подібні, хоча в перших більше політики з економікою та трохи менше культури й соціальних питань.

Табл. 7. Тематизація влади, інших еліт та мас на новинних сторінках газет «Сьогодні та «Газета по-українськи» та загалом у випусках цих газет протягом тижня 24-29.03.2008

	Сьогодні (весь випуск)	Сьогодні (новини)	ГПУ (весь випуск)	ГПУ (новини)
Влада та політики	17,8	32,8	17,3	27,6
Інші еліти	33,7	36,0	42,8	29,8
Маси	48,4	31,2	39,9	42,6

Незначні відмінності від телевізійної демонструє також соціальна структура газетних новин, яку подано а табл. 7. Якщо трохи менша частка текстів про владу в новинах «ГПУ» великою мірою задана вилученням із новинних сторінок політичних матеріалів, у яких владці є головними дійовими особами, то більша присутність представників мас є, як potwierдив головний редактор, свідомою стратегією, спрямованою на задоволення гаданих потреб аудиторії цього видання[11]. Водночас обидві газети в новинах набагато більше говорять про владу, ніж пересічно у випуску, а отже, менше про інші групи (в «ГПУ» це еліти, про яких ідеться на сторінках про культуру, історію, спорт і світське життя, а в «Сьогодні» – маси, яким присвячено її численні споживчі додатки). Проте в популярних газетах новини все одно набагато меншою мірою зосереджені на владі, ніж телевізійні (пор. табл. 5). У першому випадку владу/політиків та інші еліти представлено досить паритетно, тоді як у другому неpolітичних еліт порівняно мало. Втім, ця зосередженість на політиці та владі притаманна тільки новинам, а не всьому телевізійному дискурсу: у серіалах, фільмах і реаліті-шоу здебільшого йдеться про далеке від політики приватне або професійне життя еліт і мас.

Отож доходимо висновку, що газетні й телевізійні новини представляють передусім публічні події на тлі панівних у загальному дискурсі відповідних медіа приватних, наголошують надзвичайні – на тлі звичайних, багато говорять про політику й владу на тлі її практичної відсутності в інших продуктах, у контексті яких частина аудиторії сприймає новини. Проте ймовірний вплив новинного порядку денного залежить також від способів представлення пріоритетних тем. Ці способи варто розглянути окремо.

Література

1. McCullagh C. Media Power: A Sociological Introduction. – New York, 2002. – 218 p.

2. Cohen B. The Press and Foreign Policy. – Princeton, 1963. – 288 p.
3. Agenda Setting: Readings on Media, Public Opinion, and Policymaking // Ed. by D. L. Protess, M. McCombs. – Hillsdale 1991. – 310 p.
4. Communication and Democracy: Exploring the Intellectual Frontiers in Agenda-Setting Theory // Ed. by M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver. – Mahwah, 1997. – 272 p.
5. McCombs M. Building consensus: The new media's agenda-setting roles // Political Communication. – 1997. – Vol. 14. – No. 4. – P. 433-443.
6. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації // За ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008. – 363 с.
7. Чивокуня В. Юлія Тимошенко наблизилася на крок до своєї відставки // Українська правда. – 2008. – 7 червня. <http://ua.pravda.com.ua/news/2008/6/7/77173.htm>.
8. Інтерв'ю автора з Олексієм Мустафіним, заступником голови правління каналу СТБ з інформаційного мовлення, 12.08.2008.
9. Інтерв'ю з Володимиром Рубаном, головним редактором «Газети по-українськи», 13.06.2008.

Кулик В.М. «Повестка дня» дискурса новостей украинских масс-медиа

Рассмотрены тематические приоритеты дискурса новостей ведущих украинских газет и телеканалов. Изучено распределение текстов по географии, тематике и социальному положению представленных акторов.

Ключевые слова: дискурс, масс-медиа, новости, «повестка дня»

Kulyk, V.M. «Agenda» of news discourse of the Ukrainian media

The article analyzes topical priorities of news discourse of leading Ukrainian newspapers and television channels. It studies the distribution of texts by geography, topics, and social position of represented actors

Key words: discourse, mass media, news, «agenda».

Співробітництво України з країнами Азії, Африки та Америки у сфері забезпечення прав мігрантів

Висвітлено основні проблеми українських мігрантів за кордоном. Проаналізовано спроби українських дипломатів покращити становище українських заробітчан в зарубіжних країнах. Окреслено перспективні напрями двостороннього співробітництва України з державами-реципієнтами робочої сили.

Ключові слова: трудові мігранти, міждержавні договори, зовнішня політика.

Проблема захисту прав громадян України за кордоном є невід'ємною складовою дотримання фундаментальних прав та свобод людини в Україні і привертає до себе все більше уваги українського суспільства, а тому вимагає проведення цілеспрямованої політики у цій сфері.

Зростання кількості емігрантів з України до країн Азії, Африки та Америки за останні десятиліття, незадовільна ситуація щодо багатосторонніх та двосторонніх домовленостей з тими країнами, які вже є реципієнтами наших громадян або потенційно можуть такими бути, зумовлює актуальність дослідження рівня забезпечення прав українських мігрантів в даній групі країн.

Серед дослідників, що займались вивчення стану захищеності мігрантів за кордоном потрібно виділити українських та зарубіжних вчених: І.К.Василенка, Ю.І.Римаренка, В.М.Столбового, С.Б.Чеховича, Ю.С.Шемшученка та ін. Проте, дослідження становища українських заробітчан у країнах Азії, Африки та Америки потребує подальших розвідок.

Метою нашого дослідження є аналіз роботи дипломатичних представництв та консульських установ України за кордоном щодо забезпечення належного рівня перебування українських мігрантів на території країн Азії, Африки та Америки.

Слід відмітити, що дотримання прав емігрантів на територіях розвинутих країн, зокрема США, Канади, Австралії, Японії, гарантується досконалістю правових систем цих країн та перебуває на високому рівні. З іншого боку, в країнах Африки та Азії наші співвітчизники стикаються з великою кількістю загроз, які призводять до порушення основних прав людини.

Першочерговим інструментом захисту прав та інтересів України, юридичних осіб і громадян України, а також відновлення порушених прав

є діяльність консульських установ. Однак, як свідчить практика роботи українських дипломатичних установ за кордоном можливості консульського реагування у багатьох справах по відношенню до наших громадян мають обмежений характер. Це пов'язано з тим, що консульські установи України не можуть виступати стороною у суді з метою захисту прав та інтересів наших громадян за кордоном, бути посередниками чи представниками у справах, які мають характер цивільно-правових спорів[5]..

На даний час запроваджено спрощений порядок повернення в Україну громадян, які стали жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, сексуальною та іншою експлуатацією. У разі втрати паспортів консульські установи України у стислі терміни вирішують безпосередньо з відділами паспортної та міграційної роботи МВС України питання підтвердження особи громадянина та належності до громадянства України для подальшого документування його в закордонній установі[3].

В умовах зростання еміграційного потенціалу України існуюча ситуація в цій сфері потребує якнайретельнішої уваги до проблем інформування населення про умови еміграції, умови набуття статусу іммігранта у країнах прийому, соціально-економічну ситуацію та можливі сфери працевлаштування. Поки що цю функцію взяли на себе деякі приватні установи й агентства, що не мають відповідного професійного рівня[6]. Причому за останні роки їх кількість зростає геометричними темпами, що негативно відображається на якості їх послуг щодо міграції.

Як вже згадувалося, з-поміж зростаючої кількості громадян України, які щороку з різною метою мають можливість виїздити за межі держави, переважну їх більшість становлять українські трудові мігранти, метою яких є працевлаштування, в тому числі, й нелегальне. З огляду на динаміку потоків трудової міграції з України, питання захисту прав та інтересів саме українських трудящих-мігрантів за кордоном набуло, без перебільшення, державного значення.

Ситуація навколо трудової міграції неодноразово була предметом детального обговорення та аналізу під час засідань Колегії МЗС, на які, зокрема, запрошувалася Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Н.І.Карпачова.

На підставі узагальнених МЗС матеріалів щодо ситуації навколо українських трудових мігрантів за кордоном у Верховній Раді України Уповноваженою з прав людини була представлена спеціальна доповідь «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» [1].

17 листопада 2004р. у Верховній Раді України відбулись слухання з питання «Стан та проблеми правового і соціального статусу сучасної української трудової міграції». Під час парламентських слухань було, зокрема, розглянуто питання ефективності роботи Міністерства закордонних справ та дипломатичних установ України по захисту прав та інтересів українських трудящих-мігрантів.

Верховна Рада України визнала за необхідне посилити захист прав громадян України, які працюють за кордоном, а також підвищити ефективність роботи дипломатичних установ нашої держави по забезпеченню дипломатичними засобами захисту, запобігання порушенням, відновлення прав українських трудящих-мігрантів.

З огляду на вищевикладене, а також з урахуванням тієї уваги, яка приділена цьому питанню в Програмі Уряду, Міністерством змінено концептуальні підходи до організації захисту прав та законних інтересів

наших співвітчизників, трудящих-мігрантів за кордоном. Для цього було залучено провідні правничі об'єднання «Українська іноземна юридична колегія», адвокатське бюро «Правовий радник», українські і міжнародні громадські організації.

Запровадження більш дієвого механізму правового захисту співвітчизників за кордоном сприятиме реалізації засадного принципу – доступності консульсько-правових послуг для кожного співвітчизника[5].

Верховна Рада України має намір розширити повноваження Державної прикордонної служби, яка передаватиме дані з персональних баз даних у Міністерстві праці та соціальної політики.

До вирішення проблем мігрантів у міру своїх можливостей долучаються структури світового українства. Визнаючи, що однією, із зростаючих загроз є проблема торгівлі людьми, Світовий конгрес українців (СКУ) за ініціативою жіночих організацій 7 лютого 2004р. створив Комісію для боротьби з нелегальною торгівлею людьми. Вона працює в рамках Комісії Людських і Громадянських Прав СКУ. Метою Комісії є координація зусиль української діаспори щодо цієї проблеми, підтримка зв'язку з урядом України та міжнародними організаціями, включно з ООН та Міжнародною Організацією Міграції, які займаються вирішенням цього питання.

Суттєво сприяти вирішенню проблем трудових мігрантів могли б двосторонні угоди з країнами-реципієнтами. Однак, для цього потрібен так званий міграційний паритет. Станом на жовтень 2006р. Україна уклала двосторонні угоди у сфері працевлаштування лише з В'єтнамом та Лівією (див. табл. 1).

Крім того, відповідно до схваленої 24 жовтня 1994р. канадської програми співробітництва у сфері праці 30 липня 1998р. було прийнято Меморандум про співробітництво між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством розвитку людських ресурсів Канади у сфері праці та соціального захисту. У ньому визначено, зокрема, галузі та форми співробітництва щодо зайнятості громадян договірних держав[2].

Таблиця 1

Двосторонні міжурядові угоди в сфері трудової міграції та соціального захисту працівників-мігрантів, укладені Україною з країнами Азії та Африки

Країна-сторона договору	Договір	Рік підписання та набуття чинності
Лівія	Угода між Україною та Великою Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахирією про співпрацю у сфері праці та працевлаштування.	Підписана 2003р., набула чинності 2004р.
В'єтнам	Угода між Урядом України і Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист.	Підписана 1996р., набула чинності 1998р.

*Складено за:[2]

Пізніше було укладено ще ряд договорів. Зокрема, міжурядові договори зі США – Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством праці Сполучених Штатів Америки (2000р.), Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо основних напрямів та цілей допомоги з боку Агентства США з Міжнародного розвитку (2001р. .); з Китаєм – Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством праці Китайської Народної Республіки у співробітництві в сфері праці та соціального забезпечення (1997р).

Загалом двосторонні угоди поширюються на осіб та членів їхніх сімей, які є громадянами або постійно проживають на території однієї з договірних держав та здійснюють свою трудову діяльність на умовах наймання на підприємствах, в організаціях, установах усіх форм власності іншої держави.

Реалізації зазначених угод сприяють центральні органи з питань праці договірних держав. Вони, зокрема, обмінюються інформацією про національне законодавство та інші нормативні акти в галузі праці, зайнятості, еміграції та імміграції, в т. ч. про умови життя працівників; стан національних ринків праці та зміну ситуації на них; причини обмежень прийняття на роботу працівників іншої держави. Кожна особа, яка проживає на території однієї держави, може звернутися безпосередньо або через компетентний орган за місцем проживання до компетентного органу іншої держави по допомогу у вирішенні питань, які виникають із трудових правовідносин. Компетентні органи однієї договірної держави надають компетентним органам іншої держави за їх запитом документи та архівні матеріали, необхідні для призначення та виплати допомоги.

Однак, слід зазначити, що договори, головним чином, мають суто декларативний характер, оскільки з боку іноземних держав не виставлені заявки на працівників (необхідна кількість, спеціалізація тощо). До того ж деякі з цих країн мають проблеми, подібні до проблем українського суспільства, – високий рівень безробіття та низький рівень розвитку економіки, що ставить під сумнів факт необхідності українських працівників на їхній території. Але в цьому напрямі зусилля української сторони стикаються з певним опором з боку іноземних партнерів.

Також необхідно відмітити той факт, що хоча Україна й ініціює багато переговорів для підписання двосторонніх договорів, але просуваються вони дуже повільно. З одного боку, країни зацікавлені в припливі легальної кваліфікованої робочої сили, а з другого – не готові поділитися можливостями своєї системи соціального забезпечення з трудовими мігрантами. Особливо болючою ця проблема є для людей старшого віку. Пропрацювавши певний час за кордоном, вони повертаються до України, однак ці роки випадають із їхнього трудового стажу. Тому мігранти не можуть повною мірою розраховувати на належні виплати з фондів соціального страхування та соціального забезпечення. І це при тому, що українці, яким удалося офіційно працевлаштуватися, сплачують внески в зарубіжні страхові фонди, але в підсумку позбавлені права на отримання з них відповідної допомоги, наприклад, у разі травми чи професійного захворювання.

Важливою перепоною на шляху забезпечення прав українських мігрантів також є нечітка міграційна політика нашої держави. Так, вітчизняні й

зарубіжні експерти зійшлися на думці, що міграційна політика України нині має дещо хаотичний характер і розуміється по-різному фахівцями міністерств та інших органів державного управління, що опікуються галуззю[4]. Ще не затверджена Концепція державної міграційної політики України, яка й має створити підвалини правового поля у цій сфері. Концепція визначатиме основні цілі й напрями такої політики на період до 2018 року. Після цього вдосконалюватимуть національне міграційне законодавство, зводитимуть його в єдиний кодекс. Тож ми лише на початку тривалого шляху зі створення чіткої міграційної системи.

Уряд не лише докладає чимало зусиль, щоб укласти двосторонні угоди з країнами, де працюють українці, а й силкується запровадити політику повернення трудових мігрантів на Батьківщину. Однак далі розробки відповідної програми справа досі не просунулася.

Заохотити заробітчан повернутися додому покликана й інша державна програма – зайнятості населення на 2009-2011рр.[4]. Вона поки що теж у роботі.

Інтенсивнішою є діяльність з видачі ліцензій підприємницьким суб'єктам, які надають посередницькі послуги з працевлаштування за кордоном. На сьогодні діють 727 таких фірм. Щорічно їхніми послугами користуються 70-77 тис. громадян.

Експерти підкреслюють, що країни з перехідною економікою часто мають добротне міграційне та трудове законодавство, але не здатні забезпечити його дотримання: бракує інструментів, коштів. В Україні ж, за відсутності базового законодавства у цій сфері, не варто навіть вести мову про ефективну зовнішню політику. Регулювання міграційних процесів наразі в компетенції понад 10 відомств.

В ході становлення національної міграційної політики та розвитку зовнішньої політики України цілком природно використовувати досвід інших країн. Скажімо, Філіппіни з певних економічних причин значною мірою орієнтовані на експорт робочої сили. Піклуючись про своїх громадян, уряд запровадив новітню міграційну модель, у центр якої поставив інтереси філіппінців, що тимчасово виїжджають працювати за кордон. Тому не підписує двосторонніх угод з державами, які не гарантують належного захисту трудових мігрантів.

З огляду на вищесказане, очевидно є необхідність вдосконалення діяльності роботи Міністерства закордонних справ та зміни акцентів зовнішньої політики у питанні захисту прав наших співвітчизників в цих країнах, організації цієї роботи на якісно новому рівні із залученням можливостей провідних правничих об'єднань, їх представництв за кордоном. З урахуванням пріоритетності цього завдання постає необхідність підвищення ефективності співпраці з профільними відомствами іноземних держав та міжнародними організаціями, громадськими організаціями, зокрема у сфері трудової міграції.

Не можна не погодитись із висновками та пропозиціями доповіді Уповноваженого з прав людини. Необхідно з метою гарантування прав емігрантів в даній групі країн, в першу чергу, посилити штат дипломатичних та консульських представництв України у тих державах, де перебуває велика кількість громадян України – трудових мігрантів та звідки надходять сигнали про незадовільні умови їх працевлаштування, а також розширити практику комплектування консульських установ України за кордоном посадовими особами, які мають належну юридичну освіту.

Також доцільно у дипломатичних представництвах України визначити відповідальних осіб за питання трудової міграції, покласти на них завдання здійснювати моніторинг національного ринку праці країн перебування, надавати роз'яснення та сприяти реалізації українськими трудовими мігрантами своїх прав у повному обсязі.

Попри те, що консульські посадові особи не уповноважені захищати інтереси співвітчизників у судах, потрібно розширювати практику їх участі у судових засіданнях у разі наявності доказів упередженого ставлення та дискримінації емігрантів з України. Також посилити контроль та реагування на випадки неналежного розслідування кримінальних справ, порушених за фактом загибелі громадян України за кордоном.

З метою підвищення ефективності захисту прав та свобод українських мігрантів у країнах їх перебування доцільно сприяти їхній самоорганізації з використанням можливостей українських діаспор за кордоном. Розробити принцип взаємодії та надання підтримки українським та закордонним адвокатам та адвокатським компаніям, які спроможні забезпечити реальний та ефективний захист прав та інтересів громадян України за кордоном.

Серед інших, не менш важливих, заходів слід назвати забезпечення оперативного та систематичного інформування родичів громадян України, які перебувають за кордоном, про факт їх затримання (арешту), хід розслідування кримінальної справи та розгляд її в суді, виробити чіткі процедури надання такої інформації; своєчасне оформлення документів, пов'язаних зі смертю громадян України за кордоном, з метою захисту прав та інтересів їхніх рідних на Батьківщині; миттєве реагування на факти зловживань при виконанні своїх обов'язків іноземними адвокатами у процесі надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах, а також формування мережі юридичних представництв, що спеціалізуються на захисті прав іноземців, для використання її в інтересах захисту громадян України.

Важливим моментом зовнішньополітичної діяльності у цьому зв'язку є прискорення процесу укладення двосторонніх угод про працевлаштування та соціальний захист, передусім з тими країнами, де перебуває найбільша кількість українських трудових мігрантів, зокрема з Туреччиною, Об'єднаними Арабськими Еміратами. Паралельна підготовка та підписання угод про взаємне визнання професійної освіти дало б змогу вітчизняним трудовим мігрантам зберігати або й підвищувати свою кваліфікацію під час їх тимчасового перебування за кордоном.

Отже, Україна докладає значних зусиль для захисту власних громадян в інших країнах еміграції, проте, основну частину завдань виконують самі мігранти завдяки утворенню об'єднань за національною ознакою та самоорганізації. Приєднання до низки міжнародних договорів Україна часто лише формально виконує свої зобов'язання, а недостатньо розвинута законодавча база створює додаткові перешкоди на шляху до цивілізованого співробітництва з країнами світу у сфері міграції.

Література

1. Виступ Уповноваженого з прав людини Н.І.Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» (2 квітня 2003р.). – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/Vicnuk_4/vis4_04.htm

2. Дані офіційного сайту МЗС України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/>
3. Дані Посольства України в Аргентинській Республіці. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/argentina/ua/publication/content/9807.htm>
4. Потапний Ю. Україна міграційна: міняємо докторів на чорноробів // Віче. – 2008. – № 21. – С. 9-11.
5. Ресурси Центру допомоги громадянам України за кордоном. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/517.htm>
6. Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. – К.: 1993. – С. 124.

Качурец Ч.И. Сотрудничество Украины со странами Азии, Африки и Америки в сфере обеспечения прав мигрантов

Освещены основные проблемы, встречающиеся украинским мигрантам за границей. Проанализированы опыт украинских дипломатов по улучшению положения украинских трудовых мигрантов в зарубежных странах. Очерчены перспективные направления двустороннего сотрудничества Украины со странами-реципиентами рабочей силы.

Ключевые слова: трудовые мигранты, межгосударственные договора, внешняя политика.

Kachurets, C.I. Migrants rights guarantee cooperation between Ukraine and countries of Asia, Africa and America

The main problems faced by migrants abroad are explained. Ukrainian diplomats' endeavour to improve Ukrainian labour migrants' status in foreign countries is analyzed. The perspective directions of bilateral cooperation between Ukraine and other labour recipient countries are traced.

Key words: labour migrants, interstate agreements, foreign policy.

«Балканський синдром» та його можливі наслідки в сучасній українській дійсності

Аналізуються питання негативного впливу збідненого урану завданого природі від надзвичайних ситуацій, пов'язаних із зберіганням, поводженням з ним. Обговорюються наслідки його дії на стан здоров'я військових із миротворчого контингенту країн НАТО і ООН. Розглядаються потенційні ризики екологічної безпеки і здоров'я людей від надзвичайних ситуацій, пов'язаних із вибухами на українських військових арсеналах і шляхи їх подолання.

***Ключові слова:** збіднений уран, «Балканський синдром», миротворці, боєприпаси, надзвичайна ситуація.*

Протягом останніх двадцяти років в спеціалізованій науковій літературі широко обговорюється проблема подолання наслідків від застосування боєприпасів із вмістом збідненого урану. Ця проблема завжди залишиться водночас і важливою, і актуальною, оскільки від її вирішення залежить виживання людської цивілізації. Адже, відомо, що уран, поглинаючи природній радіаційний фон організму, фатально впливає на ДНК, викликаючи мутагені перетворення. Уран небезпечний, якщо він потрапляє безпосередньо до людського організму, і викликає невпинний процес іонізації, що призводить до розпаду структури клітин ДНК. Це, згодом призводить до тяжких, часто невиліковних страждань, зламу генотипу людини, а через те – вроджених та спадкових хвороб у прийдешніх поколіннях. Невипадково у 2000 році фахівцями Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) підраховано негативний вплив, завданий природі від військових дій на фоні застосування U-235, або збідненого урану (ЗУ)[1].

Вітчизняні вчені приділяють пильну увагу темі, що пов'язана із збідненим ураном. В цьому контексті висвітлюються питання екології, збереження, утилізації, його наслідків від шкідливої дії на здоров'я тощо[2-7]. Всебічний аналіз проблем, пов'язаний з використанням, переробкою, подоланням наслідків від вражаючої дії ЗУ, поводженням з ядерними відходами знайшли відображення в численних роботах зарубіжних авторів[8-12]. Слід зауважити, що до 2001 року в науковій літературі не спостерігалось єдиної думки щодо вразливих наслідків ЗУ на здоров'я людини. Але наприкінці 2000-х років у науковій літературі стали друкуватись дослідження вчених, занурених у цю проблему, які

повністю спростували таке гіпотетичне припущення. D.Williams[13], A.McDonald[14], I.Fairlie[15], M.Burger[16] своїми роботами переконливо довели, що аерозолі від ЗУ на місці театру війни можуть розсіюватися з вітром у вигляді пилу на великі відстані, досить тривалий час зберігатися в ґрунті, впливати на здоров'я людей, які мешкають у цьому регіоні. ЗУ активізується під час процесу горіння на ґрунті, а також внаслідок свого довгого життя. Він переміщується із ґрунту до повітря, де може розповсюджуватися на досить великі дистанції (до декількох кілометрів). У той же час, низка досліджень залишає обґрунтовані наукові невизначеності, які потребують подальшого системного вивчення. До їх числа відносяться, наприклад, можливість ЗУ фільтруватися і забруднювати ґрунтові води[17]. Радіаційні частинки можуть перебувати у повітрі і у сталому стані. Варто зауважити, що урановий пил існує і в атмосферному просторі. Там він є розчинним, безпосередньо, навколо планети, але знаходиться відносно далеко від зон уражень населення, тому ніяким чином не впливає на здоров'я землян.

Останнім часом у науковій літературі з'являються публікації результатів досліджень над живими організмами і тваринами, зокрема, які свідчать про чутливо зростаючі рівні мутації ДНК, генетичного складу клітини. Головною причиною розпаду гену в даних випадках є вміст ЗУ у біологічному матеріалі, що вивчався і досліджувався у популяціях на вражених територіях. Результати досліджень свідчать: радіоактивність продовжує активно забирати життя людей. За останніми даними біля чотирьох з половиною мільярдів людей страждатимуть від радіації[18].

Збіднений уран є одним з компонентів процесу збагачення урану, який з хімічної і радіаційної точки зору є важким токсичним металом. Порівняно із натуральним ураном, збіднений уран має легку дозу радіоактивності, приблизно 60% складу якого складає натуральний уран. U-235, як метал використовують у виготовленні боєприпасів із функцією пронизливого ефекту до людського тіла і озброєння, а також для посилення якісних властивостей броні для бронетехніки.

Одним з гострих питань, яке дотепер є предметом прискіпливої уваги широкого кола науковців є, так званий, «Балканський синдром», вперше застосований в якості визначення періоду після війни на Балканах, через що і отримав відповідну назву. Слід відмітити, що, насправді, вперше було використано інше поняття. Це сталося під час війни у Перській затоці, а клінічний стан, зрештою, хвороби, а в деяких випадках, смерть військових і цивільного населення, що опинилися в центрі подій у цьому збройному конфлікті, отримали назву Gulf War syndrome (або синдром Перської затоки). Певний час існування цього синдрому через застосування ЗУ заперечувалось, але масові звернення військових зі східною клінічною картиною, змусили скептиків змінити думку. Так, з 697000 осіб військового складу США, що проходили службу у Перській затоці, більше ніж дев'яносто тисяч військовослужбовців звернулися за медичною допомогою і скаржились на проблеми зі здоров'ям. Клінічна симптоматика, про яку повідомляли хворі, включала скарги на погіршення функції дихальних шляхів, печінки і нирок, втрату пам'яті, головний біль, лихоманку, низький кров'яний тиск тощо. З часом, Пентагон був змушений визнати існування синдрому війни у Перській затоці, але ще тривалий час керівництво військового відомства блокувало будь-який зв'язок Gulf War syndrome із використанням зброї, яка містила збіднений уран[19].

Подібна ситуація мала місце і серед військового контингенту Сполученого Королівства, що було визнано комісією незалежного розслідування у стінах Британського парламенту[20]. Ще один аргумент, який доводить факт небезпеки від перебування у зонах, що були вражені зброєю із змістом ЗУ – збільшення випадків захворювання на рак у дорослих у два – шість разів. Прогнозовано зросла частка хвороби дітей на лейкемію та ракові захворювання, відповідно, у три – дванадцять разів. Фахове медичне видання «Lancet» ще у 1998р. розмістило роботу, у якій наводились дані, що у країні через проблему використання ЗУ у той період часу маніфестно підвищилась дитяча смертність[21].

Наслідки війни у Перській затоці з використанням ЗУ вийшли далеко за рамки проблем зі здоров'ям військових, що брали участь у тих подіях. Але вплив на населення, яке проживало і проживає в Іраку і Кувейті, виявився набагато гіршим. Народи цих держав опинилися заручниками тієї катастрофи. Наприкінці війни у Перській затоці, залишилось приблизно триста тон витрачених матеріальних ресурсів, залишків зброї військових сил США, в яких містився ЗУ. Фахівці розглядають таку ситуацію, як віртуальне звалище токсичних відходів, що буде переслідувати регіони протягом наступних десятиліть[22]. Всього ж в результаті застосування U-235 під час операції «Буря в пустелі» було використано більш ніж 350 тон ЗУ, а від трьох до шести мільйонів грам цього елементу розчинилось в атмосфері повітря. Абсолютно слушним рішенням стало затвердження Резолюції, яка була ратифікована Європейським парламентом 22 травня 2008 року щодо глобальної заборони застосування зброї зі змістом ЗУ та його негативний вплив на здоров'я людини і навколишнє середовище[23].

Наслідки «Балканського синдрому» мають місце і в Україні. В першу чергу це торкнулось українських військовослужбовців, які брали участь у миротворчих операціях у складі об'єднаних сил військ НАТО в Іраку і в якості місії контингенту миротворців ООН на Балканах. Починаючи з 1992року близько тридцяти чотирьох тисяч військовослужбовців Збройних Сил України взяли участь у міжнародних миротворчих операціях[24]. Поза всяким сумнівом, частина особового складу військових підрозділів, що виконувала миротворчу місію у вищезгаданих регіонах, могла стикатися із зазначеною проблемою, тому ця досить серйозна і важлива тема потребує окремого, професійного обговорення і системного дослідження.

Існує ще суттєва актуальна складова «Балканського синдрому», яка наразі є маловивченою і нерозвинутою. Адже відомо, що Україна як плацдарм забезпечення «другого ешелону» країн-учасниць Організації Варшавського договору десятки років накопичувала надлишки зброї і боєприпасів на своїй території. Не вдаючись у детальну характеристику озброєння, слід відмітити, що, наприклад, сердечники для бронебійно-підкаліберних снарядів кінетичної дії, які виготовляються із сплавів і сполук на основі вольфраму (карбід вольфраму і сплав вольфраму, нікелю та заліза ВНЖ-90) або ЗУ (сплав урану, нікелю та цинку УНЦ – так званий «Матеріал Б»), могли зберігатися на території 136-и [25] українських військових складів та терміналів. До цієї категорії відносяться постріли калібру 115 мм ЗУБМ13 (зі снарядом ЗБМ28) та калібру 125 мм ЗВБМ10 (зі снарядом ЗБМ22) і ЗВБМ13 (зі снарядом ЗБМ32). Загальновідомим залишається факт низки пожеж на славнозвісних складах у м. Артемівську, Донецька область (склад

військової техніки); в/ч А-0829 (арсенал № 61), м. Лозова, Харківська область; в/ч А-2985 (арсенал № 275) біля с. Новобогданівка, Запорізька область. Результатом тих сумних подій, пожеж та вибухів у військових частинах і прилеглих до них територій, стало їх перетворення на зони надзвичайних ситуацій.

Початком кульмінації надзвичайних подій можна вважати жовтень 2003 року, коли розпочались великі пожежі з детонацією боеприпасів на військовому арсеналі під Артемівськом. У травні 2004 року вибухнула 275 артилерійська база ракет і БП (АРБР) у селі Новобогданівка Мелітопольського району Запорізької області. Через рік, у травні 2005 року, вибухнуло на складах боеприпасів у с. Цвітоха Славутського району Хмельницької області. У липні 2005 року під Новобогданівкою сталася пожежа із послідовними вибухами. 19 серпня 2006 року пожежа і вибухи на тих самих складах повторились. Серпень 2008 року відмітився пожежею і вибухами поблизу м. Лозова (Харківська область). Чергова пожежа із детонацією і вибухами сталася у серпні 2008 року на 61 арсеналі, що у м. Лозова.

За даними спеціалістів тільки на 275 артилерійській базі у Новобогданівці вибухнуло дві тисячі чотириста тон, лише, бронебійно-підкаліберних пострілів кінетичної дії[26]. Площа ураження складала від 150 метрів[27] до 314 квадратних кілометрів[28]. Кількість евакуйованих цивільних осіб сягнула десятків тисяч. З іншого боку, класифіковані, як зазначалось вище постріли, потенційно зберігались і могли вибухнути і на інших сховищах, що зазнали пожеж. Отже, надзвичайні ситуації, які мали місце в Україні і проблемні питання, що з часом можуть виникнути і завдадуть не тільки майнової або економічної шкоди потребують жорсткого контролю з боку держави. Пильна увага відповідних органів влади, таких як, прокуратура, МНС, СБУ, МВС, значною мірою може запобігти та пом'якшити потенційні наслідки окресленої проблеми.

Отже, державні та громадські установи мають брати активну участь у будь-яких обговореннях цього питання, які проводяться зацікавленими сторонами або відповідальними органами, включаючи наукову громадськість. Вони мають надати одна одній або іншим зацікавленим сторонам, використовуючи визначені апробовані механізми, у повному обсязі інформацію, яку мають у наявності або матимуть у майбутньому щодо небезпеки для здоров'я людей, пов'язаної із наслідками неналежного зберігання боеприпасів зі збідненим ураном. Представники медичних, наукових, інших зацікавлених кіл та установ мають обмінюватися інформацією і думками щодо фактичного медичного та наукового обґрунтування зазначеної проблеми. Змістовним представляється створення постійно діючих робочих груп з метою отримання і обробки інформації, проведення моніторингу, а також інформування і освіти цивільного населення щодо проблемних питань поблизу місць вже подоланих надзвичайних ситуацій.

Література

1. Busby C. Uranium weapons: why all the fuss? // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P.25-33.

2. Шевченко А.Р., Мирончук О.А. Глобальна ініціатива з енергетичної безпеки міжнародних неурядових організацій щодо запобігання загроз забруднення навколишнього середовища через використання ядерної енергії. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Екологія. Економіка.

Енергозбереження». Суми, 14-16 травня, 2009р. Сумський державний університет. С.33-35.

3. Їжак О.І. Організаційні проблеми утилізації боєприпасів і ракет в Україні. Препринт. Під ред. проф. А.І.Шевцова. – Д. – 2005. – 79 арк.

4. Носовский А.В., Васильченко В.Н., Ключников А.А., Ященко Я.В. Снятие с эксплуатации ядерных энергетических установок /; Под ред. А.В.Носовского. – К.: Техніка, 2005. – 288 с.

5. Носовський А.В., Алексєєва З.М., Борошенець Г.П. та ін. Поводження з радіоактивними відходами / За ред. Косовського А.В. – К.: Техніка, 2007. – 368с.

6. Юхновський І., Мриглод І. Зброя зі збідненим ураном: ще одне попередження людству. // Дзеркало тижня № 9 (333) 3-8 березня 2001 р.

7. Зятєв С. Снаряди зі збідненим ураном вбивають навіть і через роки після вибуху. // «Надзвичайна ситуація» № 8 (82), 2004.

8. Blazer D., Gray G. C., Hotopf M., Macfarlane G., Sim M., Smith T. C., Wessely S. Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA. (PNAS). Acetylcholinesterase inhibition and Gulf War illnesses: Conclusions are not supported by independent reviews of the same evidence. April 29, 2008. Vol. 105. – № 17. E 20.

9. The Royal Society. Science Advice Section. The health hazards of depleted uranium munitions – Part 1. May 2001. London. 80 p.

10. Depleted uranium: Bosnia tests start by Alix Kroeger. BBC News. Thursday, 25 January. The UK, (2001).: [електрон. ресурс]. – режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/1135846.stm> – заголовок з екрану.

11. Report of the World Health Organization Depleted Uranium Mission in Kosovo. Undertaken at request of the Special Representative of the Secretary– General and Head of the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo. (UNMIK), 22-31 January 2001. 43 p.

12. Кройш Ю., Нойманн В., Аппель Д., Діль П. Цикл ядерного палива. Проблеми ядерної енергії, тематичне дослідження №. 3 // Ядерна енергія: міф і реальність № 3, лютий 2006 р. Українська версія. – 48 с.

13. Williams D. Under the radar: identifying third-generation uranium weapons // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P. 35-45.

14. McDonald A. Depleted uranium weapons: the next target for disarmament? // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P. 17-24.

15. Fairlie I. The health hazards of depleted uranium // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P. 3-15.

16. Burger M. The risks of depleted uranium contamination post-conflict: UNEP assessments // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P. 46-55.

17. Falt E. Key issues for UN uranium testing in Iraq. UNEP Division of Communications and Public Information. April 2003. 8 p.

18. Naughton P. Inquiry asks MoD to recognise Gulf War syndrome // Times Online. November 17, 2004.

19. Is NATO using Depleted Uranium in Yugoslavia? The long term effects of the war by Johnson P. New Youth April 12, 1999.: [електрон. ресурс]. – режим доступу: http://www.newyouth.com/archives/balkans/is_nato_using_depleted_uranium.html – заголовок з екрану.

20. Denver J. Horror of depleted uranium not limited to Iraq. Costal Post. April – 2005. Bolinas. CA.

21. Birchard K. Does Iraq's depleted uranium pose a health risk? // The Lancet volume 351, issue 9103, 28 February 1998. – 657 p.

22. McDonald A. Depleted uranium weapons: the next target for disarmament? // UNIDIR Disarmament forum. Uranium Weapons. № 3 – 2008. Geneva. P. 17-24.

23. European Parliament resolution of 22 May 2008 on (depleted) uranium weapons and their effect on human health and the environment – towards a global ban on the use of such weapons, document P6_TA(2008)0233.

24. Історія участі Збройних Сил України у міжнародних миротворчих операціях. Офіційний веб-сайт Міністерства Оборони України: [електрон. ресурс]. – режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=peacekeeping&sub=history> – заголовок з екрану.

25. Зятєв С. Смертоносні скарби України [електрон. ресурс]. – режим доступу: <http://ukrslowo.com.ua/work/archive/2009/07/21.html> – заголовок з екрану.

26. Сидоренко В.Л., Азаров С.І. Аналіз сучасного стану безпеки складів боєприпасів. // Збірник наукових праць Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості – №2 (30), 2009. – С. 187-196.

27. Следствие изучает три основные версии взрыва боеприпасов в Хмельницкой области. (2005). ЛІГАБізнесІнформ [електрон. ресурс]. – режим доступу: <http://news.liga.net/news/N0510713.html> – заголовок з екрану.

28. Вибухи на артилерійських складах у селі Новобогданівка тричі сколихнули Україну. (2008) ТСН.ua [електрон. ресурс]. – режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/vibuhi-u-novobogdanivtsi-prichini-ta-naslidki.html> – заголовок з екрану.

Шевченко А.Р. «Балканский сидром» и его возможные последствия в современной украинской действительности

Анализируются вопросы негативного действия обедненного урана, причиненного природе от чрезвычайных ситуаций, связанных с его хранением и обращением. Обсуждаются последствия действий ОУ на состояние здоровья военных из миротворческого контингента ООН и стран НАТО. Рассматриваются потенциальные риски экологической безопасности и здоровье людей в результате чрезвычайных ситуаций, связанных с взрывами на украинских военных арсеналах, пути их преодоления.

Ключевые слова: обедненный уран, «Балканский синдром», миротворцы, боеприпасы, чрезвычайная ситуация.

Shevchenko, A.R. «Balkan syndrome» with the possible consequents extrapolation to an urgent Ukrainian reality

Man analyse the negative actions of depleted uranium (DU) to the nature caused by the emergency situations that related to its storage and handling. We discuss the consequences of the DU actions on the health of military peacekeepers from the UN and NATO countries. We consider the potential risks of environmental safety and health in emergencies related to the explosions at the Ukrainian military arsenals and the ways to overcome them.

Key words: depleted uranium, «Balkan syndrome», peacekeepers, ammunition, emergency.

Імідж народу: проблема концептуалізації

Розглядається проблема вживання поняття імідж до різних типів етнокультурних груп. Аналізується співвідношення змісту понять імідж та етнокультурний стереотип. Зроблено висновок про те, що поняття імідж може бути коректно застосовано до народу як типу етнокультурної групи, суб'єкта етнополітичних відношень.

Ключові слова: імідж, етнокультурний стереотип, етнос, нація, народ.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Артикова Г.Х.

Имидж народа: проблема концептуализации

В статье рассматривается проблема применения понятия имидж к различным типам этнокультурных групп. Анализируется соотношение содержания понятий имидж и этнокультурный стереотип. Делается вывод, что понятие имидж корректно применимо к народу как типу этнокультурной группы, субъекту этнополитических отношений.

Ключевые слова: имидж, этнокультурный стереотип, этнос, нация, народ.

С термином имидж нам приходится сталкивать постоянно. Три наиболее «горячие» темы медиа – политика, экономика, шоу-бизнес – невозможно представить без анализа имиджа их основных героев. Всех носителей имиджа можно разделить на две большие группы: индивидуальные и коллективные. В политической реальности индивидуальные носители имиджа – это политические лидеры, коллективные – политические институты. Говоря о коллективных носителях имиджа в сфере политики, в первую очередь, имеют в виду партии, органы государственной власти и государство в целом.

Однако немаловажную роль в формировании мира политики играют этнополитические отношения, субъектами которых, помимо перечисленных выше, выступают те или иные этнокультурные группы. Возникает вопрос: возможно ли применение к ним как к субъектам политических отношений понятия «имидж». Ответ на него является чрезвычайно *актуальным*, поскольку он определяет возможности применения имиджмейкерских политических и социальных технологий для достижения политической стабильности в сфере межнациональных отношений. В.А.Котигоренко убедительно показал, что ценностно-психологические факторы, в том числе и восприятие других этнокультурных групп, играют очень важную роль в этнополитических конфликтах [1,371-374]. *Задача* нашего исследования – показать насколько применимо понятие имидж к этнокультурным группам как к субъектам политических отношений.

Дословный перевод английского слова image – это «образ». Словарь иностранных слов раскрывает его содержание следующим образом: «Имидж – целенаправленно формируемый (средствами массовой информации, литературой и др.) образ какого-либо лица, предмета, явления, призванный оказать на кого-либо эмоциональное и психологическое воздействие с целью рекламы, популяризации и т.п.» [2,240]. В психологии под имиджем понимают «сложившийся в массовом сознании и имеющий характер стереотипа, эмоционально окрашенный образ кого-либо или чего-либо; формирование имиджа происходит стихийно, но чаще оно является результатом работы специалистов; имидж отражает социальные ожидания определенной группы» [3,188]. В социологии под имиджем подразумевается: 1) внешний образ, создаваемый субъектом, с целью вызвать определенное впечатление, мнение, отношение у других, и 2) совокупность свойств, приписываемых рекламой, пропагандой, модой, предрассудками, традицией и т.п., объекту с целью вызвать определенные реакции по отношению к нему [4,97].

Понятие имидж наиболее часто применяется к конкретному человеку, образ которого, мнение о нем имеют значение в глазах окружающих. Кроме того, понятие имидж активно используется по отношению к субъектам той или иной деятельности, которые имеют институциональную природу. Такого рода субъекты являются в той или иной степени формализованными, организованными, подчиненными в своей деятельности определенной цели, должны отвечать определенным ожиданиям.

Перечень такого рода субъектов будет длинным и разнообразным (государства и его органы, субъекты предпринимательской деятельности и общественные объединения, сплоченные социальные группы и движения, политические, религиозные, культурные организации и т.д.). Разнообразие объектов, к которым применимо понятие имидж, обусловило значительное разнообразие подходов к определению данного понятия. Этому также способствовало и то, что имиджмейкерская деятельность имеет в большей степени практический характер и те или иные дефиниции зачастую имеют прикладное значение: определение дается в зависимости от направленности исследования на тот или иной тип объектов применения имиджмейкерской деятельности, либо обусловлено специфическими аспектами практической направленности.

Интерес для рассматриваемой нами проблематики представляют психологические определения понятия имидж, которые, как правило, абстрагируются от типа носителя имиджа и концентрируют свое внимание на

психологических механизмах формирования имиджа и его воздействия на окружающих. Так еще в 60-е гг. XX в. классик отечественной социальной психологии Г.М.Андреева утверждала, что «имэдж» (ред. Г.М.Андреевой) – это специфический «образ» воспринимаемого объекта, когда ракурс восприятия умышленно смещен и акцентируются лишь определенные стороны объекта или явления»[5,164]. К аналогичной психологической традиции относится и дефиниция имиджа О.А.Феофанова, который определил имидж как «образ, представление, методом ассоциаций наделяющий объект дополнительными ценностями (социальными, эстетическими, психологическими и т.д.), не имеющих основания в реальных свойствах самого объекта, но обладающими социальной значимостью для воспринимающего такой образ»[6,90].

Психологический анализ феномена имиджа показывает, что из всего многообразия подходов к определению понятия имидж мы можем выделить один существенный для концептуализации имиджа этнокультурной группы признак. Это возможность имиджа влиять на поведение. О.А.Феофанов отмечает, что «имидж блокирует рациональное познание объекта, и в то же время, своим внушающим воздействием создает специфическую социально-психологическую установку действия»[там же]. Деятельностно-творящий аспект имиджа часто ярко проявляется в предвыборных кампаниях. Как подчеркивает Г.Г.Почепцов «избирают имидж, а не конкретные платформы или конкретных людей на избирательных участках»[7,188]. Поэтому очевидно – имидж действующих субъектов должен влиять на их взаимоотношения между собой, что должно найти свое отражение и в сфере межнациональных отношений.

Важным вопросом при анализе возможности влияния имиджа на поведение людей и трансформацию социальной и политической реальности является соотнесение имеющего имиджа и реального положения вещей. Один из основателей науки Public Relations Э.Бернейс утверждает, что специалисты в сфере связей с общественностью, в первую очередь, имеют дело с «теньями и иллюзиями», их интересуют установки и действия, которые требуются изменить для разрешения тех или иных социальных проблем[8,37-45]. Аналогично российский ученый-психолог В.А.Жебит указывает, что имидж может рассматриваться как «личностный ситуативный конструкт в индивидуальном сознании, являющийся результатом особых функций состояния сознания и определяемый реципиентом как реальность» [9].

Однако известный украинский исследователь в области Public Relations В.Г.Королько считает, что имидж, независимо от желаний его носителя или тех, кто его формирует, является объективным фактором, который играет решающую роль в оценке какого-либо объекта[10,54-55]. Проблема соотношения имиджа и реальности разрешается Е.А.Петровой следующим образом: «Имидж может существовать относительно независимо от ситуации восприятия объекта. В этом его отличие от образов восприятия, которые возникают в момент отражения непосредственного воздействия объекта на органы чувств человека. От образов памяти имидж отличается исходной трансформацией информации, которая воспринимается и перерабатывается по определенным социально-психологическим законам. Имидж может изменяться и улучшаться во времени, в то время как сам объект может остаться практически неизменным. В целом, имидж всегда представляет собой, в известном смысле, символический

образ-представление, который может быть связан с реальностью в очень широком диапазоне – от раскрытия до полуправды, искажения и полного несоответствия реальным качествам носителя имиджа» [11,37]. То есть имидж как образ в отдельных своих аспектах непосредственно отражает реальность, а в отдельных – искажает.

Таким образом, в своих существенных признаках имидж непосредственно связан с феноменом социального стереотипа как упрощенного, эмоционально окрашенного представления о характеристиках того или иного социального объекта. На значение анализа феномена стереотипа указывает и предмет нашего исследования – имидж этнокультурной группы. Однако, анализируя роль стереотипов в формировании тех или иных образов, в том числе и имиджа, необходимо остановиться и на существенных отличиях между стереотипами и имиджем. Главное их отличие состоит в противоположности функций. Стереотип в первую очередь включает в себя обобщающие признаки, «безразличен» к специфическим деталям и поэтому во многом «обезличивает» объект рассмотрения. Имидж, наоборот, во многом зависит от специфических «изюминок», фиксирует уникальное, индивидуальное, выделяющее объект из ряда подобных.

Кроме того, стереотип упрощает реальные объекты, имидж же в ходе своего формирования наоборот, привлекает воображаемое и формирует реальность. То есть стереотип искажает реальность, упрощая ее, стирая те или иные признаки, а имидж искажает реальность, добавляя к ней отдельные детали. Конечно, и в стереотипе может быть то, чего нет в реальности существования объекта, но это будет результатом ошибочной информации, это не присуще стереотипу в силу его природы. Наоборот природа имиджа позволяет существовать признакам, качествам объекта, которых в реальности нет. Имидж семантически связан с понятием воображения (*imagination*). Стереотип пользуется «готовым», фиксированным в уже имеющихся представлениях знанием.

Третье существенное различие состоит в том, что имидж открыт для дальнейшего развития, он принципиально «недоделан» и тем самым, поощряет творческое воображение адресата (правда в заложенном творцами имиджа направлении). Стереотип же по своей природе навязывается адресату как законченное представление. Меняются стереотипы, как известно, медленно или в результате очень серьезных изменений в реальности. В имидж его творцами закладывается возможность трансформаций в зависимости от изменения сопутствующих обстоятельств, то есть ему присуща определенная степень гибкости, пластичности. Так, Н.А.Романов и Н.А.Ходырев подчеркивают «динамичность, пластичность, воздействующую направленность и символическую ценность имиджа» [12,39]. Стереотип, наоборот, семантически выражает жесткость («твердый отпечаток») и поэтому он «сопротивляется» трансформациям: меняющаяся реальность вынуждена преодолевать стереотипы.

Таким образом, можно констатировать, что стереотипы играют важную роль в формировании имиджа. Однако последний не может быть сведен к тем или иным стереотипам. Соотношение феноменов имиджа и стереотипа разнообразно. Во-первых, оно состоит в том, что стереотипы могут использоваться как своеобразный строительный материал при формировании имиджа, когда уже имеющиеся стереотипные представления ложатся в основу создаваемого имиджа. На этот фактор справедливо

указывает Г.Г.Почепцов, утверждая что «Построение имиджа ведется строго по одному из законов пропаганды, в соответствии с которым нет смысла тратить деньги на разрушение стереотипа, а следует строить свой стереотип с опорой на уже имеющийся»[13,27].

Во-вторых, имидж наоборот может быть направлен на преодоление стереотипов. За счет акцентирования внимания на индивидуальном, специфическом, в объекте может подчеркиваться его несводимость к типичным представлениям, он может выделяться из ряда сходных объектов, объединенных стереотипными представлениями. В-третьих, стереотип может возникать на основе того или иного имиджа, в случае, если последний окажется весьма устойчивым, обладающим значимым для той или иной социальной общности смыслом.

Проблема соотношения стереотипа и имиджа непосредственно вводит нас в проблему этнического сознания и его носителя. В гуманитарных науках используются три категории – этнос, нация и народ. Понятие этнос фиксирует культурные и социально-психологические признаки этнокультурной группы. Понятие имидж, по нашему мнению, некорректно соотносить с понятием этнос, поскольку в рамках применения данного концепта абстрагируются от процессов формирования этнической группы в результате сознательных усилий элитных групп. Нередко этнос понимается даже не как часть творимой человеком культурной реальности, а как природная реальность (Л.Н.Гумилев). Образ того или иного этноса является лишь результатом восприятия его качественных характеристик другими и поэтому к этносу, например, применимо понятие стереотип, но не применимо понятие имидж.

Феномен нации напротив предполагает созидательную работу национальной элиты. В рамках концепции конструктивизма нация вообще понимается как продукт технологий по формированию национального единства в интересах определенный элитных групп. По мнению Б.Андерсона, нации это вообще «воображаемые сообщества», созданные сознательными усилиями национальной элиты через СМИ, систему коммуникаций, образования и культурных учреждений[14]. Естественно такое конструирование нации невозможно без формирования определенного ее образа, без фиксации качественных характеристик. Таким образом, можно утверждать, что понятие имидж в целом применимо к феномену нация. Однако необходимо помнить следующее. Нация как социально-политический феномен тесно переплетена с феноменом государства. Нация либо соотносима с определенным государством, либо строит свою социально-политическую активность в направлении создания собственного государства. Поэтому имидж нации неразрывно связан с имиджем государства и не является самостоятельным феноменом.

Третьим термином, схватывающим в одном концепте этнокультурную и политическую реальность, является понятие «народ». Это понятие менее четко концептуализировано по сравнению с понятиями «этнос» и «нация», нередко упоминается просто как их синоним. Однако, по нашему мнению, существуют объективные основания для использования понятия «народ» как четкого концепта именно в сфере этнополитической реальности и применения по отношению к нему понятия имидж.

Понятие «народ» используют в разных значениях. Например, существует такое смысловое различие: «Обычно термин «народ» используют в трех смыслах. Во-первых, данное понятие охватывает всех людей, населяющих

какую-либо страну. Скажем, когда говорят «американский народ», подразумевают всех американцев, живущих в США, независимо от их расовой и национальной принадлежности, а также имущественного положения. В этом случае понятие народа совпадает с понятием населения. Во-вторых, народ – это трудящиеся, создающие материальные и духовные ценности и не присваивающие чужой труд. В-третьих, народ – организованное целое, имеющее единую психологию (менталитет), культуру, традиции, язык, обычаи, единую территорию, общие экономические связи и т.д. Это устойчивая общность людей, со своими «этническими» интересами»[15,245].

В политико-правовом аспекте народ – это источник суверенитета в демократическом государстве, от его имени осуществляется власть. Феномен народа в этом смысле сопоставляется с феноменом власти. Интересное определение народа было дано в концепции государственного права российского правоведа В.Ивановского: «...если народ не может существовать без верховной власти, то и верховная власть не мыслима без народа; одна и та же совокупность лиц может быть рассматриваема и как общество, и как народ; в первом случае эта совокупность лиц не характеризуется отношениями к субъекту верховной власти; в последнем это именно и находит место»[16]. Народ в этом смысле – это совокупность физических лиц, подчиненных субъекту верховной власти. Можно сказать, что с политико-правовой точки зрения понятие «народ» синонимично понятию граждан государства.

Однако все перечисленные выше значения не подходят для этнополитологического анализа, поскольку они либо фиксируют чисто политические признаки, либо чисто этнические. Для анализа феномена имиджа народа необходимо определить народ как феномен таким образом, чтобы возникло сочетание этих признаков. С этой точки зрения наиболее адекватным является понимание народа как субъекта этнополитических процессов. «Расшифровка» содержания такого краткого определения следующая. Такое понимание является своеобразным синтезом понятий этноса и нации, его содержание фиксируется на их пересечении. Этнос является субъектом чисто этнических процессов, он трансформируется как часть этнокультурной реальности. Нация как субъект во многом слитна с государством как субъектом или политическим движением за его создание. То есть, нация выступает субъектом политических процессов. Что касается внутренней политики, то политическая нация часто не может выступать как субъект, поскольку все политические процессы происходят внутри ее. Нация в этом смысле выступает не как субъект, а как среда.

В ситуации, когда этнос становится субъектом политической борьбы за свои права, он превращается в народ. То есть народ – это этнокультурная группа, которая характеризуется тем, что осознает себя не только как отличную от других по этнокультурным признакам, но и как носитель определенных прав, интересов, которые могут быть реализованы в результате политической активности как во внутренней политике государства, так и во внешней политике. Политическая активность народа творит этнополитическую реальность, поскольку она объединяет этнические процессы с политической борьбой.

Успешная политическая активность, реализация народом себя как субъекта политических отношений невозможны без формирования имиджа народа. Поскольку политика – это всегда сфера борьбы, всегда сфера взаимодействия множества субъектов, значит, имидж народа, как части этнополитической реальности, будет формироваться в условиях

такого взаимодействия, на его создание будут оказывать влияние как этнокультурные, так и чисто политические факторы. Этот имидж будет формироваться как в результате сознательных усилий со стороны политической и культурной элиты народа, так и в результате восприятия и интерпретации политической активности народа иными субъектами этнополитических отношений.

Таким образом, можно утверждать, что понятие имидж можно применять к этнокультурной группе только тогда, когда она становится активным, самосознающим себя и свои интересы субъектом этнополитических отношений, то есть народом. Выйдя на этот уровень политической реальности, народ неминуемо становится не только актором, транслирующим свой имидж иным субъектам этнополитических отношений, но и объектом формирования имиджа со стороны иных субъектов. То есть, в этом случае проблема имиджа народа становится одной из центральных проблем этнополитологии, решение которой позволит повысить эффективность прогнозирования этнополитических отношений и управления ними.

Литература

1. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст. – К.: Світогляд, 2004. – 722с.
2. Васюкова И.А. Словарь иностранных слов. – М.: АСТ-пресс, 1998. – 631с.
3. Словарь практического психолога. / Сост. С.Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800с.
4. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / Г.В.Осинов (ред.). – М.: ИНФРА-М, 1998. – 488с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 415с.
6. Феофанов О.А. Агрессия лжи. – М.: Политиздат, 1987. – 318с.
7. Почепцов Г.Г. Паблик рилейншз для профессионалов / А.В.Морозов (отв. ред.). – 2. изд., испр. – М.: Рефл-бук, 2000. – 622с.
8. Bernays E. Public Relations. – Norman: University of Oklahoma Press, 2002. – P. 37-45
9. Жебит В.А. Имидж объекта как продукт сознания реципиента // www.academim.org/art/zhebit1.html – 17k
10. Королько В.Г. Паблик рілейншз. Наукові основи. Методика. Практика: Підручник. – К.: Видавничий дім «Скарби», 2001. – 400с.
11. Петрова Е.А. Имиджелогия: проблемное поле и направления исследования // PR в образовании. – 2004. – №1. – С.36-38.
12. Романов Н. А., Ходырев А.А. Управленческая имиджелогия. – Тверь, 1998.
13. Почепцов Г.Г. Имиджелогия. – М.: Релф-бук, К.: Ваклер, 2001. – 698с.
14. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 288с.
15. Социальная философия. Учебник / Под ред. И.А.Гобозова. – М.: Издатель Савин С.А., 2003. – 522с.

16.Ивановский В. Государственное право // Известия и ученые записки Казанского университета. – 1895 – №5. – 1896 – №11 // Allpravo.ru <http://allpravo.ru/library/doc117p0/instrum2817/item2824.html>

Artykova, G.Kh. Image of nation: problem of conceptualisation

The article touch on the problem of application of concept image to the different types of ethnocultural groups. Correlation of maintenance of concepts image and ethnocultural stereotype is analysed. Conclusion is drawn, that concept image correctly applied to the nation as the type of ethnocultural group, the subject of ethnopolitic relations.

Key words: *image, ethnocultural stereotype, ethnos, nation, people.*

Інтернет-ЗМІ: основні функції та особливості

Досліджується поняття «Інтернет-ЗМІ» у порівнянні з традиційними засобами масової інформації. Основна увага приділяється аналізу функцій та особливостей мережевих ЗМІ.

Ключові слова: *Інтернет-ЗМІ, Інтернет, ЗМІ, Інтернет-технології, веб-сайт.*

Протягом тривалого часу друкована преса виступала в якості єдиного засобу масової інформації, поки не з'явилися такі представники ЗМІ, як радіо й телебачення. На сьогоднішній день стрімко починають розвиватися Інтернет-ЗМІ, які складають реальну конкуренцію традиційним засобам масової комунікації. Як показує практика, у розвинених країнах (США, країнах Євросоюзу, Австралії та ін.) роль друкованих ЗМІ, радіо та телебачення помітно знижується, так як користувачами Інтернету являється більше 50% населення. Не стоїть остеронь від цієї тенденції й українське суспільство. Не дивлячись на те, що послугами глобальної мережі користуються близько 1/5 населення України, ця частка стрімко збільшується. Відповідно, громадяни України поступово починають більше уваги приділяти віртуальним засобам масової інформації, аніж традиційним.

Можна констатувати, що вивчення феномену Інтернет-ЗМІ має тісний зв'язок із важливими на сьогоднішній день науковими та практичними завданнями. Про це в певній мірі свідчить поява наукових праць та досліджень зарубіжних та деяких вітчизняних вчених. Наприклад, Ю.Бурило робить спроба розгляду Інтернет-видань з адміністративно-правової точки зору [3], І.Биков акцентує увагу на понятті «Інтернет-журналістики» з його специфікою та перспективами розвитку [4], також про особливості нових медіа йдеться в працях О.Варганової [5], А.Гладкова [7], Ю.Костигової [9] і т.д. Грунтовними працями, які присвячені розгляду тих або інших аспектів розвитку Інтернет-ЗМІ, є дослідження таких вчених, як О.Водолагін [6], В.Недбай [11], М.Лукіна та І.Фомічова [13;14] та ін.

Нажаль, вітчизняними дослідниками в даний момент приділяється недостатньо уваги вивченню поняття Інтернет-ЗМІ, особливостей та функцій мережевих засобів масової інформації. Дане дослідження являється досить актуальним, так як в ньому зібрані основні положення щодо Інтернет-ЗМІ, виведені зарубіжними вченими, зокрема російськими. Метою ж статті є довести ефективність роботи мережевих засобів масової інформації, роблячи основний акцент при цьому на особливостях та функціях Інтернет-ЗМІ.

Як свідчить практика, традиційним засобам масової інформації (друкованим виданням, телебаченню та радіо) притаманні наступні ознаки:

- 1) особливості аудиторії або соціальна адреса;
- 2) цільове або функціональне призначення видання;
- 3) характер інформації, що передається (її види, форми та жанри);
- 4) зони інформаційної уваги (тематика, сфери відображення);

- 5) об'єми та формати інформації, яка передається;
- 6) співвідношення різних знакових форм передачі інформації (наприклад, тексту та ілюстративного матеріалу для друку, тексту та відеоматеріалу для телебачення);
- 7) періодичність (регулярність виходу номерів, програм, випусків);
- 8) час виходу (наприклад, ранкові, обідні, вечірні, недільні видання або випуски і т.д.);
- 9) місце виходу і зони, географія розповсюдження інформації (наприклад, випускати газету або телепрограму можна в одному регіоні, а розповсюджувати й транслювати – на інші) [13,45-46].

Вважається, що при появі нових засобів масової інформації, тобто Інтернет-ЗМІ, виникає необхідність пошуку нових підходів до «старих» ознак ЗМІ, як, наприклад, періодичність видання, об'єми інформації, що передається, географія її розповсюдження і т.д. Можна погодитися з точкою зору М.Лакіної та І.Фомічової, що Інтернет-ЗМІ на відміну від традиційних мають три відмінні особливості, до яких відносяться гіпертекстуальність, мультимедійність та інтерактивність [13,46-47]. Ці особливості дійсно є новими у сфері розвитку ЗМІ і не відносяться до друкованих засобів масової інформації, радіо або телебачення. Вважається, що Інтернет-ЗМІ – це форма систематичного та регулярного розповсюдження інформації за допомогою мережевих мультимедійних технологій [6,52].

Для того щоб з'ясувати особливості використання мережевих ЗМІ, в першу чергу необхідно проаналізувати саме поняття Інтернету. Більшість дослідників розглядають дане поняття з двох точок зору: з технічної та гуманітарної. Вважається, що Інтернет – це поєднання транснаціональних комп'ютерних мереж, які працюють за протоколами, поєднують різні типи комп'ютерів і фізично передають дані телефонними проводами та оптичним кабелем через супутники та радіо-модеми тощо. Під протоколами розуміється зведення конкретних правил, яке дозволяє передавати ті чи інші дані [10,15].

Наведене визначення характеризує Інтернет з технічної точки зору, з гуманітарної ж – Інтернет представляє собою комплекс різноманітних служб, до яких можна віднести: електронну пошту, віртуальні платіжні системи та системи обміну повідомленнями, файлообмінні мережі, веб-радіо, IP-телефонію і т.д. Також Інтернет – це глобальний фонд інформації та послуг, локально доступний через персональні комп'ютери, кожен з яких складає частину глобальної системи пов'язаних між собою комп'ютерних мереж [1,6].

Можна зазначити, що «веб» (WWW або World Wide Web) розуміється зарубіжними та вітчизняними вченими, як всесвітня павутина або глобальний інформаційний простір, який функціонує на основі фізичної інфраструктури Інтернету і протоколу передачі даних HTTP. Всесвітня мережа об'єднує різноманітні сайти, портали, блоги (віртуальні щоденники), форуми, Інтернет-магазини тощо.

Можна погодитися з точкою зору В.Недбай, що Інтернет являється перш за все засобом комунікації. Крім цього дослідником було виділено основні риси даного засобу комунікації, до яких можна віднести наступні:

- унікальність (відсутність аналогів за ступенем охоплення й можливістю звертання до масової аудиторії);
- відкритість (потенційна можливість будь-якого представника світового співтовариства виступати як споживачем інформаційних ресурсів, та і їхнім виробником або транслятором);

- глобальність (відсутність національних або будь-яких інших способів дискримінації людей за ступенем доступу до інформації);
- нелінійність (альтернативність або багатоваріантність шляхів розвитку глобальної мережі в цілому, а також окремих її сегментів);
- складність (наявність великої кількості комунікаційних каналів, що переплітаються, виступаючих альтернативними джерелами інформації);
- інтегрованість (взаємопов'язаність окремих елементів мережі в єдине ціле) [11,276].

На жаль, на сьогоднішній день проблеми розвитку та використання Інтернет-ЗМІ практично не висвітлюються в законодавчій базі України. Відповідно до Закону України «Про інформацію» (ст. 20) під масовою інформацією розуміється друкована та аудіовізуальна інформація, яка поширюється публічно. Друковані засоби масової інформації – це періодичні друковані видання (преса), тобто газети, журнали, бюлетені і т.д., а також разові видання з визначеним тиражем. Аудіовізуальні ЗМІ – це ніщо інше як радіомовлення, телебачення, відеозапис, звукозапис тощо [8,20]. Як видно, в даному законі не йде мови про мережеві засоби масової інформації, під якими розуміються веб-сайти, що являються складовою частиною мережі Інтернет і мають основне призначення – розповсюдження тієї чи іншої масової інформації та здійснення масової комунікації. Такі веб-сайти можуть бути розташовані в будь-якому сегменті глобальної мережі, можуть належати фізичній або юридичній особі, не залежно від географічної чи національної приналежності [3].

Вважається, що до основних мережевих засобів масової інформації можна віднести віртуальні журнали, онлайн-Інтернет-видання, електронні версії газет та журналів, а також інформаційні сайти, форуми та віртуальні щоденники, хоча останні можуть характеризуватися такими особливостями, як подання завідомо неправдивої або неперевіреної інформації чи переважно суб'єктивне бачення проблеми конкретною особою або групою осіб. Також Інтернет-ЗМІ можуть бути суто мережевими виданнями або Інтернет-версіями традиційних засобів масової інформації; тими, що належать державі, медійним або політичним групам, бізнес-структурам та повністю незалежні ЗМІ [6,53].

Російський дослідник І.Биков переконаний, що традиційні ЗМІ чекає свого роду мутація та злиття з Інтернетом, і пояснює таку тенденцію вчений наступним чином:

- по-перше, в сучасному світі простежується тенденція експансії традиційних ЗМІ по відношенню до Інтернету. Велика кількість видань створила свої власні Інтернет-сайти, а деякі видання особливо комп'ютерної тематики взагалі відмовились від своїх друкованих версій;

- по-друге, засоби масової інформації, котрі функціонують на основі Інтернет-технологій, мають певні переваги у порівнянні з традиційними ЗМІ: вони значно дешевші; доступні практично в будь-якій точці планети; здатні достатньо оперативно передавати й розповсюджувати інформацію. Ці якості стимулюють розвиток другої тенденції – посилення плюралізму ЗМІ за рахунок розповсюдження засобів масової інформації, які функціонують на основі Інтернету;

- по-третє, діяльність ЗМІ в мережі Інтернет практично ніяк не регулюється законодавчо, тому з'являються більші можливості для розповсюдження інформації, що за своїм форматом і змістом не підходить для публікації в традиційних ЗМІ. Відповідно, виникає ще одна тенден-

ція – використання Інтернет-ЗМІ в якості одного з каналів для так званих «чорних» PR-технологій [4,207-208].

Крім цього, Інтернет-ЗМІ мають й інші особливості, котрі відрізняють їх від традиційних засобів масової інформації:

1) відсутність процедури тиражування;

2) Інтернет-ЗМІ не лише надають користувачу необхідну інформацію, але й створюють умови для її обговорення шляхом коментування, проведення соціологічних опитувань тощо;

3) можливість висвітлення тих чи інших подій нелінійним методом, тобто активне використання гіперпосилань, які дозволяють моментально перейти до іншої Інтернет-сторінки для отримання уточнень та більш розгорнутої інформації з даного питання;

4) зручність в ознайомленні з наданими матеріалами, у тому числі й можливість збільшення розміру шрифту та ілюстративного матеріалу;

5) здатність без особливих перешкод виправити існуючі в тексті помилки, навіть після видання Інтернет-газети, віртуального журналу і т.д., чого не можна зробити, працюючи з друкованими ЗМІ;

6) варто також відмітити легкість створення тематичних добірок інформації, перекладу необхідної частини тексту на ту або іншу мову, форматування тексту і т.д.

А.Гладков вважає, що сьогоденні друковані ЗМІ широко використовують інформацію з мережі Інтернет для створення матеріалу, особливо це стосується регіональних видань. Особлива роль при цьому відводиться такій складовій Інтернету, як архіви (відцифровані друковані видання, відео-, аудіо- та фотоматеріали тощо). Якщо в мережі не було б архівів, навіть при найсучасніших можливостях обміну інформацією, вона б була звичайним засобом зв'язку і не більше [7].

Американський вчений Г.Лассуелл в своїх дослідженнях прийшов до висновку, що будь-які соціальні комунікації виконують три основні функції, які, до речі, можна віднести й до електронних засобів масової інформації:

- по-перше, вони контролюють навколишню дійсність;

- по-друге, виступають засобом кореляції ставлення різних соціальних суб'єктів до дійсності;

- по-третє, дозволяють передавати культуру (знання, цінності, норми, традиції) в часі, тобто наступним поколінням [2].

На сьогоденній день онлайн та офлайн ЗМІ тісно взаємодіють між собою і це в першу чергу помітно з тих функцій, які вони виконують відносно один одного:

1) Функції онлайн-ЗМІ для засобів масової інформації, що діють в режимі офлайн:

- збільшення об'єму та різноманіття, підвищення оперативності інформації;

- розширення та корегування складу аудиторії;

- промоутовання та презентація;

- розширення та спрощення зворотного зв'язку з аудиторією;

- встановлення горизонтальних зв'язків між людьми, котрі входять до складу аудиторії;

- посилення соціального контролю за контентом;

- посилення функції каналу соціальної участі за рахунок інтерактивності;

- зберігання контенту для використання в майбутньому під час нового обговорення;

- можливість виходу на аудиторію при відсутності офлайнного каналу віщання;

- прийом інформації для офлайнової версії від користувачів.

2) Функції традиційних засобів масової інформації для онлайн-ЗМІ:

- підтримка існуючим авторитетом;

- промоутовання;

- розширення аудиторії;

- посилення аналітичної функції;

- розширення можливостей для тиску на владні структури [14,38-39].

Крім цього деякі дослідники в своїх спостереженнях приходять до висновку, що аудиторія Інтернет-ЗМІ може використовувати достатньо широке коло спілкування між собою та з журналістами: обговорення окремої публікації або передачі, заповнення анкет та відповіді на запитання редакції, участь у рейтингових оцінках матеріалів, відсилення питань в редакцію і конкретним журналістам або виступаючим, оцінка роботи редакції або каналу в цілому, обговорення актуальних соціальних проблем, висловлювання пропозицій відносно тем та персонажів майбутніх публікацій, надання власних матеріалів для публікації тощо [14,20-21].

Російська дослідниця Ю.Костигова розглядаючи питання заміни традиційних засобів масової інформації Інтернет-ЗМІ, виділяє три найголовніші аспекти, на які варто звернути особливу увагу: технічний аспект, юридичний та соціальний. Отже, технічний аспект полягає, по-перше, в тому, наскільки Інтернет може виконувати та зберігати функції традиційних ЗМІ, по-друге, в тому, наскільки Інтернет є більш досконалим в порівнянні з традиційними ЗМІ за важливими для читача (користувача) якостями. Під юридичним аспектом розуміється поняття проблеми достовірності інформації, тобто відповідальності електронних засобів масової інформації та інших організацій, що займаються розповсюдженням інформації в мережі, за надання невірних або завідомих неправдивих даних. Соціальний аспект являється найбільш складним, оскільки має проявити, наскільки сучасне суспільство готове до заміни звичайних ЗМІ на мережеві, або яким ЗМІ при паралельному існуванні цих двох видів воно віддає перевагу [9,38].

Крім цього, можна погодитися і з точкою зору О.Варганової, яка переконана, що на сьогоднішній день Інтернет являється фактично єдиним комунікаційним інформаційним каналом, котрий надає користувачу максимальну свободу вибору контенту. Наступний момент, що дозволяє включити Інтернет в структуру засобів масової інформації – це його роль як носія реклами [5,38-39].

Отже, нові медіа та Інтернет-ЗМІ в сфері комунікації, і зокрема політичної комунікації, являються не лише джерелом інформації, але й здатні виконувати функції пропаганди, агітації та організації, які входять в сферу діяльності традиційних засобів масової інформації. Сьогодні Інтернет як комунікаційний простір, де існують медіапродукти, являється в якійсь мірі альтернативою традиційним ЗМІ. Мережеві ЗМІ здатні виконувати інформаційну, комунікаційну, мобілізаційну, інтеграційну та інші функції, які є особливо важливими в умовах сучасного інформаційного суспільства. Можна констатувати, що в даний момент вітчизняні Інтернет-ЗМІ знаходяться на стадії розвитку, тому це питання потребує більш ретельного вивчення науковцями, які працюють у різних галузях науки, зокрема таких, як психологія, соціологія, політологія, культурологія, комп'ютерні технології тощо.

Література

1. Human Rights and the Internet. Ed. S.Hick, E. Halpin, E. Hoskins. - Macmillan Press Ltd. - 2000.
2. Lasswell, H. Function of Mass Communication in Society // Mass Communications. Ed. By W.Schramm. Urbana, 1960.
3. Бурило Ю.П. Щодо визначення адміністративно-правового статусу Інтернет-видань та організаційно-правових засад державного управління в сфері їх діяльності // www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Pravo/21233.doc.htm.
4. Быков И.А. Интернет-журналистика: специфика и перспективы развития // Средства массовой информации в современном мире: материалы межвузовской научно-практической конференции / Под ред. В. И. Конькова. - СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2002. - С.207-208.
5. Варганова Е.Л. Новые медиа как фактор модернизации СМИ // Информационное общество. - №5-6. - С. 37-39.
6. Водолагин А.Л. Интернет-СМИ как арена политической борьбы // Общественные науки и современность. - 2002. - №1. - С. 49-67.
7. Гладков А. Сеть как СМК // www.journalist-pro.com/2007/11/10/set_kak_smk.html.
8. Закон України „Про інформацію” від 02.10.1992 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2657-12.
9. Костыгова Ю.В. Сетевые и печатные СМИ: конвергенция или антагонизм? // Информационное общество. - 2001. - №1. - С. 38-40.
10. Манак А.Ф. Сучасні інтернет-технології. Методичний посібник. - К., 2004.
11. Недбай В. Інтернет як нова технологія передачі інформації // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. - Київ, Миколаїв: Вид-во «Український центр політичного менеджменту», 2009. - С. 274-281.
12. Романченко А.Ю. Развитие сетевых СМИ и их правовое регулирование в Российской Федерации // Информационное общество. - 2000. - №4. - С. 28-30.
13. СМИ в пространстве Интернета: Учебное пособие / Лукина М.М., Фомичева И.Д. - М.: Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. - 87 с.
14. Социология Интернет-СМИ: Учебное пособие / Фомичева И.Д. - М.: Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2005. - 79 с.

Медведчук Н.Н. Интернет-СМИ: основные функции и особенности

Исследуется понятие «Интернет-СМИ» в сравнении с традиционными средствами массовой информации. Особое внимание отводится анализу основных функций и особенностей сетевых СМИ.

Ключевые слова: Интернет-СМИ, Интернет, СМИ, Интернет-технологии, веб-сайт.

Medvedchuk, M.M. Internet Media: the basic function and features

The concept of Internet Media in comparison with traditional mass-media is investigated. The basic attention is given to the analysis of the central functions and features of network mass-media.

Key words: Internet Media, Internet, mass-media, Internet technology, web-site.

Теорія зіткнення цивілізацій у контексті прагматизації системи міжнародних відносин

Зроблено концептуальний аналіз теорії С.Хантінгтона «зіткнення цивілізацій» в контексті побудови прагматичної системи міжнародних відносин

Ключові слова: зіткнення цивілізацій, міжнародні відносини, прагматизм, демократія, цивілізаційні процеси.

Розглядаючи побудову системи міжнародних відносин нового виміру у контексті її прагматизації, можна стверджувати, що «війна проти тероризму» являє собою ілюстрацію того самого протистояння «Захід проти ісламу», що було передбачене Семюелем Хантінгтоном в книзі «Зіткнення цивілізацій і перевлаштування світового порядку».

Головне твердження Хантінгтона[8,321] полягає в тому, що «зіткнення цивілізацій є найбільшою загрозою миру на землі» і що «в світі після «холодної війни» найбільш важливі відмінності між людьми зовсім не ідеологічні, політичні або економічні. Вони культурні»[8,21]. Хантінгтонівська теза звучить вельми переконливо. Тому, що страх і недовіра до тих, хто чим-небудь від нас відрізняється, дуже знайомі – як усередині суспільств, так і на міжнародному рівні.

Ключову тему автора можна сформулювати так: «культура і культурологічні ідентитети, які в найбільш широкому сенсі – ідентитети цивілізаційні, формують закономірності єднання, дезінтеграції і конфлікту в світі після «холодної війни»[8,20]. Хоча в даному контексті слід зауважити, що уже після Іранської революції 1979 року почалася «міжцивілізаційна квазі-війна між ісламом і Заходом»[8,216], а в вісімдесяти роки конфлікти між цивілізаціями все частіше приходили на зміну конфліктам між комуністами і капіталістами. В майбутньому багато з найбільш лютих і затяжних міжнародних конфліктів виникатиме в місцях «цивілізаційних рубежів» або «розломів»[8,253]. «Взаємодія між владою і культурою почне рішуче визначати форми союзів або антагонізму між державами в прийдешні роки»[9,46].

Перспектива зіткнення цивілізацій – глобальна ідея, що може мати величезні наслідки для формування політичних курсів. Подібно до інших глобальних ідей, вона несе в собі потенціал того, щоб стати не просто інструментом аналітичної інтерпретації подій, але і – якщо набуде широкого поширення – засобом формування подій. Хантінгтонівська теорія може стати пророцтвом, яке підсилює конфлікти або провокує їх там, де інакше їх не могло б бути зовсім. Після сторіччя, яке приголомшувало великими

війнами, коли ми давно вже живемо в епоху зброї масового знищення, «ніщо не було б таке небезпечне для націй Заходу і Сходу, як підготовка до передбачуваної конфронтації між християнством і ісламом» [7]. І якщо основоположна теза вірна, книга Хантінгтона є застереженням, яким політики могли б скористатися, щоб послабити конфлікти, що розвиваються. Як би там не було, перш ніж застосовувати цю тезу до війни проти тероризму і інших конфліктів, слід просто задатися питанням: чи вірна вона? Де свідчення того, що відбувається зіткнення цивілізацій?

Аналізуючи ідеї Хантінгтона за допомогою найбільш сучасних наукових методів можна дійти висновку, що у минулому ніякого загального «зіткнення цивілізацій» не було і що застосування цього визначення в інтерпретації нинішніх подій може призвести до небезпечної помилки. Відмінності цивілізацій мало що додають до наявних інтерпретацій інтенсивного міждержавного конфлікту, пропонованих прихильниками «реалістичної» і «ліберальної» теорій. Отже, дана теорія не дає надійного керівництва для пояснення минулого, сьогодення або майбутнього при побудові новорівневої системи міжнародних відносин з огляду на прагматизацію безпеки світового співіснування.

У тезі Хантінгтона про те, що відмінності культур породжують конфлікти [8,67], покладено принцип відмежування замкнутої групи від тих, хто знаходиться поза нею, причому внутрішньогруповий зв'язок досягається за рахунок підтримки стану конфлікту з тими, хто чим-небудь відрізняється від її членів. Соціологічну версію даної точки зору зазвичай пов'язують з Сіммеєм [13], інтерпретацію і подальший розвиток її – з Козером [2]. Робота ця в основному присвячена розгляду тих умов, при яких внутрішньогруповий союз може бути посилений або зруйнований конфронтацією з іншими. Одна з версій стверджує, що люди за природою своєю запрограмовані на соціальний конфлікт, заснований на відмінностях між тими, хто усередині і хто поза певною групою. Шоу і Ванг [14], наприклад, заявляють, що «схильність людства до воєн – результат тисячоліть еволюції, в ході яких сприйняття і нетерпимість відносно не членів групи формувалися пріоритетами генно-культурної сумісної еволюції».

Відчуття спільності ідентитету у демократичних суспільствах, засноване на політичній культурі мирного вирішення конфліктів, може породити відчуття зовсім іншого статусу, що може стати носієм загрози відносно тих суспільств, які є не демократичними, і які не належить до цієї культури [11]. Так само, в свою чергу, і не демократичні суспільства можуть бачити загрозу в демократичних. Як пише Дойль [3,116], «однорідні-ліберали виграють від презумпції дружельності, не ліберали багато в чому програють від презумпції ворожнечі» [8,116]. Передбачуване зіткнення цивілізацій тому слід розглядати в глобальніших рамках і того значення, яке має ідентитет для теорій демократичного миру і для міжнародних відносин взагалі.

Побоювання, які пов'язані з тим, що демократії можуть надмірно «демонізувати» недемократичні держави, проте, втрачають гостроту, зважаючи як на історичні факти, так і на теорії про вплив демократичних інститутів на зовнішню політику. Вони ґрунтуються на наслідках раціонального, заснованого на власному інтересі поведінки політичних лідерів, які прагнуть зберегти владу, і на тому, як відбувається настроювання електорату в демократичних державах ведення війни, яка для країни дорого коштує, особливо якщо країна зазнає в ній поразки [1;10]. Згідно

із новітніми дослідженнями[12], на протязі всього двадцятого століття демократичні суспільства були не тільки набагато миролюбніші у відносинах між собою, ніж держави іншого типу, але і не більш схильні до розбіжностей з авторитарними.

Хантінгтон пропонує новий погляд на те, як культура співвідноситься з матеріальними і ідеологічними формами самовираження цивілізацій. Можливо, цивілізації не безпосередньо впливають на вірогідність міждержавного насильства, а швидше формують парадигми систем безпеки, політичних інститутів і економічної практики, багато в чому відповідальних за міжнародну поведінку, і визначають, хто з ким воює. Чи залежать від меж цивілізацій найбільш загальні характеристики міжнародної поведінки держав, що належать до них? Якщо так, то і вплив культури на вірогідність військового конфлікту може бути непрямим – через ці важливі проміжні впливи.

Поза сумнівом, що в роботі Хантінгтона подібна можливість цілком допускається. Головне джерело тривоги для нього – цивілізаційний розрив між Заходом і іншими цивілізаціями, – як він говорить, «Заходом і всіма іншими», який можна пояснити, головним чином, тим, що Захід безумовно сприйняв принципи демократії і прав людини, а в інших частинах світу принципи куди менш непорушні. Особливим джерелом небезпеки для Заходу, на його думку, є ісламські держави. Він вважає, що фундаментальні відмінності між цими двома культурами в тому, що стосується джерел легітимності уряду, – волі народу в одному випадку і теократичної влади в другому – здебільшого непереборні. Якщо, все ж таки, ісламські суспільства здатні стати більш демократичними, тоді розбіжності між Заходом і ісламом можуть пом'якшуватися. Те ж саме в цілому може бути віднесено і до другого головного супротивника Заходу усередині хантінгтоновської «кришталеві кулі» – Китаю і китайської цивілізації[8,238].

Для оцінки тези Хантінгтона украй важливо – хоча і непросто – ідентифікувати головні світові цивілізації і їх межі. Хоча він деколи і взаємозамінює такі терміни, як «культура» і «цивілізація», при цьому вказує на різницю між ними. Культури і цивілізації дійсно мають якісь загальні елементи – релігію, мову, звичаї, історію і інститути, але «цивілізація» – це ключ до розуміння міждержавного конфлікту, бо вона є «вищим культурним угрупованням людей і найбільш широким рівнем культурного ідентитету, властивого людям»[8,43]. Не дивлячись на свої твердження, що цивілізації динамічні і не мають постійних меж, він вважає, що в короткостроковій перспективі більшість держав або угруповання держав можна віднести до однієї з восьми цивілізацій: західної, китайської, ісламської, індуїстської, слов'яно-православної, латиноамериканської, буддистської або африканської. Склад вказаних груп з часом може мінятися, хоча і поволі.

Твердження Хантінгтона про те, що мир підрозділяється на цивілізації, які ідентифікуються, зовсім не беззаперечне. Пропонований ним перелік цивілізацій дещо умовний, і в тому ступені, в якому він визнає існування внутрішньоцивілізаційних відмінностей, образ цивілізації як джерела міжнародного порядку починає втрачати чіткі контури. Критерії віднесення держав до тієї або іншої цивілізації не завжди зрозумілі. Хантінгтон також віддає найважливіше місце факту приналежності до тієї або іншої цивілізації в широкому розумінні – на шкоду більш специфічним культурним

або етнічним ідентитетам, включаючи і ті, що діють на рівні нації-держави. Він стверджує, по суті, що цивілізаційні ідентитети краще, ніж націоналізм, пояснюють витоки конфліктів. Це особливо сумнівно у випадку ісламської цивілізації, коли інтереси, прив'язані до конкретних держав, раз у раз брали гору над ісламськими або загальноарабськими відчуттями. Його міркування про гнучкість і мінливість усередині цивілізації уздовж осей вестернізації і модернізації[8,72] трактують проблему дуже спрощено.

Ці концептуальні критичні зауваження припускають існування специфічних методів емпіричного аналізу, які дозволили б оцінити вірність аргументації автора. Але, не дивлячись на ту увагу, яка було приділено теорії Хантінгтона, випадки систематичного статистичного аналізу його гіпотез рідкісні. У роботі Хендерсона[6] – найбільш вагомій серед тих, що присвячені проблемі міжнародних відносин, – в трактуванні витоків конфліктів культурним відмінностям відводиться вельми скромна роль. Хендерсон не розглядає цивілізації як такі, проте ретельно оцінює здатність загальних релігійних, етнічних і лінгвістичних характеристик знижувати частоту міждержавних воєн в період з 1950 до 1989 роки. Він вважає, що релігійна однорідність дійсно сприяє збереженню мирних відносин. І навпаки, релігійні відмінності підвищують частоту воєн. Але він також повідомляє, що етнічна і мовна спорідненість збільшує вірогідність війни між державами – і це є прямо протилежне прогнозам, що робляться з погляду культурної і цивілізаційної перспективи. Насправді, згубний ефект етнічної і лінгвістичної спорідненості слугує противагою заспокійливому ефекту чинника спільної релігії.

Хендерсон повідомляє також, що близькість географічного розташування сильніше впливає на вірогідність конфлікту, чим будь-які з розглянутих ним культурологічні параметри. Дійсно, схильність країн, як і окремих людей, битися зі своїми сусідами, ймовірно, найбільш яскравий і послідовний висновок всіх досліджень у сфері міжнародних відносин. Це навряд чи може здивувати: країни, що є сусідами, потенційно мають багато приводів для воєн (наприклад, спірні території або межі, доступ до природних ресурсів), а також можливість завдати військового удару (навіть маленька і бідна держава може напасти на свого найближчого сусіда). З цих причин особливо важливо розглядати роль географічної близькості при оцінці тези Хантінгтона. Багато конфліктів, які він визначає як ті, що виникли в місцях «розломів» цивілізацій, відбувалися між сусідніми державами, де конфлікт цілком ймовірний незалежно від того, присутні між ними відмінності в цивілізаціях або культурах.

Тут слід приділити основну увагу міждержавному конфлікту, але Герр[5] і Фокс[4] провели систематичний аналіз з метою оцінити правомірність використання позиції Хантінгтона для пояснення насильства всередині держав. Чи є типовим конфлікт між людьми різних цивілізацій – або, можливо, він стає таким сьогодні? Відповідь була негативною. З 50-ти найбільш серйозних етнополітичних конфліктів (1993-1994 роки) лише 18 відзначалися в місцях гантінгтоновських «цивілізаційних розломів». Так, на Середньому Сході тільки один активний внутрішній конфлікт (з палестинцями на окупованих територіях) відбувся між народами двох різних цивілізацій, тоді як в п'яти конфліктах (два в Іраку і по одному в Ірані, Марокко і Туреччині) брали участь представники лише однієї цивілізації. Частка внутрішніх конфліктів, учасники яких належали до різних цивілізацій, практично не змінювалася в періоди до і після «холодної ві-

йни». Більш того, якщо внутрішні конфлікти, що виникали, окрім інших причин, і з відмінностей між цивілізаціями, були, як правило, тяжчими від тих, де подібні відмінності не були задіяні, цього не можна сказати про конфлікти, що почалися в 1988 року або пізніше: їх інтенсивність, як правило, слабшала. Те, що багатьом видається недавнім почастішанням громадянських воєн на етнічному ґрунті, насправді почалося в шістдесяті роки, а на початку дев'яностих років, минувши точку максимуму, різко знизилося. Конфлікти на ґрунті культурних розбіжностей також стали менш інтенсивними, причому більшість з них були швидше «братовбивчими», ніж міжцивілізаційними. Гострі внутрідержавні конфлікти на базі націоналізму не стали інтенсивнішими і не супроводжувалися великими втратами в 1989-1996 роках. Хоча за цей період було розпочато 17 нових конфліктів, 21 конфлікт було вирішено. В більшості випадків етнічні, лінгвістичні і релігійні відмінності не є дестабілізуючими чинниками. Лише невеликий відсоток потенційно етнічних конфліктів досягає стадії насильства – навіть в Африці або на теренах колишнього СРСР. Одним словом, аналіз, проведений Герром і іншими авторами, породжує серйозні сумніви в правомірності пояснення конфліктів усередині держав цивілізаційними факторами.

Для того, щоб визначити, чи має місце зіткнення цивілізацій, можна використати низку методів. Спочатку проводиться оцінка тези Хантінгтона в чистому вигляді, як такого. Задається просте питання: чи підвищує приналежність до різних цивілізацій вірогідність того, що дві держави виявляться втягнутими в міждержавну суперечку із застосуванням військової сили? Далі додаються в модель ключові впливи, що традиційно описуються «реалістичною» теорією, перевіряючи, як впливають відмінності між культурами на баланс сил і союзи між державами. Цей метод показує, чи покращує гіпотеза Хантінгтона прогнозування частоти військових конфліктів в порівнянні з «реалістичною» теорією. На третьому етапі ми додаємо змінні, що використовуються в ліберальній теорії: загальну приналежність до демократії, економічну взаємозалежність і сумісне членство в міжнародних організаціях. Попередні дослідження показали, що ці впливи мають достатньо високий потенціал, подібно до «реалістичних» змінних, для пояснення закономірностей розвитку міжнародних конфліктів. Таким чином, пропонується значуща альтернатива гантінгтоновому поясненню міждержавних відносин. Чи здатні відмінності між цивілізаціями пояснити витоки тих конфліктів, які не можуть тлумачитися ліберальною і «реалістичною» теоріями?

Правильність тези Хантінгтона можна перевірити і іншими методами. Робиться оцінка взаємної миролюбності пар держав усередині кожної з восьми цивілізацій і пар держав, що знаходяться по різні сторони межі між цивілізаціями, перевіряючи вплив «реалістичних» і ліберальних змінних. Якщо Хантінгтон має рацію, діади представників однієї цивілізації будуть більш миролюбно налаштовані ніж ті, що розділені межами між цивілізаціями. Потім перевіряється гіпотеза «Захід проти всіх інших». Виділяються діади, в які включаються по одній західній державі і по одній державі з будь-якої іншої цивілізації, а потім оцінюється вірогідність конфлікту для цих діад порівняно зі всіма останніми. Так само оцінюється і наявність особливої ворожнечі між Заходом і ісламом або між Заходом і китайською цивілізацією.

Перевіряються ці гіпотези на даних за період 1950-1992рр. Це цілком відповідає поставленим завданням, оскільки Хантінгтон, вперше представивши свою аргументацію в 1993 році, мав на увазі події, що відбувалися саме в ці роки. Він вважає, що впливи відмінностей між цивілізаціями обмежуються епохою після закінчення «холодної війни», проте стверджує при цьому, що за останній час вони набули особливої важливості. Звичайно, якщо «теорія зіткнення» – просто пророцтво про те, що може трапитися в майбутньому, це робить її невразливою для яких би то не було емпіричних методів, поширених у даний час. Але все одно зараз ми можемо визначити, чи були які-небудь ознаки наростання розбіжностей між різними цивілізаціями у міру того, як «холодна війна» сходила нанівець, а у ряді країн здобували владу радикальні ісламські сили. Нарешті, можна розглянути можливість того, що відмінності цивілізацій, навіть якщо вони роблять лише незначущий непрямий вплив на розвиток конфлікту, можуть мати могутній непрямий ефект опосередковано, через дію важливих «реалістичних» і ліберальних змінних в контексті прагматизації міжнародних відносин. Якщо цивілізаційні ідентитети з високою часткою ймовірності дозволяють прогнозувати, які держави укладають між собою союзи, мають схожі системи управління, високі рівні торгового обміну і знаходяться в одних і тих же міжурядових організаціях, то можна стверджувати, що цивілізації – головні двигуни вказаних політичних і економічних чинників і можуть служити поясненням впливу останніх на міжнародні конфлікти. Але якщо цивілізаційні ідентитети не дають можливості з високим ступенем вірогідності прогнозувати союзи, торгівлю, членство в міжурядових організаціях або типи політичних систем, то дана аргументація втрачає сенс.

Література

1. Bueno de Mesquita, B., J. Morrow, R. Siverson, A. Smith, 1999. An Institutional Explanation of the Democratic Peace, «American Political Science Review», 93 (4): 791-808.
2. Coser, L., 1956. The Functions of Social Conflict. New York: Free Press.
3. Doyle, M., 1986, Liberalism and World Politics, «American Political Science Review», 80 (4): 1151-1164.
4. Fox, J., 2002. Ethnic Majorities and the Clash of Civilizations: A Quantitative Test of Huntington's Theories, «British Journal of Political Science», 32 (3): 415-3
5. Gurr, T.R., 1994. Peoples against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System, «International Studies Quarterly», 38(3): 347-377.
6. Henderson, E., 1998. The Democratic Peace through the Lens of Culture, 1820-1989, «International Studies Quarterly», 42(3): 461-484.
7. Holmes, S., 1997, In Search of New Enemies, «London Review of Books», 24 April: 3-10.
8. Huntington, S.P., 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster.
9. Huntington, S.P., 1999. The Lonely Superpower, «Foreign Affairs», 78 (2): 35-50
10. Reiter, D., A.C. Stam, 2002. Democracies at War. Princeton, NJ: Princeton University Press
11. Risse-Kappen, T., 1995. Democratic Peace—Warlike Democracies? A Social-Constructivist Interpretation of the Liberal Argument, «European Journal of International Relations», 1 (4): 491-518.

12. Russett, B., J. R. Oneal, 2001. Triangulating Peace: Democracy, Interdependence, and International Organizations. New York: Norton.

13. Simmel, G., 1898. The Persistence of Social Groups, «American Journal of Sociology», 4: 662-698, 829-836.

14. Shaw, R. P., Y. Wong, 1988. Genetic Seeds of Warfare: Evolution, Nationalism, and Patriotism. Boston, MA: Unwin Hyman.

Макарук И.В. Теория столкновения цивилизаций в контексте прагматизации системы международных отношений

Сделан концептуальный анализ теории С. Хантингтона «столкновение цивилизаций» в контексте построения прагматичной системы международных отношений

Ключевые слова: столкновение цивилизаций, международные отношения, прагматизм, демократия, цивилизационные процессы.

Makaruk, I.V. A theory of civilization collision in the context of the pragmatization system of international relations

The conceptual analysis of S. Huntington's theory has been made «collision of civilizations» in the context of construction of the pragmatic system of international relations

Key words: collision of civilizations, international relations, pragmatism, democracy, civilization processes.

Мемуари Біла Клінтона «Моє життя» як джерело з вивчення проблеми співпраці США і Великобританії в реформуванні НАТО в 90-і роки ХХ ст.

Аналізуються мемуари американського президента Біла Клінтона «Моє життя», в яких показана позиція США і особисто самого президента відносно реформування НАТО, його розширення і вступу до нього в 1999 році Польщі, Чехії і Угорщини. Охарактеризовані спільні зусилля США і Великобританії в реформуванні Альянсу.

Ключові слова: мемуари, співпраця, розширення НАТО на схід, США, Великобританія.

Співпраця США і Великобританії в реформуванні НАТО в період після закінчення «холодної війни», поза всяким сумнівом, викликає науковий інтерес для історичної і політичної науки в Україні та за її межами. Тим часом проблема ця практично не отримала свого освітлення з різних причин, у тому числі і по порівняно невеликій кількості джерел. Тим цікавіше нам видається вивчення і аналіз мемуарів Біла Клінтона, який був американським президентом в 1993-2001 роках минулого століття[1]. Відгуків на книгу відразу ж з'явилася величезна кількість – від захоплених до стриманих і, нарешті, вкрай критичних. Один з рецензентів писав: «Мемуари колишнього президента США Біла Клінтона «Моє життя» продавалися в США так, ніби це не фоліант про життя політика, а новий роман про хлопчика в окулярах, шарфі і з чарівною паличкою. У перший же день продажів (22 червня) було куплено 400 тис. екземплярів, що для нехудожньої літератури рекорд. Втім, зрозуміти американців можна. По-перше, ними рухало бажання дізнатися нові подробиці про запламоване плаття практикантки Моніки Левінські. По-друге, американці сьогодні згадують про часи Клінтона як про втрачений рай. Біржові індекси, що стрілою йшли увись, світова гегемонія, не затьмарена ні «Аль-каїдами», ні операціями в Іраку, ні іншою світовою геополітикою. Все було ясно і чудово, і президент грав на саксофоні, спокушав практиканток і говорив, що можна народжена в Америці дитина повинна бути щаслива.

У нас на відміну від американців такого інтересу до історії з Монікою Левінські немає, та і до президента Клінтона ставлення більш ніж прохолодне, точніше, ніяке. Ну був такий президент, виглядав солодкуватим дурником. Серйозним політиком у нас його особливо ніхто не вважає (ось

пані Олбрайт – інша справа), мислителем – тим більше, та і з російською політикою він не так очевидно зв'язаний, як, наприклад, Рейган або обидва Буша. При такому розкладі читання цього тисячесторінкового тому виглядає марною тратою часу»[2].

Сам Б.Клінтон на початку мемуарів написав: «Чи вийшла книга чудова – хто знає? В усякому разі, читати її буде напевно цікаве»[3,7]. Дійсно, при детальному аналізі мемуарів розумієш, що це історія реального життя талановитої і суперечливої особи, розказана зі всією прямоотою і відвертістю. Це неординарна книга, написана неординарною людиною. Вона дає нам можливість прослідкувати шлях, пройдений демократом Білом Клінтоном від позаштатного містечка Хоуп в Арканзасі до Білого дому. Шлях, який він пройшов завдяки своїй невичерпній енергії, завзятості і пристрасному інтересу до політики.

Книга Біла Клінтона, крім того, – ще і докладний звіт про події за час його президентства, звіт, який охоплює не тільки найбільш яскраві факти політичного життя, але і деталі реальної роботи президента: щоденний потік проблем, особисті нападки, конфлікти, промахи і успіхи. Це захоплююча розповідь президента про роботу в умовах безперервної критики з боку його супротивників у край правого толку і про те, як йому вдалося вистояти і досягти перемоги.

Перший президентський термін Клінтона ознаменувався як успіхами, так і невдачами. Запланована адміністрацією реформа охорони здоров'я, керувати якою в 1993 році було доручено Хілларі Клінтон, провалилася, а в 1994 році республіканці отримали перемогу на проміжних виборах в Конгрес. Крім того, Клінтону не вдалося втілити в життя ініціативу з дозволу служити в армії відкритим гомосексуалістам. Одночасно президент добився підписання Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (North American Free Trade Agreement, NAFTA), а також Дейтонських мирних угод по врегулюванню балканського конфлікту і висновку в Осло мирної палестино-ізраїльської угоди. У 1996 році Клінтон знов отримав перемогу на президентських виборах, набравши 49,2 відсотка голосів виборців і 70,4 відсотка голосів виборщиків. Опонентами Клінтона виступали сенатор-республіканець Боб Доул і Рос Перо.

Під час другого президентського терміну Клінтона США проводили достатньо агресивну зовнішню політику. Йому вдалося добитися розширення НАТО в Східній Європі. У 1998 році було завдано повітряних ударів по Іраку, який відмовився від співпраці з міжнародними інспекторами з озброєння. В 1999 році, очолювані США, сили НАТО провели військову операцію проти Югославії, направлену на захист албанського населення Косово. Останнім значним кроком Клінтона на міжнародній арені стало підписання договору про створення Міжнародного кримінального суду, який згодом був денонсований його наступником Джорджем Бушем-молодшим. Найбільших успіхів Клінтон добився в економічній області. В період його президентства США вперше за довгий час отримали профіцит бюджету. Значно знизився рівень інфляції і безробіття.

Проте головною турботою президента Клінтона була зовнішня політика США, зокрема, відносини по лінії США–Європа, США–НАТО, США–Росія[4]. Дружина Білла Клінтона Хілларі Клінтон підкреслювала, що два президентські терміни її чоловіка – період змін в житті Америки,

за цей період Америка стала сильнішою, кращою і справедливішою. Вона була готова до викликів нового сторіччя»[5,7]. Пояснявала вона це просто: «президентство Клінтона являло собою зміну поколінь і політичних змін у всіх вашингтонських структурах. Двадцять з останніх двадцяти чотирьох років Білий дім залишався вотчиною республіканців. Його займали представники покоління наших батьків»[5,130].

За свідченням Хілларі Клінтон її чоловік – 42^й президент США, особливо увагу приділяв співпраці з Великобританією в питаннях реформування НАТО, тісно співпрацюючи в цьому напрямку спочатку з британським прем'єром Д.Мейджором, а з 1997 р. – Т.Блером[5,419,421,423]. Сам Б.Клінтон в мемуарах відзначав, що ще будучи губернатором штату Арканзас, він був гарячим прихильником збереження НАТО як військової структури союзників з Альянсу і пристосування його до нових умов існування після закінчення «холодної війни»[3,570].

Ставши президентом США, Клінтон наповіг на активному втручанні своєї країни і НАТО в конфлікт на території колишньої Югославії: «Я виступив за нанесення військами НАТО бомбових ударів за участю США проти Сербії в Боснії. Згодом, коли стало ясно, що серби постійно здійснюють масові вбивства боснійських мусульман, особливо місцевих лідерів, я запропонував відмінити ембарго на постачання зброї Боснії. Європейській країни, навпаки зосередили увагу на припиненні насильства. Британський прем'єр-міністр Джон Мейджор спробував переконати сербів зняти облогу боснійських міст і передати свої важкі озброєння під контроль ООН. Одночасно було встановлено багато приватних і державних місій для забезпечення мирних мешканців провіантом і медикаментами, і ООН направила до Боснії вісім тисяч військовослужбовців, щоб захистити конвоюї з гуманітарною допомогою»[3,570-571].

Як писав пізніше один з сербських істориків: «Адміністрація Клінтона, бажаючи виправити враження після війни в Затоці, спільно з англійцями дістала можливість показати мусульманам Боснії і Герцеговини, що вона не виступає проти ісламського світу»[6,454]. Конфлікт на території колишньої Югославії розпалювався і вносив до рядів європейських союзників США серйозні розбіжності. Клінтон прикладає максимум зусиль, щоб примирити своїх європейських союзників з НАТО, в першу чергу Великобританію в необхідності виробити спільний план дій щодо Боснії. Врешті-решт, завдяки енергійному тиску Клінтона на союзників план був прийнятий, але президент Боснії О.Ізетбегович, який прибув до Вашингтону, відкинув цей план, що прикро вразило Клінтона, а серби і хорвати відмовилися від своїх колишніх поступок, на яких наполягав американський президент[3,572].

Відсутність єдиної політики серед союзників по НАТО щодо ситуації на Балканах в цілому і, в Боснії зокрема, примусила Клінтона шукати вихід з ситуації, що створилася[3,571].

Роблячи ставку на «особливі відносини» Вашингтона і Лондона, Клінтон переконує Мейджора погодитися з ідеєю розширення НАТО на схід, справедливо розраховуючи отримати від нього підтримку в здійсненні своєї політики на Балканах саме тут, в Центральній Європі, у нових партнерів, що ще недавно були членами організації Варшавського договору, а зараз прагнули щонайшвидше потрапити в НАТО[3,572]. Хілларі Клінтон, що побувала в цей час за завданням чоловіка в приватній

поїздки по Центральній Європі, писала: «Всі країни, в яких я побувала під час поїздки по Центральній Європі, хотіли обговорювати своє потенційне членство в НАТО»[5,357].

У концептуальному документі адміністрації Клінтона, підготовленому в 1994 році, наголошувалося: «Наша стратегія в галузі національної безпеки ґрунтується на розширенні кола демократичних держав з ринковою економікою при одночасній забороні і протидії погрозам нашим союзникам і нашим інтересам. Чим міцніше будуть позиції демократії, і чим глибше йтимуть процеси політичної і економічної лібералізації в світі, особливо в країнах, що мають геостратегічне значення для США, тим більшою мірою буде забезпечена наша безпека і тим більшою буде вірогідність процвітання нашої нації»[7]. Текст цього документа однозначно підтверджував позицію Клінтона в питанні розширення НАТО і його бажання допомогти Російській Федерації встати на шлях демократичних і ринкових реформ. Клінтон знаходився на цій позиції і всіляко відстоював її до кінця президентства Б.Єльцина[8,21-24].

Що ж до найскладнішої тоді теми у відносинах США і Росії, розширенні НАТО на схід, Клінтон мав довіру Єльцина і майже завжди вигравав. Показовий випадок, що відбувся осінню 1994 року на зустрічі президентів у Вашингтоні. Офіційна російська позиція зводилася до того, що розширення НАТО на схід – річ абсолютно неможлива. Але Клінтон кладе руку на плече Єльцина і виголошує довгу промову, насичену банальностями про «велику дружбу». І Борис Миколайович тут же ламається. У відповідь на попередження про експансію Північноатлантичного альянсу російський президент заявляє: «Я зрозумів. Дякую за те, що ти сказав». Після цього офіційна Москва буде ще декілька років кричати про «абсолютну неприйнятність» розширення НАТО. Але Вашингтон всі ці грізні попередження чіпати вже не будуть. Адже там добре знають, що насправді думає російський президент[8]. Опонуючи Єльцину, Клінтон неодноразово заявляв, що вступ держав Центральної і Східної Європи до НАТО є не питанням «чи вступати», а єдиним питанням «коли» і «як».

У своїх мемуарах Клінтон однозначно стверджує, що він був ініціатором розширення НАТО на схід і ухвалення в Брюсселі програми «Партнерство заради світу»[3,636]. Програма була створена як проміжний крок перед розширенням НАТО, і ґрунтувалася на ретельному відборі кандидатів на ухвалення в цю організацію. Клінтон пише: «я невпинно працював над зміцненням партнерських відносин НАТО і Росії»[3,713].

Змінні успіхи сил США і НАТО в Боснії в боротьбі з сербами примушували Клінтона трудитися і над проблемою модернізації військ Альянсу. Для досягнення цієї мети він вів нескінченні переговори з союзниками по НАТО і, в першу чергу, з Великобританією[3,746-747,756]. За його дорученням віце-президент А.Гор і Хілларі Клінтон від імені американського президента, проводять роботу в різних країнах з проблеми розширення НАТО[3,756]. Дружина Клінтона в своїх мемуарах писала, що в цей час для адміністрації США найважливішим зовнішньополітичним питанням було розширення НАТО[5,406].

В цей час Клінтон знайомиться і зближується з майбутнім прем'єр-міністром Великобританії лейбористом Тоні Блером. Деякі політики у той час відмітили, що зближення нових американських демократів і нових лейбористів у Великобританії позначили початок так званого «третього

шляху» або життєво важливого центру в світовій політиці. «Його суть полягала в тому, – писала Х.Клінтон, – що Клінтон і Блер однаково бачили багато світових політичних проблем. Перед ними стояло одне важливе питання – як вдихнути нове життя в прогресивний рух, який явно видихався в сімдесяті і вісімдесяті роки і дозволив народитися в Америці рейганізму, а у Великобританії – тетчеризму» [5,419-420].

Зближення Клінтона і Блера відбувалося по закінченню війни в Боснії і на порядку денному знов гостро встало питання про НАТО, його реформування. Точки зору на цю проблему у президента США і прем'єр-міністра Великобританії повністю співпадали. Треба віддати належне Клінтону, він був прекрасним стратегом і умів переконувати співбесідника стати на його бік. Так було з багатьма – з Єльциним, Блером та іншими [9,420-421]. З того часу США і Великобританія почали тісніше співпрацювати в питанні реформування НАТО, головним напрямом якого залишалося розширення Альянсу. Після перемоги Єльцина влітку 1996 року на президентських виборах загроза комунізму зблякла. Дейтонські угоди принесли мир до Боснії, і можна було без ризику конфлікту говорити, що розширення НАТО може допомогти запобігти повторенню конфліктів, подібних боснійському. США запропонували провести літом 1997 року саміт НАТО на вищому рівні, на якому планували вирішити питання про запрошення до його лав нових членів. Проте Клінтон нічого не говорив про конкретні терміни ухвалення в НАТО нових членів [3,842].

У мемуарах Клінтон пояснює, чому він був такий обережний, не дивлячись на тиск з боку республіканців [10,247]. Перед Мадридським самітом НАТО (1997 р.), де передбачалося прийняти заявки на вступ до Альянсу від Польщі, Чехії і Угорщини, Клінтон бачив своїм основним завданням дати можливість пережити Єльцину розширення НАТО, натомість запропонувавши включити Росію в «Велику сімку» і Всесвітню торгову організацію [3,842]. Єльцин у відповідь: «запропонував мені – як він виразився, «віч-на-віч», – домовитися про те, що розширення НАТО обмежиться колишніми країнами – учасниками Варшавського договору і не розповсюдиться на колишні радянські республіки – країни Балтії і Україну. Я сказав, що не зможу це прийняти, оскільки, по-перше, це неможливо зберегти в таємниці, а по-друге, це підірвало б довіру до програми «Партнерство заради світу». Це не відповідало ні американським, ні російським інтересам, оскільки місія НАТО тепер полягала в протистоянні новим погрозам миру і стабільності в Європі, а не в конфронтації з Росією. Я сказав, що заява про обмеження розширення НАТО колишніми країнами-учасниками Варшавського договору була б рівнозначна проведенню нової розділової лінії в Європі, за межами якої залишилися б Російська імперія, що зменшилася в розмірах».

Єльцин все це побоювався реакції на розширення НАТО усередині Росії. Якось, коли ми залишилися удвох, я запитав: «Борис, невже ти дійсно думаєш, що я дозволю НАТО атакувати Росію з баз, розташованих на території Польщі?» «Ні, відповів він. – Але так думають багато людей старшого покоління, які живуть в західних областях Росії і вірять Зюганову». Він нагадав мені, що Росія на відміну від Сполучених Штатів, двічі піддавалася вторгненню: спочатку Наполеона, потім Гітлера, і пам'ять про ці важкі події впливає на колективну психологію жителів країни і визначає її політику. Я сказав Єльцину, що, якщо ми домовимо-

ся про розширення НАТО і розвиток партнерства між НАТО і Росією, я зобов'язуюся протягом певного терміну не розміщувати на території нових членів НАТО війська або ракети і підтримати прийом Росії до «Великої сімки», яка, таким чином, перетвориться на «Велику вісімку», а також у Всесвітню торгову організацію та інші міжнародні організації. Врешті-решт ми угодили це питання»[3,842-843].

У своїх мемуарах Клінтон неодноразово звертається до теми відносин США–НАТО–Україна. Згадуючи про підписання після Мадридського саміту НАТО угоди про партнерство з Україною, він багато разів підкреслює важливість для НАТО і США відносин з цією східноєвропейською країною[3,843,852]. Після Мадридського саміту, щоб підкреслити важливість ухвалених на ньому рішень і бажання американської адміністрації продовжити реформування НАТО, Клінтон відвідав низку центральноєвропейських держав, де його «з натхненням зустрічали натовпи городян», демонструючи свою підтримку демократії і бажання якнайскоріше вступити до НАТО»[3,852].

Наступний, 1998 рік, пише Клінтон, став «роком тріумфу за кордоном, переконливо продемонструвавши здоровий глузд і глибоку порядність американського народу»[3,866]. За цими пишними фразами президент США мав на увазі підписання договору про партнерство між НАТО і країнами Балтії, який додавав офіційний статус відносинам між ними у сфері безпеки, а також і введення економічних санкцій проти Сербії за її небажання припинити ворожі дії і почати діалог з косовськими албанцями. «До середини червня, – пише Клінтон, – НАТО розпочало планування ряду військових операцій, щоб покласти край насильству»[3,867,952].

У мемуарах детально описано небажання сербської сторони виконувати резолюції ООН по Косово, зусилля які робив Клінтон і керівництво Альянсу по врегулюванню косівської проблеми. Він підкреслює, що саме за його ініціативою були нанесені авіаудари по Сербії, узгоджені з генсеком НАТО Х.Соланой, який і віддав наказ 23 березня 1999 року про початок військової операції НАТО проти Сербії[3,953]. Не заглиблюючись в опис подробиць війни в Югославії, Клінтон пише про «найнеприємніший політичний інцидент під час цього конфлікту, коли літаки НАТО скинули бомби на китайське посольство в Белграді. Загинули троє громадян КНР»[3,958]. Те, що в результаті бомбардувань натовської авіації, яка діяла проти Сербії без санкції ООН, загинули більше трьох тисяч, в основному, мирних громадян, з яких, – тисяча – це були діти, Клінтон навіть не згадує[3,958-960]. Його у той час більше хвилюють інші питання, зокрема, продовження процесу реформування НАТО. На ювілейному саміті Альянсу в квітні 1999 року, і особливо на черговій конференції «Третього шляху», яка пройшла в травні, разом з Т.Блером і іншими лідерами країн НАТО були обговорені і ретельно проаналізовані «загальні цінності, ідеї і стратегії»[3,958]. Клінтон писав: «В цей час я зосередив свою увагу на досягненні глобального консенсусу з економічних, соціальних проблем і питань безпеки, який, на мою думку, міг добре послужити інтересам Америки і всього світу після того, як закінчиться мій другий президентський термін, підсилюючи процеси позитивної інтеграції і перешкоджаючи роз'єднанню і руйнуванню. Рух «Третього шляху» і розширення НАТО допомагали нам рухатися у вірному напрямку»[3,958].

Драматичні події 1999 року на Балканах ще більше скріплювали співпрацю США і Великобританії по більшості світових і європейських проблем, у тому числі і реформуванню НАТО. Проте, як писала Хілларі Клінтон, «в ідеї «Третього шляху» і частих зустрічей лідерів США і Великобританії, що обговорювали проблеми реформування НАТО, знайшлося немало супротивників в обох країнах. Рада з національної безпеки Сполучених Штатів і міністерство закордонних справ Великобританії турбувалися, що двосторонніми зустрічами ми можемо образити інші дружні держави. На це я заперечувала, що якщо так звані особливі відносини між нашими країнами щось означають, то неформальні двосторонні зустрічі не можуть образити нікого з наших союзників. Ми з Білом стояли на своєму, тому що вважали, що на цих нарадах і ми, і британці можемо дізнатися багато нового і корисного, і що вони допоможуть створити конструктивні політичні умови в світі» [5,422-423].

Політика США і Великобританії в питанні реформування НАТО дала свої плоди, як відомо, вже до кінця 90-х років. На ювілейному саміті НАТО Польща, Чехія і Угорщина стали повноправними членами Альянсу, тим самим було позначено початок практичного втілення в життя ідеї розширення НАТО, якій так багато місця в своїх мемуарах приділив Білл Клінтон. Ще одним результатом його зусиль в цьому напрямку, підтриманих Великобританією і іншими членами Альянсу, стало ухвалення нової стратегічної концепції НАТО, основи якої покоїлися на прагненні американського президента Клінтона трансформуючи НАТО, продовжити розширення Альянсу за рахунок країн Центральної і Східної Європи. Практичне втілення стратегії розширення знайшла в «другій» і «третьій» хвилі розширення в 2004 і 2009 роках. Альянс збільшив свої ряди до 28 членів, в цьому поза сумнівом є і заслуга Біла Клінтона, що стояв біля витоків розширення, про що свідчать у тому числі і його багатосторінкові мемуари.

Література

1. Мемуары Билла Клинтона «My life» увидели свет в 2004 году в издательстве Альфреда Кнопфа и очень скоро были переведены на русский язык: Клинтон У.Дж. Моя жизнь / Уильям Джефферсон Клинтон; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 1088 с.

2. Код доступа: <http://www.ozon.ru/context/detail/id/> Андрей Громов. Как это работает в Америке // Эксперт.

3. Клинтон Билл. Моя жизнь. – М., 2005.

4. См. подробнее: Роберт Кейган. О рае и силе. Америка и Европа в новом мировом порядке. – М., 2004; Политика США в меняющемся мире. – М., 2004; Валецкий О. Новая стратегия США и НАТО в войнах в Югославии, Ираке, Афганистане и ее влияние на развитие зарубежных систем вооружения и боеприпасов. – М., 2008; Россия и мир в начале XXI века: новые выводы и новые возможности. – М., 2007; Голдгейгер Дж., М.Макфол. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны». – М., 2009; Ширяев Б.А. Внешняя политика США. Принципы, механизмы, методы. – СПб., 2007 и др.

5. Хиллари Клинтон. История моей жизни. – М., 2003.

6. Веселин Джуретич. Развал Югославии. Основные течения 1918-1923 гг. – М., 2003.

7. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. – White House. – July, 1994.

8. Код доступа: <http://www.informacia.ru/facts/elcin/5.htm>.

9. Хиллари Клинтон. История моей жизни. – М., 2003; Клинтон Б. Моя жизнь. – М., 2005.

10. Голдгейгер Дж., М. Макфол. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны». – М., 2009.

Володина М.А. Мемуары Билла Клинтона «Моя жизнь» как источник по проблеме сотрудничества США и Великобритании в реформировании НАТО в 90-е годы XX ст.

Анализируются мемуары американского президента Билла Клинтона «Моя жизнь», в которых показана позиция США и лично самого президента в отношении реформирования НАТО, его расширения и вступления в него в 1999 году Польши, Чехии и Венгрии. Охарактеризованы совместные усилия США и Великобритании в реформировании Альянса.

Ключевые слова: мемуары, сотрудничество, расширение НАТО на восток, США, Великобритания.

Volodina, M.A. Memoirs of Bill Clinton «My life» as source on issue of collaboration of the USA and Great Britain in reformation of NATO in 90th of XX century

The memoirs of the American president Bill Clinton are analyzed «My life», in which position of the USA is shown and personally president in regard to reformation of NATO, his expansion and entering into him in 1999 of Poland, Czech and Hungary. Joint efforts of the USA and Great Britain are described in reformation of Alliance.

Key words: memoirs, collaboration, expansion of NATO to east, the USA, Great Britain.

Маніпулювання масовою свідомістю у сучасному суспільстві: український вимір

Досліджується процес маніпулювання масовою свідомістю у сучасному суспільстві. Висвітлено історію походження маніпулятивних технологій, проаналізовано основні методи та шляхи маніпулювання шляхом глобалізації інформаційних процесів, створення нових видів культури, освіти, а також нових мовних конструкцій. Запропоновано можливі шляхи захисту української держави від глобальних тенденцій з маніпуляції масовою свідомістю.

***Ключові слова:** маніпулятивні технології, масова свідомість, глобалізація, інформаційні процеси*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Карпенко Н.В.

Манипулирование массовым сознанием в современном обществе: украинское измерение

Исследуется процесс манипуляции массовым сознанием в современном обществе. Раскрыта история происхождения манипулятивных технологий, проанализированы основные методы и пути манипуляции массовым сознанием путем глобализации информационных процессов, создания новых типов культуры и образования, а также новых языковых конструкций. Предложены возможные пути защиты украинского государства от глобальных тенденций манипуляции массовым сознанием.

***Ключевые слова:** манипулятивные технологии, массовое сознание, глобализация, информационные процессы.*

Реалии сегодняшнего дня, происходящие в глобальном масштабе, такие как навязывание приоритетов глобального развития, изменение ценностных ориентаций и системы образования, внедрение массовой культуры – сформировали концепцию «манипулируемого человека» – индивида, не способного к свободному творческому развитию и восприятию,

поддающегося разнообразным влияниям извне, направленным на изменение его поведения и мышления.

Мировой кризис, будучи определен как результат навязанной глобализации, унификации форм социально-экономического развития, колоссальной взаимозависимости национальных экономик на мировом уровне и гегемонии транснациональных корпораций, – является продуктом глобализации и унификации духовной и культурной сферы, результатом и следствием создания манипулируемого – «одномерного» человека.

На глобальном уровне наблюдается тенденция к культурной и духовной деградации, а вследствие этого – и социально-экономического упадка, дезориентации обществ и наций в определении путей и стратегий развития,

неспособности к адекватному восприятию реальности как у целых сообществ, так и у отдельных личностей.

Итак, *проблема*, которая возникает в рамках данного исследования, состоит в познавательном и социально-практическом противоречии между избытком интеллектуальных наработок в области исследования феномена манипуляции и дефиците познавательных представлений, а также практических рекомендаций противостояния данной тенденции в Украине.

Исследования относительно данной проблематики можно классифицировать по нескольким категориям. Теоретической разработкой данной проблематики занимались **К.Леви-Стросс, К.Юнг, Т.Гоббс, Г. ЛеБон, Г. Маркузе, З.Фрейд, С.Московичи, О.Шпенглер** и др. В исследованиях изложены психологические и культурные предпосылки манипуляции. Отечественные и иностранные эксперты, такие как К. Бондаренко, В. Лисичкин, Л.А. Шелепин, И. Фроянов, С. Расторгуев С., С. Кургиян, Л. Кочубей, З.Бжезинский в своих исследованиях изложили цивилизационные предпосылки и инструментарий манипуляции массовым сознанием, а также суть процесса глобализации. Украинские исследователи С. Почепцов, Н. Ожеван, Д.Богущ, В.Лупаций занимаются разработкой теоретической основы для адекватного реагирования на цивилизационные вызовы с учетом мировых тенденций, а также стратегией формирования имиджа Украины в манипулируемом информационном пространстве. Особенно стоит отметить работу С. Кара-Мурзы[4], где определены основные мишени манипуляции, и детально рассмотрены пути разрушения советского строя, а также работы Г.П. Мартина и Х.Шуманна[1], раскрывших истинную суть процессов глобализации, унификации и стандартизации.

Целью статьи является определение и характеристика предпосылок формирования стратегии манипуляции сознанием и современных особенностей моделирования «человека массы».

Основными задачами исследования являются определение мировоззренческих ориентиров и культурных детерминант, способных выступать орудием против манипуляции как в глобальном масштабе, так и в Украине в частности.

Научная статья посвящена поиску методов воздействия на психику индивидов и масс манипуляторами, а также неразрешенной проблеме защиты против манипуляции сознанием на глобальном и национальном уровнях.

Мировой кризис – естественный результат навязанной глобализации, унификации форм социально-экономического развития, отсутствия четких правил проведения валютно-финансовых операций, поддержки существования оффшорных зон в качестве «черных дыр» мировой экономики, гегемонии транснациональных корпораций, колоссальной взаимозависимости национальных экономик на мировом уровне. Но кризис – также результат глобализации и унификации не только в финансово-экономическом аспекте, но и глобализации и унификации духовной и культурной, результат и следствие создания манипулируемого – «одномерного» человека.

Известный египетский писатель Мохамед Сид Ахмед писал: «Все закончилось – диалог “Север-Юг” так же мертв, как и конфликт “Восток- Запад”. Идея развития мертва. Больше нет ни общего языка, ни даже словаря для определения проблем. Юг, Север, «третий мир», освобождение, прогресс- все эти термины больше не имеют никакого смысла...»[1].

Мы отовсюду слышим слова «развитие», «прогресс», «цивилизация». Но их смысл исчерпан, поскольку конструктивное развитие и поступательное движение вперед в глобальном масштабе возможно только при условии сосуществования и взаимообогащения отдельных самобытных или «туземных» культур – культур разных народов. В их основе должен быть пласт традиций, символов и устоев, которые веками формировались на соответствующих территориях, взрастили и воспитали определенные типы сообществ, и несут в себе глубочайший смысл. Сегодня процессы «унификации» и «стандартизации» поглотили практически все сферы жизни. Однообразные стандарты поведения, мышления и восприятия навязываются всем без исключения народам и государствам. С корнем вырывается все, что только несет в себе традиционные устои и моральные приоритеты.

К.Леви-Стросс, французский этнограф, социолог и культуролог, писал:

«Не может быть мировой цивилизации в том абсолютном смысле, который часто придается этому выражению, поскольку цивилизация предполагает сосуществование культур, которые обнаруживают огромное разнообразие; цивилизация и заключается в этом сосуществовании. Мировая цивилизация не могла бы быть ни чем иным, кроме как коалицией, в мировом масштабе, культур, каждая из которых сохраняла бы свою оригинальность... человечество, погруженное в единый образ, немисливо [...]. Все производные светлые мифы Запада (о присущей ему свободе и демократии, о быстром прогрессе и равновесии его рыночной экономики, об «экологичности» западной культуры и т.д.) приобретают правдоподобие только потому, что Запад, получив доступ к ресурсам большей части мира, мог за их счет «оплачивать» все те неравновесия и кризисы, которые из-за этого ударили по зависимым странам с многократно увеличенной силой»[2,45].

Вот что пишет на этот счет известный российский исследователь С.Г. Кара-Мурза: «Евроцентризм – идеология, претендующая на универсализм и утверждающая, что все народы и культуры проходят один и тот же путь и отличаются друг от друга лишь стадией развития. Построение единообразного мира – утопия, основанная на мифе и питающая идеологии Запада»[3,105].

Итак, цель создания однородного, унифицированного мира, в котором не будет места обществам, самобытным и крепко привязанным к собственным традициям и устоям, сама по себе имеет смысл только в одном контексте – создания манипулируемых масс, точнее «толп», а не народов, и индивидов, как одиноких «атомов» – абсолютно одинаковых, разрозненных и дезориентированных. Только такие личности и такие массы – управляемы извне, это «балласт», принимающий любые формы и очертания...

Такие «массы», или «толпы» в мировом измерении создаются уже не год и не два. Этому предшествует разобщение или, по-другому, «атомизация» общества – т.е. создание «индивидов – атомов», наиболее поддающихся манипуляции.

Стратегия формирования «манипулируемых масс» в мировой практике зиждется на «Учении о гегемонии Антонио Грамши». Это учение тщательно изучалось в фашистской Германии, и является основной теорией в практике манипуляции и сегодня. Антонио Грамши – основатель и теоретик Итальянской коммунистической партии, арестованный фашистами в 1926 г, аргументировано описал свою теорию с благой целью просвещения общественного сознания для повышения его сопротивляемости внешним воздействиям. Однако его труды были использованы преимущественно в деструктивных целях.

Суть его состоит в том, что любое правление или «гегемония» держится на «подвижном равновесии» временных блоков различных доминирующих социальных групп, используя «ненасильственное принуждение», так, чтобы манипулировать подчиненными группами против их воли, но с их согласия, в интересах крошечной части общества»[4,37].

Согласно учению, гегемония опирается на «культурное ядро» общества[4,37]. «Устойчивое культурное ядро» – это традиции, моральные и религиозные устои, множество символов и образов, многовековые знания и опыт, четкие представления человека о прекрасном и отвратительном, добре и зле.

Таким образом, предполагается, что любая власть (то, что Грамши называет гегемонией) может опираться на «ненасильственное принуждение» масс и на «культурное ядро». Коллективная воля» по Грамши, способна противостоять влияниям извне, когда «культурное ядро» устойчиво. Если же оно неустойчиво, то любые влияния извне способны в корне изменять действующую систему власти и общественный строй в выгодном для манипуляторов русле. Вопрос о том, понятие «гегемония» -позитив или негатив, не ставится. Такова суть любого правления согласно учению Грамши. Вопрос только в том, как возможно устранять от власти и влияния одни силы и заменять их другими.

В нашем обществе «Культурное ядро» крайне неустойчиво. «Моральные устои нашего общества подорваны, традиции забыты, представления о «добре» и «зле» размыты. Единственное, что все еще способно сохранять подобие «культурного ядра», – это сохранившиеся на сегодня религиозное учение. «Десять заповедей» и Евангелие разделяют вещи на священные и мирские. Таким образом, единственным направляющим ориентиром и оружием против внешнего манипулятивного воздействия остается Церковь в Украине. Что же касается отмененного выше «ненасильственного принуждения» для манипуляции подчиненными группами против их воли, но с согласия, то оно возможно благодаря внедрению массовой культуры. Вот такая массовая

культура и стремиться заменить собой стабильное «культурное ядро», основанное на других составляющих.

Все началось с устранения «священных образов» – защитного пояса символов и традиций еще в период Великой Французской революции и Реформации. Карл Юнг писал: «Бессознательные формы всегда выражались в защитных и целительных образах... Произведенный Реформацией штурм образов буквально проломил защитную стену священных символов... Большие и малые, общие и единичные, образы разбивались один о другой пока не пришла ныне царствующая символическая убогость...» [5]. Тогда авторитет Церкви был заменен авторитетом Науки. С тех пор начинается «официальное» искажение понятий «добра» и «зла». Понятие «добра» устраняется перед попытками «все обосновать с научной точки зрения», а также представляемыми о выгоде, прибыли и успехе как основных ценностных категориях. Отказ от коллективной веры стимулирует начало «атомизации», точнее, разобщения общества. Разрушение многовековых священных образов сводит на нет понятие коллективного сознания и общественной солидарности, закрепленных в памяти, языке и разных типах произведений искусства. Постепенно картина мироздания начинает восприниматься в ином контексте, чем в традиционном обществе. Ньютоновский «механицизм» представляет реальность как систему машин.

«Мир, бывший для человека Средневековья Храмом стал Фабрикой – системой машин... Механицизм ньютоновской картины мира дал жизнь атомизму – учению о построении мира из механически неизменяемых и неделимых частиц, ...оправдав собой разделение человеческой общины» [4, 143]. Появляется концепция «индивида», чье самоутверждение стало основной составляющей культурного наследия Запада. Т. Гоббс тогда описал состояние человека как «войну всех против всех», идея взаимопомощи была отвергнута. Впоследствии теория социал-дарвинизма закрепила восприятие Бытия как «борьбы за существование», механизмом естественного отбора стала конкуренция.

После и в период Великой Французской революции на первый фронт выходят личности, **приобщенные к распределению и росту финансового капитала, завоевывающие общественное признание. Они оплачивают труд литераторов и ученых, способных вызвать отторжение народа к старому режиму. «Идеологи» во Франции создают Институт, где создавалась «наука о мыслях» людей [4, 159]. Наполеон – первый великий манипулятор – становится членом Института.**

Данная концепция изолированного индивида, ведущего «войну всех против всех», на основе «добросовестной» конкуренции – идеальна в современном обществе.

Постепенно создается новый тип школы и новый тип культуры.

Добуружающая школа формировала личность, ориентированную на стремление к идеалам (божественным догмам). Она давала человеку целостный свод принципов Бытия, ориентируясь на гуманитарные науки, фундаментальные дисциплины и языки.

В образовании также наступает эра преобладания научного над моралью. В нашем обществе этот процесс несколько запаздывал перед Западом. Еще в советские времена гуманитарное университетское образование давало человеку целостное представление об Универсуме – Вселенной. Оно обладало «скелетом» основных предметов и знаний, структурированных

и логически связанных между собой, имеющих свое начало и свое логическое продолжение в представлениях о мире.

С устранением советской системы университетского образования появляется новый тип культуры – «мозаичный». Он представляет собой совокупность разрозненных, не связанных логически между собой обрывков сообщений и данных, мозаику плохо структурированных понятий. «Мозаичная» культура правит сегодня везде. Это знакомая всем без исключения – безграничная и непрерывная лавина сообщений и точек зрения, разрозненных и бессистемных. Они создают впечатление у каждого об осведомленности о состоянии дел в мире, но это представление – миф. Истоки любого конфликта, геополитического или регионального, как и мотивы поступков людей нам в точности не известны, поскольку только несколько глобальных корпораций формируют мировое информационное пространство и «создают реальность», и только финансовые координаты определяют исходные данные...

Известно также, что западное образование сориентировано на формирование специалиста, обладающего знаниями в узком направлении, некомпетентного в других областях. Человек, не имеющий «универсального» знания, не способный мыслить универсально и ориентирующийся в одном единственном направлении знаний, легко манипулируем, поскольку не способен самостоятельно мыслить и делать выводы. Его представления о реальности сформированы «мозаикой» сообщений СМИ и «обрывками» фактов.

Сходное восприятие мира формируется у личностей – «продуктов» Болонского процесса. Главной его целью провозглашено «сближение и гармонизация систем образования стран Европы с целью создания единого европейского пространства высшего образования.. Общая социально-экономическая и политическая структуры предполагают наличие унифицированной системы образования....»[6]. Поскольку студенты сами выбирают себе предметы и направления – то закрыт путь к формированию разносторонне развитой личности с широким кругозором, штампуются специалисты «узкого профиля». Унифицированная система дает минимальные знания студентам об истории и традициях своего народа. А сама кредитно-модульная система едва ли может стать «качественным» показателем уровня студента, а скорее «количественным».

Болонская система, таким образом, является еще одним орудием формирования манипулируемого человека.

Изменения претерпел также язык. Основоположителем научного направления, посвященного роли слова в пропаганде, считается американский социолог Гарольд Лассуэл. Он разработал методы семантического анализа текстов – изучения использования тех или иных слов для передачи или искажения смыслов[7].

Прежними находками и новыми разработками пользовался впоследствии следующий великий манипулятор – Адольф Гитлер. Фашистами была разработана программа создания «антиязыка» с разрушенной конструкцией фразы с монотонным повторением не связанных между собой утверждений и заклинаний. Сегодня примеры подобного «антиязыка» широко используются и среди отечественных политиков. Их речь звучит как «заклинание», по сути являющегося потоком слов, не связанных логически. Практика разрушения языковых конструкций зашла настолько далеко, что ее воздействию подверглись национальные языки, в которых

слова стали «бескорневыми» – их называют еще эвфемизмами – они не несут в себе смысла, который должен трансформироваться и укрепляться в них веками и отражать суть объекта. Примеров эвфемизмов бесконечное множество – прогресс, коммуникация, киллер, лидер, демократия... Они бессмысленны, но ими успешно орудуют политики, хотя едва кто-то окажется способным точно определить их смысловую нагрузку.

К примеру, термин «демократия». Известнейший исследователь психологии масс Ле Бон писал «У латинян слово «демократия» означало главным образом исчезновение воли и инициативы индивида перед волей и инициативой сообщества... у англосаксов в Америке то же слово обозначало, наоборот, наиболее обширное развитие воли и индивидуальности и как можно большее устранение государства»[8,49]. То же самое можно сказать о других подобных бескорневых конструкциях.

В традиционном обществе именно долг руководил социальным поведением индивида и с детства направлял его в нужное русло. Долг перед семьей или общиной. Долг, а не всестороннее развитие индивидуальности. Сегодня на пьедестале стоит так называемое всестороннее развитие индивидуальности. «Индивидуум – это абстрактное понятие, навязывающее миф об изолированном человеке. **На практике миф об индивидууме неосуществим, человек возникает и существует только во взаимодействии с другими людьми и под их влиянием**»[4,189].

Идеи о свободном индивидууме и демократии получили наибольшее распространение в США. Это пространство, свободное от старых сословных культур. Как государство, США были вскормлены на рабовладении и жестокой эксплуатации негров. Ясно, что отсутствие какой-либо традиционной культуры на данной территории спровоцировало появление «бескорневой» культуры. Она же породила и «массовую» культуру, основанную на примитивных ценностях «наживы», «насилия» и «половых инстинктов». Сегодня миллионам людей навязываются сходные ценности, национальные культуры и традиции уничтожаются, на их место приходит унифицированная масс-культура, иллюзорные ценности и идеалы, навязывается определенный образ мышления и тип поведения, стандартизируются вкусы...

Г. Маркузе в своей книге «Одномерный человек» формирует концепцию одномерного человека, который существует в современной общественной системе, для которого характерны: некритическое отношение к действительности, пропагандистские и поведенческие стереотипы, отсутствие индивидуальности, манипулируемость, конформизм. Потребительская ориентация, погоня за материальными благами лишают человека социально-критического восприятия. Он имеет искривленное представление о мире...»[9].

Итак, сегодня создан «манипулируемый, «одномерный» человек. Путем разрушения защитного слоя священных символов и традиций, изменения адекватного восприятия категорий «добра» и «зла», а также разрушения традиций и моральных устоев в обществах. Человек, «погруженный в поток обрывочной информации мозаичных сообщений», воздействия массовой культуры, поддается манипуляции в мировом масштабе.

Сегодня в мировом масштабе сформированы мощнейшие орудия манипуляции массовым сознанием на глобальном и национальном уровнях. Манипуляции подвергаются целые государства и нации. Единственной

защитой против манипуляции является крепкое «культурное ядро» общества, состоящее из веками формировавшихся традиций, символов, моральных устоев и достижений «туземной» традиционной культуры. Таким образом, с целью противостояния манипулятивным воздействиям в Украине важно следующее: сохранение и пропаганда морали в обществе, сохранение традиций и символов, веры, культуры и родного языка. Также необходимо вовремя предотвращать провокации конфликтов как внутри государства, так и со странами-соседами.

Список использованных источников

1. Мартин Г.П., Шуман Х. Западная глобализация. – М. 2001 <http://www.bookap.by.ru/okolopsy/plutokratia/gl35.shtm>
2. Леви-Стросс К. «Отношения симметрии между ритуалами и мифами соседних народов.» Путь масок. – М.:Клод Леви-Стросс, 2000.
3. Кара-Мурза С.Г. Евроцентризм – скрытая идеология перестройки.-М.: Алгоритм, 2002.
4. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Оріяні, 2000.
5. <http://www.pereplet.ru/history/Author/Russ/K/Kara-Murza/Articles/obezdol.html>
6. <http://maiak.org/news/120/ARTICLE/1376/2009-01-26.html>
7. <http://politologia-studentu.ru/istoriapolitmysl8.htm>
8. Райгородский Д.Я. Психология масс. Хрестоматия. – Самара: Бахрах-М, 2001.- с 49.
9. <http://enatramp.narod.ru/pervoistochnik.files/man.files/man7.html#link1>

Karpenko N.V. Manipulation of the mass consciousness in the modern society: measurement of the Ukrainian

The article is dedicated to research of process of manipulation of the mass consciousness in the modern society. History of origin of manipulation technologies is highlighted, main methods and ways of manipulation by means of globalization of informational processes, new patterns of culture, education and language structures are analyzed. Possible ways of self-defence of the Ukrainian state against global manipulation tendencies are proposed.

Key words: manipulation technologies, mass consciousness, globalization, informational processes.

НАШІ АВТОРИ

- Ананьїн Валерій Опанасович** – доктор філософських наук, професор кафедри ІСЗІ НТУУ «КПІ» (м. Київ).
- Андрієнко Олена Володимирівна** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Донецького національного університету.
- Артикова Гульзара Хусанівна** – аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.
- Балута Вадим Володимирович** – асистент кафедри філософії Бердянського університету менеджменту та бізнесу.
- Барвінська Поліна Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.
- Барта Володимир Володимирович** – аспірант кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).
- Березовська Тетяна Всеволодівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського державного аграрного університету.
- Божкова Ганна Леонідівна** – асистент кафедри соціальних технологій Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини ВНЗ ВМУРОЛ «Україна».
- Василенко Вікторія Олександрівна** – аспірантка кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Володіна Марина Олександрівна** – аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.
- Галюк Степан Петрович** – пошукувач кафедри філософії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано–Франківськ).
- Герасимова Ельвіра Миколаївна** – доктор філософських наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління.
- Гнилицька Наталія Олегівна** – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін та українознавства Северодонецького інституту МАУП.
- Голота Борис Митрофанович** – кандидат філософських наук, доцент Бердянського університету менеджменту та бізнесу.

Голощاپова Євгенія Олександрівна – аспірантка кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Гонтар Наталія Іванівна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Застольська Вероніка Володимирівна – аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зінченко Наталія Олександрівна – викладач кафедри філософії і суспільних наук та української мови Української медичної стоматологічної академії (м. Полтава).

Карпенко Наталія Володимирівна – здобувач інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Качурець Чеслава Ігорівна – аспірантка кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ковальова Алла Дмитрівна – кандидат історичних наук, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Козловський Сергій Орланович – аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Круглик Сергій Борисович – Президент Всеукраїнської громадської організації «Союз громад України».

Кулик Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Лаврут Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти.

Макарук Ігор Васильович – старший викладач кафедри гуманітарних наук Західноукраїнського економіко-правничого університету (м. Івано-Франківськ), здобувач Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Медведчук Микола Миколайович – аспірант кафедри державної політики та менеджменту Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Метілка Дмитро Вікторович – здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Нікітін Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Носик Максим Олександрович – аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

- Овчар Ірина Володимирівна** – кандидат політичних наук, науковий співробітник Прикарпатського центру політичних та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).
- Онїпко Тетяна Володимирівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.
- Осипов Анатолій Олександрович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).
- Павлова Тетяна Сергіївна** – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету.
- Пількевич Андрій Леонідович** – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Полянська Вікторія Іванівна** – кандидат філософських наук, доцент МННІ Одеського національного університету імені Мечникова (м. Миколаїв).
- Приймак Олег Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету.
- Пучков Олександр Олександрович** – кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри ВІТІ НТУУ «КПІ».
- Радіонова Ганна Володимирівна** – аспірантка кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.
- Салогубова Олександра Євгенівна** – аспірантка кафедри філософії Запорізького національного університету.
- Самчук Зореслав Федорович** – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти АПН України.
- Сергєєв Микола Васильович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Львівської комерційної академії.
- Сухарева Катерина Володимирівна** – викладач кафедри теорії та практики менеджменту, здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.
- Тимошук Ольга Вячеславівна** – старший викладач кафедри філософії та конституційного права Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне).
- Ткаченко Володимир Володимирович** – кандидат історичних наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Ураков Дмитро Вікторович** – старший викладач Запорізького національного університету.

Фощан Ярослав Ігорович – аспірант Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Фролов Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історичної та правової освіти Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, заступник голови Запорізької обласної державної адміністрації.

Халамендик Вікторія Борисівна – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та релігієзнавства Карпатського університету імені Августина Волошина (м. Ужгород).

Черкасов Станіслав Сергійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Шавкун Ірина Григорівна – доктор філософських наук, декан факультету менеджменту Запорізького національного університету.

Шевченко Анастасія Ростиславівна – провідний спеціаліст Відділу міжнародних зв'язків Президії Національної академії наук України.

Шийко Альона Анатоліївна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лаврут Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького інституту післядипломної педагогічної освіти.

Метілка Дмитро Вікторович – здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Полянська Вікторія Іванівна – кандидат філософських наук, доцент Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Пучков Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри ВІТІ НТУУ «КПІ» (м. Київ).

Рагозіна Тетяна Едуардівна – аспірантка кафедри філософії Донецького національного

Фощан Ярослав Ігорович – аспірант Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Пількевич А.Л.

Розвиток ветеранського землеволодіння в I ст. до н. е. 5

Черкасов С.С.

Генезис реформаційного руху в Польсько-Литовській державі XVI ст. 13

Носик М.О.

Початковий етап формування органів партійно-державного контролю Радянської України (1919 – початок 1920 рр.) 21

Приймак О.М.

Соціально-демографічна ситуація в південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. 35

Нікітін Ю.О.

Структура витрат органів міського самоврядування в 1870 - 1900 рр. (на прикладі Чернігівської губернії) 45

Гонтар Н.І.

Громадська діяльність Панаса Саксаганського 55

Онїпко Т.В.

Сільська торгівля споживчої кооперації України в 1923 р.: досвід подолання економічної кризи 61

Лаврут О.О.

Громадська діяльність студентства УСРР в 20-ті роки XX ст. 71

Фролов М.О.

Керівництво Радянської України у процесі утворення СРСР (1922–1923 рр.) 81

Голощанова Є.О.

Соціальний склад громад євангельських християн-баптистів на Півдні України в 20–30-ті рр. XX ст. 95

Барвінська П.І.

Відношення нацистської Німеччини до східноєвропейських історичних студій у 1933–1935 рр. 108

Божкова Г.Л.

Еволюція політики країн-членів Організації Африканської Єдності щодо Ізраїлю в період 1963 – 1973 рр. 116

Василенко В.О.

Збереження нематеріальної культурної спадщини як один з важливих напрямків діяльності країн СНД в ЮНЕСКО 126

Ковальова А.Д.

Феномен корупції у сучасній Ірландії 133

Ткаченко В.В.

Фактор лідерства у становленні й розвитку українських наукових шкіл (1921-1939 рр.) 140

Шийко А.А.

Участь Д.І. Багалія у розбудові архівної справи в УСРР (1920 -і рр.) 149

Березовський О.М.Українські політичні партії Російської імперії початку ХХ ст.
у дореволюційній публіцистичній літературі..... 157**Козловський С.О.**

Войцех Кетшинський (1838–1918): біоісторіографічний нарис..... 167

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**Самчук З.Ф.**Людина та довкілля: від усвідомлення взаємозалежності
до гармонійного *modus vivendi*..... 175**Метілка Д. В.**

Методологічні засади семіотичного аналізу дискурсу насилля 187

Осипов А.О.Синестезія рівнів антропо-буття в процесі
символічної дії духовних практик шаманізму 193**Ураков Д.В.**

Атрибути сучасного менеджменту: соціально-філософський аналіз..... 202

Павлова Т.С.

Поняття абстрактного права у філософії об'єктивного духу Г.В.Ф.Гегеля 208

Галюк С.П.

Дискурс соціального несвідомого у концепції мови Ж.Лакана 215

Полянська В.І.

Психологічні витоки естетики російського формалізму 223

Барта В.В.

Проблема свободи у філософії Л.Шестова..... 231

Фощан Я.І.Історія православ'я в науковому доробку Георгія Кониського:
синтез теорії і церковної практики 238**Халамендик В.Б.**

Більше краси, ніж туги: романтизм у житті і творчості Лесі Українки 246

Сухарева К.В.«Нові кочівники»: туризм як спосіб подолання
людиною обмеженості повсякденності..... 255**Тимошук О.В.** Паростки європейського протестантизму

у Великому князівстві Литовському (XIV – поч. XVI ст.) 261

Сергєєв М.В.Філософське осмислення боротьби ісихастів
та йосифлян в російській історії..... 270**Андрієнко О.В.**

Демократія у сучасних східних суспільствах: світоглядний аспект 278

Герасимова Е.М.

Філософські запити про межу розвитку нової економіки..... 283

Гнилицька Н.О.Специфіка соціально-філософського аналізу
праці як соціокультурного явища..... 292

Голота Б.М., Балута В.В.

Діалектика випадкового та необхідного в історико-культурному процесі..... 299

Застольська В.В.

Масова культура як спосіб конструювання ілюзорної реальності
(на матеріалах зарубіжних і вітчизняних досліджень)..... 305

Зінченко Н.О.

Після Маркса: суспільство та споживання за версією Жана Бодріяра..... 318

Радіонова Г.В.

Феномен гри як маркер постмодерну 325

Салогубова О.Є.

Мова як складова соціальних цінностей 334

Шавкун І.Г.

Ефективна команда як інструмент етичного менеджменту..... 341

Ананьїн О.В., Пучков О.О.

Підготовка військового професіонала в західній військовій школі 348

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Овчар І.В.

Модель української демократії як механізм забезпечення
трансформаційних процесів у незалежній державі..... 354

Круглик С.Б.

Роль неурядових організацій у розбудові громадянського
суспільства в сучасній Україні..... 362

Кулик В.М.

«Порядок денний» новинного дискурсу українських мас-медіа 369

Качурець Ч.І.

Співробітництво України з країнами Азії, Африки та
Америку у сфері забезпечення прав мігрантів 379

Шевченко А.Р.

«Балканський синдром» та його можливі наслідки
в сучасній українській дійсності..... 386

Артикова Г.Х.

Імідж народу: проблема концептуалізації..... 392

Медведчук М.М.

Інтернет-ЗМІ: основні функції та особливості 400

Макарук І.В.

Теорія зіткнення цивілізацій у контексті
прагматизації системи міжнародних відносин 406

Володіна М.О.

Мемуари Біла Клінтона «Моє життя» як джерело
з вивчення проблеми співпраці США і Великобританії
в реформуванні НАТО в 90-і роки ХХ ст. 413

Карпенко Н.В.

Маніпулювання масовою свідомістю у
сучасному суспільстві: український вимір 421

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Пилькевич А.Л. Развитие ветеранского землевладения в I ст. до н.э.	5
Черкасов С.С. Генезис реформационного движения в Польско-Литовском государстве XVI в.	13
Носик М.А. Начальный этап формирования органов партийно-государственного контроля Советской Украины (1919 – начало 1920 гг.).....	21
Приймак О.Н. Социально-демографическая ситуация в южно-украинском селе конца XIX – начала XX в.	35
Никитин Ю.А. Структура расходов органов городского самоуправления в 1870-1900 гг. (на примере Черниговской губернии)	45
Гонтарь Н.И. Общественная деятельность Панаса Саксаганского.....	55
Онипко Т.В. Сельская торговля потребительской кооперации Украины в 1923 г.: опыт преодоления экономического кризиса	61
Лаврут О.А. Общественная деятельность студенчества УССР в 20-е годы XX в.	71
Фролов М.О. Руководство советской Украины в процессе образования СССР (1922–1923 гг.)	81
Голощাপова Е.А. Социальный состав общин евангельских христиан-баптистов на Юге Украины в 20-30-е гг. XX в.	95
Барвинская П.И. Отношение нацистской Германии к восточноевропейским историческим исследованиям в 1933–35 гг.	108
Божкова А.Л. Эволюция политики стран-членов Организации Африканского Единства относительно Израиля в период 1963–1973 гг.	116
Василенко В. А. Сохранение нематериального культурного наследия как одно из важных направлений деятельности стран СНГ в ЮНЕСКО	126
Ковалева А.Д. Феномен коррупции в современной Ирландии.....	133
Ткаченко В.В. Фактор лидерства в становлении и развитии украинских научных школ (1921-1939 гг.)	140
Шийко А.А. Участие Д.И. Багалая в перестройке архивного дела в УССР (1920-е гг.)	149

Березовский О.Н.

Украинские политические партии в Российской империи
начала XX вв. в дореволюционной публицистической литературе 157

Козловский С.О.

Войцех Кетшинский (1838–1918): биоисториографический очерк..... 167

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ**Самчук З.Ф.**

Человек и окружающая среда: от осознания
взаимозависимости к гармоничному *modus vivendi*..... 175

Метилка Д.В.

Методологические основы семиотического анализа дискурса насилия 187

Осипов А.А.

Синестезия уровней антропо-бытия в процессе
символического действия духовных практик шаманизма..... 193

Ураков Д.В.

Атрибуты современного менеджмента: социально-философский анализ 202

Павлова Т.С.

Понятие абстрактного права в философии объективного духа Г.В.Ф.Гегеля.. 208

Галюк С.П.

Дискурс социального бессознательного в концепции языка Ж.Лакана 215

Полянская В.И.

Психологические истоки эстетики русского формализма..... 223

Барта В.В.

Проблема свободы в философии Л.Шестова..... 231

Фоцан Я.И. История православия в научных трудах

Георгия Конисского: синтез теории и церковной практики 238

Халамендик В.Б.

Больше красоты, нежели тоски: романтизм в
жизни и творчестве Леси Украинки 246

Сухарева Е.В.

«Новые кочевники»: туризм как способ преодоления
человеком граничности повседневности..... 255

Тимошук О.В.

Ростки европейского протестантизма в Великом княжестве
Литовском (XIV – начало XVI ст.) 261

Сергеев Н.В.

Философское осмысление борьбы исихастов
та иосифлян в российской истории 270

Андрienко Е.В.

Демократия в современных восточных
обществах: мировоззренческий аспект 278

Герасимова Э.Н.

Философская интерпретация проблемы возможных
границ развития новой экономики 283

Гнилицкая Н.О.

Специфика социально-философского анализа
труда как социокультурного явления 292

Голота Б.М., Балута В.В.

Диалектика случайного и необходимого
в историко-культурном процессе..... 299

Застольская В.В.

Массовая культура как способ конструирования
иллюзорной реальности (на материалах зарубежных и
отечественных исследований) 305

Зинченко Н. А.

После Маркса: общество и потребление по версии Жана Бодриера 318

Радионова А.В.

Феномен игры как маркер постмодерна..... 325

Салогубова А.Е.

Язык как компонент структуры ценностей 334

Шавкун И.Г.

Эффективная команда как инструмент этичного менеджмента..... 341

Ананьин В.А, Пучков А.А.

Подготовка военного профессионала в западной военной школе 348

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Овчар И.В.

Модель украинской демократии как механизм обеспечения
процессов трансформации в независимой стране..... 354

Круглик С.Б.

Роль неправительственных организаций в
развитии гражданского общества в Украине 362

Кулик В.М.

«Повестка дня» дискурса новостей украинских масс-медиа 369

Качурец Ч.И.

Сотрудничество Украины со странами Азии, Африки
и Америки в сфере обеспечения прав мигрантов 379

Шевченко А.Р.

«Балканский синдром» и его возможные последствия
в современной украинской действительности 386

Артыкова Г.Х.

Имидж народа: проблема концептуализации 392

Медведчук Н.Н.

Интернет-СМИ: основные функции и особенности 400

Макарук И.В.

Теория столкновения цивилизаций в контексте
прагматизации системы международных отношений 406

Володина М.А.

Мемуары Билла Клинтона «Моя жизнь» как источник по проблеме
сотрудничества США и Великобритании в реформировании
НАТО в 90-е годы XX ст. 413

Карпенко Н.В.

Манипулирование массовым сознанием в современном
обществе: украинское измерение 421

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Pilkevich, A.L.	
The development of veteran land ownership in the I century BC	5
Cherkasov, S.S.	
Genesis of the Reformation Movement in the Polish-Lithuanian State of the XVI century	13
Nosik, M.O.	
The initial phase of establishing the bodies of the party-state control of Soviet Ukraine (1919 – early 1920)	21
Pryjmak, O.M.	
Social-demographic situation in the village on the South of Ukraine in the finish XIX – beginning XX centuries.....	35
Nikitin, Y.O.	
Structure of the expenditure of municipal organs of self-government in 1870 – 1900 (Chernihiv province as an example)	45
Gontar, N.I.	
Social activity of Panas Saksahanskyi.....	55
Onipko, T.V.	
The rural trade of the Consumer Cooperatives of Ukraine in 1923: the experience of overcoming of the economic crisis	61
Lavrut, O.A.	
Social activities of students in 20 years XX cent.....	71
Frolov, M.O.	
The management of the soviet Ukraine during formation of the USSR (1922-1923 years)	81
Goloshchapova, E.O.	
The social composition of evangelical christians-baptists communities in the South of Ukraine in 20-30 years of XX century	95
Barvinska, P.I.	
The Relation Nazi Germany to the East Europe historical researches in 1933-1935	108
Bojkova, H.L.	
Evolution of policy of the countries–members of the Organization of the African Unity concerning Israel during 1963–1973	116
Vasilenko, V.O.	
The Preservation of the Intangible Cultural Heritage as the One of the Important Directions of the Relations Between Countries of CIS and UNESCO.....	126
Kovalova, A.D.	
Phenomenon of Corruption in Modern Ireland	133
Tkachenko, V.V.	
Factor of leadership in process of establishment and development of Ukrainian Schools of Thought in 1921-1939's	140

Shiyko, A.A.

- D.I. Bagaliy's participation in development
of archive-keeping in USSR (1920's) 149

Berezovsky, O.M.

- The Ukrainian political parties in Russian Empire at the beginning
of XX centuries in prerevolution publications 157

Kozlovskyy, S.O.

- Voytsekh Ketshinskiy (1838–1918): biohistoriography essay 167

PHILOSOPHIC SCIENCES**Samchuk, Z.F.**

- A human being and the environment: from awareness
of the mutual dependence to harmonious modus vivendi 175

Metilka, D.V.

- Methodological bases of semiotics discourse of violence analysis 187

Osipov, A.O.

- Synaesthesia of levels of anthropo-existence in the process
of the symbolic influence of the spiritual practices of Shamanism 193

Urakov, D.V.

- The attributes of contemporary management: social and philosophic analysis .. 202

Pavlova, T.S.

- A concept of abstract right is in philosophy of objective spirit of G.V.F. Hegel... 208

Galuk, S.P.

- Discourse social unconscious in the concept of language of J.Lacan's 215

Polianska, V.I.

- Psychological sources of Russian formalism 223

Barta, V.V.

- The problem of freedom in philosophy of Lev Shestov 231

Foshchan, Ya.I.

- Orthodox History in the Scientific Works of Heorhiy Konysky:
a synthesis of theory and ecclesiastics 238

Khalamendyk, V.B.

- It is more than beauty than melancholy: romanticism in a life
and Lesya Ukrayinka's creativity 246

Sukhareva, K.V.

- The «nev nomends»: the tourism as a way of overcoming
borders of daily life of the person 255

Timoshchuk, O.V.

- The shoots of Protestantism in Duchy of Lithuania (XIV- early XVI century) 261

Serheyev, M.V.

- Searching of God in Russian religious philosophy 270

Andriyenko, O.V.

- Democracy in Modern Eastern Societies: the Worldview Aspect 278

Gerasimova, E.M.

- Philosophic enquiries on boundaries of development of new economy 283

Gnilitskaya, N.O.

- Some aspects of labour activities in the structure
of social priorities are considered 292

Golota, B.M., Baluta, V.V.	
The Dialectics casual and necessary in historian-cultural process	299
Zastolska, V.V.	
Mass culture as a means of construction the illusory reality in foreign and domestic researches	305
Zinchenko, N.A.	
Post Marx times: society and consumption as to Jean Baudrillard version	318
Radionova, H.V.	
A phenomenon of game as a marker of postmodern	325
Salogubova, O.Y.	
Language as component of value structure	334
Shavkun, I.G.	
Effective team as instrument of ethical management	341
Ananjin, V.O., Puchkov, O.O.	
Preparation of military professional in western military school	348

POLITICAL SCIENCES

Ovchar, I.V.	
Model of the Ukrainian democracy as the mechanism of maintenance of processes of transformation in the independent country	354
Kruglyck, S.B.	
The role of non-governmental organizations in civil society development in Ukraine	362
Kulyk, V.M.	
«Agenda» of news discourse of the Ukrainian media	369
Kachurets, C.I.	
Migrants rights guarantee cooperation between Ukraine and countries of Asia, Africa and America	379
Shevchenko, A.R.	
«Balkan syndrome» with the possible consequents extrapolation to an urgent Ukrainian reality	386
Artykova, G.Kh.	
Image of nation: problem of conceptualisation	392
Medvedchuk, M.M.	
Internet Media: the basic function and features	400
Makaruk, I.V.	
A theory of civilization collision in the context of the pragmatism system of international relations	406
Volodina, M.A.	
Memoirs of Bill Clinton «My life» as source on issue of collaboration of the USA and Great Britain in reformation of NATO in 90th of XX century	413
Karpenko N.V.	
Manipulation of the mass consciousness in the modern society: measurement of the Ukrainian	421

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р.// «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- **формулювання цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновок** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або іншими мовами у **електронному варіанті** у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких **не мають наукового ступеня**, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації **або витягом** із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів **«У статті ...»** або **«Стаття присвячена ...»**.

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: « », дефіс — це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію **«Недруковані знаки»**.

6. У зв'язку із введенням **нового стандарту оформлення бібліографічного опису джерел**, які використовуються у статті, «Список використаних джерел» оформляти тільки згідно стандарту. Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» (Приклад оформлення: див.сайт збірника).
7. **Перелік джерел** розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Список використаних джерел** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «**Формат – Список – Нумерований**». Кількість джерел для публікації не повинна перевищувати 10-12 найменувань (окрім історії).
8. **Посилання на джерела** в тексті подаються за таким зразком: [7,с.123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,с.32;9,с.48;11,с.257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. **Згадані в тексті науковці, дослідники** називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Розташування структурних елементів статті

УДК	ПРІЗВИЩЕ І.Б.
НАЗВА СТАТТІ <i>Анотація українською з переліком ключових слів</i> Т Е К С Т С Т А Т Т І Список використаних джерел ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

9. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
10. **Відповідальність** за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
11. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» **обов'язкове**.
12. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН
Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
E – mail:gileya@gileya.org.ua

**Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»
Випуск 26**

**Научное издание
Сборник научных работ «Гилея (научный вестник)»
Выпуск 26**

**Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya» (scientific bulletin)
26-th edition**

**Співзасновники: Українська академія наук;
Вашкевич В.М.; Кривошея В.В.**

**Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.**

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Ум. вид. арк. 31,57
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 09.10.2009 р.

Безкоштовно